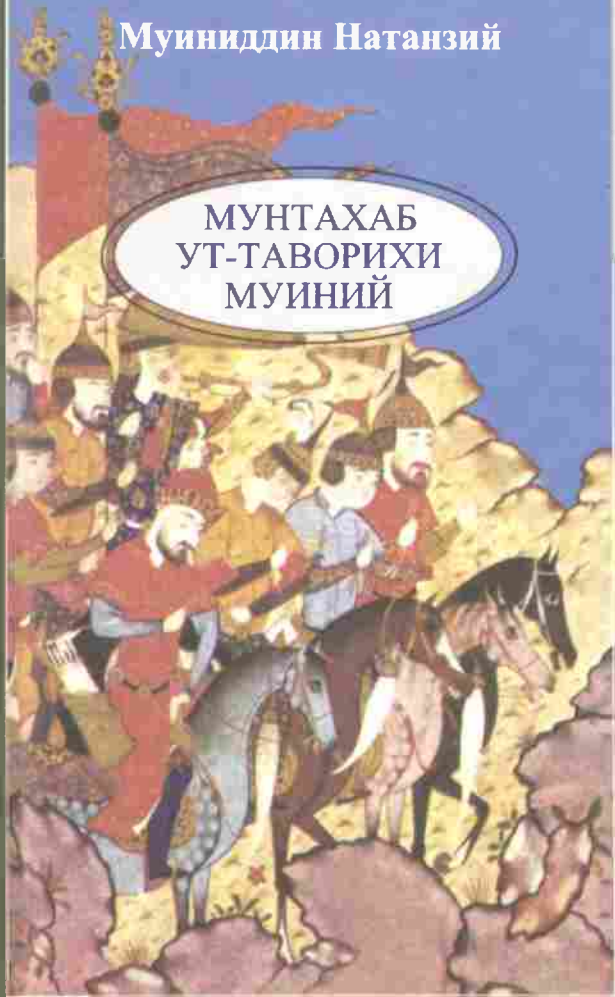


Муиниддин Натанзий

МУНТАХАБ
УТ-ТАВОРИХИ
МУИНИЙ



94(575.1) 2016/83

H-29

3293

Наманжий М.

нига зах ут-

79000.

2016/83

3293

Муиниддин Натанзий

МУНТАХАБ
УТ-ТАВОРИХИ
МУИНИЙ

(МУИНИЙ ТАРИХЛАРИ
ТАНЛАНМАСИ)



ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2011

УДК: 94 (575.1)

ББК 63.3 (5Ў) 4

Н 29

94(575.1)

Ғ.С. Раҳимов

Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ғулом КАРИМИЙ

Масъул муҳаррир: Асомиддин ЎРИНБОЕВ, тарих фанлари доктори,

Ўзбекистон Республикаси Фан аربоби

Тақризчилар:

Убайдулла УВАТОВ – тарих фанлари доктори

Омонулла БЎРИЕВ – тарих фанлари номзоди

№ 31443/302

Темурийлар даврининг етук муаррихи Муиниддин Натанзийнинг 1412–1414 йилларда форс тилида яратилган «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» («Муиний тарихлари танланмаси») асари аслияти ғоят қатъи ҳажмда бўлиб, унда энг қадимги замонлардан то Амир Темур вафотигача (1405 йил, 18 февраль) жаҳондаги бир қатор мамлакатларда рўй берган муҳим тарихий воқеалар баён қилинган. Асарнинг охириги қисмлари бевосита Амир Темур даврига бағишланган бўлиб, соҳибқирон салтанати тарихига оид энг мўътабар манбалар сирасига қиради. «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» муаллифи Амир Темур замондоши бўлиб, ўз даври манзараларини бевосита кузатиш, тарихий воқеаларнинг иштирокчилари билан суҳбатлашиб, керакли маълумотларни олиш имкониятига эга бўлган. Амир Темурнинг ўсмирлик ва йигитлик даврида содир бўлган баъзи муҳим воқеалар бу асарда бошқа манбаларга нисбатан кенгрок ёритилган. Шунингдек, соҳибқироннинг ҳарбий маҳорати, ўша даврда фаол қўлланилган кўплаб ҳарбий ағамалар ва жанг усуллари ҳақида янги маълумотлар мавжуд. Ушбу қимматли тарихий манбанинг Амир Темур даврига оид қисмларининг ўзбек тилига таржимаси илк бор тўлиқ ҳолида нашр этилмоқда.

Нашр Амир Темур таваллудининг 675 йиллигига бағишланади.

Ko'makchi fond

ISBN 978-9943-01-631-6

Alisher Navoiy


2016/83

№ 3253

3253

O'zbekiston MK

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2011



«МУНТАХАБ УТ-ТАВОРИХИ МУИНИЙ» ДА АМИР ТЕМУР ДАВРИ ТАРИХИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

XV асрда Амир Темур ва Темурийлар давлатида тарихнавислик юксак даражада тараққий этди. Бу ҳолнинг бош сабабларидан бири шуки, Амир Темурнинг ўзи ва соҳибкирондан ибрат олган авлодлари тарихнависликни ҳар жиҳатдан рағбатлантиришган. Муаррихларга асарларини ёзиш учун зарур бўлган материаллар ва ҳужжатлар тақдим этилган. Амир Темур даврида катъий тарзда йўлга қўйилган барча ҳарбий юришлар тафсилотлари ҳамда ҳар бир жангнинг баёнини ўз вақтида бахшилар (битикчилар) томонидан туркий тилда уйғур ёзувида ёзиб бориш одати кейинги темурийлар даврида ҳам мавжуд бўлганини Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асаридаги бир маълумот тасдиқлайди. Муҳаммад Ҳайдарнинг ёзишича, Захириддин Муҳаммад Бобур Ҳамза султонга қарши жанг қилиб галаба қозонганида, Жонаҳмад атка бошчилигидаги Муҳаммад Ҳайдар мулозимлари жасорат кўрсатиб, душманнинг бир саркардасини тирик ушлашади. Жангдан сўнг Бобур: «Бу – Мирзо Ҳайдарнинг биринчи иши, бинобарин, бахшилар мукофот дафтарига унинг номини ёзишсин», – дейди¹.

Юқоридагидан кўринадики, бахшиларнинг вазифаси сафар давомида ҳар бир жанг ёки бошқа муҳим воқеа тафсилоти ҳамда жангда иш кўрсатганлар номини дарҳол, ҳатто ўша воқеа юз берган жойнинг ўзида қоғозга тушириш бўлган. Амир Темур ҳарбий фаолиятига оид барча муҳим воқеалар ҳам ўз пайтида бахшилар томонидан туркий тилда битилгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Чунки ҳарбий атамалар аксарияти туркий бўлиб, жанговар буйруқлар ҳам шу тилда берилгани учун уларни аниқлик билан қоғозга туширишга туркий тил ўнғай эди. «Муъизз ул-ансоб» асарида соҳибкирон хизматида бўлган уч на-

¹ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, № 1430, в. 171а; Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А. Урунбасва, Р. Джалиловой, Л. Елифановой. Ташкент: Фан, 1996. С. 344.

фар турк бахшиси – Эларта, Сайнорта ва Темурчакар номлари келтирилди¹. Амир Темур 1391 йил баҳорида Тўхтамишхонга қарши юриши пайтида Улуғтоғда харсангтошга ўйиб ёздирган ўн бир қаторли битикнинг ҳам уч қатори араб ёзуви ва араб тилида бўлса, тўққиз қатори уйғур ёзувида туркий тилда битилган².

Бахшиларнинг туркий битиклари форс тилида Амир Темур тарихини ёзган муаррихлар учун у ё бу даражада материал вазифасини ўтагани шубҳасиз. Ҳар ҳолда, Иброҳим Султон буйруғига кўра тўпланган бахшилар битиклари «Зафарнома»ни ёзишда Шарафиддин Али Яздийнинг таянч манбалари сирасига кирган.

Авалло, уйғур ёзувини биладиган кишилар камлиги, сониян, ўзида ҳарбий ва давлат сирларини ақс эттиргани туфайли мазкур ёзувдаги туркий матнлар кенг тарқалмаган ва, асосан, сарой архивларида сақланган бўлса керак. Кейинчалик, Марказий Осиёда Темурийлар давлати қулагач, уйғур ёзувини биладиган бахшиларга ҳомийлик қилиб, саройларда сақлаш анъанаси бутунлай тугагани эҳтимол. Натижада уйғур ёзуви истеъмолдан чиқиб, уни биладиган одамлар деярли қолмагач, бу ёзувдаги темурийлар даврига оид бебаҳо туркий матнларнинг аксарияти есту нобуд бўлиб йўқолиб кетган, деб ўйлаймиз.

Амир Темур ҳаёлиги даврида соҳибқирон тарихига бағишлашиб форс тилида ёзилган ва бизнинг давримизгача етиб келган дастлабки асар Ғиёсиддин Алининг «Рўзнома-йе газовоте Ҳиндистон» («Ҳиндистон газовоти кундалиги») китоби бўлиб, унинг жаҳондаги ягона қўлёзма нусхаси Тошкентда сақланади³. Мазкур асарда Амир Темурнинг Ҳиндистон юришигача бўлган фаолияти қисқача ёритилиб, Ҳиндистон сафари анча муфассал баён қилинган. Асар 1399 йилда соҳибқироннинг Ҳиндистондан қайтиб, Самарқандда жоме масжиди бунёд этгани ҳақидаги хабар билан якунланади.

¹ Муъизз ал-ансаб (Прославляющие генеалогии). Введение, перевод с персидского языка, примечания, подготовка факсимиле к изданию Ш.Х. Вохидова // История Казахстана в персидских источниках. Том III, Алматы: Дайк-Пресс, 2006. С. 118.

² Бу ҳақда қаранг: Ноппе Н.Н. Карасакпайская надпись Тимура // Государственный Эрмитаж. Труды отдела Востока. Том 2, Ленинград, 1940. С.185–187; Пономарев А.И.. Поправки к чтению «надписи Тимура» // Советское востоковедение, № 3, Москва – Ленинград, 1945. С.222–224; Содиков. Қ. Амир Темурнинг уйғур ёзуви бигиги // «Соғлом авлод учун» журнали. Тошкент, 1995. № 1; Григорьев А.П., Телицин П.Н., Фролова О.Б.. Надпись Тимура 1391 г. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Выпуск XXI. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2004. С.3–24.

³ Ғиёсиддин Али. Рўзнома-йе газовоте Ҳиндистон. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, № 1520.

«Рўзнома-йе ғазовоте Ҳиндистон»ни рус тилига таржима қилган А. Семенов фикрига кўра, Ғиёсиддин Али ўз китоби учун Ҳиндистон юришида Амир Темурга ҳамроҳ бўлган қози Носириддин Умарнинг кундалигини асос қилиб олган бўлиши мумкин. Носириддин Умар эса соҳибқирон истагига биноан, ўз кундалигини Ҳиндистон юришида алоҳида шижоат кўрсатган унинг невараси Халил Султонга бағишлаган¹. Демак, Амир Темур фарзандлари ва невараларига асарлар бағишлаш анъанаси соҳибқирон ҳаётлиги давридаёқ бошланган. Бироқ қози Носириддин Умарнинг кундалиги асл ҳолида бизнинг давримизгача етиб келмаган.

Амир Темур тарихини имкон қадар тўлароқ ёритишга ҳаракат қилиб, унинг ҳаётлиги даврида ва бевосита ўз фармойишига кўра форс тилида битилган, бизнинг давримизгача етиб келган асар Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» китобидир. Муаллиф «Зафарнома»ни 1404 йил баҳорида тугатиб, Амир Темурга тақдим этади, бинобарин, унда соҳибқирон фаолияти 1404 йил баҳоригача акс этган. Кейинчалик тарихчи Ҳофиз Абрў Низомиддин Шомий «Зафарнома»сига «Зайл» («Илова») ёзиб, Амир Темур вафотигача бўлган сўнгги бир йил воқеаларини қўшиб қўяди. Низомиддин Шомий «Зафарнома»сининг форс тилидаги матни илк бор Феликс Таур тарафидан Прагада нашр этилган².

Ўз асарини тақдим этган Низомиддин Шомийни Амир Темур Озарбайжонга – невараси Мирзо Умар хузурига юборади. Низомиддин Шомийнинг ўз қўли билан бағишлов ёзилиб, Мирзо Умарга тақдим қилинган «Зафарнома»нинг бир қўлёзма нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган ва Англияда Британия музейи кутубхонасида сақланади. Мазкур бағишловда муаррих Мирзо Умар тарихини ҳам ёзажани маълум қилади, аммо бу ижодий режа амалга ошмаган бўлса керак.

Амир Темур вафотидан сўнг унинг ворислари даврида тарихнавислик янада тараккий этди. Марҳум соҳибқироннинг ўғиллари Мироншоҳ ва Шохрух³, неваралари Иброҳим Султон, Мирзо Бойсунгур, Мирзо

¹ Ғиясиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Москва: Издательство восточной литературы, 1958. С.7.

² Nizamuddin Sami. Zafar-nama. Avec des additions empruntees au Zubdatu-t-tavarikh-i Baysungury de Hafiz-i Abru. Edition critique par Felix Tauer. T.1. Texte persan du Zafar-nama, Praha. 1937; T.2 Introduction. commentaire index. Praha, 1956.

³ Шуни қайд этиш зарурки, ҳозирда нашр этилаётган ўзбек тилидаги аксарият бадий асарларда ушбу теъмурий ҳукмдор номи «Шохрух» тарзида хато ёзилмоқда. Бунда сўзнинг маъноси ўзгариб кетади, холбуки, шатранж ўйинига қизиққан Амир Темур ўгли исмини шатранж доналари номи, яъни «шоҳ»ва «рух» сўзлари асосида қўйган.

Улуғбек ва Мирзо Искандарлар муаррихларга ҳомийлик қилишгани, баъзилари эса ўзлари ҳам тарихий асарлар битишгани маълум.

Тожиддин Салмонийнинг «Тарихнома» ёки «Шамс ул-хусн» китобида 1404–1409 йил воқеалари баён қилинади. Муаллиф 1397 йилда Шероздан Самарқандга Амир Темур хузурига келиб, соҳибкирон вафотигача унинг саройида бўлган. Кейин Ҳиротга Шохрух хузурига борган. Ўз асарини ёзишда давлат ҳужжатлари, тарихий воқеалар иштирокчилари ҳикояларидан фойдаланган. Айниқса, Амир Темур ва Шохрухга хизмат қилган йирик саркарда Шохмалик билан яқин муносабатда бўлиб, унинг номини бир неча бор ўз ахборотчиси сифатида қайд этади¹.

Соҳибкирон вафотидан сўнг кўп ўтмай яратилган муҳим тарихий асарлардан бири Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» («Муиний тарихлари таълиқлари») китоби бўлиб, биз бу асарнинг Амир Темур даври тарихини ёритишдаги аҳамияти ва айни мавзудаги бошқа манбалар орасида тутган ўрнига қуйида батафсил тўхталамиз.

Амир Темур вафотидан сўнг унинг замондоши тарафидан соҳибкирон тарихига бағишлаб ёзилган энг машҳур ва ўтмишда қўлёзма ҳолида жуда кўп кўчирилган асар Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» китобидир. Темурийлар давлатининг қарийб юз йиллик тарихини (1370–1470) солнома тарзида битган муаррих Абдураззоқ Самарқандий ўзининг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида «Зафарнома»нинг ёзиб тугатилганини 1425 йилининг энг муҳим воқеаларидан бири сифатида тилга олади ва ўз китобининг бир неча саҳифасини мазкур асар таъриф-тавсифига бағишлайди². «Зафарнома» Шерозда Форс вилояти ҳокими Иброҳим Султон ибн Шохрух Мирзо ҳомийлигида яратилган. Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»да Шохрух Мирзо ва Иброҳим Султон тарихларини ҳам ёзиш режасини маълум қилади, аммо бу ижодий режа амалга ошмай қолган бўлса керак.

Амир Темурга замондош бўлган ва унинг ўғли Шохрух саройида яшаб ижод қилган яна бир йирик муаррих Ҳофизи Абрўдир. У Шохрухнинг буйруғига кўра, Ҳиротда «Мажмаъ ут-тавориҳ» номли йирик тарихий асар устида ишлаган. Энг қадимги замонлардан муал-

¹ Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. Часть II, Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. №681, С.815–817.

² Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд, 1-қисм. Форс тилидан А. Ўринбоев таржимаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. Б. 468–473.

лиф давригача бўлган тарихий воқеаларга бағишланган тўрт жилддан иборат бу асарнинг охириги тўртинчи жилди мустақил номланишга эга бўлиб, «Зубдат ут-тавориҳи Бойсунғурий» («Бойсунғур тарихлари сараси») деб аталади. Демак, Ҳофиз Абрў Шохруҳнинг ўғли Мирзо Бойсунғур хомийлигидан ҳам баҳраманд бўлган. «Зубдат ут-тавориҳи Бойсунғурий» икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми Амир Темур даври (1336–1405), иккинчи қисми эса Шохруҳ даври воқеаларини то асар ёзиб тугатилган 1427 йилгача ақс эттиради¹.

Фасиҳ Хавофий (ёки Хофий)нинг «Мужмали Фасиҳий» асари 1442 йилда ёзиб тугатилган. Бу китобда қадимги даврлардан то 1442 йилгача содир бўлган энг муҳим воқеалар қисқача тарзда йилма-йил баён қилинган. 1375 йилда туғилган муаллиф соҳибқиронга замондош бўлгани туфайли «Мужмали Фасиҳий» Амир Темур ва темурийлар тарихига оид мўътабар манбалардан бири ҳисобланади².

Чингизхон ва Амир Темур авлодлари шажараларига бағишланган «Муъизз ул-ансоб» асари устидаги иш дастлаб 1426 йилда Шохруҳ буйруғига кўра бошланган. Унинг муаллифи маълум эмас. Боз устига, кейинги темурийлар даврида у тўлатиб борилиб, сўнгги кўшимчалар Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида (1469–1506) қилинган. «Муъизз ул-ансоб»нинг жаҳонда мавжуд учта кўлёзма нусхасидан энг қадимгиси, яъни Парижда Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган нусхасидан амалга оширилган русча таржимаси аслият матни факсимилеси билан биргаликда нашр этилган³.

Тарихий асарлар билан бир қаторда Амир Темурнинг ўз замондошлари, асосан, ҳукмдорлар билан ёзишмалари, фатҳномалари, шунингдек ўша давр ҳукмдорларининг соҳибқирон фаолияти билан боғлиқ тарздаги ўзаро ёзишмалари ҳам қимматли тарихий манбалар сирасига қиради⁴.

¹ Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с англійского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. Часть 1. Москва: Главная редакция восточной литературы. 1972. С. 346–349.

² Ўша асар: № 257, С. 355–358.

³ Муъизз ал-ансаб (Прославляющие генеалогии). Введение, перевод с персидского языка, примечания, подготовка факсимиле к изданию Ш.Х. Вохидова // История Казахстана в персидских источниках. Том III, Алматы: Дайк-Пресс, 2006.

⁴ Мажмуа-йи мактубот. ЎЗР ФА ШИ кўлёмаси, №№296; 2278; Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV века // Известия АН УзССР. Серия общественных наук. Выпуск 1. Ташкент, 1960. С. 27–33; Фуломов С. Дехли фатҳи хақида Шероғи – амирзода Пирмухаммадга юборилган ёрлик // «Соҳибқирон юлдузи» газетаси. Тошкент, 1997, №6; Тарихий ёзишмалар // «Жаҳон адабиёти» журнали. Тошкент, 2006, №1. Б. 125–133.

Булардан ташқари, Амир Темур ва темурийларга бағишлаб ёзилган, матни сақланиб қолмаган бўлса-да, номи ва муаллифлари ҳақида маълумот етиб келган туркий ва форсий тиллардаги бир қанча асарлар бўлган. Булардан бири Амир Темур саройида туркий тилда яратилган «Тарихи хоний» номли назмий асардир.

Ғиёсиддин Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Амир Темур даврида яшаган олиму фозиллар ҳақида қимматли маълумотлар берувчи махсус фасл мавжуд. Ушбу фаслда муаррих Амир Темурга бағишлаб унинг замондошлари тарафидан ёзилган иккита асар ҳақида хабар беради. Улардан бири туркий тилда битилган бўлиб, Хондамир бу ҳақда шундай ёзади: «Мавлоно Сафиуддин Хатлоний Мовароуннаҳр фозиллари жумласидан бўлиб, Амир Темур Кўрагон вақоийеларидан баъзиларини туркий лафзда баён лавҳасига нақшлади»¹.

Иккинчи асар Маҳмуд Занги Ажамий Кирмоний тарафидан назмда битилиб, «Жўшу хуруш» деб номланган. Муаллиф 806 (1403–1404) йилда ўз асарини Рум юришидан қайтиб, Гуржистонда жиҳодга машғул бўлган соҳибқиронга тақдим этиш учун бир гуруҳ Кирмон ақобирлари билан йўлга тушади. Бироқ Тифлис шаҳрида Кура дарёси кўпригидан ўтаётганида, сувга йиқилиб ҳалок бўлади. Унинг ўғли мавлоно Қутбиддин отасининг достонини Амир Темурга сўзлаб, инъом-эҳсонларга сазовор бўлади². Гарчанд, Хондамир «Жўшу хуруш» қайси тилда ёзилганини айтмаса-да, унинг форсий тилда битилгани англашилади. Чунки «Ҳабиб ус-сияр»да Маҳмуд Занги Ажамий Кирмонийнинг форс тилидаги бошқа шеърий асарларидан айрим байтлар келтирилган.

Рус шарқшунос олими Н.Д. Миклухо-Маклай XVI аср манбалари маълумотларига таянган ҳолда, тахминан 1391–1399 йиллар оралиғида ёзилган «Футухоти Мироншоҳий» («Мироншоҳнинг фатҳлари») номли асар ҳақида хабар беради³. Асар Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳга бағишланган бўлиб, унинг муаллифи Саъдуллоҳ Кирмоний соҳибқироннинг 1391 йилги Тўхтамишга қарши юришида иштирок қилган. «Футухоти Мироншоҳий» асарининг ўзи сақланиб қолмаган бўлса-да, ундан кўчирма сифатида олинган баъзи парчалар бошқа манбалар, хусусан, 1391 йилги юришнинг айрим тафсилотлари

¹ Ғиёсиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул-башар. Жилд 3. Техрон, 1333 хижрий-шамсий. Саҳифа. 549.

² Ўша жойда.

³ Миклухо-Маклай Н.Д. Забытый источник тимуридской историографии // Ближний и Средний Восток. История, культура, источниковедение. Сборник статей в честь 70-летия профессора И.П. Петрушевского. Москва: Наука, 1968. С. 73–76.

Ахмад Гаффорийнинг 1552 йилда ёзилган «Нигористгон» асари оркали етиб келган¹.

Амир Темурга замондош бўлмаган тарихчилар, жумладан, Абдураззок Самарқандий, Мирхонд, Хондамир асарларининг соҳибкирон тарихига оид қисмлари, асосан, ўзларидан олдин яшаб ўтган муаррихлар китобларига таяниб ёзилган. Шунга қарамай, уларнинг асарларида соҳибкиронга замондош бўлган тарихчилар китобларида учрамайдиган баъзи маълумотлар ҳам мавжудки, бу ҳол муаллифларнинг бизгача етиб келмаган тарихий манбалар ва ҳужжатлардан ҳам фойдаланишганини кўрсатади. Масалан, Абдураззок Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн» асарида Амир Темурнинг аллома Саъдуддин Тафгазонийга ёзган мактуби матни келтириладики, бошқа бизга маълум манбаларда у учрамайдиган². Бу ҳол Амир Темур даври тарихини имкон қадар тўлароқ ёритиш учун соҳибкиронга замондош бўлмаган кейинги даврлар тарихчилари асарлари ҳам синчиклаб ўрганилиши зарурлигини кўрсатади.

Биз юқорида, асосан, Амир Темур ва теурийлар саройига боғлиқ бўлган муаррихлар томонидан аксарияти ушбу хонадон намояндаларига бағишлаб ёзилган тарихий асарларга тўхталиб ўтдик. Булардан ташқари, теурийлар саройига боғлиқ бўлмаган ҳолда, Амир Темур ва қисман теурийлар тарихини ёзган қатор муаррихлар ҳам бўлган.

Муҳаммад ибн Фазлуллоҳ Мусавийнинг «Тарихи хайрот» номли умумий тарихга оид асари 1428–1447 йиллар оралиғида ёзилган. Унинг сўнгги қисмида Амир Темур ва илк теурийлар даври воқеалари ёритилган³.

Саййид Жаъфар ибн Муҳаммад Хусайний Жаъфарийнинг «Тарихи Кабир» ёки «Тарихи Жаъфарий» асари ҳам умумий тарихга оиддир. 1447–1452 йилларда ёзилган бу китобнинг сўнгги олтинчи қисми Амир Темур ва унинг ворислари тарихига бағишланган бўлиб, воқеалар баёни асар ёзиб тугатилган давргача етказилган⁴.

Шунингдек, Амир Темур ва Теурийлар давлати ҳудудидан ташқарида яшаб ижод қилган Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун ва бошқа араб

¹ Ўша асар. С. 75.

² Абдураззок Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн. ЎРФА ШИ қўлёзмаси, № 17, в. 96аб.

³ Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. Часть I. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. № 253, С. 352–353.

⁴ Ўша асар: № 252(1), С. 349–351.

муаррихлари ҳамда европалик муаллифлар Клавихо¹, Иоганн Шилтбергер², Фома Мецопский³ ва бошқалар асарлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири соҳибқирон фаолиятини ўрганишда муайян аҳамиятга эга.

Айрим минтақалар ёки сиёсий арбоблар тарихига бағишланган, хусусан, Саййид Заҳириддин Маръашийнинг «Тарихи Табаристон ва Руён ва Мозандарон»⁴ ва Азиз ибн Ардашер Астрободийнинг 1398 йилда ёзилган Сивас ҳукмдори кози Бурхониддин Аҳмад ҳақидаги «Базму разм»⁵ асарларида ҳам Амир Темур фаолиятига оид қимматли маълумотлар мавжуд.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» муаллифи Муиниддин Натанзийнинг ҳаёти ҳақида маълумотлар кам сақланиб қолган. Нисбасига кўра, у Исфаҳон вилоятидаги Натанз шаҳрида туғилган. Натанз шаҳри Исфаҳондан 134 км шимоли-шарқда жойлашган бўлиб, унда ҳозирги давргача кўплаб тарихий ёдгорликлар сақланиб қолган⁶. Ю.Э. Брегель Муиниддин Натанзий асли сейстонлик ва шиа мазҳабида бўлган, деган тахминни билдириб, «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»нинг охириги қисмларини 1957 йилда Техронда нашр этган француз шарқшуноси Жан Обеннинг мазкур нашрга сўзбошисига ҳавола қилади⁷. Дарҳақиқат, Ж. Обен сўзбошида асарнинг бир неча ўрнида Имом Хусайннинг қотиллари лаънатланганини назарда тутиб, муаллиф шиа мазҳабида бўлган, деб ҳулоса қилади. Бирок бундай мисолларни муаллифи сунна мазҳабида бўлган асарлардан ҳам бемалол келтириш мумкин. Ж. Обен Натанзийнинг бир неча ўринда сейстонликларни ёмонлаб ёзганига эътибор қаратган бўлса-да, ҳар ҳолда, мазкур сўзбошида унинг ўзи сейстонлик бўлгани ҳақида тахмин билдирмаган.

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1405–1406 гг.). Пер. со староисп., предисл. и коммент. И.С. Мироковой. М., 1990.

² Путешествие Иоганна Шилтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун. Ташкент: Шарк, 1997.

³ Фома Мецопский. История Тимурланга и его преемников. Перевод с армянского на русский язык Т.И. Тер-Григорьяна. Перевод с русского на азербайджанский язык У. Бакиханова, Баку, 1957.

⁴ Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. Часть II, Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. № 936, С. 1073–1074.

⁵ Ўша асар. №1128, С. 1253–1254.

⁶ Абдулхусайн Саъдийн. Шенохте шахрхо-йе Ирон. Техрон: Элм ва зандеги, 1379. С.847–849.

⁷ Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. Часть I, Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. С. 339.

Давлатшоҳ Самаркандий «Тазкират уш-шуаро» асарида: «Муиниддин Натанзий Султон Искандар даврида Ироқи Ажам ва Форсда шуҳрат топган олимлар жумласидан бўлиб, Мирзо Искандарнинг мақомот ва ҳолоти ҳамда тарихини ёзган», деб маълумот беради¹.

Муиниддин Натанзий ўз асарини 816/1413/14 йилда ёзиб тугатган ва дастлаб ўша пайтдаги Форс вилояти ҳокими Амир Темурнинг невараси Султон Искандар ибн Мирзо Умаршайх (1384–1415)га бағишлаган. «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг қўлёзма нусхалари ҳақидаги дастлабки маълумотлар илмий каталогларда XIX асрнинг сўнгги чорагида пайдо бўлди². Англияда Британия музейида сақланаётган нусхадан ташқари, Натанзий китобининг яна иккита қўлёзмаси Санкт-Петербургда мавжуд эди³. Асарнинг Европа шарқшуносларига дастлаб маълум бўлган қўлёзма нусхалари сарлавҳасиз ҳамда муаллифи номаълум бўлгани учун, у В.В. Бартольд томонидан шартли равишда «Искандар Аноними» («Аноним Искандера») деб номланган. Бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам асар номи сифатида қабул қилинган бу ибора «Искандарга бағишланган муаллифи номаълум асар», деб англашилади. Кейинчалик толмас тадқиқотчи Бартольднинг ўзи асарнинг Парижда сақланаётган сарлавҳали қўлёзмаси ва ўрта аср адиби Давлатшоҳ Самаркандийнинг «Тазкират уш-шуаро» китобида келтирилган Мирзо Искандар саройида хизмат қилган олим ва шоирлар ҳақидаги маълумотга таяниб, асарнинг асл номи ва муаллифини аниқлайди⁴. Аммо «Искандар Аноними» номи ҳам унутилиб кетгани йўқ ва хозиргача илмий доираларда у асарнинг ҳақиқий номи билан биргаликда ишлатилмоқда.

«Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг Парижда сақланаётган қўлёзмаси бошқа нусхалардан фаркли равишда Мирзо Искандарга эмас, балки унинг амакиси Шохрухга бағишланган. Муаллиф ўз аса-

¹ Давлатшоҳ Самаркандийнинг бу маълумотини «Натанзий Мирзо Искандарга бағишланган тарихий асар, яъни «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»ни ёзган», тарзида тушуниш керак. Ушбу асарда, айниқса, унинг биринчи таҳририда Мирзо Искандар ҳақида фасллар мавжуд. Бирок Натанзий Мирзо Искандар фаолиятига бағишлаб алоҳида асар ёзиш режасини маълум қилса-да, муайян сабабларга кўра бу режа амалга ошмаган.

² Rieu Ch. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. Vol. III. London, 1883. P. 1062a–1064b.

³ Акимовский О.Ф., Кушев В.В., Миклухо-Маклай Н.Д., Мугинов А.М., Салахетдинова М.А. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог). Ч. 1. Москва, 1964. С.62, №№ 248, 249.

⁴ Бартольд В.В. Определение «Анонима Искандера» // Соч. Т. 8, – М., 1973. С. 481–482.

рига янги дебоча ёзиб, 817 йилнинг 22 ражабиди (1414 йил 7 октябрь) гарбга қилган юришидан Ҳиротга қайтиб келган Шохрухга тақдим қилади. Бу юришнинг натижаларидан бири исёнкор Мирзо Искандарнинг Форс вилояти ҳокимлигидан ағдарилиши эди. Натанзий Шохрух номини куйидаги унвоилар билан тилга олади: «Муин уд-дунё ва-д-дин (Дунё ва диннинг таянчи) Абулфатх Шохрух баҳодир». Шу тарика сарлавҳада ҳам муаллиф номи ва ҳам асар бағишланган ҳукмдор ун-вони акс этган. Шунинг баробарида, асарнинг Мирзо Искандарга бағишланган дастлабки таҳрири ҳам шундай номланган бўлишини тадқиқотчилар инкор этишмайди.

Муиниддин Натанзий Мирзо Искандар тарихини ёзишни ҳам ният қилган бўлса-да, аммо шахзоданинг ўзаро урушлардаги мағлубияти ва ҳалокати бу ижодий режанинг амалга ошишига монелик қилган бўлса керак. Шу нарса диққатга сазоворки, Амир Темур тарихини битган муаррихлардан уч киши, яъни Низомиддин Шомий, Муиниддин Натанзий ва Шарафиддин Али Яздий унинг неваралари Мирзо Умар, Мирзо Искандар ва Иброҳим Султон тарихларини ёзишга жазм этган бўлишса-да, булардан лоақал биронтаси амалга ошгани маълум эмас.

Муиниддин Натанзий бир канча муддат Шероз ва Исфохон шаҳарларида Мирзо Искандар ибн Мирзо Умаршайх даргоҳида бўлган. Мирзо Искандарнинг сиёсий фаолияти Ҳофизи Абрўнинг «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» ва Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарларида батафсил тасвирланган. У 1384 йилда туғилган. Отаси Умаршайх Мирзо Амир Темурнинг иккинчи ўғли бўлиб, унинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо билан бир йилда, яъни 1356 йилда туғилган. Демак, у Жаҳонгир Мирзодан бир неча ой кичик бўлиши мумкин¹. Умаршайх Мирзо ёшлигидан ҳарбий қобилиятини намоён этган. Амир Темурнинг кўплаб ҳарбий юришларида фаол катнашиб, Фарғона вилояти ҳокими сифатида вилоятни мўғуллар босқинидан ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатган. У 1394 йилда Курдистондаги Хурмоту қалъаси деворини кузатаётганда, қалъа ичкарасидан отилган ўқдан ҳалок бўлган. Умаршайх Мирзонинг жасади дастлаб вақтинчалик Шерозга дафн этилади. Сўнгра Шаҳрисабзга келтирилиб, темурийлар хонадони учун маҳсус бино

¹ Амир Темурнинг бу икки ўғлидан қайси бири тўнғич эканлиги хусусида манбаларда ихтилофлар мавжуд. Бу ҳақда қаранг: John E. Woods. The Temurid dynasty. Bloomington, Indiana University, 1990. P. 14.

килинган дахмага қўйилади¹. Унинг қабри ҳозирда Дор ус-Сиёдат деб аталадиган мажмуададир².

Мирзо Искандарнинг онаси Милкат ого Хизр ўғлоннинг кизи бўлиб, Умаршайх Мирзонинг яна бир ўғли Бойқаро Мирзонинг ҳам онасидир. Умаршайх Мирзо вафотидан сўнг у, Амир Темур хоҳишига кўра, Шохрух Мирзо ҷикоҳига қирган. Шохрух Мирзодан тугилган ўғли номи Суюрғатмиш Мирзодир. Бошқа баъзи теурий маликалар қабри Милкат ого қурилишларга қомийлик қилган. Ҳиротда шифоқона, қонақоқ, қаммомлар, Балх шаҳрида мадраса қурдирган. У 1440 йилда Қобулда вафот этгақ, қасди Балхга қелтирилиб, ўзи қурдирган мадрасага дафн қилинади³. Милкат ого мадрасаси XVI асрнинг иккинчи ярмида қам мавжуд бўлган. Муаррих Ҳофиз Таниш Бухорий маълумотига кўра, 1573 йилда Балхга юриш қилган Бухоро қони Абдуллақон қалъанинг шарқ тарафида қойлашган мадрасани ишғол этишни амир Қулқобо кўқалтошга топширади⁴.

Отаси вафотидан кейин Мирзо Искандар ёшлигига қарамай, бир неча йил Фарғона вилояти қоқими бўлади. Шаҳзода ўзбошимқалиги билан ажралиб, Амир Темур қарбга қилган сўнги бир неча йиллик юришининг дастлабқи йилларида Самарқанда Мовароуннақр қоқими сифатида қолдирган валиақд невараси Муҳаммад Султон Мирзо ва Мирзо Искандар ўртасида 1400 йилда низо қелиб қикади. Муҳаммад Султон амақивақчаси Мирзо Искандарни гуноқкор сифатида қобоси қузурига элтади. Амир Темурнинг неваралари низосига муносабатини баъзи муарриқлар Муҳаммад Султон, баъзилари Мирзо Искандарга ён қосган қолда баён қилишган.

Амир Темур вафот этганида Мирзо Искандар Қамадон қоқими эди. Унинг қатта ақаси Пирмуҳаммад Мирзо ўз уқаларини бирқалиқда Шохрух Мирзога итоат қилишга қақиради. Бирок ақа-уқаларнинг қамқижақлиги узок давом этмай, уларнинг ўз ораларида низолар бошланади. Мирзо Искандар низоларга мойиллиги ва мулқирлик

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Ж. 9. Тошқент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Даवलат илмий нашриёти, 2005. Б. 91.

² Пугақенқова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. Тошқент, 1996. Б. 22.

³ Файзиев Т. Теурийлар шажараси. Тошқент: Ёзувчи, 1995. Б. 301.

⁴ Ҳафиз-и Таныш ибн Мир Муҳаммад Бухари. Шараф-нама-йи шақи (Қнига шақской славы). Перевод с персидского, введениё, примечания М.А. Салақетдиновой. Часть 2. Москва: Наука, 1986. С. 148–149; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланома (Шарафномаи шақий). Биринқи қитоб. Форс тилидан Содик Мирзаев қарқимаси. Илмий муаррир, нашрга тайёрловқи, сўзбоши ва изоқлар муаллифи: ақадемик Бўрибой Ақмедов. Тошқент: Шарқ, 1999. Б.262–263.

дағдағаси билан ажралиб туради. Ҳамадондан жудо бўлган Мирзо Искандарни Пирмуҳаммад Мирзо Язд ҳокими қилиб қўяди-ю, 1407 йилда яна ўзи уни бу мансабдан маъзул этади. 1410 йилда Пирмуҳаммад Мирзо суикасд натижасида ҳалок бўлгач, Мирзо Искандар Форс вилояти ҳукмдори сифатида Шерозда тахтга ўтиради. У дастлабки йилларда Шохрухга тобеликни тан олади ва Шохрух ҳам ўз мактубида уни «фарзанд» атаб, Умаршайх Мирзо авлодлари орасидаги етакчилик мавқеини эътироф этади¹. Мирзо Искандар 1412 йилда Исфаҳонни эгаллагач, мазкур шаҳарни тахтгоҳ қилади. Келаси йили Шохрух Мирзо Қора Юсуфга қарши Озарбайжонга юриш қилганида, Мирзо Искандар унинг Форс мулкини ўзидан тортиб олишидан хавфсираб, хутба ва пул зарбини ўз номига ўтказиб, мустақиллик эълон қилади².

1414 йилда Шохрух Мирзо Исфаҳонда Мирзо Искандарни мағлуб этиб, унинг қўл остидаги пойтахти Исфаҳон бўлган Ироқи Ажам вилоятини Умаршайхнинг бошка ўғли Рустам Мирзога топширади. Пойтахти Шероз бўлган Форс вилоятини эса Шохрух ўз невараси Иброҳим Султонга суюрғол қилиб беради. Рустам Мирзо укаси Мирзо Искандарнинг кўзига мил тортиб кўр қилади. 1415 йилда Мирзо Искандарнинг бир онадан туғишган укаси Бойкаро Мирзо фитна кўзгаб, Шерозни эгаллагач, Рустам Мирзо исёнкор укасини фаол қўллаб-қувватлаган Мирзо Искандарни жаллод қўлига топширади.

Мирзо Искандар олиму шоирларга ҳомийлик қилгани жиҳатдан Амир Темур авлодларидан Шохрух, Улуғбек, Бойсунғур, Иброҳим Султон, Ҳусайн Бойкаро, Захириддин Муҳаммад Бобурлар каторида туради. Унинг қисқа муддат ҳукмронлиги даврида Шероз илму фан ва адабиёт марказига айланади. Бу даврда Шерозда нафақат форс тилида ёзадиган адиблар, балки Ҳайдар Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий³ каби туркигўй шоирлар ҳам ижод қилишган. Мирзо Искандар Исфаҳонни тахтгоҳ қилгач, унинг саройидаги олиму шоирларнинг кўпчилиги бу шаҳарга кўчиб ўтишгани эҳтимол.

Мирзо Искандарнинг салтанатдорлик иктидоридан ташқари, назмга ҳам қобилияти борлиги ва шеърлар битгани ҳақида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида, жумладан, шундай ёзади: «Сул-

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн. 2-жилд, 1-қисм. Форс тилидан А. Ўринбоев таржимаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. Б. 178.

² Ўша асар. Б. 246–248.

³ Ҳофиз Хоразмий ижоди Шерозда Иброҳим Султон ҳокимлиги даврида камолотга етган. Бирок у Форс вилоятига олдинроқ, Мирзо Искандар даврида келган бўлиши ҳам мумкин.

тон Искандар Шерозий ҳам набирадур. Салтанат тажаммулини, дерларким, салотиндин ози онча қилмиш бўлғай. Етти ё саккиз йиллик салтанатида гўёки уч ганж топибдур. Мавлоно Ҳайдар туркигўй анинг модиҳи экандур... Ва Султон Искандарни дерларким, таъби назм эрди. Ва бу туюқни андин накл қилурларким:

Тўлун ойға нисбат эттим ёруми,
Ул хижолатдин кам ўлди ёруми.
Тори мўюнгнинг закотин мен берай,
Ё Мисрни, ё Ҳалабни ё Руми»¹.

Фахрий Ҳеравийнинг хижрий 958–962 (милодий 1551–1555) йилларда яратилган, шеър битган шох ва шахзодалар ҳақидаги «Равзат ус-салотин» тазкирасининг Амир Темур авлодларига бағишланган учинчи бобида ҳам Мирзо Искандар ҳақида маълумот берилиб, мавлоно Ҳайдар туркигўй «Махзан ул-асрор» ҳамда «Гул ва Наврўз» китобларини унга бағишлаб битгани айтилган².

Замонасининг улуғ хаттоти Маъруф Бағдодий Султон Аҳмадан юз ўгириб, Исфаҳонга Мирзо Искандар хузурига келган ва унинг кутубхонасига тайинланган. Искандарнинг таназзулидан сўнг, Шохрух Маъруф Бағдодийни Ҳиротга келтириб, хос котиб қилади³.

Мирзо Искандарнинг хаттотларга ҳомийлик қилганидан, у китоблар кўчиртириш ва кутубхона бунёд этишга катта эътибор қаратгани ҳақида хулоса қилиш мумкин. Лондонда Британия музейида Мирзо Искандар буйруғига биноан кўчирилган қарийб 546 варақдан иборат катта қўлёзма китоб сақланади⁴. Китоб дебчасида Мирзо Искандар «султонлар султони, Оллоҳнинг ердаги сояси, жалол уд-дунё ва-д-дин» каби дабдабали сўзлар билан таъриф-тавсиф қилинади. Қўлёзмага битилган дастлабки асар Низомий Ганжавий «Хамса» сидир. Навбатдаги асар – «Мухтасар дар илми хайъат» («Астрономияга оид қискача рисола») муаллифи Гиёсиддин Жамшид Коший муқаддимада рисола «жалол уд-дунё ва-д-дин амирзода Искандар Баҳодурхон» буйруғига кўра ёзганини таъкидлайди. Демак, Гиёсиддин Жамшид Коший

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Ўн учинчи том. Мажолис унафоис. Нашрга тайёрловчи С. Ганиева. Тошкент: Фан, 1997. Б. 165.

² Фахрий Ҳеравий. Равзат ус-салотин. Ба тасхихе Абдурасул Хайёмпур. Табриз: чопхона-ёе «Шафак», 1345 хижрий. С. 31.

³ Абдураззоқ Самарқандий. Мағлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд. 1-қисм. Форс тилидан А. Ўринбоев таржимаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. Б. 489–490.

⁴ Rieu Ch. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. Vol. II. London, 1881. P. 868a–871b.

Ҳиротга, сўнгра Самарқандга – Улугбек ҳузурига келишдан олдин, Мирзо Искандар саройида бўлган.

Қўлэзмада астрономияга оид яна бир «Равзат ул-мунажжимин» («Мунажжимлар боғи») номли асар ҳам бор. Кимёга оид «Рисолайи кибрити аҳмар» ва Фиёс Қирмонийнинг «Ойнайи Искандарий» асарлари ҳам Мирзо Искандар буйруғига кўра ёзилган. «Мухтасар дар илми Иклюдус» рисоласи қадимги юнон математиги Евклиднинг геометрияга оид китобидаги бешта теорема таҳлилига бағишланган. Қўлэзмада булардан ташқари кўплаб шоирлар шеърларидан намуналар ва бошқа турли мазмундаги асарлар ҳам бор. Бу Мирзо Искандарнинг кизикиш доираси нақадар кенг бўлганини кўрсатади.

Мирзо Искандарнинг тасаввуф арбобларига ҳам ҳомийлик қилиб, Язд шаҳри яқинидаги Тафт қишлоғида мутасаввиф шоир Шох Неъматуллоҳ валийга масжид ва хонақоҳ қуриб бергани маълум¹.

Барча ҳунар даврида топти камол.

Урди ҳунар тарбияти бирла бол.

– деб ёзган эди Мирзо Искандар ҳақида Ҳайдар Хоразмий. Дарҳақиқат, тожу тахт талашувлари оқибатида юз берган фожиали ўлимига қадар кечган бир неча йил ҳокимлиги даврида Мирзо Искандар анчагина хайрли ишларни қилишга улгурган. Бирок унинг фаолиятининг бу қирраси ўзбек тилидаги адабиётларда деярли ёритилмагани учун кўпчиликка маълум эмас. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ҳам Амир Темур невараларидан Мирзо Улуғбек, Иброҳим Султон, Бойсунғур Мирзоларнинг фан ва маданиятга ҳомийлик қилишгани таъкидлаб кўрсатилган ҳолда, Мирзо Искандар ҳақидаги мақолада бу ҳақда ҳеч бир маълумот берилмаган². Аксинча, ғарб тилларидаги мақола ва тадқиқотларда унинг ҳаёти ва ҳомийлик фаолияти анча кенг ёритилган³.

Албатта, Мирзо Искандарнинг ҳомийлигидан баҳраманд бўлган олиму шоирлар унга асарлар бағишлаш билан бирга, буюк бобоси Амир Темур фаолиятининг айрим ибратли жиҳатларини ўз асарларида акс эттиришга ҳам интиланганлар.

Буюк шоир Низомий Ганжавий «Хамса»сининг биринчи достони «Махзан ул-асрор»дан илҳомланиб туркий тилда «Гулшан ул-

¹ Ислам. Энциклопедический словарь. Москва: Наука, 1991. С. 190.

² Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Ж. 4. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2005. Б. 231.

³ Aubin Jean. Le mecenat timouride a Chiraz // *Studia Islamica*, VIII. Paris, 1958. P. 71–88; Fateme Keshavarz. The Horoscope of Iskandar Sultan // *Journal of the Royal Asiatic Society*. № 2. 1984. P. 197–202; Priscilla P. Soucek. Eskandar b. 'Omar Shayx b. Timur: A. Biography // *Oriente Moderno*. Volume I, Roma, 1997. P. 73–87.

асрор» достонини яратган мавлоно Ҳайдар Хоразмий мазкур асарида соҳибкирон Амир Темурнинг йигитлик даврига оид ажиб бир ҳикояни келтирган. Бунга кўра, Амир Темур ўз фаолияти бошларида («*Чун Темурбек бурун этти хуруж*») душманлар билан жангда кўлидан ва оёғидан ярадор бўлади. Ўз хамроҳларидан ажраб, мажолсиз ҳолда овлоқ бир жойда якка қолган соҳибкирон оғир ярадорлик туфайли бир муддат тушқунликка тушади. Шунда у деворга тирмашиб чиқаётган бир мажруҳ чумолнини кўриб қолади. Чумоли бир неча бор ярим йўлда йиқилиб тушса-да, олти-етти марта қайта урилиб, ниҳоят, девор тепасига чиқади. Бир ожиз жониворнинг сабог-матонатидан Темурбек сабоқ олади ва кучланиб ўрнидан туриб, қурол-яроғини кўтариб йўлга тушади.

Бек этиб ул иш уза ўзини ёд,
 Бўлди ўшал рамз била кўнгли шод.

Ҳайдар Хоразмий ушбу воқеа содир бўлган йил ва жой ҳақида бирон маълумот бермайди. «Гулшан ул-асрор» достон бўлгани учун, ушбу ҳикоя муаллифнинг хаёлотида яратилган бадиний тўқимадир, деб ўйлаш ҳам мумкин. Аммо шуниси борки, бу воқеа тафсилоти Ҳайдар Хоразмийга замондош бўлган, маълум муддат у билан бир ҳукмдор саройида яшаб ижод этган Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» асарида ҳам мавжуддир. «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» соҳибкирон ҳаёти ва фаолиятига оид энг муҳим ва ишончли манбалардан биридир. Шу жиҳатдан, юқоридаги ҳикояга Амир Темур ҳақиқатан бошидан кечирган воқеа асос бўлган, деб айтиш мумкин. Натанзий воқеа содир бўлган вилоят ва туманни аниқ кўрсатади. Унинг маълумотига кўра, Сейстондаги жангда яраланган Темурбекни сафлошлари вақтинча Қандаҳор вилояти, Гармсир туманидаги бир қишлоқда қолдириб кетишади ва юқоридаги воқеа шу қишлоқда содир бўлади.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»да энг қадимги давлардан то Амир Темур вафогигача (1405 йил 18 февраль) бир қатор ўлкаларда юз берган муҳим тарихий воқеалар қисқача баён қилинади. Қўп ҳолларда муаллиф ҳар бир сулола тарихига алоҳида боб бағишлаган. Асарнинг айниқса, сўнгги қисмлари Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Мазкур қисмларда Амир Темур яшаган ва ҳукмронлик қилган даврда юз берган тарихий воқеалар бирмунча муфассал баён қилинган. Ушбу давр тарихини муаллиф ўзи тўплаган материаллар асосида ёзган. Амир Темур замонасидаги воқеа-ҳодисалар Натанзийга яхши маълум бўлиб, шунингдек, у саройида бўлиб тургандан

Alister Navoiy
 nomidagi
 O'zbekiston MK

фойдаланиш, машхур тарихий воқеаларнинг ҳали ҳаёт бўлган ишти-
рокчиларидан ўзига керакли маълумотларни сўраб-суриштириб олиш
имкониятига эга бўлган. Баъзи ўринларда шохидлардан эшитиб ўзга-
нига муаллифнинг ўзи ишора этади. Айрим тадқиқотчилар томонидан
кўрсатилиб ўтилган «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»даги хронологик
чалкашликлар ҳам, назаримизда, Натанзий оғзаки маълумотлардан кўп
фойдаланганлиги туфайлидир.

«Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг теурийлар даври тарихна-
вислигида тутган ўрин ва аҳамиятини белгиловчи асосий жиҳатлардан
бири унинг Амир Теуур давлати тарихини тўла камраб олиш мақсад
қилинган илк манба, яъни Низомиддин Шомийнинг 1404 йилда ёзил-
ган «Зафарнома» асаридан мустақил тарзда яратилганидир. Гарчанд,
Муиниддин Натанзий Амир Теуур даври тарихини Низомиддин Шо-
мий ва Шарафиддин Али Яздийларга нисбатан қисқарок тарзда ёрит-
ган бўлса-да, унинг асарида мазкур муаррихлар баёнини тўлатадиган
ва бойитадиган жиҳатлар бисёр.

XX асрнинг иккинчи ярмида «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг
Эронда Машҳад¹ ва Техрон² шаҳарларида сақланаётган яна иккита
қўлёзма нусхаси маълум бўлди. Асарнинг Лондон, Санкт-Петербург,
Машҳад, Техрон шаҳарларида сақланаётган қўлёзмалари биринчи,
факат Париж шаҳрида сақланаётган қўлёзмаси иккинчи таҳрирга оид-
дир.

Асарнинг иккала таҳрири орасида, айниқса, Амир Теуур даври
тарихи баёнида айрим тафовутлар мавжуд. Ушбу таҳрирлараро тафо-
вутлар ҳақида мутахассислар томонидан баъзи фикр-мулоҳазалар бил-
дирилган бўлса-да, ҳалигача асарнинг иккала таҳрири тўла қиёслаб
чиқилмаган эди. Биз бу ишни амалга ошириш учун асарнинг бирин-
чи таҳририга оид Эрон Ислому Республикасининг Машҳад шаҳридаги
«Остони қудси Ризавий» кутубхонасидаги қўлёзмаси ҳамда ик-
кинчи таҳририга оид Парижда Франция Миллий кутубхонасидаги
қўлёзмасининг фотонусхаларини олишга муваффақ бўлдик.

«Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг ҳар иккала таҳрири икки
хил дебоча билан бошланади. Биринчи таҳрирнинг дебочаси қисқача
бўлиб, атиги бир саҳифадан иборат³. Иккинчи таҳрир дебочаси эса

¹ Брегель Ю.Э. Новая рукопись сочинения Муин ад-дина Натанзи // Народы Азии и Африки, Москва, 1968, №4. С. 164–166.

² Аҳмад Мунзавий. Феҳресте нусхаҳо-йе хатти-йе форси. Ж. 6, Техрон, № 42143.

³ Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний. Эрон Ислому Республика-
сининг Машҳад шаҳридаги «Остони қудси Ризавий» кутубхонаси қўлёзмаси, № 285,
в. 16.

бирмунча кенгрок бўлиб, унда муаллифининг тарих фани ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳамда ўз таржимаи ҳолига оид баъзи маълумотлар мавжуддир. Дебочада Натанзий, Шохрух Озарбайжон ва Форс мамлакатларига юришга кетганида, Хуросонини амир Мусо ибн Шодихожа баҳодир Насафий ихтиёрига топширганини хабар қилади. Муаррихнинг ёзишича, марҳум соҳибқирон даврида ҳам мазкур амир хатарли юмушларни бажаришга машғул бўлган¹.

Шохрух сафардан қайтаётганида, амир Мусо уни кутиб олинган учун бошқа совға-саломлар қаторида Натанзийга, шу пайтгача олам яратилишидан бошлаб ёзилган тарих китоблари темурийлар хонадони тарихини камраб олмагани учун пуксонли эканини айтиб, Темурийлар давлати тарихини ҳам ўз ичига олган бир китобни яратишни топширади. Натанзий бу китобни ёзиб, унга «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» деб ном қўяди².

Бундан кўринадики, Мирзо Искандарнинг ишлари таназзулга юз тутгач, Натанзий Хуросонга келган. Шохрух даргоҳига кириш учун восита излаб, амир Мусо ибн Шодихожа Насафий билан учрашган. Гарчанд, муаррих унга тарих китоби ёзишни амир Мусо топширганини таъкидласа-да, аслида асарнинг дастлабки таҳрири бу пайтда ёзиб бўлинган эди. Амир Мусо Натанзийга асарнинг Шохрухга бағишланган иккинчи таҳририни яратиб юзасидан маслаҳатлар берган бўлса керак. Амир Мусо Натанзийнинг ахборотчиларидан бири бўлиб, муаррих биринчи таҳрирда мавжуд бўлмаган баъзи янги маълумотларни, жумладан, мазкур амир асли насафлик бўлганини назарда тутганда, амир Темур туғилган Ниёзий кишлоғи ҳақидаги хабарни ундан олган бўлиши мумкин.

Амир Темур ва темурийлар тарихига оид манбаларнинг бошқа биронтасида амир Мусо ибн Шодихожа Насафий номини тўлиқ ҳолида учратмадик. Бирок Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» ва Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарларидаги Мусо исмли бир амирнинг фаолияти Муиниддин Натанзийнинг Мусо ибн Шодихожа Насафий ҳақидаги маълумотларига бир даража мос келади. Низомиддин Шомий «Зафарнома»си ўзбек тилидаги нашрининг шахс исмлари кўрсаткичида, назаримизда, Мусо исмли иккита амир номлари қўшиб юборилган. Уларнинг биринчиси Амир Темурнинг сиёсий фаолияти бошланган даврлардаёқ Мовароуннахрнинг нуфузли

¹ Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний. Париж шаҳридаги Франция Миллий кутубхонаси қўлёмаси. в. За.

² Уша асар, в. 36.

арбобларидан бири бўлган амир Мусо бўлиб, у олдин амир Хусайн, унинг вафотидан сўнг Амир Темур никоҳига кирган Сароймулкхонимнинг тоғаси эди. Амир Мусо сиёсат саҳнасида баъзан соҳибкиронга иттифокчи бўлса-да, кўп ҳолларда мухалифлик кўрсатган. Бу ҳол Амир Темур тахтга чиққанидан сўнг ҳам давом этади. Низомиддин Шомий «Зафарнома»сида мазкур амир Мусо охириги марта Амир Темур 1372 йилда Мўғулистонга юришдан қайтаётганида соҳибкиронга сунқасд уюштирилганлардан бири сифатида тилга олинади¹. Сунқасд фош этилгач, Амир Темур унинг гуноҳидан ўтади. Албатта, Сароймулкхонимга қариндонлиги, шунингдек, Амир Темурнинг кизи Ақобегим унинг ўғли Муҳаммадбекка унаштирилгани амир Мусони жазодан қутқариб қолади. Кейинчалик, Амир Темур амир Мусонинг кизи Туман оғога уйланади. Бироқ сунқасд воқеасидан кейин амир Мусо сиёсат саҳнасидан бутунлай гушиб қолган кўринади. Фақат унинг ўғли, Амир Темурнинг кўеви Муҳаммадбек ибн Мусо саркарда сифатида соҳибкироннинг баъзи тонширикларини адо этган.

Низомиддин Шомий «Зафарнома»сида 1398 йилда Ҳиндистонга юриш асносида тоғли Катур вилоятига забт этиш учун қилинган жангларда иштирок этган амир Мусо номи зикр этилади². Албатта, бу амир ўзининг соҳибкиронга мухалифлиги билан ном қозонган олдинги амир Мусо бўлмай, бизнинг назаримизда, кейинчалик Натанзий учрашган амир Мусо ибн Шодихожа Насафийдир. Мазкур амир Мусо помн соҳибкироннинг Туркия султони Йилдирым Боязидга қарши юришида ҳам зикр этилади ва Анкара жангида у кўшининг амирзода Шохрух кўмондонлик қилган чап қаноти (майсара)да жанг қилишга тайинланган³.

Амир Мусонинг соҳибкирон вафотидан кейинги фаолиятини Ҳофиз Абрўнинг «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» ва Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарлари орқали кузатиш мумкин. «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн»да амир Мусо 1410 йилда Шохрух тарафидан Марв шаҳрини обод қилишга тайинланган улуғ амирлар қаторида зикр қилинади⁴. 1416 йил баҳорида Шохрух тарафидан Қирмонга юриш қилиш учун лашкар тўпланганда,

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов таржимаси. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир: Асомиддин Ўринбоев. Изохлар ва луғатларни тузувчи Ҳабибулло Қароматов (жуғрофий номлар изоҳи Омонулло Бўриевники). Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Б. 90.

² Ўша асар. Б. 227.

³ Ўша асар. Б. 330.

⁴ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд, 1-қисм. Форс тилидан А. Ўринбоев таржимаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. Б. 171.

Хуросондан мазкур юришга номзод қилинган амирлар орасида амир Мусо ҳам бор¹. Амир Мусо саркарда сифатида Шохрухнинг яна бир канча тошприкларини адо этгани ҳақида манбаларда маълумот мавжуд. Мазкур амир Мусо ва Мусо ибн Шодихожа Насафий бир шахс эканлигини тасдиқловчи қўшимча далиллар ҳам топилди колса ажаб эмас.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»нинг биринчи таҳририда Искандар Мирзо ва унинг отаси Умаршайх Мирзо фаоллигига кенг ўрин ажратилган. Шохрух Мирзога бағишланган иккинчи таҳрирни тайёрлаётган муаллиф, маълум сабабларга кўра, бундай ўринларни анча қисқартирган. Ж. Обен ўз нашрида Лондон нусхаси асосида асарнинг биринчи таҳриридан айрим парчаларни илова сифатида келтирган. Бирок айрим тадқиқотчилар, жумладан, О.Ф. Акимовнинг «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»нинг иккинчи таҳрири биринчисидан қисқароқ», деган хулосасини тўғри деб бўлмайд². Чунки муаллиф иккинчи таҳрирга биринчисида бўлмаган баъзи қўшимча маълумотларни ҳам киритган.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» асари биринчи таҳриридаги, айниқса, Искандар Мирзо ҳақидаги маълумотларга танқидий назар билан қараш лозим. Чунинчи, муаррихнинг Амир Темур Искандар Мирзони бошқа ўғил ва невараларидан ортиқроқ кўриб, уни валнаҳд этишни ният қилгани ёки Искандарнинг ўз амакиси Шохрухга давлатни идора этиш хусусида сабоқ бергани каби хабарлари яққол муболага бўлиб, бошқа манбалар томонидан тасдиқланмайди.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»нинг мундарижаси баъзи каталогларда батафсил ёритилган³. Асар қисқача муқаддима ва уч қисмдан иборат. Муқаддимада Оламнинг яратилиши, Одам алайҳиссалом ва Нух пайғамбар ҳамда уларнинг авлодлари ҳақида ҳикоя қилинади. Биринчи қисмдан қадимги Эрон, Рум ва Арабистонда ҳукм сурган сулодалар тарихи ўрин олган. Иккинчи қисм Муҳаммад пайғамбар с.а.в. ва халифалар тарихи билан бошланиб, турли мамлакатларда ҳукм сур-

¹ Ўша асар. Б. 310.

² Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. Москва: Наука, 1973. С. 112.

³ Rieu Ch. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. Vol. III. London, 1883. P. 1062a–1064b; Blochet E. Catalogue des Manuscrits Persans. Paris, 1934. № 2283, P. 228–231; Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института Востоковедения. Выпуск 3. Исторические сочинения. Москва: Наука, 1975. № 242, С. 76–80; Ахмад Гулчин Маиний. Феҳресте кутубе хатти-йе кетобхона-йе Остоне Қудсе Резавий. Тус – Машҳад. 1346 шамсий. №285. С. 149–154.

ган ўнлаб мусулмон сулолаларининг ҳар бирига алоҳида боб (табака) бағишланган. Учинчи қисм турк ва мўғул қабилаларининг келиб чиқиши ҳақидаги ҳикоя билан бошланиб, Чингизхон ва унинг авлодлари яратган давлатлар ҳамда уларга ҳамаср бўлган сулолалар тарихидан иборат. Мазкур қисмининг охириги боби Амир Темур давлати тарихига бағишланган бўлиб, у асардаги ҳажм жиҳатидан энг катта бобдир. Бирок катор олдинги бобларда ҳам соҳибкирон фаолиятига оид баъзи маълумотлар мавжуд.

«Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг композицион тузилиши ўзига хос бўлиб, бу жиҳатдан у ўрта асрларда умумий тарих типига ёзилган бошқа асарлардан ажралиб туради. Натанзий XIV асрда мавжуд бўлган ва Амир Темур давлати билан муносабатга киришган сулолалар тарихини ёритганда, соҳибкирон давридаги воқеаларни қисқача баён қилиб, мазкур воқеалар «хазрат соҳибкирон табақаси»да муфассал тасвирланишини таъкидлаб ўтади. Шу тариқа муаллиф Амир Темур давлати тарихини жаҳон тарихининг узвий қисми, балки унинг гултожи сифатида ёритади. Бу жиҳатдан, «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» Амир Темур фаолиятини тўла камраб олишга ҳаракат қилинган умумий тарих типигаги асарлар орасида ёзилган вақтига кўра биринчисидир.

Муиниддин Натанзий ўз асарининг замонасидан илгариги даврларга оид қисмларини ёзишда Рашидиддин Фазлуллоҳ, Ҳамдуллоҳ Қазвиний ва бошқа тарихчилар асарларидан фойдаланган. Ўз замонаси ва яқин ўтмиш воқеаларини эса кўпроқ ўзи йиққан материаллар асосида битган. Шу сабабли, «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг айниқса, сўнгги қисмларида бошқа муаррихлар асарларида учрамайдиган нодир маълумотлар бисёрдир.

Асарнинг сўнгги қисмлари француз шарқшуноси Жан Обен тарафидан Париж ва Лондон қўлёзмалари асосида нашрга тайёрланиб, 1957 йилда Техронда аслиятда, яъни форс тилида чоп қилинган¹. Мазкур нашрга қисқача сўзбоши ёзилиб, кўрсаткичлар тузилган бўлса-да, илмий изоҳлар билан таъминланмаган. «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг Амир Темур даврига оид қисмларининг ўзбек тилига таржимаси Ж. Обен нашири асосида бажарилганлиги учун қуйида Техрон нашрининг мундарижасини келтирамыз:

¹ Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний (форс тилида). Ба тасхихе Жан Обен, Техрон: Чопхона-йе «Ҳайдарӣ», 1336-1957. (Бундан сўнгг изоҳларда мазкур нашрга ҳавола қилинганда асар номи қисқача «Мунтахаб» тарзида келтирилади).

Наширға тайёрловчининг 9 саҳифадан иборат сўзбошиси рақамлар ўрнига араб алифбоси ҳарфлари билан белгиланган;

Шабонқора маликлари табақаси (1–9-бетлар);

Хурмуз маликлари табақаси (10–19-бетлар);

Кирмон маликлари табақаси (20–30-бетлар);

Язд маликлари табақаси (31–34-бетлар);

Луристон маликлари табақаси (35–67-бетлар);

Жўжихон авлоди табақаси (68–101-бетлар);

Чигатой уруғи табақаси (102–132-бетлар);

Ҳалоқухон табақаси (133–157-бетлар);

Туғотемурийлар табақаси (158–159-бетлар);

Чўпон авлодлари табақаси (160–162-бетлар);

Амир Шайх Ҳасан Бузург авлоди табақаси (163–169-бетлар);

Маҳмудшоҳ Инжу авлоди табақаси (170–179-бетлар);

Мухаммад Музаффар авлоди табақаси (180–196-бетлар);

Мовароуннаҳрда исён кўтарган амирлар табақаси (197–274-бетлар);

Ҳазрат Султон соҳибқирон табақаси (275–408-бетлар);

Амир Темур тарихига оид Лондон нусхасида мавжуд фасллар (409–436-бетлар);

Кўрсаткичлар (437–485-бетлар).

Асарнинг ушбу бобларидан иккитаси: «Мовароуннаҳрда исён кўтарган амирлар табақаси» ва «Ҳазрат Султон соҳибқирон табақаси» бошдан охир Амир Темур даври воқеалари баёнига бағишланган. Бирок олдинги айрим бобларда ҳам муайян сулоланинг Амир Темурга замондош намоёндалари фаолияти баёнида соҳибқирон ёки темурнийлар ҳақида баъзи маълумотлар мавжуд.

«Мунтахаб ут-таворихи Муиний»даги энг диққатга сазовор маълумотлардан бири унда Амир Темур туғилган жой сифатида Ниёзий номли қишлоқнинг қайд қилинганидир¹. Натанзий асари ҳали у қадар ўрганилмаган пайтда, илмий адабиётларда Амир Темурга замондош муаллифлардан фақат Ибн Арабшоҳ соҳибқирон туғилган жой сифатида Хожа Илғор номли қишлоқни қайд қилган, деб ҳисобланар, бошқа муаррихлар «Кеш (Шаҳрисабз) атрофида туғилган» деб ёзиш билан чекланишгани таъкидлаб ўтилди. Ҳатто «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» ҳақида дастлабки мақолаларни ёзган В.В. Бартольднинг ҳам фикри шундай бўлган². Бу ҳолнинг сабаби бизга асарнинг ҳар иккала

¹ Мунтахаб. Б. 262.

² Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2, часть 2. Работы по отдельным проблемам Средней Азии. Москва, 1964. С. 39.

тахрирининг айни қисмларини солиштириб кўрганимиздан кейин аён бўлди. Амир Темур туғилган кишлоқ ҳақидаги маълумот «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»нинг фақат иккинчи таҳриридагина мавжуд экан. Маълумки, В.В. Бартольд фойдаланган Санкт-Петербург нусхалари биринчи таҳрирга оид бўлиб, у Париждаги «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»нинг иккинчи таҳририга оид жаҳонда ягона қўлёзмани тўла ҳолида кўздан кечириш имкониятига эга бўлмай, фақат илтимосига кўра унга юборилган айрим кўчирмалардан фойдаланган. Асарнинг охириги қисмлари нашр этилгач, мутахассислар Амир Темур туғилган кишлоқ ҳақидаги маълумотга эътибор қаратишди. Япон олими Широ Андо Хожа Илғор ва Ниёзий бир кишлоқнинг икки хил номланишидир, деган фикр билдирган¹. Бирок ўзбек олимлари ҳар икки кишлоқ қадимдан мавжуд бўлганини далиллар билан исбот этишди².

Амир Темур туғилган кишлоқ ҳақидаги Натанзий ва Ибн Арабшоҳ маълумотларидан қайси бири ҳақиқатлигини то манбалардан кўшимча далиллар топилмагунча узиш-кесил исбот қилиш мумкин эмас. Балки, соҳибкирон бу кишлоқлардан бирида туғилиб, иккинчисидан болалиги кечгандир. Табиийки, барча улуғ сиймолар таржимаи ҳолида шунга ўхшаш охиригача аён бўлмасдан, турли баҳс-мунозаралар уйғотувчи сирли жиҳатлар бўлади.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»да Амир Темурнинг ёшлиги кечган давр, яъни XIV асрнинг 40–50-йиллари тарихи бошқа ўша давр манбаларига нисбатан кенгрок ёритилган. Айни шу даврда Мовароуннаҳрда бир канча муҳим сиёсий воқеалар юз бериб, улар ёш Темурнинг дунёқарши ва сиёсий онги шаклланишига катта таъсир кўрсатгани шубҳасиз. Бу воқеаларнинг энг ёрқин ва аҳамиятлиси турк амири Қазағоннинг золим мўғул хони Қозонхонга қарши исён кўтариб, бир неча шиддатли жанглардан сўнг пихоят галаба қозониб, 1346 йилда хонни тахтдан ағдариб, ўн икки йил давомида, яъни то 1358 йилгача Мовароуннаҳрда ҳокимиятни ўз қўлида ушлаб турганлигидир. Амир Қазағон Дошманча, Баёнқули каби чингизийзодаларни номга хон қилиб кўтарса-да, мустақил ҳукмдор сифатида сиёсат юргизган.

Темурийлар даври тарихчилари ўз асарларида бир овоздан амир Қазағонни мўғул хони Қозонхон истибдодига чек қўйган ва сўнгра элу юрт осойишталигини таъминлаган оқил ва тadbиркор ҳукмдор

¹ Shiro Ando. Timuridische Emire nachdem Mu'izz al-ansab. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992. S. 51.

² Зиё А. Темур туғилган жой хусусида Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. №15. Б. 3: Ўша муаллиф: К вопросу о месте рождения Тимура — Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1994. № 3–4: Абдусаттор Жуманазар. Насаф. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007. Б. 34–53.

сифатида таърифлашади. Бу асарларнинг дастлабкилари яратилганда амир Қазағон вафотидан сўнг қарийб ярим аср ўтган эди. Бу ҳол ҳам мазкур амирнинг ўзидан сўнг халқ орасида ёрқин ва эзгу хогира қолдирганини кўрсатади. Шу нарса диққатга сазоворки, амир Ҳусайн шахсиятини таърифлашда салбий чизгиларни кўпроқ ишлатган муаррихлар унинг бобоси амир Қазағон ҳақида асосан ижобий фикрлар айтишган. Қазағон Амир Темурнинг бош хотини Сароймулкхонининг отаси Қозонхонни тахтдан ағдариб, қатл этгани ҳам теурийлар даври тарихчиларига унинг фаолиятини ижобий баҳолашга монелик қилмаган. Аксинча, Қозонхоннинг зулми ҳаддан ошгани амир Қазағон исёнга сабаб бўлгани хусусида муаррихлар яқдилдир. Юқоридаги далиллар асосида биз, манбалардаги амир Қазағон ҳақидаги маълумотлар ҳолисона ва самимий бўлиб, муайян даражада Амир Темурнинг бу хусусдаги нуқтаи назарини ҳам ақс эттиради, деган фикрга мойилмиз.

Сохибқиронга замондош муаррихлардан Низомиддин Шомий амир Қазағон ҳақида бир неча сатр маълумот бериб ўтиш билан чекланган. Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида амир Қазағон исёни ва ҳукмронлиги даврига алоҳида фасл бағишланган. Яздий, хусусан, Қазағонбекнинг Хуросонга юриш қилишига батафсил тўхталади. Шу тарика, Яздий, асосан, амир Қазағоннинг ташки сиёсатини ёритган бўлса, Натанзий унинг ички сиёсати ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотлар келтиради: «Қазағоннинг адолати туфайли мулку миллат ишлари шу даражада мустаҳкам ва устувор бўлдики, бўри билан қўй бир сувлоқдан сув ичиб, дарвиш қулбаси бехатарлигидан нажот уйига айланди. Зулм номи ва ситам нишони ҳаёт юзасидан батамом йўқолди. Оддий одамлар ва улуғлар, мусофирлар ва муқимлар, қаттаю қичик, хосу ом — ҳеч қимнинг дилида рўзғор гардишидан шикоят губори қолмади ва Ануширвон адолати ҳақидаги ҳикоятлар халқ хотирасидан унутилиб кетди. Унинг адли ўлчови шу қадар юқсакка етдики, бирон амир ёки вазир мол-мулкдан ушр солиғи ва расмий қабчурдан¹ бошқа бирон исм ё бирон расм билан ҳеч бир бандадан бир динор ҳам ололмасди»².

Тарихий манбалар маълумотларига таяниб, амир Қазағон фаолиятини Мовароуннаҳрда мустақил давлат қуриш йўлидаги илк ҳаракатлар ва унинг баъзи тадбирларини, қичикроқ миқёсда бўлса-да, «темуруна ишлар» деб баҳолаш мумкин. Бирок бу йўлда айрим муваффақиятларга эришилганига қарамай, ютуқлар охирига етказилиб, етарли даражада

¹ Қабчур — чорвадан олинадиган солиқ.

² Мунтахаб. Б.200.

мустаҳкамламади. Бунинг асосий сабаби, назаримизда, амир Қазағон ва ворисларининг мамлакатни марказлаштириш сиёсатини изчил равишда олиб боришолмагани эди. Амир Қазағон даврида ўлканинг донмий ва муайян пойтахти бўлмаган. Гарчанд, унинг ўғли Абдулла Самаркандни пойтахт этса-да, ички исёнларни бостиришга ожизлик килди. Натижада Мовароуннаҳрда таркоқлик авж олиб, бир неча йилдан сўнг Мўғулистон хони Туғлуктемур ўлкани босиб олиб, мўғулар ҳукмронлигини қайта тиклади. Туронда мўғулар истибдодини узил-кесил ағдариб ташлаб, том маънодаги мустакил ва марказлашган давлат бунёд этиш ишини Амир Темур амалга оширди.

Натанзий 1365–1366 йилларда Мовароуннаҳрда юз берган муҳим сиёсий воқеа – Самарканд сарбадорлари кўзғолони хусусида ҳам ўзига замондош муаррихларга нисбатан анча муфассал маълумотлар беради. Масалан, Шомий ва Яздий «Зафарнома»ларида сарбадорлар хусусида бир неча жумладан иборат салбий фикрлар билдирилган бўлса, «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»да Самарканд сарбадорлари кўзғолонига алоҳида фасл бағишланиб, муаллиф сарбадорлар ва уларнинг кураши ҳақида хайрихоҳлик билан ёзади. Шу жиҳатдан, Муиниддин Натанзий ўз асарларида Самарканд сарбадорлари кўзғолонини кенг ёритган муаррихларнинг биринчиси бўлиб, кейинги давр манбаларидаги ушбу тарихий воқеа баёнида унинг таъсири яққол сезилади.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»да Амир Темурнинг ватанпарвар лашкарбоши ва тadbиркор давлат арбоби сифатида камол топа бориши ёрқин акс эттирилган. Амир Қазағон исёни натижасида Чингай улу-си иккига – Мовароуннаҳр ва Мўғулистонга ажралиб кетган бўлса-да, Мўғулистон хони Туғлуктемур уни қайта бирлантиради. Ўз сиёсий фаолияти бошларида марҳум отасининг дўстлари маслаҳати билан Туғлуктемур хизматида кирган Темурбек, хоннинг Мовароуннаҳрда ҳоким қилиб қолдирган ўғли Илёсхожа ва унинг амирларининг аҳолига зулмини кўргач, мўғуллардан юз ўгириб, амир Қазағон сулоласини қайта тиклаш орқали Мовароуннаҳрни истиқлолга элтишга бел боғлайди. У амир Қазағоннинг Қандаҳор вилоятида яшириниб юрган невараси амир Хусайинни кидириб топиб, мўғулларга қарши биргаликда курашга даъват этади. Муаллиф мамлакатдаги таркоқлик ва мўғул хонларининг Мовароуннаҳрга тажовузларига чек қўйишда Амир Темурнинг ҳарбий ва сиёсий фаолияти хал қилувчи аҳамиятга эга бўлганини кўп бора таъкидлаб ўтади. Соҳибқирон йигитлик давридаёқ Ватан тақдири учун қайғурган ва элу юрт олдидаги масъулиятни чуқур хис этган. Масалан, Натанзий шундай ҳикоя қилади: «Ушбу уруш-са-

вашлар бўлаётган бир пайтда Баҳром жалойирга ҳамроҳ бўлган мўғул лашкари талончилик кўлини мусулмонлар мулкига чўзиб, ҳалдан ошиқ ғорагарликлар қилишаётганди. Султони ғозий шундай фикр қилди: Хусайн орқасидан таъкиб қилса, мўғуллар ўлим майдонида зўравонлик қилишади ва қиёмат кунида бу ҳол учун жавобгарлик унга юкланади. Уларни даф этишни муҳимроқ, деб ҳисоблади ва жиловни мажусийлар гарафга бурди. Мўғуллар вилоятда пароканда бўлиб кетишганди. Қай бириги йўлиқтирса, ҳаялламай бўйинга қилич урди. Мўғуллар олган асирларини жой-жойида қолдириб қочиб кетишди»¹.

Манбалар таҳлили шунни кўрсатадики, ўз сиёсий фаолияти бошларида Амир Темур олий ҳокимиятга интилмаган. У бор куч-ғайратини Мовароуннаҳрда амир Қазағон сулоласини қайта тиклашга сарфлаган. Мўғуллар устидан қозонилган деярли барча ғалабалар Темурбек номи билан боғлиқдир. Бироқ амир Хусайн Темурбек ва бошқа амирларнинг қолаверса, бутун Мовароуннаҳр аҳолисининг ишончу умидларини оқламагач, ўзаро низолар келиб чиқади. Ўша даврда истиклол ва бирдамлик ғоялари кенг ёйилиб, аҳолининг турли қатламлари дилига ўрнашганини «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»да келтирилган Туркистон вилояти улуғларининг Амир Темурга мурожаатидаги ушбу сўзлар ҳам тасдиқлайди: «Сизлар туфайли ҳар лаҳза мўғул лашкари ислом ўлкасида турли харобгарчиликлар қилмоқда. Дорулислом Мовароуннаҳрдаги барча тартибсизликлар сиз – икки амир ўртасидаги келишмовчиликлар сабабидан содир бўлмоқда. Қай тариха бўлмасин, бу дунёда ва қиёматда бунинг жазоси берилур. Бу адоват ва хусуматни орадан кўтариб, ботин софлиги билан ўзингиз ва мусулмонлар манфаати йўлида сулҳга ихлос кўймоғингиз вожибдир»².

Амир Темур ҳукмронлиги даври тарихига ўтганда муаллифнинг баён услуби кўтаринки тус олади. Ўтган бир ярим аср давомида таназулдан боши чиқмаган Туронда улкан ўзгаришлар рўй бера бошлайди. Шуниси диққатга сазоворки, улкан бунёдкорлик ишларини Амир Темур олдиндан режалаштириб юрган ва тахтга ўтириши билан уларни кенг қўламда амалга оширишга киришган: «Самарканд қисқа фурсатда шунчалик гуллаб-яшнадики, олий жаннатга таъна қилиб, ер юзининг беҳиштига айланди. Шаҳарнинг теварак-атрофида ҳам кўркам боғлар ва дилкаш иморатлар бунёд этишди. Рубъи маскунининг барча жойларидан жуда кўп одамлар бу муборак шаҳар томон

¹ Ўша асар. Б. 271.

² Ўша асар. Б. 251.

отланиб, хазрат Амир соҳибкироннинг адолати ва марҳамати сояси-дан паноҳ топишди.

Амир соҳибкирон гурбат ва маҳрумлик йилларида Оллоҳ таоло олдида қандай аҳду паймон қилган бўлса, айни ушбу тарик ва қондалар асосида худонинг халқи билан муомала қилишнинг ўзига касб этди. Аввало барча йўлларда ёмлар барино этишнинг буюрди ва халқ ўтиб-кечадиган жойлардаги харобаларни тuzатиб обод қилдириди. Олий рабоблар ва хонақоҳлар қурдириб, факиру мискинлар учун хайрия тарзида уларнинг эшикларини очиб қўйди»¹.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»да Амир Темурнинг шахсий хислатлари, қайси илмларга қизиқиши ҳақида ҳам маълумотлар бор: «Илму ҳикмат аҳли ва фан арбобларига гоята эътиборли эди. Уларни эъзозу икром қилишда муболагалар кўрсатарди. Тарих китобларини эшитиш орқали кавмлар насаби ва шарҳи ҳолларини, турк, араб ва ажам подшоаларининг бўлган жойлари ва қилган ишларини ҳамда бу илмнинг тармоқларини жуда чуқур эгашлаган эди... Яна унинг мажлисларида илмий масалалар баҳси жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалаларни у яхши тушунар, аксар ҳолларда унинг фикри асосли ва тўғри бўларди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида кўпинча ҳозиржавоблик қиларди... Ўзининг аксар вақтини сайидлар, олимлар ва машойхлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди»².

Бундай маърифатли ҳукмдорнинг ўз мамлакатида илму фан раванакига қанча эътибор қаратиши ажабланарли эмас: «Имомлар, ислом уламолари, қозилар ва улуғ шайхларга бўлган ҳурмат-эътиборини шу даражага етказдики, илму фан беҳад раванак тошиб, талабаларнинг нафақаси лозим бўлган миқдордан ҳам кўпроқ қилиб белгиланди. Бунинг натижасида бир неча минг нафар турли илмларни эгаллаган соҳибкамоллар, санокка синайдиган даражада кўп қалби дарё истеъдод эгалари унинг улуғвор хонадонини саховати ҳадялари нуридан замона чеҳрасида зоҳир бўлдилар»³.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»даги бу қабил маълумотлар кейинчалик Улуғбек замонасида Мовароуннаҳрда илму фаннинг мисли кўрилмаган тарзда тараккий этмоғи учун Амир Темур даврида мустаҳкам пойдевор яратилганини тасдиқлайди.

Натанзий асарида ўрта асрлардаги этнослар ҳақида ҳам муҳим хабарлар мавжуд. Муаррихнинг қораунослар борасидаги маълумотла-

¹ Ўша асар. Б. 288.

² Ўша асар. Б. 280.

³ Ўша асар. Б. 288.

ри Мовароуннахрда яшаган ва минтақа сиссий ҳаётига катта таъсир кўрсатган бу кавм ҳақидаги илмий адабиётларда ўрнашиб қолган фикрларни қайта кўриб чиқишга ундайди. В.В. Бартольд XVI асрга оид манба, яъни Мирзо Мухаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асари маълумотига¹ таянган ҳолда, мўғуллар Мовароуннахрдаги чигатойларни (яъни, кўчманчилик анъаналарини сақлаб келаётган туркий аҳолини) «курама» маъносидаги қораунос сўзи, ўз навбатида чигатойлар мўғулларни «карокчи» маъносидаги жета сўзи билан аташганини таъкидлайди². Низомиддин Шомий «Зафарнома»сининг ўзбек тилидаги нашрида қораунос (каровнос) атамасига қуйидагича изоҳ берилган: «Қаровнос – луғавий маъноси: турли миллатлар қони кўшилган, қони бузилган – Еттисув воҳасида яшаган Чигатой улусига мансуб кўчманчи мўғуллар, Мовароуннахрга кўчиб бориб, ўтроклашиб, туркийлашиб қолган барлос ва жалойирний қабилаларни шундай деб номлаганлар»³. «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»да келтирилган маълумотлардан эса, қораунос атамаси Мовароуннахрдаги барча кўчманчи қабилалар ёки барлос ва жалойирларни эмас, балки асосан амир Қазағон ва унинг ворисларига хизмат қилган ҳарбий жиҳатдан қучли бир қавмни аниқлаштириш маълум бўлади.

«Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг манба сифатидаги қимматли жиҳатларидан яна бири шуки, унда Амир Темурнинг ҳарбий даҳоси ва лашқарининг жанговарлиги ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган баъзи муҳим маълумотлар баён қилинган. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати ҳусусида махсус рисолалар чоп этган тадқиқотчилар М. Иванов⁴ ва Ҳ. Дадабоев⁵ баъзи сабабларга кўра, «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»ни ўз ишларига жалб қилиш имкониятига эга бўлмаганлар.

¹ Мирзо Мухаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, № 1430, в.85а; Мирзо Мухаммад Ҳайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р. Джалиловой, Л. Епифановой. Ташкент: Фан, 1996. С. 184.

² Бартольд В. В. Сочинения. Т. 2, часть 2. Работы по отдельным проблемам Средней Азии. Москва, 1964. С. 35.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов таржимаси. Таржимани қайта ншлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир: Асомиддин Ўринбоев. Изоҳлар ва луғатларни тузувчи Ҳабибулло Кароматов (журғуфий номлар изоҳи Омонулло Бўриевники). Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Б. 521.

⁴ Иванов М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур (1875 йилда Санкт-Петербургда нашр этилган «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане» номли китобнинг ўзбекча таржимаси). Таржимон: А.Маҳкамов. Тошкент: Хазина, 1994.

⁵ Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. Тошкент: Ёзувчи, 1996.

Амир Темур йигитлик давридаёқ мохир стратег сифатида ўз қобилиятини намойиш эта борганига «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»дан далиллар келтириш мумкин. Масалан, у ҳали тахтга чиқишидан анча илгарироқ, мўғуллар истибдодига батамом чек қўйиш учун душманини ўз ҳудудига тор-мор келтириш заруратини англайди ва қулай вазият туғилганда, амир Хусайинни бу тadbирни бажаришга ундайди. Бирок амир Хусайиннинг қалтабини қилиши туфайли оқилона режа амалга оширилмайди¹.

Амир Темур лашкарида мохир муҳандислар бўлиб, айниқса, метин-мустаҳкам қалъаларни забт этишда уларнинг билими ва тажрибасига таянилган. Жумладан, Натанзий Туркиз қалъаси камали ҳақида шундай ҳикоя қилади: «Иттифоқан, ул қалъа хандаги сувга тўла гарк қилувчи қўлга ўхшар, унинг чуқурлигини қиёсий ўлчов билан аниқлаб бўлмасди. Муҳандисларга тайёрани² ишга солиб, ернинг нишабини аниқлаш амр қилинди: ҳисоб ўн фарсанга баробар чиқди. Қазувчиларга бу ердан ҳар бири ўн фарсанга баробар бўлган қарийб элликга қориз³ қазиб, ул хандақнинг сарчашмасини саҳрога қаратиб оқизиш ҳақида фармон берилди. Сув ер қаърига кетгандан сўнг, хандақнинг лойи офтоб ҳароратидан худди сув қўрмаган сопол идишдек қуп-қурук бўлиб қолди»⁴.

Диққатга сазовор ҳоллардан бири шуки, Амир Темурга сафарларида ҳамроҳ бўлган тарихчи Ҳофиз Абрў ҳам муҳандислик ишларига жалб этилган. «Зубдат ут-таворихи Ҳофизунғурий» асарида муаррихнинг ўзи Байлақон анҳорини қазинида ер ўлчовчиларга бошчилик қилишга тайинланганини айтади.⁵

Форс тилида битилган «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унда турк-мўғул сўзлари, айниқса, сиёсий, иқтисодий, маъмурий ва ҳарбий атамалар анча кенг қўлланилган. Натанзий келтирган ўша даврга оид туркий тилдаги бир қанча ҳарбий атамалар ҳатто Амир Темур тарихи учун бош манбалар сифатида танилган китоблар, яъни Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»ларида ҳам учрамайди. Бу ҳол Натанзий асарининг оригиналлиги, муаррих ўз даврига оид ҳарбий атамаларни

¹ Мунтахаб. Б. 255.

² Тайёра – матнда ҳам шундай. Муҳандис (инженер)лик асбобларидан бири эканлиги англашिलाди.

³ Қориз – ер ости ариғи.

⁴ Мунтахаб. Б. 316.

⁵ Ҳофиз Абрў. Зубдат ут-таворих. Ж. 2. Ба тасхихе Саййид Камол Ҳож Саййид Жаводий. Техрон, 1380. С. 1011.

сиичиклаб ўрганганини ҳамда Амир Темур лашкарида жанг қилган баъзи йнрик саркардалардан ўз асари учун муҳим маълумотларни сўраб олганини тасдиқлайди. Асосан шу сабабга кўра, ўз илмий ишларида «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»дан фойдаланган деярли барча тадқиқотчилар: «Наганзий ўз асарини ёзишда бизгача стиб келмаган туркий тилидаги номаълум бир манбадан фойдаланган», - деган таҳминни илгари суришган.

Тўғри, Амир Темур тарихига бағишланган форс тилида битилган бошқа асарлар ҳам туркий сўзлардан холи эмас. Чунки ўша замонда давлатчилик, ҳарбий ва бошқа соҳаларда туркий тилнинг мавқеи анча кучли бўлгани учун, форс тилида ёзилган асарларда ҳам унинг таъсири у ё бу даражада аке этганлиги табиийдир. Форс тилидаги тарихий манбаларда учрайдиган турк-мўғул сўзларига бағишланган махсус тадқиқотлар ҳам яратилган¹.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»да бир қатор нодир турк-мўғул сўзлари қўлланганки, улар ўша замонда айни мавзуда яратилган бошқа манбаларда учрамайди. Боз устига бу сўзларнинг айримлари обрўли туркий дугатларда ҳам қайд этилмаган. Ушбу ҳол асар тадқиқотчилари учун муайян қийинчиликлар туғдирган ва туғдирмоқда. Масалан, 1941 йилда нашр қилинган «Олтин Ўрда тарихига оид маълумотлар» тўпламининг 2-жилдида бошқа бир қанча форс тилидаги манбалар қатори «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»нинг ҳам Олтин Ўрда тарихига тааллуқли жойларининг русча таржимаси келтирилган. Аммо тўплам тузувчилари асарнинг мазкур қисмларини тўла таржима қилишга муваффақ бўлмаганлар. Улар бу ҳол сабабини шундай изоҳлашди: «Матннинг кўп жойлари жуда кам учрайдиган турк ва мўғул сўзларига тўлиб кетгани учун, маъноси ноаниқлигича қолди. Ана шу сабабга кўра биз «Искандар аноними»нинг Олтин Ўрда тарихига оид баъзи жойларини чои этишдан воз кечдик»².

Асарнинг Амир Темур даврига оид қисмларини ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида, айниқса, нодир ҳарбий атамалар маъносини аниқлашда биз ҳам шу қийинчиликка дуч келдик. Тўғри, бир қатор ҳарбий атамалар ўша даврда битилган кўплаб манбаларда кенг қўлланилган ҳамда улар ўрта асрлар ва сўнгги даврларда яратилган

¹ Ализа-де А.А. Употребление тюрко-монгольских терминов в произведениях Рашид ад-дина и Вассафа // Грузинское источниковедение III. Тбилиси: Мецниераба, 1971. С. 176–190.

² Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.; JL, 1941. С. 127.

луғатлардан ўрин олган. Масалан: **ёсоминий** – лашкарни тартибга солиб сафлаш, **такоминий** ёки **накоминий** – чекинаётган душманни кувлаб зарба бериш, **сон** – кўшин рўйхати, **булжор** – лашкар йиғилиши учун белгиланган жой ва муддат, **танқол** ёки **тунқол** – лашкарларга белгиланган жойда йиғилиши учун берилган буйруқ ёки хабар ва ҳоказо.

Аmmo баъзи ҳарбий атамалар «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»дан бошқа ўша давр манбаларида кенг қўлланиши у ёқда турсин, аксинча, деярли учрамайди. Шу сабабли уларнинг маъносини матндаги ўрнига кўра тахминан аниқлашга мажбур бўлдик. Қуйида ушбу камёб ҳарбий атамалардан бир нечтасини кўриб чиқамиз.

Булғоминий. Бу сўз Натанзий асарида кенг қўлланилган ва матндаги ўридан унинг «разведка» маъносини бериши англашилади. Масалан, сарбадорлардан мағлуб бўлган мўғул кўшини Самарканд атрофини тарк этгач, “Султони ғозий (Амир Темур) Аббос баҳодирни бир неча отлик билан вилоятдаги ахвол ва вазиятни **булғоминий** қилиб текшириб, маълумот йиғиб келиш учун Хузур сарҳадларига юборди”¹.

Амир Темур тарихига оид бизга маълум бошқа манбаларда бу атама учрамайди. Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида «разведка» маъносида кўп ҳолларда **«истикшоф»** сўзи қўлланилган: «Жата лашкарлари қайтиб кетаётган пайтда, хазрат соҳибқирон Аббос баҳодирни Жата вазиятини **истикшоф** қилиш учун Қаҳалгага юборган эди»².

Ҳофиз Абрў эса «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» асарида ушбу воқеа ҳақида қуйидагича ёзади: “Мўғулларнинг таркоқлиги ва парокандалиги хабари Амир соҳибқиронга етгач, у Аббос баҳодирга бир неча отлик билан дарёдан ўтиб, вилоятга киришни ва ёғий ахволини таҳқиқ қилиб бирон хабар келтиришни буюрди”³.

Гарчанд, Яздий ва Ҳофиз Абрў **«булғоминий»** сўзини қўлламаган бўлсалар-да, уларнинг баёнидан ҳам Аббос баҳодирнинг разведкага юборилгани англашилади.

Кечоминий. Бу атама «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»дан бошқа Амир Темур тарихига оид манбаларда учрамаса-да, Рашидиддин Фазлуллоҳнинг «Жоме ут-таворих» асарида кенг қўлланилган. Шуниси кизикки, «Жоме ут-таворих»нинг турли жилдларини рус тилига

¹ Мунтахаб. Б. 231.

² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (форс тилидаги танкидий матн нашри). Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар А.Ўринбоевники. Масъул муҳаррир А.К. Арендс. Тошкент: Фан, 1972. Б. 246.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Ф.Тауэр нашри, 2-жилд. Прага, 1956. Б. 21. (Китобнинг иккинчи жилдида Низомиддин Шомий маълумотларини киёслаш ва тўла-тиш учун Ҳофиз Абрў асаридан кўплаб шарчалар келтирилган).

Ўғирган таржимонлар **кечомиший** сўзини ҳар бири ўзича турли маъноларда таржима қилишган. Ушбу асардан парча киритилган «Олтин Ўрда тарихига оид материаллар» тўпламида эса бу сўз умуман таржима қилинмасдан, ўрнига уч нукта қўйилган ва саҳифа пастида қуйидагича изоҳ берилган: «Что значит слово **ечамиши** – неизвестно; Березин перевел «производил перевозку», что, однако, не подходит к контексту»¹. Рашидиддин асарининг иккинчи жилдини таржима қилган Ю.П. Верховский, афтидан, **кечомиший** сўзи туркий тиллардаги тун маъносидаги кеча сўздан ясалган, деб ўйлаган ва уни «**тунамок**» маъносида таржима қилган: «Каждый со своим туменом **перепочевали** в авангарде и хорошо сражались»². Бирок таржимон янглишган ва бу ҳол жумла маъносининг ўзгаришига олиб келган. Рашидиддин асарининг учинчи жилдини рус тилига таржима қилган А.К. Арендс **кечомиший** атамасини **жонбозлик** (усердие) маъносида ўғирган³. Ушбу атаманинг «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» асарида қўлланилиш ҳолларини тадқиқ этиш натижасида А.К. Арендс таржимаси муваффақиятли чиккан, деган хулосага келдик. Бу агама барча ўринларда ҳарбий ҳаракатлар муносабати билан қўлланилган. Натанзий асаридан бир мисол келтирамиз: «Амирзода Умаршайх гоҳ канбул учи, гоҳ ҳировул ўртасида ўз муборак зоти билан **кечомиший** қилиб, шундай ҳунарлар зоҳир этдики, булар қаршисида Рустами Достон ҳақидаги достонлар хиралашиб қолди»⁴. Матнда ишлатилиши ўрнига кўра, фикримизча, **кечомиший** атамаси жанговар ҳаракатлар пайтида бошқаларга ўрнак бўларлик даражада алоҳида қаҳрамонлик ёки жонбозлик кўрсатишни англатган. Л.З. Будагов луғатида кечмак сўзининг ўзмок, илгариламок (превзойти, опередить) каби маънолари ҳам келтирилган бўлиб, бу **кечомиший** атамаси маъносига яқиндир⁵.

Бекламиший ёки **бакламиший**. Бу ҳарбий агама асарда фақат бир ўринда, яъни амир Хусайн Амир Темурга сулҳ тузишни таклиф қилиб вакил юбориш орқали уни чағғитиб, ўзи эса унинг қароргоҳига хиёнат-қорона ҳужум қилганида, Темурнинг хатти-ҳаракатларини тасвирлаш

¹ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.П. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромасквичем и С.Л.Волиным. М.-Л., 1941. С.29.

² Рашид-ад-ин. Сборник летописей. Т. 2. Перевод с персидского Ю.П. Верховского. М.-Л., 1960. С.162.

³ Рашид-ад-ин. Сборник летописей. Т. 3. Перевод с персидского А.К. Арендса. Баку, 1957. С. 203.

⁴ Мунтахаб. Б. 419.

⁵ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 2. Санкт-Петербург, 1871. С.115.

найтида қўлланилган: «Султони ғозий ҳаммадан бурун отга минди ва ўз лашкарларини Танги Ҳарамдан ўтказиб, ўзи орқадан **бекламиший** килиб чиқди»¹.

Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида бекламок сўзининг сахламок, кўрикламок каби маънолари ҳам келтирилган². Будагов луғатида ҳам бу сўзнинг шу хил маънолари бор. «Йўллари бакламок» сўз бирикмаси Будагов луғатида «караулить по дорогам» деб таржима қилинган³. Бундан **бекламиший** атамаси асрамок, кўрикламок маъноларида қўлланилган, деб хулоса қилиш мумкин. Демак, биз юқорида кўриб ўтган жумла мазмунини: «лашқари Танги Ҳарамдан ўтиб, бехатар чекинмоғи учун Амир Темур ўзи бир гуруҳ аскар билан орқада қолиб, кўриқчилик қилиб борди», деб тушунса бўлади. Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида айни шу ўринда **бакламиший** атамаси қўлланилмаган бўлса-да, лекин мазмун мос келади: «Ҳазрат соҳибқирон Танги Ҳарамга етгач, ўз одамларини дарадан ўтказиб, ўзи душманлар йўлини тўсди»⁴.

Тарқол ёки **торқол**. Бу атама, фикримизча, ҳозирги ўзбек тилидаги тарқалмок сўзи билан ўзакдош бўлиб, маъноси ҳам шунга яқиндир. «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» асарида бу сўз сулҳ тузилиши ёки бошқа бирон муносабат билан ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилгач, лашкарнинг тарқатилиб юборилишини англатади: «Ҳар икки тараф лашкарини **тарқол** қилишгач, Амир соҳибқирон Шаҳрисабзга жўнади»⁵. Баъзи ўринларда бу атама **торқол** шаклида ёзилган: «Ўша киш охирида лашкарларни **торқол** қилишганида, ногаҳон Тўхтамиш келаётгани ҳақида овозалар тарқалди»⁶. **Тарқол** атамасини бошқа тарихий манбаларда учратмаган бўлсак-да, лекин Рашидиддин Фазлуллохнинг «Жоме ут-таворих» асарида маъноси шунга яқин **тарғомиший** сўзи кенг қўлланилган. Фарқи шундаки, Натанзий асарида **тарқол** атамаси фақат лашкарларнинг бирон сабабга кўра тарқатилиб юборилишини англатса, Рашидиддин асарида **тарғомиший** қурултой ва бошқа шу каби тинч тадбирлардан кейин иштирокчиларнинг тарқалиб кетиши каби маъноларда ҳам қўлланилган.

¹ Мунтахаб. Б. 237.

² Девону луғотит турк. Индекс луғат. Тошкент, 1967. Б. 64.

³ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 1. Санкт-Петербург, 1869. С.263.

⁴ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изох ва кўрсаткичлар А. Ўринбоевники. Масъул муҳаррир А.К. Арендс. Тошкент: Фан, 1972. Б. 253.

⁵ Мунтахаб. Б. 253.

⁶ Ўша асар. Б. 341.

Юкорида кўриб ўтганларимиз ва бошқа бир қанча ҳарбий атамаларнинг матнда қўлланиш ҳоллари ҳамда луғатларда келтирилган уларга ўзакдош бўлган сўзлар маънолари ва бошқа манбалардаги айни воқеа тасвирланган ўринларни киёслаб тадқиқ этиш натижасида, уларни бир қадар тўғри аниқлашга муваффақ бўлдик, деб ўйлаймиз. Барча изланишларга қарамай, «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»даги баъзи сўзларнинг маъноси ноаниқлигича қолди. Келажакда уларнинг ҳам маънолари аниқланишини умид қиламиз.

Шуни эътироф этиш зарурки, ўрта асрлар, айниқса, мўғуллар ҳукмронлиги ва теурийлар даврида яратилган форсий манбалардаги туркий сўзлар тадқиқига оид энг йирик иш немис олими Герхард Дёрфернинг «Янги форс тилидаги¹ туркий ва мўғулий элементлар» номли тўрт жилддан иборат фундаментал тадқиқоти бўлиб, унинг биринчи жилди мўғулий, қолган уч жилди туркий сўзлар изоҳига бағишланган². Унда жами икки мингдан ошиқ сўз ва иборалар изоҳланиб, қатор форсий манбалар, жумладан, «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»дан қўплаб мисоллар келтирилган. Асарни ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида анчагина маъноси қийин сўзларга Герхард Дёрфер тадқиқотидан фойдаланган ҳолда изоҳ бердик.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»да учрайдиган туркий сўзларнинг салмоқли қисмини ҳарбий атамалар ташкил қилиши ва уларнинг бир қанчаси бошқа манбаларда қўлланилмаганини назарда тутганда, тадқиқотчилар томонидан Муиниддин Наганзий ўз асарини ёзишда фойдаланган, деб тахмин қилинган туркий тилдаги манба ҳарбий ишни жуда яхши биладиган муаллиф, яъни бирон йирик саркарда ёки ҳарбий санъат назариётчиси томонидан ёзилган бўлса керак. «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» асари бизнинг давримизгача стиб келмаганида, ўша даврда истеъмолда бўлган бир қатор муҳим туркий атамалардан бутунлай беҳабар бўлмоғимиз мумкин эди. Шубҳасиз, бу гоят қимматли тарихий асарнинг туркий лексикасини ҳар томонлама тадқиқ қилиш фақат тилшунослик фани нуктаи назаридан аҳамиятли бўлиб қолмасдан, балки Амир Темур давридаги ҳарбий санъат, давлатчилик ва иқтисодиёт каби соҳаларга оид билимларимизни ҳам бойитишга хизмат қилади.

¹ Янги форс тили легенда, форс тили таракқиётида VII асрда завоқ топган сосонийлар сулоласи давридаги ўрта форс тилидан кейинги давр тушунилади.

² Doerfer, Gerhard. Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen und Timuridenzeit. Band I, Wiesbaden 1963. B. II, 1965; B. III, 1967; B. IV, 1975.

Ўзбекистонда ўрта асрлардаги ҳарбий атамаларни тадқиқ этиш соҳасида таникли туркийшунос олим, филология фанлари доктори Ҳамидулла Дадабоев салмокли ишларни амалга оширди¹. Домланинг узоқ йиллик изланишлари натижасида «Тарихий ҳарбий терминлар лугати» китоби юзага келди². Ушбу лугатдан мингга яқин ҳарбий атамалар ўрин олган. Шунини қайд қилиш лозимки, тадқиқотчи асосан туркий тилда яратилган ёзма ёдгорликларла учрайдиган ҳарбий атамаларни тадқиқ этишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган. Шу сабабли, форсий манбаларда қўлланилган қатор ҳарбий атамалар, гарчанд уларнинг аксарияти туркий тилга мансуб бўлса-да, ушбу лугатга кирмай қолган. Келажакда форсий ва арабий манбаларни ҳам жалб этиш орқали «Тарихий ҳарбий терминлар лугати»ни анчагина кенгайтириш имконияти мавжуддир.

Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» асари бундан олдин Амир Темур тарихига бағишлаб ёзилган Ғиёсиддин Алининг «Рўзнома-йе ғазовоте Ҳиндистон», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарларига нисбаган мустақилдир. Бунга асосий далиллардан бири шуки, Натанзий Амир Темурнинг Ҳиндистон сафарини бу ҳар иккала асардагидан бошқача тарзда ва анча мухтасар баён қилади. Боз устига, агар Натанзийнинг ихтиёрида Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари бўлганида эди, эҳтимол, у Амир Темур тарихини янада тўлароқ ёритган бўларди. Аммо, шунга қарамай, «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» ва «Зафарнома» ўрталарида композицион ва бошқа жиҳатлардан баъзи ўхшашликлар мавжуд ва бу ҳол иккала муаррих бир хил манбадан фойдаланган бўлиши мумкин, деган фикрга ундайди.

Маълумки, Низомиддин Шомий «Зафарнома»сидан олдин ҳам номи бизга номаълум бўлган бир муаррих томонидан Амир Темурнинг тўла тарихига бағишланган асар ёзилган, аммо у соҳибкиронга маъқул бўлмаган³. В.В.Бартольд бу, эҳтимол, Ғиёсиддин Алининг «Рўзнома-йе ғазовоте Ҳиндистон» асаридир, дея тахмин қилади. Аммо, «Рўзнома-йе ғазовоте Ҳиндистон», асосан, Ҳиндистон ва қисман Эрон сафарига бағишланган бўлиб, унда Амир Темур тарихи тўла акс этмаган. Шунга асосан, биз Амир Темурнинг бутун фаолиятини камраб олган ва бизгача етиб келмаган асар «Рўзнома-йе ғазовоте Ҳиндистон»дан фаркли

¹ Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке // Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент: Фан, 1990.

² Дадабоев Х. Тарихий ҳарбий терминлар лугати. Тошкент: Университет, 2008.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов таржимаси. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир: Асомиддин Ўринбоев. Изохлар ва лугатларни тузувчи Ҳабибулло Кароматов (жуғрофий номлар изохи Омонулло Бўриевники). Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Б. 22.

бўлиб, Натанзий ва Низомиддин Шомий учун умумий манба бўлиб хизмат қилган ва кўпгина темурий тарихчилар асарларининг Амир Темур даврига оид қисмларидаги композицион ўхшашлик сабаби ўша илк манбага бориб такалади, деган фикрни илгари сурамыз.

Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» асарини Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си билан таққослаш натижасида, Яздий «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»дан фойдаланмаган, деган хулосага келдик.

Шу даврда яшаган бошқа бир йирик тарихчи Ҳофиз Абрўнинг «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» асари ва «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» орасида боғлиқлик борлигига тадқиқотчилар эътибор қаратишган бўлишса-да, Ҳофиз Абрў асарининг Амир Темурга оид қисмлари қўлёмалари камёб бўлгани учун (Бартольд, ҳатто, «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий»нинг бу қисмлари сақланиб қолмаган, деб ўйлаган) бу ҳол етарли даражада текшириб чиқилмаган. «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг сўнгги қисмларини 1957 йилда Техронда китоб ҳолида нашр этган Ж. Обен: «Ҳануз Ҳофиз Абрў китоблари ва Натанзий асари муқоясасига оид тадқиқот ўтказилиб, улар қаламига мансуб асарлар орасидаги боғлиқлик кўрсатиб берилмаган», – дея таъкидлайди¹. Биз бу ишни қисман амалга оширдик ва Ҳофиз Абрў ўзининг «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» асарини ёзаётганида «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»дан кенг фойдаланганига ҳеч қандай шубҳамиз қолмади. Чунки, кўпгина тарихий воқеалар баёни (масалан, сарбадорлар қўзғолони ҳақидаги фасл) Ҳофиз Абрў асарида Натанзий талқинига мос келишидан ташқари, «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»даги баъзи жумла ва шеърини парчалар «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий»да айнан такрорланган.

Ю.Э. Брегель Ж. Обен, И. Афшор, Г.Р. Рёмср каби олимларнинг баъзи мулоҳазаларига таянган ҳолда, Саййид Жаъфар ибн Муҳаммад Ҳусайний Жаъфарийнинг тахминан 1417 йилда ёзилиб, Шохрухга бағишланган ва воқеалар баёни 1414 йилгача таскилланган умумий тарих типидagi «Тарихи восит» асари «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»ни қайта ишлаш натижасида яратилган, деган тахминни билдириб, буни исботлаш учун иккала асарни солиштириб чиқиш лозимлигини таъкидлайди². Амир Темур

¹ Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний (форс тилида). Ба тасхихе Жан Обен. Техрон: Чопхона-йе Ҳайдари, 1336/1957. Б. «х».

² Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э.Брегель. Часть I, Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. № 252(2). С. 351–352.

ва унинг авлодлари бирон асардан кўнгиллари тўлмаганда, уни қайта ишлаш учун бошқа муаллифга топширишган ҳоллар маълум. Бироқ Натанзий асари билан ҳам айти шундай ҳол содир бўлгани исбот этилганидан хабардор эмасмиз. «Тарихи восит» асарининг кўлҳазма нусхалари хорижда сақланаётгани сабабли, уни «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» билан қиёслаб чиқиш имконига эга бўлмадик.

Шунингдек, Ю.Э. Брегель Муҳаммад ибн Маҳмуд Фушанжий ўзининг умумий тарихга оид ва воқеалар баёни Амир Темур вафотигача етказилган «Ибраг ун-нозирин» асарининг соҳибқирон тарихига оид қисмини ёзишда Ҳофиз Абрў асари билан бир қаторда Муиниддин Натанзий китобидан ҳам фойдаланганини эҳтимолдан соқит қилмайди¹.

Ибн Арабшоҳ «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» асарида «дунёнинг бошланишидан то Темур давригача бўлган воқеаларни ўз ичига олган «ал-Мунтахаб» деб аталувчи форс тилидаги бир тарихий асарни кўргангани» ёзади². Ибн Арабшоҳ асари таржимони У. Уватов таржимага изоҳларда таъкидлаб ўтганидек, бу ўринда «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» назарда тутилаётган бўлиши мумкин.

Маълумки, Мирзо Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асари Чингизхон вафотидан кейин унинг империяси ўрнида пайдо бўлган тўрт мўғул давлати тарихига бағишланган. Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» асарида ҳам ушбу давр воқеалари тасвирланган бўлса-да, аммо Улуғбек учун бош манба Шарафиддин Али Яздийнинг «Муқаддима-йи Зафарнома» асари бўлган. Чунки иккала асар мазмуни жуда ўхшаш ва айнан бир хил жумлалар, баъзан бутун-бутун саҳифалар учрайди. Шарафиддин Али Яздий бир қанча мулдат Самарқандда – Улуғбек ҳузурида яшаганини ҳисобга олсак, у «Тарихи арбаъ улус»ни ёзишда бевосита иштирок қилгани ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Муиниддин Натанзий асари замонавий илмий тадқиқотларга кенг жалб этилмоқда. «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»нинг, айниқса, Олтин Ўрда, Чигатой улуси, Эрондаги маҳаллий сулолалар ва Амир Темур давлати тарихига оид қисмлари қатор тадқиқотчиларни қизиқтирган ва

¹ Ўша асар: № 254 С. 353.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I-китоб. Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар Убайдулла Уватовники. Масъул муҳаррир А. Ўринбосов. Тошкент: Мехнат, 1992. 6. 71.

В.В. Бартольд¹, Л.А. Зимин², В.Г. Тизенгаузен³, Л.В. Строева⁴, Б.Д. Греков⁵ и А. Якубовский⁶, Ж. Обен⁶, М. Абдураимов⁷, Д.В.Кациадзе⁸, Ю.Э.Брегель⁹, Г.А.Федоров-Давыдов¹⁰, А.З.Тўгон¹¹, Ж.Вудс¹², Б.Ф.Манз¹³,

¹ Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365 году // Соч. Т.2. Ч.2. – М., 1964. С. 302–379; Уша муаллиф: Определение «Анонима Искандера» // Соч. Т.8. – М., 1973. С. 481–482.

² Зимин Л.А. Действия эмирзаде Омар-Шейха, сына Тимура в Кашгаре, Фергане и Монголии. // Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей Археологии и истории Востока. Выпуск 2. Асхабад: Типография И.И.Александрова, 1916. С. 3–10.

³ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М. – Л.: Издательство Академии Наук, СССР, 1941.

⁴ Строева Л.В. Возвышение Тимура (1360—1370) // Научный бюллетень Ленинградского государственного университета. – Л., 1945. № 4. С. 26–28; Уша муаллиф: Сербедары Самарканда // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Вып. 98, Сер. Востоковедческих наук. – Л., 1949. С. 271–280; Уша муаллиф: Возникновение государства Тимура // Ученые записки Ленинградского государственного университета. № 128. Сер. востоковедческих наук. Вып. 3. – Л., 1952. С. 64–87.

⁵ Греков Б.Д. Якубовский А. Золотая Орда и ее падение. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1950.

⁶ Aubin Jean. Le mecenat timouride a Chiraz // *Studia Islamica*, VIII. Paris, 1958. P. 71–88; Уша муаллиф: Comment Tamerlan prenait les villes // *Studia Islamica*, XIX, 1963. P. 83–122; Уша муаллиф: L'ethnogenese des Qaraunas // *Turcica*, T. I. Paris, 1969. P. 5–94; Уша муаллиф: Tamerlan a Bagdad // *Arabica*, IX/3, 162, P. 303–309.

⁷ Абдураимов М. Темур и Тўхтамиш. Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.

⁸ Кациадзе Д.В. Сведения «Анонима Искандера» о Грузии (на грузинском языке с русским резюме) // Труды Тбилисского гос. университета, т. 116. Серия Востоковедения, 5. Тбилиси, 1965. С. 373–382.

⁹ Брегель Ю.Э. Новая рукопись сочинения Муин ад-дина Натанзи // Паролы Азии и Африки. – М., 1968, № 4. С. 164–166.

¹⁰ Федоров-Давыдов Г.А. «Аноним Искандера» и термины «Ак-Орда» и «Кок-Орда» // История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968. С. 224–320; Уша муаллиф: Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973.

¹¹ Togan A.Z. Umumi Turk tarihine giris. Cild I. En eski devlerden 16. asra kadar. 3. Baski. Istanbul: Aksiseda, 1981.

¹² John E. Woods. The Rise of Timurid Historiography // *Journal of Near Eastern Studies*. Volume 46, January-Oktober 1987. The University of Chicago, Press Chicago, Illinois. P. 81–108.

¹³ Manz Beatrice Forbes. The rise and rule of Tamerlane. Cambridge University Press. Cambridge, 1989.

Б.А. Аҳмедов¹, В.П. Юдин², Т. Нагель³, А. Зиё⁴ ва бошқа олимлар ўз тадқиқотларида мазкур манба маълумотларидан у ёки бу даражада фойдаланганлар.

Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» асаридан айрим парчалар рус, француз ва бошқа тилларга таржима қилинган. Амирзода Умаршайхнинг Фарғона, Кошғар ва Мўғулистондаги фаолиятига оид парчаларни рус тилига ўгириб, нашр этган Л.Зимин ушбу нашр сўзбошисида айни ўринларни олдинроқ француз тилига таржима қилиб чоп этгани ҳақида хабар қилади¹. «Олтин Ўрда тарихига оид материаллар» китобида асарнинг муайян қисмларининг ҳам форсий матни, ҳам русча таржимаси нашр этилган⁶. «Қирғизлар ва ва Қирғизистон тарихига оид материаллар» тўпламида «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»дан айрим парчалар рус тилида О.Ф. Акимушкин таржимасида берилган⁷. Асарнинг «Чинғатой уруғи табақаси» бобининг рус тилига таржимаси А.Зиёев томонидан амалга оширилган⁸.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» тўла ҳолида нашр этилмаган ва бирон бир тилга тўлиқ ўгирилмаган. «Амир Темур жаҳон тарихида» китобидаги «Асарнинг тўла французча таржимасини Жак Обен нашр қилган» деган маълумот хатодир⁹. Француз олими амалга оширган

¹ Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва ўрта асрлар). Тошкент: Ўқитувчи, 1991. Б. 142–143.

² Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Подготовка к изданию Ю.Г. Баранова. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым, 1992.

³ Nagel T. Timur der Eroberer und islamische Welt des späten Mittelalters. München: Beck, 1993.

⁴ Зиё А. Темур тугилган жой хусусида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, №15. Б. 3; Ўша муаллиф: К вопросу о месте рождения Тимура // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1994, № 3–4; Ўша муаллиф: Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент: Шарк, 2000.

⁵ Зимин Л.А. Действия эмирзаде (Омар-Шейха, сына Тимура в Кашгаре, Фергане и Монголии). Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей Археологии и истории Востока. Выпуск 2. Асхабад. Типография И.И.Александрова, 1916. С. 3.

⁶ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Т. II. В Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М. – Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1941.

⁷ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. Москва: Наука, 1973. С.112–127.

⁸ Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент: Фан, 2003. С. 102–136.

⁹ Амир Темур жаҳон тарихида. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. Тошкент: Шарк, 2001. Б. 200.

нашр албатта француз тилида бўлиши шарт эмас-ку! Юкорида ай-тиб ўтилганидек, Ж. Обен «Мунтахаб ут-тавориhi Муиний»нинг ай-рим қисмларини аслиятда, яъни форс тилида нашр этган. Шуниси таажжубланарлики, «Амир Темур жаҳон тарихида» китоби учун На-танзий асари ҳақидаги маълумотлар камина томонидан тайёрлаб бе-рилган бўлиб, унда бундай жумла йўқ эди. Афсуски, ўзбек тилидаги оммавий, баъзан, ҳатто илмий адабиётларда ҳам шундай чалкашликлар учраб туради. Улар тарих ва манбашунослик фанларига оид дарслик ва қўлланмаларга кўчиб ўтиб, «мустаҳкам» томир отиши мумкин. Яна бир мисол келтирсак. «Темур ва Улуғбек даври тарихи» китобида «1937 йилда Низомиддин Шомий асари Ф.Тауэр томонидан чех тилида чоп этилди» деган маълумот берилиб, ҳаволада мазкур нашрнинг француз тилидаги титул варағи ёзуви келтирилган¹. Ушбу маълумотни «лутфан» тақдим этган киши, китобни ўз кўзи билан кўрса, унинг форс тилида эканлигидан роса ҳайратга тушса керак. Ахир, бирон китоб Прагада нашр қилинса, бу унинг албатта чех тилида эканлигини англамайди-ку!

Амир Темур ва Темурийлар давлати тарихи ва маданиятини ўрганишга жаҳоннинг кўплаб мамлакатларидаги қатор илмий марказ-ларда катта эътибор берилмоқда. Бу ҳол бежиз эмас, албатта. Тему-рийлар давлати бутун жаҳон тарихи ва маданиятига сезиларли таъсир кўрсатди. Шу сабабли ушбу улуғ салтанатнинг асосчиси соҳибқирон Амир Темурнинг мураккаб шахсияти ва серқирра фаолиятини илмий тадқиқ этиш, айниқса, ўзбек тарихчи олимлари олдидаги долзарб вази-фалардан биридир. Шўро давридаёқ, Самарқанд шаҳрининг 2500 йил-лигини нишонлаш тадбирлари билан боғлиқ тарзда, И.Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» рисоласи 1968 йилда Тошкентда чоп этилди. Амир Темур даври тарихининг бош манбаларидан бири, яъни Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асари-нинг А. Ўринбоев томонидан катта илмий аппарат билан тайёрланган факсимилеси 1972 йилда нашр этилди². Д. Юсупова 1980 йилда Фасих Хавафийнинг «Мужмали Фасихий» асари рус тилига таржимасининг изоҳлар билан таъминланган нашрини амалга оширди³.

¹ Темур ва Улуғбек тарихи. Тошкент: Комуслар Бош таҳририяти, 1996. Б. 15.

² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (форс тилидаги танкидий матн нашри). Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар А. Ўринбоевники. Масъул муҳаррир А.К. Арсенд. Тошкент: Фан, 1972.

³ Фасих Аҳмад ал-Хавафи. Мужмал-и Фасихи (Фасихов свод). Перевод с персидского. предисловие, примечания и указатели Д.Ю. Юсуповой. Ответственный редак-тор А. Урунбаев. Ташкент: Фан, 1980.

Истиклол йилларида эса бу соҳадаги ишлар кенг кулоч ёзиб, соҳибкиронга замондош бир қанча муаррихлар каламига мансуб мўътабар манбаларнинг ўзбек тилига таржималари илмий изохлар билан нашр этилди. Кенг кўламдаги ушбу талбирлар Ибн Арабшохнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») асари таржимаси нашри билан бошланди¹. Низомиддин Шомий «Зафарнома»си Ҳофиз Абрўнинг ушбу асарга ёзган иловаси билан биргаликда чоп этилди². Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сининг дастлаб 1360–1370 йиллар воқеалари таржимаси³, сўнгра 1519 йилда Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али ал-Бухорий тарафидан амалга оширилган эски ўзбек тилидаги тўла таржимаси нашр этилди⁴. Ибн Халдуннинг Амир Темур ҳақидаги хотиралари олдин тўпламда⁵, сўнгра алоҳида китоб ҳолида чоп этилди⁶. Ушбу нашрлар ҳақли равишда ўзбек манбашунослик фанида қўлга киритилган катта ютуқлар сифатида баҳоланди.

«Мунтахаб ут-таворихи Муиний» асаридан ушбу сатрлар муаллифи ўзбек тилига қилган таржималар айрим тўпламлар ва мағбуот нашрларида эълон қилинди. Асарнинг Амир Темур даврига оид бобларининг катта қисми таржимаси 2006 йилда «Жаҳон адабиёти» журналининг икки сониди (№ 3, 3–52-бетлар; № 4, 3–37-бетлар) Халқаро Амир Темур жамғармаси раиси Муҳаммад Али сўзбошиси билан чоп этилди.

¹ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи (икки китобда). Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изохлар Убайдулла Уватовники. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. Тошкент: Мехнат, 1992.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов таржимаси. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир: Асомиддин Ўринбоев. Изохлар ва лугатларни тузувчи Ҳабибулло Кароматов (жуғрофий номлар изохи Омонullo Бўриевники). Ҳофиз Абрўнинг «Зафарнома»га ёзган «Зайл»и («Илова»)ни форсийдан ўгириб, изохларини тузувчи: О. Бўриев. Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Мовароуннаҳр воқеалари: 1360–1370. Форс тилидан Омонullo Бўриев таржимаси. Масъул муҳаррир, сўзбоши муаллифи ва нашрга тайёрловчи: Асомиддин Ўринбоев. Тошкент: Камалак, 1994.

⁴ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али ал-Бухорийнинг форс тилидан эски ўзбек тилига таржимаси. Сўзбоши, таъдил, изохлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобсков. Тошкент: Шарк, 1997.

⁵ Ибн Халдун. «Таржимаи ҳол»дан. Араб тилидан Акрам Ҳабибуллаев таржимаси // Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. Тошкент: Ўқитувчи, 1996. Б. 35–57.

⁶ Ҳабибуллаев А. Амир Темур ва Ибн Халдун. Масъул муҳаррир Ғ. Карим. Тошкент: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт нашриёти, 2002.

Илк бор китоб ҳолида ўқувчиларга ҳавола этилаётган мазкур нашр «Мунтахаб ут-таворихи Муиний»даги Амир Темур даврига оид фаслларни тўла камраб олади. Яъни, асарнинг асосан Амир Темур даври тарихини акс этгирган сўнгги икки боби таржимасидан ташқари, бошқа сулолалар тарихига бағишланган айрим табақа(боб)ларидаги Амир Темур ва гемурийлар даврига оид фасллар ҳам ўтирилиб, илова сифатида келтирилди.

Таржима матни орасидаги қавс ичидаги ракамлар асарнинг 1957 йили Техрон нашри саҳифаларига ишорадир. Кўрсаткичлар ҳам мазкур нашр саҳифаларига биноан тузилди. Муаллиф матнида мавжуд бўлмаган ва таржимон тарафидан асар мазмунини ойдинлаштириш учун таржима матнига киритилган қўшимча сўзлар қавсга олинди.

«Мунтахаб ут-таворихи Муиний»ни ўзбек тилига таржима қилиш ва нашрга тайёрлаш жараёнида қимматли маслаҳатлар берган ҳамда асарнинг хорижда сақланаётган қўлёзмалари фотонусхаларини олишда ёрдам кўрсатган устозлар ва ҳамкасб дўстларимга самимий миннатдорчилигимни билдираман.

*Ғулом КАРИМИЙ,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик
институтининг катта илмий ходими*



МОВАРОУННАХРДА ИСЁН КЎТАРГАН АМИРЛАР ТАБАҚАСИ

(197) Улар султонликни амирликка мубаддал килишди ва улар тўрт кишидирлар.

Қозон султон¹ конхўрликни ҳаддан ошириб, катта амирлар қатлига қўл ура бошлагач, Қазағон нўён² — у кораунос³ кавмидан бўлиб, Мунк⁴ ва Солисарой⁵ шаҳарлари ҳокими эди — унга қарши исён кўтарди ва икки марта у билан жанг қилди. Иккинчи жангда у Қозон султонни ўлдирди ва мамлакат ихтиёрини ўз қўлига киритди. Чунончи, «Чигатой

¹ Қозон султон — яъни, Қозонхон ибн Ясовур Чингизхон авлодидан бўлиб, 1343–1346 йилларда Чигатой улуси хони бўлган. Қозонхон Сароймулкхоним (Бибихоним)нинг отасидир.

² Қазағон нўён ёки амир Қазағон — Чингизхон авлодидан бўлган мўғул хонлари қўлидан ҳокимиятни ўз қўлига олиб, кўғирчоқ хонлар тайинлаб, Мовароуннаҳрда 1346–1358 йилларда ҳукмронлик қилган турк амира. Мовароуннаҳрда мўғулларга қарам бўлмаган мустақил давлат барпо этиш юзасидан амалга оширган тadbирларига кўра, амир Қазағонни Амир Темурнинг салафи деб аташ мумкин. Бинобарин, амир Қазағон фаолияти ёш Темурга кучли таъсир кўрсатгани шубҳасиз.

Ниюмиддин Шомий «Зафарнома» асарининг ўзбек тилидаги наشري (Тошкент, 1996) 409-бетдаги изоҳдаги: «Амир Қазағон — чингизийлар сулоласига мансуб ҳукмдор» деган маълумот гўгри эмас ва бирон тарихий манбада учрамайди. Агар амир Қазағон ўзи чингизий бўлганида унга Чингизхон авлодидан кўғирчоқ хонлар кўтаришга ҳожат қолмас эди. Изоҳдаги бу маълумотнинг манбаи Фасих Хавофийнинг «Мужмали Фасихий» асарининг рус тилидаги наشري (Тошкент, 1980) 75-бетдаги куйидаги жумлалар бўлса керак: «Семьсот сорок девятыи (1348–1349) год. Убийство Дошмандчи оглана. Его возвел на ханство эмир Казаган. Он потомок Угедей каана». Ушбу иктибосдаги Чингизхоннинг ўғли Угедей (Ўқтой) коонга авлодликни таъкидлайдиган сўнгги жумла амир Қазағонга эмас, балки кўғирчоқ хон Дошмандча ўғлонга тааллуқлидир.

³ Кораунослар — Мовароуннаҳрдаги харбий жихатдан кучли кавмлардан бири бўлиб, асосан, амир Қазағон ва унинг авлодларига бўйсунинган.

⁴ Мунк — қадимги Хутталон (Хатлон) вилоятидаги шаҳар, ҳозирги Балжувон.

⁵ Солисарой — Хутталон вилоятидаги, Амударё соҳилида жойлашган шаҳар. «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» да баъзан «Саройи Солий» шаклида ёзилган вариантлари ҳам учрайди.

уруғи табакаси»да¹ зикр килинганидек, ихтиёрсиз подшоларни тахтга ўтиргизиб, инон-ихтиёрни тамомила ўз қўлига олди. Бир канча муддатдан сўнг, ёввойи хайвонларни овлаётган пайтида номаълум бир киши унинг йўлига пистирма қўйди ва уни ўлдирди².

Ундан сўнг ўғли (амирзода Абдуллоҳ) худди шу тарзда бир йил чамаси ҳукмдорлик қилди. Сўнгра эса ҳар тонфанинг ўз ҳукмдори пайдо бўлди, яъни ҳар қабила бир одамни ўзига бош қилиб, фитнаю ғалаёнлар кўтардилар. Чунончи, сулдуз кавмига амир Баён, жалойир кавмига амир Боязид бош бўлди ва Кеш³ ва Нахшаб⁴ лашкарларини Ҳожибек барлос⁵, ясовур⁶ кавмини амир Хизр, Андхўй ва Шибирғонни Ҳамидхожа найман ўз қўлларига киритдилар. Амир Қазағон авлодлари Кобул ва Ғазнага⁷ равона бўлдилар.

(198) Туғлуқтемур¹ подшоҳ Мўғулистондан⁹ хуруж қилиб Мовароуннаҳрни (ракибларидан) тозалаб, ўз ўғли Илёсхожа ўғлонни

¹ «Чигатой уруғи табакаси» – муаллиф ўз асарининг шу номли бобида ишора қилмоқда. Мазкур бобда Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой (ҳукмронлик йиллари – 1227–1241) авлодидан бўлган хонларнинг қисқача тарихи баён қилинган. Чигатой ва авлодлари ҳукмронлик қилган ҳудуд Шаркий Туркистон ва Мовароуннаҳр ҳамда уларга ёндош баъзи вилоятларни ўз ичига олиб, Чигатой улуси деб аталган.

² Муаллиф ўз асарининг бошқа бир жойида амир Қазағонни ўз божаси Қутлуқтемур суиқасд уюштириб ўлдиргани ҳақида маълумот беради: «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний», Техрон, 1957, 262-бет. (Бундан сўнг изоҳларда асар номи қисқача «Мунтахаб» тарзида келтирилади). Амир Қазағон Солисаройда дафн этилган (Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома», Тошкент, 1997, 19-бет).

³ Кеш – ҳозирги Шахрисабз.

⁴ Нахшаб – кейинроқ араблар томонидан Насаф деб аталган қадимий шаҳар. Харобалари Қарши шаҳридан 8 км масофада жойлашган.

⁵ Ҳожибек барлос – Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридаги маълумотга кўра, бу амир худди Амир Темур каби Қарочор нўён авлодидан бўлган ва шажараси қуйидагича: «Ҳожи барлос ибн Нуралки ибн Намула ибн Йасу Мунка ибн Қарочор нўён». Амир Темур шажараси эса қуйидагича: «Амир Темур ибн Тарағай баходир ибн Буркул ибн Илангир Ийжил ибн Қарочор нўён». Демак, ўзбек тилидаги замонавий адабиётларда кенг тарқалган «Ҳожи барлос Амир Темурнинг амакисидир», деган фикр нисбийдир.

⁶ Сулдуз (баъзи манбаларда – сулдус), жалойир, барлос, ясовур ва хокаюлар – Мовароуннаҳр ва унга ёндош ҳудудлардаги қабилалар бўлиб, XIV аср ўрталарида улар орасида тарқоклик кучли эди. Амир Темур сиёсий фаолиятининг энг катта ижобий натижаларидан бири қабилалар орасидаги тарқоклик ва низоларнинг барҳам топиб, уларнинг бир халқ сифатида уюшишидир.

⁷ Андхўй, Шибирғон, Кобул ва Ғазна – ҳозирги Афғонистон ҳудудидаги шаҳарлар.

⁸ Туғлуқтемур – 1348–1362 йиллардаги Мўғулистон хони. У ва ўғли Илёсхожа Мовароуннаҳрни Мўғулистонга бўйсундириш сиёсатини олиб боришган.

⁹ Мўғулистон – Қоюнхон вафотидан (1346 й.) сўнг Чигатой улуси икки қисмга – Мовароуннаҳр ва Мўғулистонга ажралиб кетган. Жаға хонлиги деб аталган Мўғулистон ҳудуди Еттисув, Шаркий Туркистон ва улар яқинидаги баъзи вилоятлардан иборат бўлган.

Самаркандга қўйди. Тўктемур Кичик ва Бскичакни унинг ёнида қолдирди. Ҳазрат Султони ғозийни¹ ҳам унга (Илёсхожа ўғлонга) мулозимликка номзод қилди. Уларнинг орасида бир неча пизолар бўлиб ўтгач, ҳазрат Султони ғозий улардан (мўғуллардан) ўзини четга тортди ва Қандаҳор² Гармсиридан³ амир Ҳусайн (ибн) Мусамми⁴ ибн амир Қазағонни (дараклаб топиб) бошламиш қилди.

Султони ғозий Мовароуннаҳрга келгач, Тошқўприк ёнида Илёсхожа ўғлонни мағлуб қилди ва такомиш⁵ қилиб ортидан қувлади. Нахшаб ёнидаги Оккурада яна жанг қилди ва мўғул амирларини асирга олиб қатл этди. Мовароуннаҳрни уларнинг касофатидан тозалагач, амир Ҳусайнни амирлик тахтига ўтиргизди. Султони ғозий амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғога уйланди ва шу хотини ҳаётлик пайтида у туфайли ўрталарида (Темур ва Ҳусайн ўртасида) ҳамжихатлик ва иттифок барқарор эди. Сўнгра эса ҳасадгўйлар иккаласи ўртасида низо чиқариб, ишни шу даражага етказишдики, бу ҳикоят шарҳи сўнироқ ҳазрат Султони ғозий тарихида муфассал баён қилинғусидир. Иншо Оллоҳу таоло, вассалом.

Ҳазрат Султони ғозий – Оллоҳ унинг далилини мунаввар қилсин – ҳақидаги кўпгина ҳикоялар «Мовароуннаҳр амирлари қиссаси»да битилди. Бинобарин уларнинг (амирларнинг) ахборлари олдинги ҳукмдорлар ахборларига нисбатан узунроқ бўлади.

АМИР ҚАЗАҒОН ЗИКРИ

Қозон Султон хонлик тахтида мустаҳкам ўрнашгач, бутун (199) Мовароуннаҳр мамлакатини Қорахўжа⁶ чегарасидан то Дашти Қипчок⁷

¹ Султони ғозий – «дин учун курашувчи султон» – Амир Темурнинг унвонларидан бири бўлиб, «Мунтахаб»да кўпроқ шу шаклда, бир неча жойда «Шоҳи ғозий» шаклида ёзилган.

² Қандаҳор – ҳозирги Афғонистон жанубидаги иклими иссиқ шаҳар ва вилоят.

³ Гармсир – Қандаҳор вилоятидаги туман. Умуман, иклими иссиқ ўлкалар гармсир деб аталган.

⁴ Ҳусайн (ибн) Мусамми – баъзи бошқа манбаларда Ҳусайн ибн Мусаллаб дейилган. Амир Темурнинг қайноғаси. Амир Темур ўз сиёсий фаолияти бошларида амир Ҳусайннинг амир Қазағон набираси сифатида ворисийлик ҳуқуқига кўра, у Мовароуннаҳрда ўз ҳокимиятини ўрнатишига қатта ёрдам кўрсатган. Аммо кўп ўтмай улар орасида низо келиб чиқиб, бир неча йил давом этган рақобат 1370 йилда Балх шаҳрида амир Ҳусайннинг ўлдирлиши билан яқунланган.

⁵ Такомиш, такомиший, шунингдек, накомиший, никомиший ҳарбий атамаси мағлуб душманини таъкиб қилиш маъносида қўлланилган.

⁶ Қорахўжа – Шарқий Туркистондаги шаҳар.

⁷ Дашти Қипчок – шарқда Балхаш кўлидан ғарбда Днепр дарёсигача чўзилган бепоён ҳудуд бўлиб, унда асосан кўчманчи қабилалар истиқомат қилишган.

чеккасигача, Хуросон ноҳиясини то Синд денгизи соҳилларигача ўз кўлига киритди. Шундан сўнг зўравонлик кўлини чўзиб, улуғлар, амирлар ва аркони давлатни йўқотмокка машғул бўлди.

Иш шунга бориб етдики, у ҳар куни юзлаб одамни жазо майдонига элтарди. Окибатда давлат амирлари ва мамлакат аминлари ҳам ўз жонлари саломатлигини ўйлаб, ҳам унинг (ҳокимият тепасида) туриши узокка чўзилгани жиҳатидан, ҳар бири бир тадбирга кўл уриб, ҳар қайсиси бир тадбирга машғул бўлдилар. Окибат (казо) иродаси шу бўлдики, бу хонадон инкирозга юз тутиб, Қозонхоннинг хонумони хароб бўлди. Амир Қазағон исён кўтариб унинг устидан ғалаба қозонди ва 747 (1346/47) санада уни шунқор қилиб¹, жами амирлар билан иттифоқликда машҳур Ўктой коон² наслидан бўлган Дошманчани³ тахтга ўтиргизди ва (унинг) қаламравидаги бутун мамлакатлар ихтиёрини ўз кўлига олди. Дошманчанинг шунчаки бир нишон сифатидаги номини айтмаса, амир Қазағон унинг мулк ва хазина ишларига аралашувига йўл қўймади. Фитначи бадкор одамлар унинг олдига сўзлашга оғиз очолмасликлари учун, ишончли воқеанависларни мулозим ва кешиктонлар⁴ номи билан унинг ўрдусига (хизматга) тайинлади. Алқисса, икки йил ичида мамлакатда барқарорлик ўрнатилиб, фитначилар димоғини шарорат тарк этиб, ёмонликлар босилгач, амир Қазағон Дошманчага Ўктой коон наслидан деган айб қўйиб, уни шахид қилди ва Чигатой наслидан бўлган Баёнқулини⁵ салтанат тахтига ўтказди. Дошманчанинг кўргуликлари унинг ҳам бошига тушгани туфайли, у заруратдан замона мижозига мослашди ва салтанат гиламида амир Қазағон билан надим каби нард ўйнади. Бу икки улуғ зотнинг иттифоқи муждаси ва Қазағоннинг адолати туфайли мулку миллат ишлари (200) шу даражада мустаҳкам ва устувор бўлдики, бўри билан қўй бир сувлоқдан сув ичиб, дарвиш кулбаси (бехатарлигидан) нажот уйига айланди. Зулм номи ва ситам нишони ҳаёт юзасидан батамом йўқолди. Олдий одамлар ва улуғлар, мусофирлар ва муқимлар, каттаю кичик, хосу ом – ҳеч кимнинг дилида рўзгор гардишидан шикоят ғубори қолмади ва Ануширвон адолати ҳақидаги ҳикоятлар халқ хотирасидан унутилиб кетди. Унинг адли ўлчови шу қадар юксакка етдики, бирон амир ёки вазир

¹ Шунқор қилиб – яъни, ўлдириб.

² Ўктой коон – Чингизхоннинг учинчи ўгли бўлиб, 1229–1241 йилларда улуғ ҳокон сифатида ҳукмронлик қилган.

³ Дошманча – бошқа баъзи манбаларда Донишмандча – 1346–1348 йилларда Мовароуннаҳрнинг кўғирчоқ хони.

⁴ Кешиктон – наватчи; соқчи.

⁵ Баёнқули – 1348–1358 йилларда Мовароуннаҳрнинг кўғирчоқ хони.

мол-мулкдан ушр солиғи ва расмий қабчурдан¹ бошқа бирон исм ё бирон расм билан ҳеч бир бандадан бир динор ҳам ололмасди. Мисол сифатида агар мусофирларнинг ўтиб-кечиш ва қўниш жойи шер уяси ва аждаҳо комида жойлашган бўлса ҳам (улар бу ерда) ўз уйлари ва нажот хонасидан кўра осударок бўлишарди. Шамолдан бошқа бирон мавжудот Оллоҳ бандаларининг эшигидан ўзбошимчалик билан (ижозатсиз) кирмасди.

Мулк ишлари йўлга қўйилиб, салтанат қуввати мустаҳкамлангач, яйлокни Тахористонда, яъни Хатлон ва Мунк шаҳрида, кишлокни эса Жайхун соҳилида жойлашган Солисаройда муайян қилди. Азиз умрининг ҳар кунини беш қисмга тақсимлаган эди. Субҳи содик жилва қилган пайтдан то қуёш чиккунгача ибодатга машғул бўларди. Чоштгоҳ пайтидан то пешингача арз ва шикоятлар маҳкамасида² ўтирарди. Пешиндан то шомгача лочин учирмоқ ва този чоптирмоқ билан вақтини ўтказарди. Шомдан то хуфтонгача ўз ҳарамида юзи берк аёллар билан хилватда бўларди. Шундан сўнг ўзининг кешик (сокчи) қўйилган муборак хобгоҳига бориб ором оларди. Унинг даври даврони (201) пайтида фаровонлик шу даражада эдики, семиз қўйни бир динорга, бир харвор³ буюмни бир дирҳамга харид қилса бўларди. Аҳён-аҳёнда юришга жазм этса, саҳронешин мўғулларнинг қудрат ва имконияти шунчалик эдики, ҳар чодирдан бир отлик келса ҳам, лашкар адади ўлчовга сиғмасди ва ҳисобчи унинг зафарёб лашкаргоҳидаги чодирларни тахминан ҳисобламоққа уринса ҳам, йиллар давомида ҳисобига етолмасди. Замондош маликлар унга муте бўлиб, олам мамлакатлари итоатга келиб, унинг фармониغا бўйсунитарди. Ўз жойида мактовли ҳислатлари ва макбул ахлоқи баён қилинган Жонибекхон⁴ билан (Қазагон) ўрталарида бўлиб ўтган ихтилоф ва тортишувлар муфассал сўзланганди⁵. Шу замонда у Ўзбек⁶ тахтида (яъни, Олтин Ўрдада) ҳукмрон эди. Ашраф

¹ Қабчур – чорвадан олинадиган солиқ.

² Арз ва шикоятлар маҳкамаси – матнда: «маҳкама-йи мазолим».

³ Харвор – тақрибан 300 кг.

⁴ Жонибекхон – 1340–1357 йилларда Чингизхоннинг катта ўғли номи билан аталадиган Жўчи улуси (бошқа номи Олтин Ўрда)да ҳукмронлик қилган. Жўчи улуси Дашти кипчоқнинг катта қисми ва Хоразмнинг бир қисмини ўз ичига олиб, пойтахт шаҳарлари Волга дарёси соҳилларида жойлашган.

⁵ Бу ўринда муаллиф ўз асарининг «Жўжихон авлодлари табақаси» бобиغا ишора этмоқда.

⁶ Ўзбекхон – Жўчи улусининг энг қудратли хонларидан бўлиб, 1312–1340 йилларда ҳукмронлик қилган. Эҳтимол, улус лашкарининг «ўзбек лашкари», аҳолисининг «ўзбеклар» деб атала бошлаши Ўзбекхон давридан бошлангандир.

Ўнуний Озарбайжонга эга бўлиб, Шайх Абу Исхок Инжуий Форс¹, Ирок² ва Кирмонда³ ҳоким эди.

Ўнунчи, (уларнинг) ҳар бирининг (ҳикояси) охирида айтиб ўтилганидек, ўз даври ўрталарида амир Қазағон қайсидир бир тарафга юриш қилиб, тўнғич ва валиаҳд ўғли амирзода Абдуллани ўзининг қойиммақоми сифатида ўрдуда қолдирганди. Амирзода Абдулла отасининг буйруғисиз очқўз амирлар иғвоси билан Хоразмга лашкар тортди⁴ ва музаффар лашкарига шаҳар ташқарисида (қодирларнинг) арконларини (бир-бирига) туташтириб, қароргоҳ қуришни буюрди. Бу воқеа амир Қутлугтемур – Худо унинг далилини мунаввар қилсин – вафогидан сўнг юз берган эди⁵. Қуббат ул-ислом Хоразм ҳокимсиз қолган, жамики хосу ом лашкар даҳшатидан ўзини йўқотган бўлиб, уни қай тарзда ва қай бир тадбир билан даф этишни билишмасди. Шу ҳол асноси ва ҳалокат жари ёқасида турилган бир пайтда савдогарлар бошлиғи⁶ Хожа Ихтиёрдин Ҳасан Соварж – Худо унга раҳмат қилсин – амирзода Абдулланинг истикболига чиқди ва остона ўпиш давлатига мушарраф бўлгач, хоразмликларнинг ожиз ва нотавонликлари ҳақида унга арз қилди. Ниҳоят, шунга қарор қилиндики, (хоразмликлар) (202) хазинага наълбаҳо⁷ тўлайдиган бўлишди. Фармонга биноан Ҳасан Соварж амирзода Абдулла девонига икки юз туман хоразмий топширди. Шу орада яна турли хил тухфаю совғаларни ҳам пешкаш⁸ сифатида етказди. У чандон муносиб хизматлар ва шойишта қулдуклар зоҳир этдики, амирзода Абдулла шу кун, шу соатнинг ўзида Хоразм ташқарисидан кўчиш ва қайтиш ноғорасини қилиб, ўзининг шариф масканига қайтиб кетди. Ўша йили бу лашкарга ҳамроҳ бўлган баъзи кўпни кўрган қариялар шундай нақл қилишади: (йўлга) отланиш ва орқага қайтиш пайтида йўл устида жойлашган вилоятлар аҳолиси бегона лашкар ўтганидан қатъиян ва асло заррача ҳам озор кўрмаган ва биров жонзодга ҳеч бир жиҳатдан зарар етмаган.

¹ Форс – Эрондаги пойтахти Шероз шаҳри бўлган вилоят.

² Ирок у даврларда икки қисмдан: «Ироки аҷам» – Эрон Ироки ва «Ироки араб» – Араб Ироқидан иборат бўлган.

³ Кирмон – Эрондаги шаҳар ва вилоят.

⁴ Фасих Хавафий маълумотиға кўра бу воқеа 754 (1353) йилда рўй берган (Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи. Т., 1980, стр. 79).

⁵ Хоразмшоҳ Нажмиддин Қутлугтемур 736 (1335–1336) йилда вафот этган. (Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи, Т., 1980, стр. 61).

⁶ Савдогарлар бошлиғи – матнда: «Малик ут-тужжор».

⁷ Наълбаҳо – «тақа ҳақи» – товои, контрибуция маъноларидадир.

⁸ Пешкаш – ҳуқмдор ва юқори мартабали шахслар ташрифи пайтида уларга бериладиган совға-салом.

Ушбу барча эҳтиёткорликларга карамай, амир Қазағон амирзода Абдуладан ранжиди ва унга ҳамроҳ бўлиб борган амирларга каттик дашином берди: «Нима сабабдан мусулмонлар мол-мулкига касд қилдингиз? Бир иклимдан шундоқ сонсиз лашкарни олиб ўтдингиз ва сизнинг ўтишингиздан фукарога, ожизлар ва бечораҳол одамларга турли озорлар етди».

Максад шуки, (Қазағон) у даврда ҳаёт тарзи шундоқ бўлишини талаб қилар ва бундан лаззатланарди: раият ўзига тинч бўлиб, лашкар кўчманчилик қилиб (ўзини таъминлаш), амирлар ўз қўл остидагиларнинг аҳволини яхшилаш, султон қурилиш ишлари ва деҳқончиликни рағбатлантириш, уламо диний илмлардан дарс бериб, машойихлар яқин (илми) қондаларини таҳқиқ қилиш, имом ва қозилар пайгамбар шариятига ривож бериш, (хуллас) ҳар одам ўз холига яраша (бирон юмушга) машғул ва ҳар тоифа ўз ишида фармонбардор ва тиришқок бўлиб, халқ ниҳоятда осуда ҳаёт кечирарди.

Ақсар вақтлар амир Қазағон отланиб ёввойи ҳайвонлар овига чиқарди. (Овга) ғоят ишқибозлиги туфайли (203) бир куни «Қазо етса, кўз кўр бўлур»¹ (матали) ҳукмига биноан, қадар ҳокими уни басиратдан жудо этди ва у ўн нафар овчи, чухра² ва ахтаци³ билан ҳамишаги одатга кўра лочин учирашди. Жайхун соҳили тарафга отланиб, (ёввойи ҳайвонларни) ўровга олишни буюрди. Қутлуғтемур номли аллақандай бир мўғул бир нечта оғлик билан фурсатни пойлаб пистирмада турганди, ногаҳон амир Қазағоннинг йўли шу маънун олдига тушиб қолди. Қутлуғтемур иш муродига мувофиқлигини кўргач, тўсатдан пистирмадан чиқиб, амир Қазағон устига ташланди ва шу захотиёқ шаҳодат саодатига етказиб, осуда жаҳонни беором қилди.

АМИРЗОДА АБДУЛЛАНИНГ ТАХТГА ЧИҚИШИ

У отаси вафотидан сўнг ҳукумат тахтига ўрнашиб олгач, бир йил чамаси мамлакат ишлари ва юртни идора этиш асослари амир Қазағон даври русумига мувофиқ устувор ва батартиб эди. Аммо ёши кичиклиги ва тажрибаси камлиги туфайли (отаси ўрнатган тартибларнинг) баъзиларидан воз кечди ва ҳатто, шу тарика уларни бутушлай йўқотмоққа киришди. Шу сабабли салтанат ишида ҳар тарафдан раҳналар ва ҳар

¹ Матал араб тилида келтирилган.

² Чухра - оқсуяқ тоифадан чиққан ва сарой хизматида бўлган ўспирин ёки ёш йигит. Ўрта асрлар манбаларида маъноси шунга яқин «уйўғлон» сўзи ҳам учрайди.

³ Ахтаци - саис, отбоқар маъноларида.

томондан ўпирилишлар содир бўлди ва унинг (амирзода Абдулланинг) аҳволида бутунлай паришонлик юз берди. Унинг йўл қўйган биринчи хатоси – қутлуғ қадамли, саодат муждали ва ҳумоюн чехрали подшоҳ Баёнқулихонни – Оллоҳ унинг далилини мунаввар қилсин – ҳеч бир сабабсиз ва ҳеч қандай айби бўлмагани ҳолда шахид қилгани эди¹. Шу воқеа туфайли барча катта амирлар ваҳимага тушдилар ва баякбор итоатсизлик аломатларини зоҳир эта бошладилар. Ҳатто амир Баён сулдуз ва амир Ҳожи барлос биргаликда исён кўтариб, амирзода Абдулла устига келдилар ва жангу жадалсиз уни қўлга олиб шахид қилдилар. Машҳур амир Қазағон наслидан яна кимки қўлга тушган бўлса, барчасини ўлдирдилар ва (204) амир Баён амирлик тахтига ўрнашди.

АМИР БАЁН СУЛДУЗ ЗИКРИ

Амир Баён сулдуз амирлик тахтини эгаллагач, унинг барча муомала тарзи узлуксиз шаробхўрлигу беғам-бепарволикдан иборат бўлди; ўз мулкининг аҳволи ҳақида асло фикр қилмасди. У ёсога² рноя қилмагани туфайли мамлакат жунбушга келди. Амирлар орасидан ишонч ва эътимод йўқолди, улар бир-бирларига қасд қилиб пистирмалар қўйдилар. Барлос амирларининг асл юрти бўлган Шахрисабз³ амир Ҳожибек барлос ўз қўлига киритди. Жалойирлар истикоматгоҳи бўлган Хўжанд вилоятини амир Боязид эгаллади. Амир Қазағон хонадонидан омон қолгани – амир Ҳусайн ўзининг бир гуруҳ қадимий уйўғлонлари ва ушбу хонадонга қарам бўлган қораунослар билан бирга ҳар кун бир тарафда, ҳар лаҳза бирон дарада, ҳар дам қай бир биёбонда кун ўтказарди. Амир Ўлжойбуғо сулдуз бир пайт уларнинг хонадони қўлида бўлган сардорликни таъма қилиб, бир жамоа сулдузлар билан бир гўшага чекилди. Найман қабиласининг кўзга кўринган

¹ Баён манбалардаги маълумотларга кўра, Абдулла Баёнқулихоннинг ҳарамига тамаъ қилиб, уни ўлдирган. Баёнқулихон Бухоро шаҳрининг Фатҳобод мавзесига, шайх ул-олам Сайфиддин Бохарзий мазори ёнига дафн этилган. Унинг қабри устида макбара тикланган бўлиб, қурилиш услуби ва нақшларига кўра Амир Темур даврига оид Шохизинда меъморий мажмуасидаги ёдгорликларга жуда ўхшаш. Шунга асосланиб, Баёнқулихон макбараси Амир Темур фармонида кўра тикланган, деб фараз қилиш мумкин.

² Ёсо – Чингизхон тарафидан ўрнатилган давлатни идора этиш қонун-қоидалари мажмуаси.

³ Муиниддин Натанзий ўз асариде мазкур шаҳар номини баъзан «Кеш», баъзан «Шахрисабз» тарзида ёзган.

амири Ҳамидхожа Шибирғонни¹ ўз тасарруфи доирасига киритди. Шохмуҳаммад Бадахшоний ҳам ўз Кўҳистонини мустаҳкамлаб, лашкар йиғмок ва ушбу вилоят ҳукумати ва амирлигини таъма қилмок билан машғул бўлди. Амир Кайхисрав ва амир Ўлжойту апарди иттифок бўлиб, Хатлонни² бутун ноҳиялари, тобелари, музофотлари билан бирга бўйсундирдилар. Амир Хизр Ясовурий ўзининг қабила ва уруғларини тўшлаб, барча эътиборли кишилардан кўра ортқрок ўзини (ҳокимликка) лаёкатли ва мустақил, деб биларди. Ушбу фикр туфайли халойиқ ўртасида ҳар куни бир фитна ва ҳар лаҳза бир ғалаён кўзгарди. Мамлакатда тартибсизлик шу даражага етдики, ҳар лаҳзада юз минг турли балолар юз (205) бериб, ҳар бир фарсанг йўлнинг юз жойида ўғри ва қароқчилар пистирма кўйишарди. Замона тили ҳар замон бу байтни иншо қиларди:

Ҳар рўз бигзарад, хўшо омада дай,
Ҳар солки нав шавад, хўшо ғорати нор.

(Ҳар кун ўтади ва «хуш келади» кечаги кун,
Янги йил киради ўтган йил ғоратлари билан).

Бало оташи алангаси баланд кўтарилиб, одамзод орасидаги шайтонлар қуткуси ғавғоси олам аҳли орасидан ахилликни кўтарди ва турк амирлари қиличи ва ўки ваҳмидан (Мовароуннаҳрни) бутунлай тарк қилиб, Мўғулистонга кетган мўғуллар барчаси биргаликда подшоҳ Туғлуктемурни Мовароуннаҳр фатҳига ундай бошладилар. У ушбу вилоятга сон-саноксиз лашкар тортиди, кўрқув ва ҳадиксиз манзилма-манзил йўл босиб, хумоюн қароргоҳни мамлакатга киритди ҳамда Мовароуннаҳрнинг қоқ ўртасида жойлашган Чанокбулоқда³ хонлик тахтини ўрнатди. Амир Боязид жалойир остонбўслик давлатига мушарраф бўлди ва куловуз⁴ сифатида манғлой⁵ амирлари – амир Туғлуктемур керойит, амир Ҳожи эрконут ва амир Бскичакни бошлаб, Шаҳрисабз ва Самарқанд устига олиб келди.

¹ Шибирғон – ҳозирги Афғонистон шимолидаги шаҳар.

² Хатлон (қадимийроқ манбаларда Хутталён) – Тожикистон жанубидаги вилоят.

³ Чанокбулоқ – Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарида Чанокбулоқ Самарқанддан икки манзил масофада жойлашгани қайд этилган (Низомиддин Шомий. «Зафарнома». Т. 1996. 29-бет). 1525–1532 йилларда туркий тилда ёзилган «Зубдат ул-осор» номи асарда Чанокбулоқ Тошкент вилоятига тобе эканлиги таъкидланган (Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳий. «Зубдат ул-осор». ЎЗР ФА III кўлёмаси, №5368, в.3596.).

⁴ Куловуз – йўл бошловчи.

⁵ Манғлой – лашкарнинг олд қисми.

Амир Ҳожибек барлос қаршилик кўрсатиш умидида ўз лашқарини тўшлади. Мўғул лашқари кўплигидан огоҳ бўлгач, муҳолифлар етиб келмасидан бурун Жайхундан кечиб ўтди ва Хуросон тарафга юзланди. Бу сафарда Султони ғозий амир Ҳожибек барлосга ҳамроҳ эди. Амир Ҳожибекнинг азиз ватанни тарк этиб ғурбатни ихтиёр этгани ва ҳонумонини (206) душман талон-торожига қолдирганини кўргач, Амир соҳибкироннинг ўз улусига жони ачиди ва мардларча амир Ҳожи барлосдан қайтмоққа рухсат талаб этди. Замон такозоси ҳам шунда бўлганидан, амир Ҳожи барлосга маъқул кўринди ва рухсат берди. Амир соҳибкирон дарҳол «Қайтиш афзалдир»¹ (матали) ҳукмига биноан Мовароуннаҳр тарафга қайтди. У мўғул манғлоий амирлари олдида етгач, улар амир Ҳожи барлоснинг аҳволи қанақалиги ва Амир соҳибкироннинг орқада қолгани сабабини сўрадилар. У жавоб берди: «Мамлакат ворислик жиҳатидан ва ишғол этилгани туфайли ҳам подшоҳга тааллуқлидир ва ҳақ ўз жойида қарор топди. Қарочуга² ўзбошимчаликни қим қўйибди? Самовий ёрлик ҳукми ва Чингизхон тўрасига³ итоат қилиш ва тобе бўлиш вожиб ва лозимдир. Ҳар қимки исён ва туғён йўлига кирса, Парвардигор неъматига кўрнамаклик қилган бўлади». Амирлар унинг ақли, қобилияти ва қордонлигига қойил қолишди. Ташқарига чиқибгач, амир Ҳожи Сайфиддин Амир Темурни Туғлуқтемурхон даргоҳига бошлаб борди ва подшоҳ тахти олдида унинг зийраклиги ва билимдонлиги хусусида бисёр тахсинлар ёғдиришди. Подшоҳ кўплаб суюрғол бериб, авлоддан-авлодга барлосия мероси бўлган Шаҳрисабз туманини Амир соҳибкиронга иноят қилди.

Амир соҳибкирон фармонга биноан Жайхун соҳили сарҳадидаги то Самарқанд адирлари этакларигача бўлган ердаги жами кўчманчи лашқарларни йиғиб, амир Хизр Ясовурийга бориб қўшилди. Подшоҳ Туғлуқтемур ўзининг аслий тахтгоҳига қайтиб кетган эди. Манғлоий амирлари ҳам подшоҳ изидан қайтишди. Амир Хизр (207) инисининг қасосини олиш учун амир Баён Сулдуз устига юриш мақсадида амир Ҳожиб ва Амир Темурдан мадад сўради. Амир соҳибкирон амир Ҳусайннинг маслаҳати билан амир Хизрга ёрдамга борди. Амир Баённинг уларга муқооват қилгулик қуввати йўқлигидан, у Бадахшонга жўнади ва у ердан ҳам тўхтамай ўтиб кетди. Амир Темур орқага қайтиб, амир Хизр Ясовурийга қўшилди ва амир Ҳусайнни амирлик тахтига

¹ Матал араб тилида.

² Қарочу – Чингизхон авлодидан бўлмаган кишилар.

³ Тўра – ёсо, тузук маъноларида.

ўтказишди. Кайхисравнинг доимо фитна-фасод ва бузгунчиликларга машгул иниси Кайқубодни ёсоққа етказишди¹.

Шу аснода кабилалардан бирипинг сардори Туғлуқ Сулдузий амир Хусайнга ёғий бўлди ва у Хўжанд ҳокими Боязид жалойир билан тил бириктирди. Айни шу вақтда амир Ҳожи барлос Хуросондан Мовароуннаҳрга қайтиб келиб, Кеш лашкарини (вилоятдан) ташқари олиб чиқди ва Самарканддан ўтиб, амир Боязид жалойирга бориб кўшилди. Улар иттифокликда амир Хусайнга қарши юришга чиқдилар. Амир Хусайн ва Амир соҳибқирон лашкарларни тўплаб, уларга пешвоз юришди. Аммо етмасларидан бурун Амир соҳибқиронга ҳамроҳ бўлган Кеш лашкарлари руҳсатсиз ажралиб, амир Ҳожи барлосга бориб кўшилдилар. Амир Хусайн Амир Темур соҳибқирондан бадгумон бўлди ва ўз табиати бекарор эканлигини зоҳир этди. Иш шунга етдики, Амир соҳибқирон ундан олдин хавотирга тушиб, тафрика йўлига кирди. Бинобарин, беихтиёр амир Ҳожи барлос мулозиматига жўнади. (208) Амир Ҳожи барлос ва амир Боязид унинг етиб келганини ганимат билишди ва ўз лашкарлари мукаддимасига уни бошлик этиб тайинлашди. Улар етиб келишди-ю, амир Хусайн лашқари тезда мағлуб бўлди. Амир Ҳожи барлос ўзининг меросий тумани ва қадимий улусини қайта эгаллади. Амир Боязид Жанд² мамоликида худди улуғ амирлардек (муस्ताқил) ҳукмдор бўлди.

Амир Темурнинг муборак чеҳрасида абадий давлат ёғдуси ва мангу саодат нишони қуёшдан ҳам ёрқинроқ ва ойдан ҳам нурлироқ тарзда зоҳир ва намоён бўлгач, инсон афъолига ҳос бўлган ҳасад амир Хизрни самовий қисматни ўзгартириб, қутилмаганла ҳеч бир асоссиз Амир Темурни йўқотмоққа ундади. Амир Темур ногоҳ унинг ботинидаги қабоҳатдан огоҳ бўлди ва хиёнаткорона ҳатти-ҳаракатларидан баъзи нарсаларни англаб олди. Дарҳол бурнидан қон келганини баҳона қилиб, енги билан бурнини бекитган ҳолда амирлар халқасидан чиқиб, ташқарига югурди ва елдек учиб бориб отига минди. Гоятда шошилганидан айил бандини чопиб кетаётган ҳолда боғлади ва чакмоқмисол ушбу фитна ва бузгунчилик маконини тарқ этди.

Иттифоқан, ушбу айёмда амир Қорақурун Жарчари ва амир Ҳожи барлос лашқар тўплаб, амир Хусайн касдида юришга чиқишган ва мўғул амирлари ҳам (унга қарши) отланишган эди. Амир Хусайн ўз

¹ Ёсоққа етказмоқ – қатл қилмоқ, чўб ясоқ қилмоқ – қалтакламоқ маъносидadır.

² Жанд - Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ҳозирги Қозоғистон ҳудудидаги шаҳар. Аммо бу ўринда ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Хўжанд шаҳри ва вилояти назарда тутилмоқда.

килмишидан пушаймон бўлди ва амир Ҳожи барлосдан Амир Темурга Шаҳрисабз воҳасидаги кўчманчи лашкарларни жам қилиб, манғлой тарзида мухолифларга пешвоз чиқиш ҳақида пайғом етказишни илтимос қилди. Амир Темур амир Ҳожи барлоснинг илгимосига кўра, энг нобоп (209) бир мавсум бўлишига карамай, мухолифлар билан жанг қилиб, ғолиб ва музаффар ҳолда Термиз шаҳрига келиб тушди.

ПОДШОҲ ТУҒЛУҚТЕМУРНИНГ КАЙТА КЕЛИШИ

Вилоятда «подшоҳ Туғлуқтемур беадад лашкар билан Мовароуннаҳрга отланибди», деган овозалар тарқалди ва ростдан ҳам бу хабар изидан пайдар-пай мўғул кўшини етиб келди. Амир Темур ва амир Ҳожи барлос олий ўрдуга боришди ва яна бир марта итоат ва бўйсунуш камарларини белга боғлаб, ҳамжихатлик ва хайрихоҳлик вазифасига (тайёр экашликларини) кўрсатишди. Подшоҳ Туғлуқтемур ҳаялламай амир Боязид жалойирни қатл эттирди. Амир Ҳожи барлос хаёлига ўрнашган бу воқеадан ваҳимага тушиб, кочмокқа қарор этди ва бир ўзи Шаҳрисабзга келди. Лашкарларни жам қилгач, Жайхундан ўтиб Хуросонга жўнади.

Бу гал ҳам Амир Темур амир Ҳожи барлосга эргашмади ва улуг ўрду мулозиматида қолди. Дўстона алоқалар ва ўтмишда бир-бирларига қилган яхшиликлари туфайли Амир Темурга боғланган амир Ҳамид ҳазрат подшоҳнинг муқаррибларидан эди. У Амир Темурни подшоҳ хузурига элтиб, қаттиқ химоя қилди, натижада подшоҳ бу гал ҳам меросий улусини унга суюрғол тарзида иноят қилди.

Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб олган ва вилоят (мухолифлардан) тозалангач, подшоҳ амир Ҳусайнни ҳам даф этмокқа қарор қилди ва унга қарши бориш учун лашкар тайин қилди. Амир Ҳусайн Вахш суви¹ бўйида (жанговар) сафларни ростлаб, қаршилиқ кўрсатишга (тайёрланиб) турди. Мўғул лашкари етиб келгач, биринчи гўкнашувдаёқ амир Ҳусайн давлатининг улкан устунларидан бўлган Кайхисрав бирдан амир Ҳусайндан юз ўгириб, (210) мўғул лашкарига бориб қўшилди.

На ўлик ва на тирик аҳволда бўлган амир Ҳусайн чўлу биёбонга бош олиб кетди ва ўзининг фано бўлган хонумонига фано чаҳор тақбирини ўқиди². Мўғул лашкари Қундуз ва Бағлоннинг³ жами навоҳи⁴сини

¹ Вахш суви – ҳозирги Вахш дарёси. Амударёнинг юқори оқимидаги ирмоғи.

² Фано чаҳор тақбирини ўқимок – бирон нарсадан жудо бўлмок ва видолашмок маъносидадир.

³ Қундуз ва Бағлон – Шимолий Афғонистондаги шаҳар ва туманлар.

⁴ Навоҳи – ноҳия (туман) сўзининг кўплик шаклидир.

то Ҳиндукуш тоғи этакларигача зеру забар килдилар. Шу йилнинг кузида амир Ясовурий ҳам Туғлуктемур фармонига кўра ёсоққа етказилиб, шаҳодат мартабасини топди.

Мамлакат бошдан-оёқ (ракиблардан) тозалангач, подшоҳ Туғлуктемур ўз ўғли Илёсхожа ўғлонни Мовароуннаҳр тахтига ўтиргизди ва ўзининг аржуманд қароргоҳига қайтди. Ўз тахтига мулозим бўлган умародан амир Бекичакни ўғлига (ноиб қилиб) тайинлади ва ўз хоҳишига биноан бутун мамлакатни унинг қўлига топширди. Амир Темур ҳам фармонга кўра мулозимлар сирасига кирарди. Аммо амир Бекичак ўз очкўзлиги ва тамағирлиги сабабидан зулм қўлини чўзиб, бошқа барча амирларнинг ҳаёт кечириш ва айш-ишрат қилиш воситаларини боғлади. Чунончи, ҳеч бир жонзоднинг бирон жойда (руҳсатсиз) нафас олмоқ ё қадам босмоққа ҳам мажולי қолмади. Амир Темур воқеалар оқиллар тасаввурига зид ва (бундай) муомаланинг оқибати айни бало эканини кўргач, жонажон ватани ва беш юз йил давомида номдор аждодлари қўл остида бўлган улуси билан зарурият юзасидан видолашиб, саргардонликни забунликдан афзал кўриб, навкарлар билан яқдил ва ҳамжихат тарзда иттифок бўлиб, амир Ҳусайн талабида чўлу биёбонга отланди ва то унга бориб қўшилмагунча, бирон манзилда бир лаҳза ҳам қарор топмади.

Ҳар икки амир иттифок бўлиб Кот ва Хива теварагида...¹ амир Тўқалнинг нафар отлик ва пиёда билан қасд қилиб, уларнинг изидан жўнади ва кутурган бир саҳро ўртасида уларга етиб олди.

Амир Ҳусайн ва Амир Темур қарийб олтмиш отлик билан ушбу (211) гаддор биёбонда бисёр саъй-ҳаракат қилдилар. Чунончи, Тўғайбуго барлос, Ҳожи Сайфиддин ва Элчи баҳодирларнинг отлари йикилиб қолди ва шу тарзда улар пиёда ҳаракат қилдилар. Маппақкатлар шу даражага етдики, Тўқалнинг минг нафар отлик ва пиёдасидан элик нафар, ҳар икки амирнинг олтмиш навқаридан эса бор-йўғи ўнтаси қолди. Тўсатдан амир Ҳусайннинг оти оғир яраланди ва у пиёда қолди. Меҳрибон хотини отидан сакраб тушиб, ўзини унга фидо қилди². Амир Тўқал жиловни қўйиб юбориб душманга ҳамла қилди, аммо Амир Темур отланиб, ғанимни яна улоқтириб ташлади.

Алқисса, ҳар иккала амир еттита отлик билан бу кимсасиз саҳрода қолишди ва жонларини ҳовучлаб, то кечгача от чоптиришди. Кечкурун

¹ Ушбу жойда матнда сукут бор.

² Бошқа манбалар маълумотига кўра, амир Ҳусайнга бу сафарда ҳамроҳ бўлган хотини Дилшод оғодир. Амир Ҳусайн ўлимидан сўнг Дилшод оғо Амир Темур тарафидан амир Зиндахашамга берилган.

бир кум бархани соясида тўхтаб отдан тушишди. Ётти отликдан уч нафари хуросонлик эди. Тун ярмига етганда, амирлар ғоятда чарчаб холдан тойганлари туфайли ухлаб қолишди. Бояги уч нафар хуросонлик барча отларни хайдаб кетиб, ҳар иккала амирни ушбу саҳрода ярадор ва забун холда қолдиришди. Алқисса, амир Ҳусайн ва Амир Темур ўз хотини, яъни амир Ҳусайннинг синглиси билан ҳамда яна бир навқар пиёда ва паришонхол бир арик бўйига етиб боришди. Ҳали нафас ростлаб ҳорлик чиқаришга улгурмаган ҳам эдиларки, шу атрофлик бўлган бир гуруҳ туркман уларнинг ҳар тарафидан пайдо бўлиб, зўравонлик билан устларига бостириб келишди. Амир Темур аҳвол бунақалигини кўргач, Ўлжой Туркон оғони шу яқиндаги бир қудукка туширди, ўзи эса амир Ҳусайн билан қўлларига шамшир олиб туркманларга пешвоз чиқишди. Туркманлар сардори Ҳожи Муҳаммад уларни таниб қолди (212) ва «хуш келибсиз», дея ҳурмат-эҳтиром кўргузди. Амир Темур унга бир неча дона марварид ва бир бўлак лаъл бериб, илтимосини айтишга рухсат этди. Ҳожи Муҳаммад дарҳол учта отни амирларга пешқаш қилиб, ғажарчи¹ ва қўнаржой берди ҳамда улуфа² жўнатди. Маҳмудий деб аталадиган жойда, киш фаслида ҳам катра ёмғир ёки булут сояси ҳаргиз тушмайдиган ноҳияда амирларга толе ёр бўлиб, қудук қазинаётганида озгина уринганларидан сўнг шириш ва зилол сув чиқди. Биргаликда у ерда ўн икки кун муқим туришди.

Машаққатлар муддати тугамаганидан ва давлат юлдузи бахтсизлик буржидан чиқмагани туфайли Алибек Жониқурбоний³ амирлар аҳволидан огоҳ бўлгач, ғоят пастқашлигидан қарийб юз отликни юбориб, амирларни банди қилиб ҳибсга олдириди ва Моҳонда⁴ дўзахнинг бир чоҳи ва асфаласофилиннинг бир ҳужраси бўлган уйга қамаб қўйди. Унинг акаси амир Муҳаммадбек келажакни ўйлаб маломат тилини узун қилди ва оқибатни мулоҳаза қилиш тариқига риоя қилиб деди: «Дунё ҳодисалар майдонидир, улуғ одамлар доимо бало ўқига нишон бўлишган. Давлат ва неқбат (қулфат) эгизак ҳолда яратилган. Нега оқил одамлар жоҳиллар шевасини тутиб, оқибатни ўйламасликлари керак экан? Ушбу кунда шундоқ азиз меҳмонлар, ўзинг чакирмасанг ҳам, қутилмаган неъмат каби сенинг сарҳадинга етиб келган экан.

¹ Ғажарчи - йўл бошловчи, қуловуз.

² Улуфа – озик-овқат ва лашкар таъминоти учун зарур нарсалар.

³ Алибек Жониқурбоний – туркманларнинг жониқурбон ёки жовниқурбон деб аталадиган қабиласининг сардорларидан бири бўлган.

⁴ Моҳон – ҳозирги Туркманистон ҳудудидаги қадимий Марв шаҳри яқинидаги қишлоқ.

нега уларнинг кўнглини овлаб, эъзоз-икром қилишга интилмайсан ва нечун уларнинг мажруҳ қалблари ярасига малҳам бўлмайсан?

Бори чу асал намедихи, ниш мазан.
(Асал бермасанг, ниш ҳам урмагин).

Зинҳор уларни азият бандида сақлама, балки азизу мукаррам тутиб, кечиккан узрингни айтишга (213) шошил. Уларни озод қилгин ва хоҳлаган жойинга кетаверишин».

Муҳаммадбекнинг чопари Алибек олдига келиб, унинг насихатомуз сўзларини етказди. Алибек ҳам «Ақл йўли ягонадир»¹ (матали) ҳукмини маъқул кўриб, ҳар иккала амирни ҳибсдан озод қилди ва роса ихлос ва яхши муомалалар зоҳир этиб, қилган ишлари учун узр сўрашни ўрнига қўйди. Аммо табиатан хасислиги етарли мурувват кўрсатишга йўл қўймади. Бир чўлок от ва қари туяни одатга кўра пешкаш қилди ва рухсат берди. Шу аснода Мохон қадҳудоларидан бўлган Муборакшоҳ Санжарий давлат майдонига ҳиммат қадамини мардона қўйди ва би-сототида неки бўлса, амирлар қадамига нисор этди ва яна ўзини айбдор ҳис қилди.

Ҳар икки амир бу шердил одамнинг хайрихоҳлиги баракатидан от, аслаҳа, озуқа ва (юқларини ташийдиган) роҳила билан таъминланиб, хотиржам ҳолда Қандаҳор Гармсирига равона бўлдилар. Бир неча кун у ерда ватан тутгач, яна ўша йўлдан Хузур², Кеш ва Нахшаб сари отландилар. Хорзандонга³ етгач, Ўлжой Туркон оғони шу ерда қолдириб, ўзлари вилоят ичкарасига келдилар.

Қадимий хизматкорларидан бўлган Темурка ўн беш нафар отлик билан уларга келиб қўшилди ва биргаликда у вилоятнинг подаларини ҳайдаб кетиб, Жайхун сувидан кечиб ўтиб, муносиб бир жойда муқим бўлиб туришди. Иссиқнинг кучи шу даражага етдики, Жайхун соҳилидан йироқлашиш имконсиз эди. Ногоҳ, узоқдан қандайдир бир тўданинг қораси кўринди. Мабодо душман сипоҳи бўлмасин, деб ғоят шошиб қолганларидан, яна Жайхундан кечиб вилоят тарафга ўтишди. То яйлоққа ўрнашган гуруҳ қайтиб кетмагунча саҳро ва даштда (214) кун кечиришди. Яйлоқ кўчманчилардан холи бўлгач, яна бир ой яйлоқда муқим бўлиб туришди.

¹ Матали араб тилида.

² Хузур – Қашқадарё вилоятидаги Гузур шаҳри.

³ Хорзандон – бу ўринда ёзилиши шундай. Бошқа баъзи манбаларда Бухор Зандон шаклида учрайди. Бухоро вилояти Пешкў туманидаги қадимий Зандана юрти.

Шундан кейин шабгир¹ килиб икки куну бир кечада Самарқандга, Амир Темурнинг ошаси Қутлуг Туркон оғонинг уйига етишди ва бу ерда кирк саккиз кун яшириниб туришди. Миш-миш гаплар туфайли уларнинг хабари фонс бўлгач, яна Шаҳрисабзга жўнашди ва Амир Темурнинг мулки бўлган Ниёзий номли қишлоқда кирк саккиз кун туришди. Шундан кейин яна Жайхун бўйлари томон шабгир қилишди. У ерда Темурхожа ўғлон ва Баҳром жалоийр Амир Темурга келиб қўшилдилар ва иттифокликда Гармсирга жўнаб, амир Ҳусайн билан бирлашдилар.

Улар ўша жойда тўхтаганидан кейин бирмунча вақт ўтгач, Баҳром жалоийр табиатидаги беҳаёлик туфайли амирлардан берухсат Хиндистонга жўнаб кетди. Амир Ҳусайн ва Султонни ғозий Сейстон² тарафга отлашди. Ҳар иккала амир атрофига минггача суворий тўпланган бўлиб, уларнинг иши тараккий қилмоққа бошлаганди. Сейстон малики уларни ғоят азиз ва муқаррам тутиб, шаҳар ташқарисидан қўнаржой берди. Иттифоқан, Сейстон ҳокимлари орасида муҳолифат пайдо бўлиб, у кундан-кун маддалай бошлади. Малик Фаҳриддин амирларга кўндан-кўн ҳаля ва тухфалар ваъда қилиб, бунинг эвазига уларга ўз истагини амалга ошириш, яъни бутун Сейстонни (муҳолифларидан) тозалашни шарт қилиб қўйди. Амирлар ҳам буни қабул қилишди ва андак фурсатда бутун Сейстон мамлакатини фитнаю фасоддан поклашди. Малик Фаҳриддин берган ваъдаларининг мингдеч бирини ҳам бажармади. Амирлар аччикланиб, маликдан берухсат (215) отланиб, бошқа тарафга йўлга тушишди.

Сейстонликлар ваъдасига вафо қилмаганлари устига, ўз табиатларидаги мурувватсизлик туфайли амирларнинг йўлини тўсишди. Ҳар икки тарафдан жанг олови аланга олиб, муҳораба шу қадар шиддатли бўлдики, жанг сурони энг юқори даражага етди. Амир Темур ўзини кўрсатиб, зўр жонбозлик қилди. Ногаҳон муборак билагига ёй ўки келиб тегди ва ўнг кўли бутунлай ишдан чиқди. У ердан яна Гармсирга келишди. Туман Гармсирий амирлар билан тўла ҳамжихат эди. Шу сабабли Амир Темурни унинг олдида қолдириб, амир Ҳусайн ўз мулозимлари бўлмиш бошқа амирлар билан Қундуз ва Бағлон вилоятларига жўнади. Амир Бекичакнинг укаси Ажуний амир Ҳусайн етиб келганидан хабар топиб, тезда унинг устига юрди ва яна бир бор амир Ҳусайн навкарларини тор-мор келтириб, вилоятдан ҳайдаб чиқарди. Амир Ҳусайн тўрт отлиқ ва саккиз пиёда билан Шибаргу яйлоғидан паноҳ топди ва ўша ерда турди.

¹ Шабгир – тунда йўл босиш.

² Сейстон (Сенстон, Систон) – ҳозирги Шарқий Эрон ва Ғарбий Афғонистон худудида жойлашган ғарихий вилоят.

Амир Темурнинг кўли соғайгач, Темурхожа ўғлон ва йигирма тўрт нафар суворий билан амир Ҳусайинни кидириб келди. Етиб келмасидан бурун амир Ҳусайн қароргоҳини аниқлаб, келаётгани хақида хабар юборди. Арсоф деб аталадиган мавзёда бир-бирлари билан бирлашдилар. Сиддик барлос¹ ҳам бу ерда уларга етди. Ногаҳон узоқдан бир қора кўринди. Амирлар хавотирланиб, ҳамжиҳатлик билан бир пиёда аскарни кузатиш учун йўл бўйида қолдириб, ўзлари пистирмада туришди.

Тасодифан, қарийб юз отлик аскар амирларни кидириб, вилоятда айланиб юришганди. Улар ҳам амирларга келиб қўшилишди. Ўша гунни Арсофда ўтказишди. Сахар чоғи Бағлон тарафдан (216) калин чанг-тўзон кўринди. Амир Темур ўзи бу чанг-тўзонни текшириш учун отланди ва уларнинг орқа тарафидан бориб, бир отликдан ҳол-аҳвол сўради. Отликлар: «Биз Султони ғозийнинг биродарининг навқарларимиз, уни излаб бу саҳрода юрибмиз», – дейишди. Амир (уларни) яхшилаб назардан ўтказди. Ҳожи Сайфиддин ва Туғлуқхожа Тунақ қарийб етмиш суворий билан эдилар. Султони ғозийга кўзлари тушгач, ҳаяжон ва шодликдан териларига сиғмай, унинг отининг оёқлари тагига йникилиб, шукроналар қилиб, таъзим бажо келтирдилар. Бу пайтларда амирлардан ажралиб қолиб, Гармсирда муқим бўлиб турган Шер Баҳром ҳам шу аснода изларидан етиб келиб қўшилди.

Султони ғозий уларнинг етиб келгани хабарини ёзиб, Сиддик барлосни амир Ҳусайн олдига жўнатди. Амир Ҳусайн ҳам бир юз ўттиз суворий ва бир юз эллик пиёда тартибга солиб, Арсофда Султони ғозийга етиб олди. У ердан биргаликда Дўлон Чоғонга келишди. Бу навоҳий аҳолисидан уч юз суворий Султони ғозийга қўшилди. Шу тарзда теварак-атрофдан гуруҳ-гуруҳ одамлар амирларга тарафдор бўлиб келишар ва ҳар қуни (лашқар) миқдори ошиб борарди.

Султони ғозий Термиз, Кеш ва Хузор вилоятидаги вазиятни текшириб келиш учун Темуркани тўрт отлик билан жўнатди. Улар Қаҳалғага² етиб келгач, бир гуруҳ мўғуллар вилоятда ғорат ва талон-ғорожга машғул эканини кўришди. Улар эътибор бермай ўтиб кетишди. Темурканинг йўли ўз хонумони ёнидан тушиб қолди. Яқинлари ундан бир лаҳза отдан тушиб, хотини ва фарзандларини кўриб кетишга ундаб, ҳарчанд илтимосу илтижо қилсалар ҳам, Темурка адаб сақлаб: «То (217) ҳазрат Султони ғозий ўз аёли ва болаларини кўрмагунча, менинг ўз фар-

¹ Сиддик барлос Қарочор нўён авлодидан бўлган.

² Қаҳалға – бошқа номлари Темир Қопуғ, Дарбанди Оҳанин. Сурхондарё вилоятидаги бир тор дара номи.

зандларим юзини кўришим инсофдан эмас», – деди ва рози бўлмади. У амир Сулаймон, амир Мусо, амир Жоку, Жалолиддин ва Ҳиндука мўғуллар зулми ва ўзларига нисбатан қилинган хурматсизликка тоқат қилолмай ёғий бўлишганини ва Термиз навоҳийсида туришганини аниқлади.

Илёсхожа ўғлон, Бусаид, Манглибуғо ва Ҳайдар амир Ҳусайн ва Султони ғозийдан хабар топиб, Даригаз¹ суви бўйига келиб тушдилар. Амир Ҳусайн ва Султони ғозий Сут Ариғи суви бўйига етгач, тарафлар бир-бирларининг сипоҳларини кўришди. Шу тарзда тонг отиши билан кўч қилиб, амирлар сувнинг бир томонидан, ёғий нариги томонидан Балх тарафга йўлга тушишди. Амир Абдулла ариғи қирғоғига етгач, сувнинг икки томонида туриб, сафларни тартибга келтиришди. Термизда бўлган амирлар ушбу манзилда амир Ҳусайн ва Султони ғозийга келиб кўшилишди. Темурка ҳам теварак-атрофга доир маълумотларни сўраб-суриштириб аниқлашни жуда яхши бажариб, (вазиятдан) тўла хабардор бўлгач, ҳазрат хузурига етиб келди.

Алқисса, ўша куни пешин намози пайтидан то кун ботгунча сувнинг икки томонида туриб тирборон қилишди. Қоронғу тушгач, ҳар икки тараф отдан тушмай, эҳтиёткорлик чораларини кўриб посбонлар кўйишди. Тонг пайти Султони ғозий ҳамла қилиб кўприқдан ўтди ва ёғий лашкари мағлуб бўлгач, амир Ҳусайн ва Султони ғозий (сипоҳни) кўриқдан ўтказишди. Қарийб икки минг суворий улар атрофига тўпланган эди. Султони ғозий манғлой бўлиб Жайхундан Термиз томонга кечиб ўтди ва Қаҳалга тарафга қоровуллар жўнатди. Қоровуллар бошлиғи тажрибасиз одам бўлганидан ғафлатда қолди ва қутилмаганда амир Бекичакнинг укаси Ажуний лашкари (218) унинг устига етиб келди. Саросимага тунган қоровуллар зўрға отларига миниб улуришди. Ёғий лашкари уларга илашиб ёпишган ҳолда Султони ғозий олдига етиб келишди. Фурсат зиқ бўлиб, ясол² тортиш имкони қолмаганидан минг бир ҳийла билан ўзларини кемага отиб, бир оролда мустаҳкамланиб олишди. Султони ғозий ўз одамларини сувдан соғ-саломат ўтказдию, аммо захира ва чорвалар бутунича дарёнинг нариги тарафида қолди.

Бир ой мобайнида дарёнинг икки томонида туриб, ҳар куни жанг қилишди. Сўнгра Султони ғозий кемаларни ёндириб, кўч қилиб Хулмага келди ва амир Ҳусайн билан бирлашди. Шундан сўнг иттифокликда Буrolдой эли устига юриш қилиб, уларни бўйсундиришди. У ердан

¹ Даригаз ёки Дарайи Газ – Балх шаҳри яқинидаги тоғ дараси ва ундан оқиб чиқадиган сой номи.

² Ясол ёки ёсол – жанговар саф.

Бадахшонга жўнаб, Шўрсув киргоғида Шоҳ Муҳаммад Бадахшоний билан сулҳ тузишди. Яна бир бор Султони ғозий манғлой бўлиб Архангсаройдан ўтишди ва биргаликда Кўлак даштига келиб тушишди. У ерда Шер Баҳром ажралиб қолиб, Балжувон тарафга жўнаб кетди. Иттифокан, Илёсхожа ўғлоннинг сон-саноксиз лашкар билан Пули Сангин бошига келиб тушгани ҳақида пайдар-пай хабар келди. Шунга қарамай, Амир Темур ихтиёрларида мавжуд бўлган икки минг аскар билан манғлой бўлиб душман муқобаласига турди.

Ўша кунга то кечгача ҳар икки тарафдан ўқ ёғдириб, каттик жанг қилишди. Қоронғи тушгач, Амир Темур муҳолифлар ғоят кўплиги ва ўз лашкари анча камлигини билди ва тўғридан зарба бериб муқобала қилиш амримахол эканини фаҳмлаб, тadbир бунёд қилиб, дуруст бир фикрга келди. Чунончи, амир Мусо ва амир Муайядни беш юз киши билан Пули Сангин кўприги бошида – душман рўпарасида қолдирди. Ўзи бир ярим минг суворий билан Ҳасан майдони ва Расанкаш гузари оралиғидан отларни сувга киргизиб кечиб ўтишди. (219) Сувнинг шиддати ва кечув машаққатларини сўз билан ифодалаш имконсиздир. Билмадим, то олам инкирозигача яна бирон подшоҳга бу ғоя муяссар бўлармикан?

Машрик томондан тонг ўз жамолини кўрсатгач, душман қоровуллари узоқдан Султони ғозий лашкари қорасини пайқадилар: улар сувдан кечиб ўтиб, лашкар атрофига тўплансин, деб белги тарзида улкан гулхан ёқишганди. Мўғуллар Султони ғозийнинг ул даҳшатли жаҳаннамдан кечиб ўтганига амин бўлишгач, энди муковамат мавриди эмаслигини фаҳмладилар. Ўзларича ўйлашди: давлату саодат йўлдош бўлмаса, бунга қандок журъат қилиш мумкин? Шу фикрнинг ўзиданоқ тўзғиб кетишди. Султони ғозий лашкари рухланиб, то Гужароти майдонигача мағлубларни таъқиб қилиб борди. Ушбу ғалаба хабари амир Ҳусайнга етиб боргач, орқадан етиб келиб Амир Темур билан бирлашди.

Амир Темур у ердан яна бир бор икки минг суворий билан манғлой бўлиб, Қаҳалгагача от солиб келди. Шаҳрисабз лашкари Амир Темур етиб келгани хабарини эшитгач, ҳаялламай фавж-фавж бўлиб келмоққа бошлади. Амир Темур бир минг етти юз кишини Қаҳалгада қўйиб, ўзи уч юз киши билан улардан ажрашди. Шулар жумласидан икки юз отликдан беш қўшун¹ тузиб, амир Сулаймон, амир Жоку, Баҳром, амир Жалолиддин барлос, Ҳожи Сайфиддин ва Йўлтемури бошлатмиший қилиб, қир-адирлар устидан жўнатди. Чанг-тўзон

¹ Қўшун сўзи у пайтда бир неча юз кишидан иборат еки ундан ҳам кичикроқ ҳарбий бўлинмани англатган, шу жиҳатдан қўшун ва қўшин, яъни лашкар сўзи фаркланди.

куюк бўлиб, узоқдан кўшин кўп сонли кўриниши учун буларга ҳар отнинг икки томонига иккитадан дарахт шохини бойлаб олишни таъинлади ва тўхтамасдан Шаҳрисабзга кириб бориб, мўғуллар у ерга кўйган доругани банди қилиб келтиришни буюрди. Амир Темур ўзи юз киши билан шабгир қилиб (220) Хузорга жўнади ва саҳар пайтида кутилмаганда Хузор қасабаси ичкарасига кирди. Дарҳол у ернинг аслзода ва аъёнларини жам қилишни буюриб, кўчманчилар ва сипоҳийларни қўлга олди. Шер Баҳром ва Шайх Муҳаммад Баён шу ерда келиб қўшилишди.

Жамики умаро Шайх қабри устида янгитдан шарт бойлашиб, аҳд қилишди. Ушбу ҳол асносида Амир Темур пешин пайтидан сўнг ухламоқда эди. Ногоҳ туш кўрди ва тушида бир киши унга фасих тил билан деди: «Фатҳу нусрат пайти етди. Ҳаялламай отланингким, мамлакат сизникидир». Чунончи, бу овоза салобатидан Амир Темур уйқудан сакраб турди ва шу ерда ҳозир бўлганлардан сўради: «Бирон киши шунга ўхшаш гап эшитдим ёки йўқми?» Барча ҳайратда қолишди ва бу сўзлар ғайб олами илҳоми эканини англашди. Яқдиллик билан бу ҳолни хайрли фол ҳисоблаб, икки ғул¹ тузишди.

Баронгор (ўнг қанот) гулини амир Ҳусайн бошламиш қилди. Амир Темур жавонгор (чап қанот) гулига ясол тортишни буюрди. Илёсхожа ўғлон ҳам сон жиҳатидан ошиқлигига қарамай, ўз лашкарини икки ғулга сафлади. Бирига Илёсхожа ўғлон ва амир Ҳамид, бошқа ғулга Тўктемур ва амир Бекичак бошчилик қиларди. Баён қилинган тарзда Шаҳрисабзнинг машҳур кишлокларидан бири бўлмиш Қабаймитанда рўбарў бўлиб, жанговор сафларга тизилишди. Мўғул ҳировуллари², яъни Тўктемур Баҳодир ва амир Бекичакнинг укаси Беки қабилар биринчи зарбадаёқ тўзғиб кетиб, аксар баҳодир ва амирлар баъзилари қиличга ем бўлдилар, баъзилари найза ва ўққа нишон бўлдилар ёки асир тушдилар. Султони ғозий шахсан ўзи Ём суви бўйигача от солиб, қочаётган мўғулларнинг йўлини тўсди. Ҳожи Сайфиддин амир Жоку билан Самарқанд тарафга отланишди. Искандар ўғлон, амир Ҳамид, амир Юсуфхожа, (221) амир Ҳайдар ва яна кўплаб катта амирлар асирга тушдилар. Илёсхожа ўғлон ва амир Бекичак ҳам асирлик домига тушган эдилар-у, лекин бир гуруҳ одамлар узоқни ўйлаб, уларга от ва озуқа бериб, тунда жўнатиб юборишди. Султони ғозий ва Шер Баҳром

¹ Ғул ёки қўл – «корпус» маъносидаги ҳарбий атама бўлиб, қўшин маркази маъносида ҳам қўлланилган.

² Ҳировул – лашкарнинг олд қисми, авангард.

мағлублар изидан тушиб, Хўжанд сувидан¹ ўтишди ва шу тарзда то Тошкандгача қувиб боришди.

Ўша айёмда амир Ҳусайнга бу ғалаба муяссар бўлгач, у катта шикор уюштирди. Султони ғозий Хўжанд суви бўйидан шикор наргасини² тузиб келди. Амир Ҳусайн Дизакдан³ жарга тартиб қилиб борди. Иттифокликда Анкар чўлида кумормиший⁴ қилдилар ва бир-бирлари билан бирлашдилар. Бутун Мовароуннаҳр (душмандан) тозаланиб яққалам бўлгани ва истаклари барчаси рўёбга чикканига шукрона қилиб орқага қайтишди ва Самарқанднинг мўътабар кишлокларидан бўлган Шодмонга келиб тушиб, тўй-томоша ва кайфу сафога машғул бўлишди.

Ҳамжихатлик билан амирлик ва ҳукумат амир Ҳусайн қўлига ўтди.

АМИР ҲУСАЙН АМИРЛИГИ ҚИССАСИ

Амир Ҳусайн Мовароуннаҳр тахтига ўтиргач, яхши тартиблар жорий этиб, адл асоси ва мамлакат ишларини бошқариш қодаларини бунёд этишга киришди ва ўзининг номдор аждодлари давридаги давлатни қайта тиклади. Амирлар жамоаси билан ҳамжихатликда 761 йилнинг ражаб ойи ўртасида⁵ Кобулшоҳхонни⁶ подшоҳ қилиб кўтарди. Қутлов муносабати билан ҳар куни дабдабали тўйлар қилишарди. Узоқ-яқиндан улуғлар, аслзодалар ва тобе мамлакатлар аъёнлари кўпдан-кўп тухфаю ҳадялар билан етиб келиб, остонбўслик давлатига мушарраф бўлишди. Улар мозий султонлари ёрликлари (222) ва эски ҳукмларни (янгиждан) имзолатиб олиб, суюрғол ва иноятлар билан тақдирланиб, ясоқ ва танқолни⁷ эшитиб, хирож ва жихотнинг (миқдорини) аниқлаб, ҳар бири ўз аслий ватанларига қайтиб кетишди. Лашкар таъминоти амалдорлари сон ва ясоқни қадимий дафтарлар йўсунига мувофик тартибга солишди ҳамда қули⁸ ва фармонлар олишди. Мулозимлар аҳли

¹ Сирларё.

² Нарга ва жарга сўзлари «саф» маъносидадир.

³ Жиззах.

⁴ Кумормиший – матндаги мазмунига кўра катта ов пайтида ёввойи хайвонларни ўраб олиш маъносида қўлланилган. Унга маъноси яқин «камарга» сўзи эса ҳарбий атама сифатида ҳам қўлланилган.

⁵ Мелодий 1360 йил июнь ойи.

⁶ Кобулшоҳ Чингизхоннинг ўгли Чигатой авлодидан бўлиб, кўғирчок хон сифатида тахтга ўтказилган.

⁷ Ясоқ ва танқол (тунқол) – давлатни идора қилиш асослари ва лашкарни бошқариш қодалари.

⁸ Қули – кўрсатма, йўл-йўриқ.

хизматга маъгул бўлдилар. Кўчманчилар ўз аслий юртларида қароргоҳ қуриб, ўз сувлок ва яйловларини бўлиб олишди. Андак фурсатда замона яна олдинги тартибларга қайтди. Ўша киш ҳар ким ўз юртида кишломиший қилди.

ЛОЙ ЖАНГИ ҚИССАСИ

Илон йили, яъни 766 (1364/65) йил баҳорида мўгул сарҳадидан: «Мўгуллар яна бир бор Мовароуннаҳрни бўйсундиришга қасд қилиб, беадад лашкар билан отланишибди», – деган миш-миш гаплар кўпайди. Султонни ғозий дарҳол бу хабарни шамолдан ҳам тезроқ етказиб амир Ҳусайнга маълум қилди. Амир Ҳусайн тезда Жайхун сувининг нариёғидаги лашкарни тўплаб, Самарқандга келди. Султонни ғозий ҳам ўзига тааллуқли жами лашкарни амир Ҳусайн етиб келишидан олдинроқ тўплаганди. Амир Ҳусайн буйруғига кўра, Пўлодбуғо, Зиндаҳашам, Малик Баҳодир ва бошқа бир неча амирлар Султонни ғозий билан бирлашиб, манғлой бўлиб Акарга келишди. Бир неча кун ушбу ўтлоқда отларни семирғириб, сўнгра Хўжанд суви (Сайхун)дан ўтишди ва душман лашкари муқобаласида лашкаргоҳ қуриб, ўша жойга кўнишди. Амир Ҳусайн ҳам сапоксиз сипоҳ билан изма-из етиб келди.

Илёсхожанинг кўргуликлари учун иштиком олишга қасд қилган мўгул лашкари кекчи ва жангталаб эди. Бунинг устига амир Ҳусайн барча амирларга нисбатан ғазабнок бўлиб, уларнинг ҳар бирининг илгариги ҳақ-хуқуқларидан бутунлай кўз юмиб, кўра-билатуриб унутиб юборганди. Амирлар ҳам ундан кўнғиллари совиб, душман ғалабаси ва ўз мағлубиятларига рози эдилар. Рамазон ойининг биринчи куни Бодом суви бўйида мухорабага ҳозирланиб ва жанговар сафга тизилиб, муқобил туришди. Баронғор ғулида амир Ҳусайн ўзи турди ва ўз канбулини¹ Тиланчи Арлотга номзод қилди. Ҳировулда Ўлжойту ва Баҳромни қўйди. Пўлодбуғо, Фарҳод ва Маликни қулга номзод қилди. Жавонғор ғулида Султонни ғозий турди ва ўз канбулига амир Сорибугони қўйди. Амир Жоку, амир Ҳожи Сайфиддин, амир Муай-ял ва амир Аббосларни ҳировул тарзида жавонғор чеккасига жўнатди. Шундай қилиб, жанговар сафлар олти ғулда мустаҳкамланди.

Тўсатдан шамол ва тўфон кўтарилиб, қора булутлар еру осмонни қоп-қорайтириб юборди ва баҳор сели Нух тўфонини яна бир бор жаҳон аҳли ёдига солди. Чунончи, камон чўзмаси ва ўқларнинг пати бутунлай ивиб қолди. Жами жонзод жонидан умид узиб, хаёт билан видолаша

¹ Канбул – қанотлар химояси учун қўйилган қўриқчи бўлинма.

бошладилар. Аксига олиб бу ер шунақа эдики, андак ёғингарчиликдан сўнг кутурган фил ҳам ундан ўтолмасди. Шу найт тўфон шу қадар авжига чиқдики, фил жуссали ва шамолдек учкур маркабларнинг¹ бир неча кадам босишга ҳам мажоллари қолмади. Аксар оғлар қурукрок жойда қолишди. Мўғул лашкарининг ҳар бир жангчиси то ҳужум вақтигача ўз жойида қапанак² кийиб жим туришганди. Ногоҳ, бирва-ракайига ёмғирпўш ва қапанакларини счиб ташлаб, ҳужумга ўтишди.

(224) Амир Ҳусайн душманга нисбатан сон жиҳатидан устунликка эга бўлса ҳам, аммо самовий тақдир ҳукми билан унинг тadbиркорлиги лаг еди. Султони ғозий биринчи ҳамладаёқ ёғийнинг ўнг қанотини мағлуб этиб, ёғий баронғори ўзаги бўлган Шанкум нўён лашкарини олдига солиб қувди. Даланжиқа Ширам ва Ҳожим қўмондон бўлган ёғий жавонғори амир Ҳусайн қанбулини жойидан кўзғатишди. Лашкарлар гўё кутурган дарёдек ўнгу сўлдан ёпирилдилар. Шер Баҳром амир Ҳусайн қулида Пулодбуғо билан бир соатга яқин жасорат ва мардоналик кўрсатди. Аммо амир Шамсиддин мўғул ўзини гўёким Бесутун тоғидек³ маҳкам тутиб, хануз муҳорабага киришмаган эди. Султони ғозий ўн етти жанговар кўшун билан амир Сайфилдин мўғул устига ташланиб, бир ҳамла билан уни жойидан суриб чиқарди.

Амир Ҳусайн бу ҳолни мушоҳада этгач, тағин боғирланиб, ўзининг қочиб кетган аскарларини тўплай бошлади. Амир Ҳожи мўғул баронғорнинг аксар қисмини тор-мор қилиб, мағлублар орқасидан роса қувлаб, яна орқасига қайтди. Султони ғозий дарҳол Тобон баҳодир ва Малик баҳодирни амир Ҳусайн олдига юбориб, фикрини очик айтди: «Агар маъқул бўлса, ҳаялламасдан иттифокликда ҳамла қилмоқ лозим, токим душман батамом даф қилингай». Амир Ҳусайн қаҳрланиб, бор ғазабини икки баҳодирга сочиб, уларни уриб ҳайдади ва шундай жавоб берди: «Менинг тadbиркорлигим ва сардорлигим Амир Темурникидан каммидики, унинг насиҳатига кўра иш қилсам!» Шу аснода яна деди: «Хоҳ қолиб, хоҳ мағлуб бўлсангиз ҳам, сизнинг барчангизни битта қўймай ўлдирурман». У бунга қасам ҳам ичди. Ҳар иккала баҳодир ундан ноумид бўлиб қайтишди ва биргаликда Султони ғозий отининг жиловидан олиб, (225) душманга ҳамла қилишга қўймадилар. Каттик илтимос ва ёлворишлар билан уни жанг майдонидан қайтаришди.

Ўша куни икки лашкар жанггоҳни бутунлай тарк этгач, тунни баъзилар от устида ўтказишди, баъзилар эса каттик лойғарчилик туфайли,

¹ Маркаб – от, туя каби миқиллаётган ва юк ташиладиға ҳайвонлар.

² Қапанак – намот чопон.

³ Ғарбий Эрондаги тоғ. Ривоятларға кўра, унинг снбағрида Фарҳод канал қазиган.

каергаки етиб боролган бўлса, ўша жойда колди. Амир Ҳусайн Султони ғозийни чакириб келиш учун харчанд одам юбормасин, орияти ва ундан ғазаблангани туфайли, эътибор килмади ва (қуйидагича) пайғом юборди: «Кўшини етакчилари ва хос баҳодирлар жонбозлик кўрсатиб, қиличбозликка жидду жаҳд килмоқдалар. Сен эса бунинг эвазига уларни ҳеч бир асоссиз ранжитмоқдасан. Илтифот қилиб кўнгилларини олиш ўрнига, ҳар бирига минг бир озор етказмоқдасанки, бугун сенинг ушбу қилғилигинг туфайли шунчалик обод бир мамлакат бегона душманга ем бўлиш арафасидадир. Хайрихоҳлар сўзига эса сен кулок солмайсан». Алқисса, ўша тунни шу тарика ўтказиб, тонг оттиришди.

Куёшнинг заррин ойнаси яшил либосли фалак чўнтагидан шуъла соча бошлағач, сафларни қайта тартибга келтиришди. Иштиёксиз ҳолда мўғул лашқари устига бостириб боришди. Бугун ҳам амир Шамс мўғул ўз жойида мустаҳкам турди ва муваффақиятга эришиб, зарба еган лашқарнинг барқарорлигини сақлаб турди. Узок мудофаадан кейин баякбор ҳамла қилиб, Мовароуннаҳр лашқарини тор-мор келтирди. Шейр:

Зи Бижан фузун буд Ҳомон ба зўр,
Ҳунар айб гардад, чу баргашт хур.
(Бижандан Ҳомон харчанд бўлса ҳам зўр,
Омад кетгач, фазилят бўлур қусур).

Турк амирлари кўч-кўронларини кўтариб, ном ва номусни тупроққа топшириб, шамолдек тез қочиб қолмокни ғанимат билишди. Баъзилари Самарқандга келишди, баъзилари эса то Балхга етгунча тўхташмади.

(226) Амир Ҳусайн Султони ғозийга деди: «Ортик бардош беришга мажол қолмади. Хотин, бола-чақаларни Жайхун сувидан нарига ўтказмоқ лозим. Тоқим, баякбор бу мамлакатни тарк этайлик ва ўз жонимизни қутқариш чорасини кўрайлик». Султони ғозий деди: «Номуссиз ҳаётнинг кадри йўқдир ва пушаймон билан зое кетган умрни қайтариб бўлмайди. Агар рухсат берсанг, мен Самарқандда қоламан ва лашқарларни тўплаб, яна бир бор мўғул билан жангу жадал қиламан». Гап шунда тўхгади ва у икки-уч кун ичида ўн икки қўшун лашқар тўплади. Темурхожа ўғлон, Жоварчи ва Аббосни етти қўшун билан манғлой қилиб жўнатди ва Самарқандгача боришни гайинлади. Йўлда Жоварчи шаробхўрлик қилди ва қаттиқ маст бўлгач, Довудхожа ва Ҳиндушоҳга деди: «Султони ғозий сизларнинг ҳар иккалангизни ўлдиртириш учун амир Ҳусайн олдига юбормоқчи». Улар бу чўпчакка чиндан ишониш-

ди. Ҳар иккаласи биргаликда мўғул лашкарлари қароргоҳига қочиб кетишди.

Ҳожибек, Кебак Темур ва Широул мўғул лашкари манғлоинга бош бўлиб келишаётганда, ногоҳ Довудхожа ва Ҳиндушоҳ уларга дуч келиб қолишди ва тезда ёғий лашкарини Султони ғозий манғлоини устига бошлаб келишди. Ёғий жуда яқин келиб, ёсол тортишга имкон қолмагани туфайли, Темурхожа ўғлон манғлубиятга учраб орқага қайтди. Нобон вазият туфайли Султони ғозий ҳам Самарқандда мустаҳкамланиб олишга муваффақ бўлолмади. У қочишга қарор қилди ва Жайхундан ўтиб, Балхда ўрнашиб олди. Ўша теварак-атроф ва навоҳийдаги жами лашкарларни тўплағач, Балх яйлоқларида қайфу сафо ва хурсандчиликка машғул бўлди. Амир Ҳусайн эса (227) ўзининг жамики турку тожик мулозимлари, навкарлари, хизматкорлари ва яқин кишиларини кўчириб Шибарту яйлоғига элтди. У агар вазият бундан кўра ҳам оғирлашса, Ҳиндистон тарафга бош олиб кетмоққа ўз кўнглида қарор қилиб қўйганди.

Иттифокан, мўғуллар эришган ушбу ғалабадан кейин уларнинг моллари орасида давосиз бир қасалик пайдо бўлди. Ихтиёрларидаги ҳар юз оддан тўқсонтаси ҳаром қотди ва улар ўз манғлойлари нздан келолмадилар. Шу сабабли ҳам жанг майдони ёнидаги манзилда туриб қолишди. Ҳожибек мўғул, Шер Оҳули ва Кебак Темур то Самарқанд дарвозасигача от қўйиб келишди. Султони ғозий Аббос...¹ Қаҳалгага етганда мўғул лашкари ҳолатини маълум қилди.

САМАРҚАНД САРБАДОРЛАРИ ҚИССАСИ

Мовароуннаҳр лашкари мўғуллардан мағлуб бўлгач, дилларидаги кўркуннинг зўридан Мовароуннаҳрни ўз холига ташлаб, (юқорида) зикр қилинганидек, Жайхундан кечиб ўтди. Мўғул лашкари етиб келаётганлиги ҳақидаги овозалар кучайиб, самарқандликлар вужудини ларзага солди. Жамики хосу ом, оддий одамлар ва аъёнлар ўзаро кенгашмоқ мақсадида жоме масжидига тўпланишди. Дилларини қоплаган кўркун ва ваҳима зўридан қўл ва оёқлари шалвираб, охи зона зору илтижодан бошқа нима қиларини билмасдилар. Бухоро зо дагонларидан бўлган бир одам илм таҳсили учун Самарқандга келган бўлиб, авом халқ ўртасида бир қадар эътиборга эга эди. Одамларни изтиробли ҳолатда кўргач, у минбарга дадил қадам қўйиб юқори кўтарилди ва шаҳар ақобирлари томонга юзланиб деди: (228) «Олам

¹ Шу жойда матнда сукут бор.

ишларидан хабардор ва сардорлик вазифасини ўз уҳдасига оладиган бир кишисиз ожиз авомнинг иши ўнгламайди. Айниқса, бугун халойиқ каттик ғалаёнга келди. Мамлакатнинг ҳақиқий ҳукмдори осойишта замонда (халқдан) божу хирож йиғарди. Бугун кучли душман бостириб келганида эса, бечора раиятни бошликсиз қолдириб, ўз жонини омон саклашни ихтиёр этди. Шу қадар оғир балолар юзланиб, ходисалар ёмғири кулфат тўфонини эргаштириб келган пайтда кофирларнинг мусулмонлардан жузья йиғмоклари ва исломнинг исмат уйидаги юзи берк аёлларини чўриликка ҳайдаб кетмоқларига йўл қўймоқ (бизга) раво эмасдир. Бас, бу борада барча фикр юритмоғи вожибдир. Барча динларда тасдиқланган ва олам аҳлига равшанки, жиҳодга отланиб ўзини (ёв) зулмидан халос қилмоқ ва мусулмонлар осойишталиги учун қайгурмоқ худди беш вақт намоз ўқимоқ ва рамазон ойида рўза тутмоқ каби фарздир ҳамда жамики мусулмонларнинг бу ишда мадад кўрсатмоқлари вожиб эрур. Махшар куни яратган эгам – Унинг шарафи зиёда бўлсин – сиз улуғлардан (жиҳод кундаги) муомала тарзингизни сўраб-суриштиргусидир. Ҳозир ушбу масжид, яъни Оллоҳ уйида йиғилган авом халқ ва аъёнлар орасидан ким бу хатарли ишни бажармоққа бел боғлаб, бундоқ (оғир) синовни ўз зиммасига олади? Кимнинг кўнглида нима гап бўлса айтинг, илло дин иши бундоқ пайсалга солинишига рози бўлмагиз». У бу хилда оммани таъсирлантирадиган ва омма кўнглига етиб борадиган нутқ сўзлагач, авомуннос орасидан баяқбор хайкирик кўтарилди ва барча унга таҳсинлар ёғдирди. Аммо зодагонлар ва барча улуғлар бу вазифани бажармоқдан ўзларини бутунлай четга тортдилар ва биронтаси ҳам бу ишни ўз зиммасига олмади. Бир неча лаҳзадан сўнг бояги киши белидаги қилчини суғуриб бўйнига қўйди ва авом тарафга юзланиб деди: «Эй мусулмонлар, мен (229) ўзимни сизлар учун фидо қилдим ва бу ҳалокатли улкан ишни ўз зиммамга олдим. Сиз нима дейсиз?»

Авом баравар сурон кўтарди ва яқдиллик билан унинг даъватини қабул этиб, унинг номига касамёд қилишди. Шундан сўнг у минбардан тушиб, масжид аҳлига имомлик қилди ва шижоат билан барча (қилиниши лозим бўлган) ишларни рўйхатга олиб, тартибга солишга киришди. Одамлар уни бутун борлиқлари билан шу қадар севишардики, нимаки буюрмасин, ўша ишни бажо келтирмоқ учун иштиёқ ва рағбат билан жонлари борича тиришардилар.

У кўчабоғларнинг бошига баъзи жойларда ходалар қоқиб, баъзи жойларда эса тупроқ тортиб ва ғишт териб, кўчабандлар ясашни буюрди ва бу жойларга муҳофизлар қўйди. Ўзи ҳам кечаю кундуз ғоят

хушёр бўлиб, маҳаллалар ва шаҳар атрофини тинимсиз айланар ва ҳеч бир жойда бир неча лаҳзадан ортик тўхталмасди.

Бу воқеадан кейин икки кун ўтгач, ногаҳон чакмок ёғдирувчи булут ёинки ғалаёнга келган денгиз тўлкинлари янглиғ ўнгу сўлдан мўғул лашкарининг қораси пайдо бўлди ва конхўр ғаним ясоли ҳалқаси (гўёки бутун) жаҳонни ўраб оиди. Ўша аслзода киши кўчалар бошидаги тўсиқлар муҳофизларини ва ҳар мавзегга гузаргўх ва йўлакларни (кўриқлаш учун) тайинланган гуруҳларни ўз жойларидан асло кимирламасликларини буюриб, каттиқ огоҳлангирди. Ҳар ким қайси тарафга тайинланган бўлса, (худди шу жойни) душмандан ҳимоя қилишга жавобгар бўлиб, бошкаларга ёрдамга бормаслиги лозим эди. Шунингдек, қолган одамлардан кўмакчи гуруҳлар ва кечка¹ тузиб муайян жойларга қўйди. Ботир йиғитлардан бир тўпини шаҳар марказидан бир фарсанг наридаги кўчабонлар чеккасига элтиб пистирмага қўйди ва то душман улар ёнидан ўтиб кетмагунча, ўк ва тош отиб ҳамла қилишни каъбиян тактиқлаб кўрсатмалар берди. Ўзи бошка бир тўп билан кўчанинг бошини икки тарафдан тўсди ва ўкларни камонларга жойлаб, душман ҳаракатини кузата бошладилар.

(230) Мўғул лашкари уларга одат бўлганидек, ғоятда кибр ва димоғдорлик билан илтифотсиз ҳолда жиловни қўйиб, кўчабоғга қира бошладилар ва пистирма ёнидан ўтиб, Мавлонозода тўсиб турган жойга етиб келишди. Мавлонозода ёппасига ўк ва тош ёғдиришни буюрди. Отлиқлар тожикларнинг довиюраклиги ва оддий пиёдаларнинг мардоналигидан ҳайратда қолиб, дилни яраловчи ёй ўқлари ва олов каби ёндирувчи тошлардан қочиб, отлар жиловини орқага бура бошладилар. Айни пайтда, қутилмаганда бошка тарафдан пистирмада турган пиёдалар жойларидан кўзгалиб, турли жойда (тўсиқлардан) сакраб тушиб, қора калтак ва тошотар палаҳмонлар билан мўғул отлиқларига шунақаям зарба беришдики, ханузгача Мўғулистонда бу воқеани дostonларда ёд этиб, йиғинларда эслаб юришади. Бу воқеа бўйи уларнинг димоғларига етганда, таажжубдан фиғонлари еттинчи осмонга чиқади.

Алқисса, мўғуллар баъзилари жароҳатланиб, бир канчаси ҳалок бўлгач, эзилган ва руҳи тушган ҳолда қочмокка юз тутдилар. Қўлга тушганлари тилка-пора қилинди. Мўғуллар бу ҳолни кўргач, барча ҳаракат ва уринишларидан бир иш чикмаслигини, бу нарса совук темирни босқонламоқдек фойдасизлигини англадилар. Турли воситаларни ишга солдилар, бўлмагач, бироз озука ва ҳоказолар сўраб, ялиндилар ҳамки, бирон натижа чикмади. Қаҳру ғазаблари тошиб, ўк

¹ Кечка — зарур пайтда мададга юбориладиган эҳтиёт қисм.

тегиб яраланган тўнғиздек шаҳар атроф-теварагини айланиб, кетма-кет ҳужум уюштирдилар ва макр-ҳийла ишлатдилар, ammo максадлари ҳосил бўлмади. Ғоят кўп уринишлардан сўнг, жуда умидсиз ва забун ҳолатда оркаларига қайтдилар ва манзилма-манзил йўл юриб, то ғулга, балки мўғул сарҳадига етгунча тўхтамадилар.

Самарқандликлар Мавлонозоданинг фармони чизиғига майлу рағбат билан итоат гарданларини қўйиб, уни ўзларига имом ва амир деб билишди. Шу аснода мўғулларнинг бостириб киргани хабари Султони ғозийга бориб етган эди. Султони ғозий Аббос баходирни бир неча отлик билан вилоятдаги аҳвол ва вазиятни булғомиший¹ қилиб текшириб, маълумот йиғиб келиш учун (232) Хузор сарҳадларига юборди. Бу тарафдан Мавлонозода манфур душман – мўғул лашкари қайтиб кетгач, бир неча отликни маълумот йиғиб келиш учун Жайҳун соҳилларига жўнатган эди. Бу отликлардан бири Аббос баходирга йўлиқди. Аббос баходир уни ушлаб, Султони ғозий олдига келтирди. Ҳақиқий аҳвол бошидан-охиригача яққол ва муфассал равишда унинг сўзларидан маълум бўлгач, Султони ғозий ёв қайтиб кетганидан ғоят шоду хуррам бўлиб, жами хабарларни тартиб билан битиб, шамолдек учқур чавандозни амир Ҳусайн томон жўнатди ва ўзи ҳам оғланиб, унинг изидан йўлга тушди.

Амир Ҳусайн бу воқеа тафсилотларидан хабардор бўлгач, Мовароуннахрдаги вазият канакалиги унга маълум бўлди. Душманинг мағлубиятидан шодланса-да, ammo самарқандликлар жасорати, жангу жадалга журъат қилганликлари уни ваҳимага солиб, оғир ўйга толдирарди. Икки-уч кундан сўнг Султони ғозий етиб келди ва мамлакатдаги аҳволни барқарорлаштириш ҳамда мустақилликни қўлга киритган сарбадорлар хусусида ўз нуктаи назарларини бир-бирига айтишди ва турли тадбирларни ўртага ташладилар. Ниҳоят, сиртлонни ғорга қамаб ушлагандек, уларнинг барчасини ҳийла арқони билан банди қилмоқ қарорига келишди. Маслаҳат шу гап устида тўхтагач, вақтни ўтказмай, лутфу назокат билан миннатдорчилик сўзларини битиб, чопон, камар, шамшир ҳамда сарбадорларнинг Самарқандга эгаллик ҳукуки ва эркинлигини тасдиқлайдиган ёрликни, (улар ўрнатган) тартибларнинг дахлсизлиги ва (ўзлари) мамлакат аёнлари, деб (эътироф этилганлигини) номаларда қатъиян таъкидлаб, фасихзабон элчилар билан Самарқандга жўнатишди. Элчилар жўнаб кетгач, амир Ҳусайн Султони ғозийга ўз кўч-кўронни билан Жайҳундан кечиб ўтиб, самарқандликлар ишончинни мустаҳкамлаш учун Кеш ва Нахшабда кишламоқни маслаҳат берди.

¹ Булғомиший – разведка.

(232) Бир неча кун Шибарту яйлоғида бир-бирларига зиёфатлар бериб, сўнгра бир пайтнинг ўзида бу яйлоқдан кўчиб кетишди. Амир Ҳусайн кишламок учун Солисаройга равона бўлди ва Султони ғозий суръат билан йўл босиб, ўз қароргоҳига келди. У шу кунгек кўч қилиб Кеш ва Нахшаб гарафга жўнади ва айланма йўл билан Қаршига келди. Бу жойда мудофаа кўргони бунёд қилдирди ва киш тугагунча шу ерда бўлди.

Мавлонозода ва сарбадорлар жамоаси амир Ҳусайн илтифот қилиб юборган тухфаю ҳадялар, чопон, камар, шамширларни олишга мушарраф бўлгач, шоду хуррам бўлиб, мўғуллар одатига кўра тиззаларини букиб таъзим қилишди. Бу муомаладан ўзларича хулосалар қилиб, бошлари осмонва етди. Султони ғозий Қаршига келганидан хабар топгач, ҳар бир амир учун алоҳида совғалар ҳозирлаб, Султони ғозийга жўнатишди. Сарбадорлар амирлардан буткул хотиржам бўлиш учун, Султони ғозий шу кишда бир неча бор Самарқандга вакиллар юборди. У ўзининг қордонлиги билан уларни ғафлат уйқусида шундок ухлатдики, уларнинг ботинида ҳавф туйғуси ва ҳадикдан мутлако асар ҳам қолмади. Ўша кишни шу тарика ўтказишди.

АМИР ҲУСАЙННИНГ МОВАРОУННАҲРНИ ҚАЙТА ЭГАЛЛАГАНЛИГИ ҚИССАСИ

Кўй йили, яъни ҳижрий 767 (1364–1365) йил баҳорида амир Ҳусайн Балх, Бадахшон, Қундуз, Хатлон, Ҳисори Шодмон, Андхўй ва Шибирғон лашкарларини тўплаб, Самарқанд тахти учун юришга отланди. То стқунича бир неча марта (қуйидаги) илтифотли сўзларни ўз ичига олган фармойишлар битиб, Самарқанд сарбадорларига йўллади: (233) «Мен сизга тўла ишонман ва сизни жамки амирларимдан кўра ўзимга азиз ва қадрдон деб биламан. То мен ҳумоюн ўрду билан Конигил даштига келиб қўнмагунимча, ҳаргиз менинг истикболимга чиқмангиз». У бечоралар бу ҳушомадга илиниб, бу чўпчакка ишонди. Амир Ҳусайн эсон-омон Конигил кўруғига келиб тушгач, сарбадорлар шаҳарлар учун расм бўлганидек, бағоят тақаллуфлар билан истикболга чиқишди ва остонбўёслик давлатига мушарраф бўлишди. У кун амир Ҳусайн уларга турли иноятлар кўргузиб, инъом-эҳсонлар билан хотиржам қилиб, изларига қайтарди. Бундан улар (Ҳусайннинг самимийлигига) тўла ишонч ҳосил қилишди. Бошқа қуни биринчи кундагидан ҳам зиёда ҳадялар ва ноёб совғалар ҳозирлаб (шаҳардан) ташқари чиқишди. Қалъес мавзеъига етишганда амир Ҳусайннинг бўйруғига кўра – у (сарбадорларнинг) ҳар бирига бир одамни бирик-

тириб кўйган эди – уларни ушлаб кўлга олишди ва уларнинг барчасига нисбатан жазо ҳукми амалга оширилди. Худди шеърда айтилганидек:

Шағолероки «Шерак» ном карданд,

Ба «Шерак», «Шерак» аш дар дом карданд.

(«Шерхон» деб ном кўйилган шағолни,

«Шерхон», «Шерхон» дея (чақириб) қопқонга туширишди).

Аммо Султони ғозий Мавлонозоданинг (ҳаётини) сўраб олиб, уни дор тагидан кутқариб қолди ва (кетишига) ижозат берди.

Шундан кейин амир Ҳусайннинг ишлари юришиб кетди ва мамлакат муҳолифлардан тоза ва холи бўлди. Мулкни тартибга солиш ва мамлакатни бошқариш ишлари замон талабига мувофиқ тарзда йўлга қўйилгандан сўнг бир неча кун ўтгач, разил одамларнинг бадқорлиги туфайли амир Ҳусайннинг Султони ғозийга бўлган муносабати тубдан ўзгара бошлади. Баҳона кидириб топиб, унинг барча (234) тобелари ва яқинлари молу мулкни тўла мусодара қилиб, солиқчилар кўлига топширди. Султони ғозий ўзи орага тушиб, бутун чоралар билан бу муомалани тўхтатишга интилни. Ҳатто амир Ҳусайннинг синглиси бўлган парифа хотинининг узук ва исирғаларини ҳам ўша маблағ эвазига берди. Амир Ҳусайн гарчи уларни таниса ҳам, индамади ва қайтариб бермади. Тўланмай қолган бир қисм маблағ учун нақд пул ёки бирор буюм тополмагач, Султони ғозий уч минг динор эвазига ўз йилкиларини девонга элтди. Амир Ҳусайн қабул қилмасдан, ақча талаб қилди.

Маблағ етарли миқдорда йиғилгандан сўнг, амир Ҳусайн жўнаш таёғи билан кўчиш ноғорасини қоқишни буюрди ва Хатлонга жўнади. Султони ғозий унга мурожаат қилиб деди: «Ғаразғўйлар рости ёлғон гапларни хазратимга етказиб, оқибатда хотири муборақларинга шубҳа уруғини сочурлар. Агар иноят кўргузсангиз, банда улуғ ўрдуга мулозим бўлурман».

Амир Ҳусайн ўзини четга тортди, Куркқуркка жўнади, уни эса Шаҳрисабзда қолдирди. Ушбу воқеадан кейин орадан икки-уч ой ўтгач, Султони ғозий диккинафасликни ёздириниш учун шикор уюштирди ва бағоят катта ов бўлди. Амир Мусо, Али Дарвини ва Фарход қароғунос қабил хасадғўйлар бунини орттириб-бўрттириб, турли тухмату бўҳтонларни аралаштириб, амир Ҳусайн қулоғига етказишди. Бу орада аксар амирлар бир қанча сабабларга кўра амир Ҳусайндан кўнглилари совиган эди. Улар бир неча бор Султони ғозийни ёғий бўлмоққа ундадилар, аммо у қабул қилмади. Ўша воқеадан сўнг орада шубҳалар пайдо бўлгач, заруратдан ул гуруҳнинг сўзларинга қулоқ солди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОНИНИНГ ИЛК БОР ИСЁН КЎТАРМОҒИ И ҚИССАСИ

(235) Баҳром жалоийр ва Шер Баҳром Хатлоний Султони ғозий исён кўтаргани хабаридан вокиф бўлишди. Лашкарларини тўплагач, улар фурсатни ғанимат билишди ва ёғий бўлишди. Бир куни булжор¹ килиб, ишлар юзасидан маслаҳатлашмоқ учун белгиланган бир жойга йиғилишди ва иш асосини қасамёд билан устувор қилиб шунга қарор қилишди: Шер Баҳром ва Баҳром жалоийр бориб, ўз вилоятлари лашкарини ташқарига олиб чиқиб, бир жойда бирлашишади. Шер Баҳром Хатлонга келгач, аввалига сўзи ва шарғига амал қилиб, мудофаа истехкоми қуришни буюрди ва лашкарларни тўнлай бошлади. Аммо сўнгрок ишнинг оқибатидан ташвишга тушди ва бу тadbирдан қўлини ювиб, гуноҳлари учун узр сўрамоқ максалида амир Ҳусайн хузурига борди ва афв марҳамати билан сарафроз бўлди. Баҳром жалоийр ҳам Хўжандга келгач, ғоят бадгумон одам бўлганидан на амир Ҳусайн олдига боришга журъат қилолди ва на вилоятда қолишга жасорати етди. Ўзига ҳамжихат деб билган бир гуруҳ одам билан мўғул томонга отланиб, тарки ватан қилди.

Султони ғозий улар ўз ваъдасига вафо қилмаганини кўргач, таваккал қилиб отга минди ва ясовурийлар элини забт қилишга жўнади. Унга ҳамроҳ бўлган гуруҳдан амир Сулаймон ва амир Жоварчи ундан юз ўгириб, амир Ҳусайн олдига кетишди. Аммо Султони ғозий ясовурийларни забт қилиб, Самарқандга келди. Амир Ҳиндукани укаси билан Самарқандда доруға қилиб қолдириб, Ўлжой Туркон ого касалга чалинган туфайли ўзи Шаҳрисабзга келди. Ўлжой Туркон ого Ҳакк раҳматига (236) етишган эди. Султони ғозий таъзиядан сўнг Ҳожин Сайфиддинни манғлой қилиб Қаҳалғага юборди. У тарафдан Малик Баҳодир орада воситачи бўлиб, Султони ғозийни амир Ҳусайн билан сулҳ тузмокка ундамоқ максалида келганди. Сўнгрок Абдулхожа ҳам унга етиб олди.

Ҳожин Сайфиддин унга зиён-заҳмат етказмай, Амир Темур тарафга жўнатди. Амир Жоку ва Аббос баҳодир уларни банди қилишни ёқладилар. Султони ғозий эътироз билдириб, бунга йўл қўймади. У яхши жавоблар айтиб, бисёр иззат-хурматлардан сўнг уларни қайтариб жўнатди ва ўзи Шаҳрисабзга келди. Амир Ҳусайн аҳднома битиб, Хизр хазиначини Қуръон билан Султони ғозийни чақириб келиш учун юборди ва унга ўз қарорини билдирди: У ўзи билан юз нафар олиб,

¹ Булжор – қўшин йиғилиши учун белгиланган жой ва вақт.

колган лашкарини Чағонада колдириб, Чакчак дарасига келади. Амир сохибкIRON ўз лашкарини Хузорда колдириб, юз киши билан унга пешвоз чиқади ва узоқдан мулокот қилиб, эски аҳдларни яна бир бор янгитдан тасдиқлаб, сўнгра қайтиб кетишади. Султон ул мактуб ва аҳдномага эътимод қилмади. Унинг замирида бирон хийла борлигини билганидан мулокотга рағбат қилмади.

Бошқа амирлар бу холни эҳтимолдан узоқ санаб, мулокот амалга ошиб, фитна ва низо пардаси орадан кўтарилмоғини бир овоздан маъқуладилар. Султони ғозий ул ходиса юз бериши эҳтимоли бўлсада, уч юз ишончли суворийни олиб Хузордан отланиб чиқди ва ул уч юз кишидан икки юз нафарини Дехинав кишлоғида пистирмада қўйиб, ўзи юз киши билан ажралмокчи бўлди. Шу хол асносида амир Ҳусайн Шер Баҳромни қатл қилган эди ва йўл бўйида Султони ғозийни пойлаб турганди. Амир Темурнинг ғуломларидан бири ушбу ходиса юз бераётган пайтда ҳозир эди. У тезлик билан у ердан кочди ва Дехинавга келиб, Султони ғозийнинг яқинларига (237) бу ҳақда сўзлаб берди. Улар нодонлик қилиб, унинг гапига эътибор беришмади ва дейишди: «Биз ёмонлик олови ўчсин дея, ўлиб-тирилиб ишни шунчаликка етказдик. Бу учқун эса янгитдан шунаканги бир алангани гуриллатиб юборадики, у бутун жаҳонга туташиб кетур». У бечора ҳам сўз ўрни эмаслигини кўргач, «сукут саклаган нажот топар», деганларидек жим бўлди. Ўша тун ҳеч бир ҳушёрлик ва эҳтиёт чораларини кўрмасдан ухлашди. Амир Ҳусайн бир қисм лашкар билан шабгир қилиб, жуда яқин келиб қолди. Султони ғозий ҳаммадан бурун отга минди ва ўз лашкарини Ҳарам дарасидан ўтказиб, ўзи орқадан бакламинший¹ қилиб ташқари чиқди ва ёғий лашкаридан қочиб, уғрук² томон йўл олди. Уғрукдаги лашкар бутунлай тўзғиб кетган ва бу жойда бирон жонзод кўринмасди. Султони ғозий етиб келгач, уғрукда ҳеч ким қолмаганини кўрди. Ҳайрон қолиб амирлардан бу хусусда маслаҳат сўради. Баъзилар Хуросон тарафга кетишни маъқуласалар, қолганлар бирлашиб Мўғулистонга бош олиб кетишни ёқладилар. Алқисса, Хуросонга жўнаш фикрида тўхталишди.

Мохонга етгач, вазиятни текшириш учун бир неча одамни Ҳирот ва Калотга жўнатди ва то улар қайтиб келгунича, қарийб етмиш беш кун ушбу навохийда истиқомат қилди. Ушбу муддат мобайнида ўзларини

¹ Бакламинший – бу ҳарбий атама «кўриқламок», «жанг билан чекиномок» маъноларидир.

² Уғрук – лашкарнинг қодирлар, аравалар ва захиралар жойлашган орт қисми; обоз. Одатда, лашкарга ҳамроҳ бўлган аёллар ва болалар ҳам нисбатан беҳатар жой бўлган уғрукда бўлишган.

ошкор килмаслик учун Хуросондан чиқаётган ва кираётганларни ўз олдларида тўхтатиб туришди. Вилоятларга жўнатилганлар қайтиб келгач, Султони ғозий, ғўёким, ўзининг Хироғга отлангани тўғрисида овоза гаркатди. Карвонларга ушбу овозани тарқатиш шarti билан йўлга чиқишга ижозат этиб, ўзи Қарши ва Нахшаб тарафга равона бўлди. (238) Ул навохий лашкарларини тўйлагандан сўнг Маймурғга келди. Бу кентдан жўнаб кетмок фикрига тушди. Иттифокан, Бурдолик яқинида амир Мусо қарийб олти минг киши билан лашкаргоҳ куриб турган эди. Малик Баҳодир ҳам қарийб тўрт-беш минг одам билан ўша атрофга келиб тушган эди. Султони ғозий амирлардан сўради: «Ярокимиз недур? Бу икки лашкар ўртасидан қай тарика ўтиб кетамиз?» Аббос Баҳодир ва амир Жоку ўз ихтиёрларидаги уч юз киши билан амир Мусо устига шабихун¹ килмокни ярок билишди. Султони ғозий маъқул кўрмади ва лашкарга ораликда жой тайинлаб, ўзи Қарши ҳисорини қай тарзда қўлга киритиш мумкинлигини текшириб кўриш учун кетди ва навкарлардан Мубашшир ва Абдуллани ўзи билан бирга олди. Олдин дарвозага етди ва (шаҳарга) сув кирадиган жойни кўрди. Султони ғозий ўзи тушиб у жойдан ўтди ва нарвон қўйиладиган жойларни белгилаб оркага қайтди.

Ўша кечаси лашкарни ҳисор атрофига келтирди ва баҳодирларга хуросонликлар одатига кўра, бошларига қатта саллалар ўраб олишсини буюрди. Улар нарвонлардан кўрғон тепасига кўтарилиб, тилларини Хуросон аҳолисига таклид қилиб ўзгартириб, тўрт тарафдан баякбор сурон кўтаришди. Амир Мусонинг хотини Орзу Малик ого ўғли Муҳаммадбек билан ўз ўринларида ухлаб ётишганди. Бояги хайқириклар ваҳимасидан саросимага тушиб, жойларидан туриб кетишди. Бошқа тарафдан Дарвиш Юка қалъа дарвозасини чўкмор билан уриб синдириб, бир гуруҳ амирлар билан бостириб кирди. Қалъа муҳофизлари бўшашиб қолиб, барчаси асирга тушди. Султони ғозий Муҳаммадбекни тунда кочириб юбормокни мақсадга мувофиқ деб билди. (239) У бориб қалъа фағх қилингани хабарини етказса, эҳтимолки, амир Мусо лашкари тўзғиб кетар. Худди шундай қилишди.

Амир Мусо ўша кеча ул нохуш хабарни эшитса-да, бирон хатоликка йўл қўймади. Ўша заҳоти Маликни чақириш учун чопар юборди ва тонг саҳарда бир-бирлари билан бирлашиб, иттифокликда Қаршини муҳосара қилмок учун юрдилар ва шаҳарни камал қилишди. Султони ғозий кўрғон деворини қисмларга бўлди ва ҳар бир одамни бирон буржга тайинлади. Бир дарвозани амир Сорибўғога топширди ва

¹ Шабихун – тунги ногаҳоний ҳужум.

бошқа дарвозаларга амир Довуд, амир Муайяд ва Ҳожи Сайфиддинни номзод қилди. Амир Ҳусайн¹, Аббос баҳодир ва Окбуго баҳодирни уларга ёрдамчи қилиб қўйди. Амир Муайяд лашкар яқин келганини кўргач, ўттиз отлик билан ҳамла қилиб, уларнинг олтмишга отини тортиб олиб орқага қайтди. Дурка баҳодир ҳам уларга аралашиб қалъага кирди ва (Султони ғозийга) пойбўслик қилиш шарафига мушарраф бўлди. У амир Мусонинг аҳвол ва вазиятини батафсил сўзлаб берди. Султони ғозий ўзи ташқари чиқиб, ёвга ҳамла қилмоқчи бўлди. Ҳожи Сайфиддин таквим далилини рўқач қилиб, уни бу ниятидан қайтарди ва деди: «Эртага чошгоҳ пайти, албағта зафар бизга ёр бўлмоғига таквим далолат бермоқда». Қоронғи тушгач, Тазарчи баҳодир икки юз киши билан бошлари устида чапар² ушлаб хандакка яқинлашишди ва шу ерга жойлашиб олишди. Тонг отгач, Октемур баҳодир ва Элчибуго баҳодир элик киши билан дарвозадан ташқарига чошиб чиқиб ҳамла қилдилар. Уларнинг орқасидан йигирма отлик кечка тарикасида ташқари чиқишди ва биргаликда Тазарчини қувиб юборишди. Амир Мусо ўз қуронни³ теварағига хандак қаздирган эди. Қочоқлар ғоят шошганларидан хандакга (240) йиқилиб тушишди. Амир Мусо Султони ғозий лашқари уларни назар-писанд қилмай яқин келганини кўриб ва уларни ҳеч бир чора билан даф этолмаслиғига кўзи етиб, ўзича қуронда мустаҳкамланиб олмоқчи бўлди. Аммо бунга муяссар бўлолмади. Лашқари бўлақларга бўлиниб тарқаб кетди. Ўзи ҳам жиловни буриб, саҳро томонга юзланди ва қочиб кетди. Ҳатто ўз руҳининг бир бўлағи бўлган Орзу Малик оғога эътибор қилмади. Лашкар уларнинг қодирларига ёпирилиб, талон-тороғга машғул бўлди. Малик баҳодир уни (Орзу Малик оғони) отга миндириб, ўзи билан олиб кетди. Султони ғозий ўзи то Қизилтоққача мағлубларнинг орқасидан борди. Бу ердан амир Жоку ва Ҳожи Сайфиддинни уларни янқамиш⁴ қилишга юбориб, ўзи орқага қайтди. Улар то Чакчак дарасигача қочоқларнинг изидан боришди ва жалойир қавмидан бўлган дурбон ҳазорасини қайтариб олиб келишди.

Ўша киши Қаршини кишлоқ қилиб, унда икомат этишди. Султони ғозий Маҳмудшоҳга Бухорога боришга рухсат берди ва Бухоронинг де-

¹ Амир Ҳусайн – барлос қабиласидан бўлган бу амир Қазағоннинг набираси, яъни Амир Гемурнинг қайнағасидан бошқа шахедир.

² Чапар – қамал пайтида ишлатиладиган катта қалқон. Баъзан чапарлар бир-бирини а боғланиб, душман ўқ ва тошларидан химоя қиладиган тўсик ҳам ясалганки, ушбу тўсик маъносига ҳам қўлланилади.

³ Курон – қароргоҳ, қўр.

⁴ Янқамиш⁴ – бу ҳарбий ағам лугат ва тадқиқотлардан топилмади. «Янқамиш⁴» тарзида ўқилиши ҳам мумкин.

воний молини солиқ сифатида олиб келишни тайинлади. Некпайшоҳ Омуйи Хуросонда эди. Уни ҳам чакиртириб, Омуйани унга мусаллам қилди. Маҳмудшоҳ Бухорода ясовурийларни ўз атрофига тўплаб олди ва Султони ғозий уни ҳарчанд чакирмасинг, Бухоронинг метип-мустаҳкамлиги ва ясовурийларнинг ваъдаларига эътимод қилиб келмади. Қиш ўртасида амир Ҳусайн яна бир бор амир Мусо ва амир Ўлжойтуни катта лашкар билан Амир соҳибкирон касдида жўнатди. Улар келиб Чакчак дараси ва Қахалға орасидаги юртни ярок билиб, шу ерга қўнишди. Улар Амир соҳибкирон яқинига етишди. (241) У икки юз киши билан отланиб Қаршидан чиқди ва шабихун қилмок ниятида уларнинг яқин атрофига шистирмалар қуриб, кеч киришини пойлаб турди. Тил ушлаб келишга кетган баҳодирлар ёғий лашкаридан йиғирма кишини банди қилиб келтиришди. Улар шундай дейишди: «Шу кеча амир Мусо Чакчак дарасидан ўтди ва Чакад ўланга келди». Султони ғозий шабихун мавриди эмаслигини англади. Ўша тунни бояги жойда тинч ўтказишди. Тонг отиб куёш нур соча бошлагач, ҳар икки тараф қоровуллари бир-бирларини яққол кўришди. Султони ғозий қоровулгоҳга келиб, мўғуллар одағига кўра сурон солиб, яна ўз жойига қайтди. Муҳолиф лашкари ҳам сурон кўтариб, ўша манзилга келиб тушди.

Султони ғозий Қаршидан воз кечиб, Бухорога йўл олди. Маҳмудшоҳ Бухорий ва Али Ясовурий унинг истикболига чиқишди ва биргаликда Бухоро шаҳрига киришди. Маҳмудшоҳ ва Султони ғозий Бухоро қалъасини мустаҳкамлаб, унда ўрнашиб олиш фикрида эдилар. Аммо амир Жоку илгариги пайтда Маҳмудшоҳ Бухорийни яланғоч қилиб ечинтириб, боғлаб қалтаклагани ва унга турли азиятлар етказгани сабабидан, ўшаларни ўйлаб, Султони ғозийнинг Бухорода қолнишини исгамади. Ҳарчанд Амирни Хуросон тарафга юришига ундаса ҳам, уни кўндиролмади. Жуда кўп уринишлардан сўнг Аббос баҳодир ва Ҳожи Сайфиддинни йўлдан урди ва биргаликда Султони ғозийдан бемаслаҳат Хуросонга жўнаб кетдилар.

Амир Мусо ва амир Ўлжойту лашкарлар билан Бухоро устига келишди. Султони ғозий Маҳмудшоҳ ва Али Ясовурийга дели: «Менинг фикримча, (242) узоқдан улар устига шабихун қилишимиз керак». Улар ижтиноб қилиб дейишди: «Агар шаҳарга яқин келмай жанг қилишса, шабихун маъқул эмасдир». Султони ғозий уларнинг шабихун қилишдан кўрқишаётганини кўрди. Ўзича шундай хулоса қилди: «Булар ҳеч бир маслаҳатга қулоқ солишмайди ва қўлларидан ҳеч қандай нш келмайди». Улардан ажралиб Хуросонга жўнади. Жайхун бўйига етгач, ўнта

кемани қўлга киритди ва Жайхундан кечиб ўтиб, Моҳонда амир Жоку ва мулозимлари билан бирлашди.

Шундан сўнг амир Мусо ва амир Ўлжойту Бухорога жипсе етиб келишди. Маҳмудшоҳ пиёдалари ботирларча ташкари чикиб, то Шайхи олам¹ марказигача пешвоз юришди. Отликлар пиёдаларни янада олдинроқка тортиш учун удрутмиший² килиб, озгина орқага чекинишди. Пиёдалар уларнинг отликлари қочаятти, деб хаёл қилишди. Баякбор кий-чув кўтариб, отликлар орқасидан югуришди. Деворлар орасидаги кўчабоғлардан сал узоклашиб ташкари чиқишгач, ёв суворийлари жиловни кўйиб юбориб, тўрт томондан улар устига от чоптиришди. Бечора пиёдалар ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, боғларга етиб боришолмади. Уларнинг аксари от туёқлари остида нобуд бўлишди. Чунончи, ҳар ўн кишидан иккитасигина дарвозадан киришга муваффақ бўлганди. Маҳмудшоҳ ва Али Ясовурий бу ҳолни кўргач, бир иш чиқармоқ умидида ҳарчанд таҳдид қилишдиямки, фойдаси бўлмади. Умидсиз ҳолатда ихтиёрларидаги бир неча отлик билан бошқа дарвозадан ташкари чикиб, Моҳон гарафга жўнашди.

Амир Мусо ва амир Ўлжойту ҳировуллари то Жайхун бўйигача уларнинг орқасидан қувиб, аксар суворийларини отдан уриб йнқитишди. Улар иккаласи отда ва қолган-қутган (243) навкарлари пиёда на ўлик ва на тирик бир аҳволда, минг бир ҳийла билан Моҳонга етиб келишди. Султони ғозий ҳеч нарсани уларнинг юзига солмади ва уларнинг иззат-ҳурматини илгаригидан ҳам кўпроқ ўрнига қўйиб, бисёр навозишлар қилди. Шундан сўнг Жайхун бўйидаги каминшорларга ўт қўйишни буюрди. Яшил камишоқ ўсиб чиққач, отларини бокиб семиртиришди. Султони ғозий буйруғига кўра Жайхун соҳилига ўрнашган Некпайшоҳ итоатсизлик кўргузуб, Моҳон йўлидан келган-кетганларни ушлаш бошлади. Ҳатто Султони ғозийнинг Шаҳрисабздан Моҳонга келаётган бир неча навкарини йўлда қўлга олиб ҳибс қилди. Бу хабар Султони ғозий қулоғига етгач, унинг қасдида отланди. Жайхун суви кўпайганига қарамай, сувга кириб қарийб беш юз киши билан кечиб ўтди ва шабгир қилишди. Тошг отгач, тўрт тарафдан Некпайшоҳ уйига ёпирилдилар. Некпайшоҳ дарҳол ўкни камонга қўйиб, Хитой баҳодирнинг қалқонига қаратиб шунчалик зарб билан отдики, ўк қалқонини тешиб ўтиб, унинг елкасидан бир қарич нари чиқди. Унинг тиран-

¹ Шайхи олам – «олам шайхи» – XIII асрда яшаб ўтган ва қабри Бухорода бўлган шайх Сайфиддин Боҳарзий.

² Удрутмиший (бошқа шакли урдутмиший) – ҳийла билан ёлгондакам чекиниш.

дозлик маҳорати бутун Чигатой улусига¹ маълум ва машҳур эди. Унинг аҳволида бадбахтлик ҳукмрон бўлгани учун, биринчи ўқ отишидаёқ камонининг иши узилиб қолди. Дурка баҳодир ва Хитой баҳодир чоғиб кириб, уни қўлга олиб ташқари чиқаришди. Султони ғозий қароунос лашқари хануз Бухоро навоҳийсини талон-торож қилишга машғул экани хабарини эшитди. Эччил суворийларни танлаб олиб, улар устига шабгир² қилди ва ораларига ғулула солиб, қоровулларидан бир қанчасини ўлдирди. Сўнгра Моҳон тарафга қайтди ва йўлда Некпайшоҳни ёсоққа етказди².

(244) Моҳонга келиб тушгач, амир Жоқуни Ҳиротга малик Ҳусайн Курт олдига юборди. Малик Ҳусайн бисёр хушомадлар қилиб ва кўпдан-кўп ваъдалар бериб, амир Жоқунни изига қайтариб юборди. Ҳирот маликларининг эскидан бир одати бор эди. Чунончи, амир Чўпон ва амир Наврўзий қабиларни қўлга олиб, душманлари қўлига топширишганди. Шу сабабли Султони ғозий эҳтиёт бўлиб, ўзи бормасдан амирзода Жаҳонгирни амир Муборақшоҳ Санжарий билан малик Ҳусайн олдига жўнатди ва ундан аҳлу аёл ва болаларини ўз адли ҳимоясига олишини илтимос қилди. Ўзи имкон қадар юқори суръат билан Жайхундан ўтиб, шабгир қилиб йўл босиб, олти юз киши билан эрталаб Қарши дарвозасини очишганда шаҳарга кириб олди. Аножоғ Қуда қароунос қавмининг бир гуруҳ танikli одамлари билан Нуктадан икки фарсанг масофага келиб тушган бўлиб, геварак-атрофдан улар ёнига лашқарлар тўпланаётганди. Султони ғозий улар қасдида Қаршидан отланиб чиқди ва шабгир қилиб от чоғириб, тонг пайти Нуктага келиб, бу ерда муҳолиф лашқари сон жиҳатдан устунлигидан хабар топди. Окбуғо баҳодир ва Шайхали баҳодирни олтиш киши билан қоровул тарзида жўнатди ва ўзи ғул тарзида орқадан юрди. Қарши томондан қароунос лашқаридан уч юз отлик Ҳиндушоҳ бошчилигида келаётган эди, ногоҳ йўлда бояғи олтиш кишига дуч келишди. Қаттик олишув бошланди, чунончи, уч юз ёғий жангчиси кескир қиличлар зарбига бир лаҳза ҳам бардош беролмасдан, баяқбор жилонни тортиб қочишди ва ўз ғулига етгунча тўхташмади.

¹ Чигатой улуси – Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой ва унинг авлоди идора қилган улус. XIV аср ўрталарида Чигатой улуси икки қисмга – Мўғулистон ва Мовароуннаҳрга бўлиниб кетган. Улус аҳолиси асосан туркийлар бўлиб, уларни бошқа туркий халқлардан фарқлаш учун чигатой турклари ёки қиска қилиб чигатойилар деб аташган.

² Ёсоққа етказмоқ – қатл қилмоқ, чўб ясоққилмоқ – қалтақламоқ маъносидадир.

Султони ғозий ўзининг олти юз кишисидан етти кўшун тузди. Амир Довуд, амир Сорибуғо, амир Хусайн (барлос), Ҳожи Сайфиддин, Аббос (245) баҳодир, Окбуғо баҳодир, Элчи баҳодир, Дурка баҳодир, Шайхали баҳодир, Жувайн, Али Ясовурий ва Маҳмудшоҳ Бухорий каби жами амирларни ушбу кўшуларда кўйди. Ўзи қоровул билан олдинга жўнади ва жанг бошлангудай бўлса, жами учта кўшунга бўлинишни тайинлади. Шу тарзда ёсол тортиб йўлга тушишди. Душманга жинс етиб боришганида Мавлоно Бадриддин ва ўгли орқага қайтиб қочиб кетишди. Бошқа томондан Али Ясовурий ҳам икки навқари билан қочибга юзланишди. Мавлоно Бадриддин орқасига ўгирилиб, учта отлик шитоб билан елиб келаётганини кўрди. У: «булар менинг қасдимда келаётирлар», деб хаёл килди.

Султони ғозий таваккал қилиб қароунос лашқарига яқинлашгач, ҳали хужум бошланмасдан туриб, қароунослар йўлдан бурилиб қоча бошладилар. Уларнинг аксар сардорларини, ҳатто илгари Султони ғозий билан дўстлик алоқаси бўлган Ўлжойту Тархон ва Булод қабиларни ҳам жангчилар қўлга олгач, танимасдан ўлдиринди. Султони ғозий тўхтамасдан олға юришга қарор килди. Агар ўтру келса, у амир Хусайннинг қўлига зарба бермокчи эди. Амирлар маъқул кўрмай, монс бўлишди. Султони ғозий у ердан қайтди ва ул навохий лашқарини тўшлаб, Самарқандга отланди.

Шаҳар атрофига яқинлашгач, амир Хусайн номидан бу ерда турган Учқаро баҳодир ёсол тортиб ташқари чиқди ва Обираҳмат деб аталаниган мавзёда бир-бирларига дуч келишди. Октемур баҳодир унинг орқа тарафидан келиб қилич солди. Қилич Учқаронинг садағига тегиб, уни тамом чопиб ташлади. Учқаро баҳодир жиловни тортиб, Октемур қиличига қарши зарба берди. Чунончи, унинг отининг боши (246) танидан бутунлай жудо бўлди. Октемур баҳодир йиқилиб тушди ва Учқаро ўз одамлари билан халос топиб, шаҳар томон юзланишди. Ғоят шошилиб, оёғини қўлига олиб чопганларидан нариги чеккаси тўсиб қўйилган кўчага кириб қолишди. Фурсат зиклиги туфайли Учқаро отликлари орқага қайтиб, бошқа йўлга тушмокка улгуролмасдилар. Бирин-кетин отдан тушиб, отларни стақлаб ёриқдан олиб ўтишди. Чунончи, ўз отларининг эгарлари қошини синдириб, минг азобу укубаг билан шаҳарга киришди. Узок умр кўрган қариялар айтишича, анча муддатгача ўша маҳалла аҳолиси ўз уйларида эгар синикларини ёкишган. Ҳақим Ота¹ қаддасаллоҳу сирраҳу бундан икки юз йил бурун ушбу воқеадан хабар берган эди ва ўша йил у солдир бўлди.

¹ Ҳақим Ота – Аҳмад Яссавийнинг шогирди Сулаймон Бокирғонийнинг лақаби.

Султони ғозий у ердан Соғарж ва Саринулга жўнаб кетди ва лашкар йиғмоққа машғул бўлди. Ногоҳ амир Ўлжойту ва Пўлодбуғо катта лашкар билан етиб келаётгани маълум бўлди. Султони ғозий улар келганидан ҳайратга тушганида, ногоҳ Султони ғозийнинг зархариди¹ Тузакнинг иниси Тағойшоҳ кочиб келиб, куйидагиларни айтиб берди: «Манғлой лашкарига амир Ўлжойту ва Пўлодбуғо бош бўлиб келишган ва кечаси сездирмасдан келиш учун шу яқинда пистирма қуришган. Амир Хусайн ўзи бошқа амирлар ва қолган лашкар билан гул ясаб изма-из келмоқда. Амир Мусо ва Учқарога эса йўлларни тўсишни тайинлашган». Султони ғозий вазиятдан воқиф бўлгач, таркок ва ёрдамчи лашкарларни таркол қилиб, ўзи қўл остидаги олти юз содик жангчи билан Самарқандга отланди ва маҳаллалар этагидан шабгир қилиб ўтиб, Туркистонга жўнади. Йўлни тўсиб турган Учқаро муқобилга чиқиб жанг бошлади. Султони ғозий баҳодирлари (247) ваҳшат билан ҳамла қилиб, Учқарони то маҳаллаларга доғур қувиб боришди. Сўнгра яна йўлга тушиб, ғоят юқори суръат билан юридилар.

Иттифокан, худди шу вақтларда Баҳром жалоийр Мўғулистондан қарийб етти минг суворий келтириб, Сайрам ва Тошқандда турганди. Султони ғозий уларга бориб бирлашди. Баҳром жалоийр мўғул подшоҳидан ёрлик келтириб, Туркистонни ўз қўлига киритиб олганди. Ўша аснода у Султони ғозийнинг ҳол-аҳволига умуман эътибор бермади ва молу мулк ва улудадан ҳеч нарса узатмади. Бунинг устига Султони ғозийнинг зархарид кишлоқларини ҳам унга бермади. Султони ғозий унга деди: «Икки марта сен туфайли ўз хонумонимни хароб қилиб, подшоҳ ва амир Хусайнга ёғий бўлдим. Сен сабабли шу пайтгача сарсон-саргардонликда юрибман. Бугун ушбулар туфайли сенинг уйингга йўлим тушганда, сен ўзингни шундай тутмоқдасанки, гўё бутун дунё сенинг мулкнинг бўлгану, сен жаҳонни тақдир мударбир (соҳибтадбир)ларидан байлашиб олгандай. Шу яқин йиллар ичида Худойи таоло сени менинг уйимда хор қилишидан умидворман». Шуларни айтгач, этак силкиб амир Кайхисрав уйингга кетди. Амир Кайхисрав Султони ғозийга тўй қилиб, хаддан зиёд таъзим ва қуллуклар бажо келтирди. Ушбу тўйда куда-андачилик тариқини мустаҳкамлаб, Руқия хоникани амирзода Жаҳонгирга номзод қилишди.

¹ Зархарид – пулга сотиб олинган қул ё бошқа мулклар.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОШНИНГ АМИР ҲУСАЙН МАНҒЛОЙИ БИЛАН ЖАНГ ҚИЛГАНИ ҚИССАСИ

Шу аснода амир Мусо, амир Ўлжойту ва Шайх Муҳаммад Баён бошчилигидаги кароунос лашкари манғлоийи – қарийб йигирма минг отлик Мулунгтур суви бўйига келиб тушди. Малик баҳодирни уч минг суворий билан Сўзангаронга (248) йўлни кўриклашга жўнатишди. Жаҳоншоҳ бир ярим минг отлик билан Работи Маликда ўрнашди. Хирман баҳодир минг киши билан Дизакда йўлни тўсиб қўйди. Ул лашкар овозаси Туркистонда тарқалгач, Султони ғозий Баҳром жалойир ва Кайхисравни улар муқобаласига чиқиб жанг қилмоққа тарғиб эта бошлади. Баҳром жалойир рағбат қилмади. Султони ғозий амир Кайхисрав билан иттифок бўлиб, мўғул лашкаридан икки минг кишини отлантириб, ўзлари билан олиб уларга пешвоз юришди.

Султони ғозий беш юз отликни танлаб олиб, қолганларини амир Кайхисравга қолдириб, ўзи илғор билан шошилиб йўлга тушди ва Ховосдан шабгир қилиб, тонг пайти Жаҳоншоҳ устига ташланди. Уларни тор-мор келтириб, Дизакка жўнади. Йўл-йўлакай бир ҳамла билан Хирман баҳодирни ҳам мағлуб этди. У ердан икки юз кишини илғор қилиб, Малик баҳодир қасдида мисли кўрилмаган суръат билан йўл босди. Уларга жипс ҳолда яқинлашгач, бир юз етмиш кишини қолдириб, ўзи ўтгиз отлик билан бахту икбол ҳамроҳлигида жиловни қўйиб юбориб олға юрди. Малик баҳодир қоровуллари узоқдан ўтгиз суворийнинг қорасини кўргач, ўша лаҳзада булғомиший қилиш учун ҳар тарафга от чоғтиришди. Орқадаги бир юз етмиш суворийнинг қорасини ҳам кўришди. Ўзларича мулоҳаза қилишди: «Албатта, шу қадар кичкина лашкар қатта гулнинг мададсиз бунчалик жасурлик билан келолмайди. Мўғул гули етиб келмасдан олдин, мавзёни ўзгартириб, ўз ғамимизни емоқ вожибдир».

Дарҳол орқага қайтишди ва Малик баҳодирни мўғул лашкари етиб келганидан хабардор қилишди. Малик бу хабарни имкон қадар тезлик билан амир Ҳусайнга маълум қилиб, ўзи ҳам тўхтамасдан, эсанкириб орқага қайтди.

(249) Султони ғозий Дизакда қолган амир Кайхисрав ва икки минг отлик мўғулдан иборат гул изма-из етиб келишар, деган умидда у ерда тўхтаб турди. Мўғуллар ўзлари кароунос лашкаридан чўчиб, Дизакдан қайтиб кетишганди. Қасргаки етсалар, ўша жойни харобу горат ва одамларини банди қилишарди. Султони ғозий бу ҳолдан огоҳ бўлгач, тезлик билан орқага қайтиб, Кайхисрав билан бирлашди. Кайхисрав

мусулмонлар ахволи хароблигидан, мўғулларнинг бу вилоятни истило ва аҳолисини банди қилишгани ҳамда улар ўтган жойда бўлган ғоратгарликлардан оғир ўйга чўмиб, махшар кунни бўладиган сўроқдан ташвишга тушди. Бу хусусда Султони ғозийдан маслаҳат сўради. Султони ғозий унга деди: «Мен бу борада қаъний бир фикрга келганман ва айни шу лаҳзада унинг натижаси зоҳир бўлғусидир». Дарҳол олтиш суворийни отлантириб, уларга Самарқанд йўли атрофидан мўғул чопқинчилари ўргасига ботирларча от солиб киришни ва қароунос лашкари етиб келгани ҳақида овоза тарқатишни буюрди. Мўғул лашкари бу ҳикояни эшитиши биланок, мусулмонлардан қўлини тортиб, ўлжа ва асирларни ташлаб, ўзларини қутқариб қолмоқчи танимат билишди. Султони ғозий у ердан Хамракка келди ва амир Кайхисрав билан биргаликда бу ерда икомат қилди.

АМИР ХУСАЙННИНГ ЎЗИ СУЛТОН СОҲИБҚИРОН ҚАСДИДА ОТЛАНГАНИ ҚИССАСИ

Қароунос лашкари илғори амирлари мўғул лашкари овозасини эшитиши биланок, Султони ғозий сипоҳидин мағлуб бўлиб қайтгач, амир Хусайн уларга роса таъна қилиб, ғоят қаҳрланганидан ўзи отланиб йўлга тушди. Оккўталга яқин етгач, ўнг минг отликни манғлойдан қилиб ажратиб, (250) уларга Хўжанд сувидан ўтиб, йўллар бошларини эгаллаб олмақчи буюрди. Хуфтон пайти бу хабар Султони ғозийга етди. Ҳаво ғоят совуқ бўлиб, қор бўралаб бўрон бошланганига қарамай, Султони ғозий ва амир Кайхисрав беш юз отлик аскар билан отланиб, қок ярим кечада дарё кечувларини эгаллаб туришди. Қароунослар уларнинг бурғуси садосини эшитгач, олдинги гал овозанинг ўзиданок тўзниб кетишганидек, бу гал ҳам бурғу овозидан тумтарақай бўлиб қочишди.

Ушбу воқеа асносида Баҳром жалоийр амирлардан берухсат мўғулларга бош бўлиб Сайрамга юрди. Амирлар ҳам қароунос лашкари қайтиб кетганидан воқиф бўлишгач, қишлоқини учун амир Кайхисрав Ўтторга кетди, Султони ғозий Тошкандда қишлоқ қилди. Амир Хусайн манғлойдан орқага қайтиб унга етгач, у ҳам қайтиб Самарқандга кетди. Амир Ўлжойту, Пўлодбуғо ва ўзининг бошқа амирларини Самарқандда қўйиб, ўзи Архангсаройга қайтди ва қишлоқини қилди. Ўша қишлоқ амир Сорибуғо бир тадбирни яроқ қўриб, Окбуғо баҳолирини мадал сўраб амир Шамсиддин мўғул ва Ҳожибек мўғул олдига юборгани. У баҳор бошланганида келиб, мўғул лашкари изидан келаётганини айтди. Амир Хусайн бу воқеадан ваҳимага тушди ва

Туркистон ва ул навоҳиӣ улуғларига пайгом юбориб, ўзи ва Султони ғозий ўртасида воситачи бўлиб, жангу хусуматни сулҳу сафога мубаддал килишларини сўради. Амир Ҳусайн талабига биноан, у тарафининг жами сайид, кози, имом ва зодагонлари биргаликда Султони ғозий олдига боришди ва шафоат ва узр тили билан амир Ҳусайн пайғомини (251) отказишди. Шу аснода яна шундай дейишди: «Сизлар туфайли ҳар лаҳза мўғул лашкари ислом ўлкасида турли харобгарчиликлар қилмоқда. Дорулислом Монароуншаҳрдаги барча тартибсизликлар сиз – икки амир ўртасидаги келишмовчиликлар сабабидан содир бўлмоқда. Қай тарика бўлмасин, бу дунёда ва киёматда бунинг жазоси берилур. Бу адоват ва хусуматни орадан кўтариб, ботин софлиги билан ўзингиз ва мусулмонлар манфаати йўлида сулҳга ихлос кўймоғингиз вожибдир. Амир Ҳусайн лашкари кўплиги ва куч-қудратига қарамай, бугун яраш ва яқдиллик эшигини коқаётган экан, сиз энг мақбул йўлни тутиб қабул қилмоғингиз лозим. Худои таоло бирон кишига давлат ато этмаса, у ҳар қанча урингани билан бирон нарсага эришолмайди. Мўғуллар мададига орқа қилган амир Боязид қисматидан бундай ишлар оқибати нима билан тугашини кўрлик».

Султони ғозий бундан олдин бир кеча туш кўрган бўлиб, ўзи уни шундай таъбир қилганди: У ва амир Ҳусайн ўртасида яна бир бор мулоқот содир бўлиб, унинг исгагига мос тарзда сулҳ тузилади. Бу ҳикоятлар ушбу таъбирга мувофиқ ва улуғлар насихатига мутобиқ эди. У розилик берди ва шабгир қилиб отланиб, Самарқандга жўнади. Тонг пайти сездирмасдан Самарқанд дарвозасидан шаҳарга кириб олишга азму жазм қилганди. Йўлда унга бир одам дуч келиб: «амир Ҳусайн Худо раҳматига етишди», – деди ва яна шунга ўхшаш бир қанча ёлғонни тўкиб айтди. Султони ғозий шаҳарга бормокни маъқул кўрмади. Отлар дам ростлагунча бир лаҳза тўхтаб турди ва маҳаллалар чеккасида ўтиб, Шодмонга бориб тушди. Узоқдан кароунос лашкаридан бўлган бир неча кўшун қораси кўринди. Султони ғозий шу заҳоти уларга ташланиб тўзғитиб юборди ва Оби Ёмга келиб тушди. Ўша манзилда отлар (251) сув ва ўт-ўланга тўйиб йўл чарчоғини чиқаргач, у ердан унинг туғилган жойи ва асл макони бўлган Ниёзий қишлоғига¹ келиб тушди.

Амир Мусо лашкар тартиб қилиб Султони ғозийнинг изидан етиб келди. Қоровулгоҳда турган баҳодирлар амир Мусо қоровуллари олдига бориб, уларнинг келгани сабабини сўрадилар. Улар жавоб беришди:

¹ Ниёзий қишлоғи – Натанзий бу қишлоқни Амир Темур туғилган жой сифатида қайд қилади. Ибн Арабшоҳинин «Амир Темур тарихи» асарига эса соҳибқирон Ҳўжа Илор қишлоғида туғилгани таъкидланган.

«Бизга ушбу сарҳадларни кўриклаш топширилган. Сиз кимсиз? Мунча огликлар кайдан келди ва қайга бормокчи?» Коровуллар: «Бу ерда турган Амир соҳибкирондир ва амир Хусайн олдига бормокда», дейишди. Амир Мусо қоровуллари орқасига қайтиб кетишди ва Султони ғозий келгани хабарини амир Мусога етказишди. Амир Мусо ҳасад ва адовати зўридан ёсол тартиб Ниёзийга яқинлашди. Султони ғозий амир Мусо ўзига қаттиқ қасдлашганини кўрди. Огланиб Ҳожи Сайфиддин ва Хитой баҳодирга юз киши билан унинг орқа томонига пистирма куришни тайинлади. Ўзи бошқа баҳодирлар билан ёвга пешвоз юрди. Султони ғозийнинг жиддият билан масофга ҳозирланаётганини кўрган амир Мусо муқобала ва қаршилиқ қилмок бефойдалигини англади ва жуфтакни ростлаб қоча бошлади. Султони ғозий Аргуншоҳ Бурдолиғийни кўч-кўрон ва захираларни ҳамда амирзода Жаҳонгирини олиб келиш учун муносиб тухфаю ҳадялар билан (Хирот ҳоқими) маллик Хусайн хузурига юборди.

Шу ҳол асносида амир Хусайн тарафдан лашкар келатгани ва яқинлашиб қолгани хабари келди. Султони ғозий қўл остидаги олти юз суворий билан уларнинг йўли бошига юрди ва яқинлик билан (қуйидагича) қасамёд қилишди: «Ҳаёт ва мамотда бир жону бир тан бўлиб, то қиёмат қунигача жабру зулмлардан бир-биримизни ҳимоя этишга (253) аҳд қиламиз». Аҳиллик билан гапни бир жойга қўйгач, йўлга тушишди ва Али Ато марқади жойлашган Камашда мустаҳкам қароргоҳ қуришди. Амир Хусайн лашкари Алиободга етиб келди. Амир Ўлжойту ва амир Мусо шундай пайғом юборишди: «Амир соҳибкирон юз киши билан келсин ва биз ҳам юз киши билан бориб мулоқот қиламиз ва бир сўз билан сулҳ ишнини битирамиз». Султони ғозий икки юз киши билан ваъда қилинган жойга борди ва улар айтганларига мувофиқ юз киши билан келишди. Султони ғозийнинг баъзи баҳодирлари яна бир бор разиллик билан игво ва фиску фасод оловини ёкиб дейишди: «Душманлар бундай ўз оёғи билан келиб қопқонга тушган пайтда фурсатни ғанимат билиш керак. Булар устидан фатху зафар қозонганимиздан сўнг, амир Хусайннинг иши нима билан тугаши равшандир». Амир соҳибкирон монс бўлди ва розилик бермади.

Алқисса, амирлар мулоқот қилишди ва ҳар икки тарафдан ҳозир бўлганлар жонқуярликлар қилиб, фитна ғуборини кўз ёши билан ювинди. Сўнгра биргаликда огланиб, амир Мусонинг уйига келиб тушишди. Ҳар икки тараф лашкарини тарқол қилишгач, Амир соҳибкирон Шаҳрисабзга жўнади. Ҳар икки томондан сулҳу сафо изҳор қилишлар энг юқори даражага етди. Амир Хусайн бу аснода Бадахшон усти-

га юрган ва малик Ҳусайн Ҳиротдан лашкар тортиб Балх қасдида юришга чикканди. Амир соҳибкирон унинг ҳолидан вокиф бўлгач, Мовароуннаҳр лашкарларини йиғиб Жайхундан ўтди ва Хуросон лашкарини даф этиш учун йўлга тушди. Малик Ҳусайн Амир соҳибкирон амир Ҳусайн билан ярашганидан вокиф бўлди ва Амир соҳибкирон катта лашкар билан (254) пешвоз келаётганини эшитгач, ноумид бўлиб Хуросон тарафга қайтиб кетди.

СУЛТОН СОҲИБКИРОННИНГ АМИР ҲУСАЙН ОЛДИГА БОРГАНИ ВА УЛАРНИНГ МУЛОКОТИ ҚИССАСИ

Амир соҳибкирон малик Ҳусайн Хуросон тарафга қайтганини эшитди ва йўлдан бурилиб, Қундуз ва Бағлонга жўнади. Амир Ҳусайнга унинг отлангани хабари етгач, Бадахшон подшоҳи билан сулҳ тузиб орқага қайтди ва уларнинг мулоқоти Қундуз ва Бағлонда содир бўлди. Сулҳу сафо шукронасига бир неча кун дабдабали тўйлар қилишгандан сўнг, у ердан иттифокликда Кобул фатҳи учун отланишди. Кобулга етиб шаҳарни камал қилишди. Бу жангда Амир соҳибкирон ўз баҳодирлари билан шунчалик шижоат ва мардоналик кўрсатдики, олам ва аҳли олам хайрат бармоғини тишлаб, заминну замон офарин демок учун лаб очди. Алқисса, бир неча кундан сўнг (шаҳар) фатҳ қилинди.

Амир Ҳусайн тахтгоҳ учун Самарқандни мустаҳкамлаш керакми ё Балхни забт этиш кераклиги хусусида Амир соҳибкирон билан машварат қилди. Халойиқ маъқуллаши ва Амир соҳибкироннинг қўллаб-қувватлаши билан Балхда ўрнашишга қарор қилди. Кобулдан қайтиб Балхга келиб тушишди. Бир неча кундан кейин мўғул амирлари – амир Ҳожи, Шеровул, Қамариддин ва Кебектемур катта лашкар билан Мовароуннаҳр қасдида келишаётгани хабари келди. Яна бир бор амир Ҳусайн амир Мусо ва Амир соҳибкиронни манғлой лашкарлари билан Самарқанд тарафга юборди. Ўзи ҳам гул тартиб қилиб, мўғул лашкарини даф этишга отланди ва йўлга тушди. Мўғуллар ўша кишда Топканд навоҳийсида (255) кишлок қилиб туришди. Амир соҳибкирон ва амир Мусо Мукурқарони ярок кўриб, унда икомат қилишди. Амир Ҳусайн ҳам Шаҳрисабзда муқим бўлиб ўша кишни ўтказди.

Баҳор бошланганда амир Қамариддин, амир Шеровул ва Кебектемур хуфия жойда йиғилиб, амир Ҳожини ўлдириб орқага қайтмоқ ва бутун Мўғулистонни ўзаро бўлиб олмоқ режасини туздилар. Амир Ҳожи улар ботинидаги бад ният ва бу хиёнат тафсилотларидан вокиф

бўлгач, дарҳол тобелари, кариндошлари ва навкарлари билан отланди. Амир Қамариддин ва Кебектемур ҳам шарманда ва хижолат бўлиб, каттик кўркканлари туфайли отланишди ва сув бўйида амир Ҳожи билан мулоқот қилиб, Шеровул бечорани ҳамма томони ўраб олинган ҳолда, гўёким берк доира ичидаги цуктадек қолдириб қайтиб кетишди. Амир Ҳожи дарҳол Шеровул устига юриб, уни ўлдирди ва шу заҳоти Мўғулистон тарафга қайтди.

Амир соҳибқирон юқорида баён қилинган аҳвол-вазиятни маълум қилиб амир Ҳусайнга мактуб йўллади. Шунингдек, мактубида мўғуллар устига юриш учун ўнай фурсат келганини таъкидлади. Амир Ҳусайн замона роиниши шу бўлиб, Мўғулистон осонгина фатҳ қилинажасига қарамай, рози бўлмади. Ўз кўнгилида Бадахшонга юриш қилишга қарор қилди. Амир соҳибқирон ва амир Мусони (ўз олдига) чакирди. Амирлар қайтиб келгач, мулоқотдан сўнг икки-уч кун Шаҳрисабзда тўйлар қилиб, кўнгилхушликка машғул бўлишди.

АМИР ҲУСАЙН ВА СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ БАДАХШОНГА ЖўНАШЛАРИ ВА БУ ЮРИШДА СОДИР БўЛГАН ҲОЛАТЛАР ҚИССАСИ, ВАССАЛОМ

(256) Амир Ҳусайн хамиша Бадахшон мамлакатини муҳолифлардан тозалаб, батамом ўз тасарруфи доирасига киритмоқни хоҳлагани туфайли, у жойни фатҳ қилмоқ учун юришга жазм қилди ва баъзн тўхтатиб, бадахшонликларни бўйсундирмоқ учун отланди. Бахга етгач, ўз ўғлини Амир соҳибқиронга манғлой сифатида тўйинлаб, у ноҳияга жўнатди. Улар фармонга биноан лашкарлар билан отландилар ва Бадахшон вилояти аҳолиси метин қабл мустаҳкамлаб ўрнашиб олган дараларни жуда каттик уринишлар билан бирма-бир фатҳ қилиб ўтишди. Чунончи, подшоҳ Муҳаммадшоҳнинг мустаҳкамлашиб олган жойи ва қароргоҳига яқин келиб қолишди. Бадахшон лашкарининг аксар қисми Шох Шайхали билан Қанғар ўланга келган эди. Икки лашкар бир-бирига етгач, дарҳол жангга кирдилар ва ҳар икки тарафдан отличу пиёдалар бир-бирига араланиб кетиб, каттол тинг турку тожикни беаёв чопа бошлади. Шу аснода чиғатой баҳодирлари Шох Алини қўлга туширишди ва Бадахшон лашкарини мажаклаб, саноксиз пода ва сурувларни ўлжа олишди. Амир соҳибқирон ўлжаларни шу соатнинг ўзидаёқ уғрук атрофига элтишни буюрди. Иттифокан, бадахшонликлар орқадан йўлни тўсиб қўйишганди. Жами ўлжаларни қайта тортиб олишди ва қарийб бир юз ўттиз отни суворийларини йикитиб олишди.

Амир соҳибкирон бу холни эшитгач, ул кавм устига юрди ва жуда катта кийинчиликлар билан йўл бошидан нари хайдади ва лашкар у тор дара ва ингичка йўлдан жонини саломат олиб ўтиб, жангга машғул бўлди. Ул кун машаққатларини (257) Бадахшонда то шу кунларгача хикоя қилишди ва ҳар вақт Амир соҳибкирон ҳамлалари таърифига етганда, заминнинг минг жойини ўпиб офаринлар айтишади. Шундай аҳвол юз бериб қолдики, баҳодирлар олишувга каттик банд бўлиб, ҳар бири бир бурчакда ўз ғанимига муқобала қилиб турар, ҳуллас, сипоҳ тарқалиб кетган эди. Чунончи, Амир соҳибкирон ёнида бор-йўғи ўн беш киши қолганда бадахшонликлардан эллик пиёда ва икки юз отлик такаббурлик билан ўк ёғдирганларича Амир соҳибкирон томон ёпириқдилар. Аксига олиб, танг жой бўлганидан, қочишга имконият йўқ эди. Элчибуғо баҳодир ақлини тез ишлағиб, бир тадбир ўйлади ва пиёда югуриб уларнинг ўртасига борди. Бир неча кишига тарсаки туширди ва деди: «Эй бебок тоғликлар, ўз бошингиздан ажрашдан кўркмайсизмики, чингачой лашкарига қарши бу қадар ботирлик билан жанг қиляписизлар? Амир соҳибкирон шу ерда турибди. У сизнинг қавмдан бўлган бандиларни ўз лашкари қўлидан озод қилиб қайтариб беради. Сиз мискинларга нисбатан ҳам ҳаддан зиёд раҳмдиллик ва шафқат кўргузади. Мабодо сизнинг ўк отаётганингизни кўрса, боз қаҳриланур ва шундай мамлакат сизнинг қасофатингиз туфайли хароб бўладур». Тоғликлар ўк ва камонларини қўлларидан ташладилар. Беҳад тавба-тазаррулар қилиб, мазлумона унинг оёғи остига йиқилиб, ҳазрат Амир соҳибкирондан гуноҳларини сўраб олмоғини илтимос қилишди. Пира сифатида унга баъзи нарсалар беришди. Элчибуғо уларнинг калонтарини ҳазрат хузурига келтирди ва шафоат тили билан уларнинг гуноҳларидан ўтишни сўради. Шунака ажойиб ҳийла билан молу хирожни улар бўйнига қўйишди ва улар хайдаб кетган отлар ҳамда банди қилинган одамларни яна қайтиб олишди. Шундан сўнг бадахшонликлар Жаҳонмалик¹ ва Амир соҳибкирон учун асл отлар, турфа тухфаю ҳадялар келтиришди ва белгиланган хирожни тўлашди.

Амир соҳибкирон ҳам (258) асирларни уларга қайтариб беришни буюрди. Баёнини келтирганимиз дастлабки ҳодисадаёқ қочиб кетган угрукдаги лашкар қайтиб келган эди. Уларнинг кўпчилиги керак-яроқлари бўлмагани туфайли йўлда ўлар ҳолатга етган эдилар. Амир соҳибкирон ушбу фатҳдан сўнг одам юбориб уларнинг калонтарларини келтириб, ёсоқ учун ҳалойик олдидан қалтақлашни буюрди. У ердан беҳад ўлжалар билан соғ-саломат қайтиб келишди.

¹ Жаҳонмалик амир Ҳусайннинг ўғли бўлган.

ШАЙХ МУҲАММАД БАЁН ВА КАЙХИСРАВНИНГ АМИР ҲУСАЙНГА ЁГИЙ БЎЛИШГАНИ ҚИССАСИ

Амир соҳибкирон Жаҳонмалик билан бирга Бадахшонга жўнаганларида Шайх Муҳаммад Баён Кайхисравнинг фириблари-га учиб мағрур бўлди ва муайян бир кунни булжор килиб, Кайхисрав Хатлон лашкарини йиғмоққа киришди ва Шайх Муҳаммад Ҳисор ва Чағониён лашкарларини тўплаб келмоқ учун кетди. Сипоҳ жам бўлгач, иттифокликда исён таёғи билан мухалифат ноғорасини қоқиб, бошларини амир Ҳусайннинг итоат бўйинтуруғидан чиқариб Балхга отланишди. Амир Ҳусайн бу воқеа ҳақида шамол каби тезлик билан Амир соҳибкиронга пайғом юборди ва мумкин қадар юкори суръат билан етиб келишини буюрди. Амир соҳибкирон ҳам қайтиш жилловини шошилдиш кўлига тутқазди ва ҳамла оёғини ғайрат узаганига кўйиб, бир неча кун ичида амир Ҳусайн хузурига етди ва исталган мулоқот амалга ошди. Чунончи, Шайх Муҳаммад Баён ўз хотирида исён фикрига йўл берганида Амир соҳибкиронни ҳам (исёнга) даъват этини мақсадида бир мактуб ёзганди. Шу яқинда ул мактуб амир Ҳусайн кўлига тушиб қолган бўлиб, уни махфий саклаб юрарди.

(259) Амир соҳибкирон ўз юртига келганда, амир Ҳусайн мулозимларидан бўлган бир киши у мактуб хабарини пинҳон тутиб, унга деди: «Амир Мусо сени қўлга олиб ўлдиради». Амир соҳибкирон ишонмади ва ўзича фикр қилди: «Қўлга олиш учун энг қулай фурсат мулоқот пайти эди. Ўша пайтда қўлга олмадим, энди бунга қасд қилмоғи амри маҳолдир». Қутилмаганда бир киши келиб Амир соҳибкирон кўлига бир мактуб тутқазди. Унинг мазмунини куйидагича эди: «Агар бугун ўзингни асрасанг, қутулсан. Акс ҳолда, тезда сени қўлга олиб йўқ қилишади. Биз сен билан эски алоқаларимиз туфайли сени оғоҳлантирдик. Агар сустқашлик қилсанг, хунинг ўз бўйинигадир». Амир соҳибкирон бунга ҳам бовар қилмади. Навкарлардан бир гуруҳи тиз чўкиб дейишди: «Ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик сизнинг шириниғиз бўлишига қарамай, бу ғафлатнинг сабаби недур?» Амир соҳибкирон уларга жавобан деди: «Менинг кўнглим амир Ҳусайнга нисбатан тўғридир ва ҳеч бир асос билан у менга хиёнат қилишига гувоҳлик бермаяпти». Шундай дегач, отланиб амир Ҳусайн олдига кетди.

У етиб келганида амир Ҳусайн ҳам отланган эди. Ҳар иккаласи қузатиш мақсадида ёнма-ён Жайхун бўйларини айланишди. Ногоҳ сув юзида қайик минган одам кўринди. Қирғоққа чиқиб, амир Ҳусайн

олдига келди ва унинг қулоғига нималарнидир пичирлади. Амир Ҳусайн ғазабланди ва Амир соҳибқиронга қараб деди: «Ёғий якин келиб қолибди. Сен ва Зиндахашам ўз лашкарларингиз билан эрта тонгда манғлой бўлиб отланмоқларингиз мақсадга мувофиқдир. Мен ҳам изларингиздан етиб бораман». Амир соҳибқирон (260) бу фурсатни ганимат деб билди ва эрта тонгдан таби чалиб кўч килди ва Жайхундан кечиб ўтди.

Ёғий Амир соҳибқирон ва амир Зиндахашам йўлга тушгани хабарини эшитгач. Амир соҳибқирон салобати халойикка шу қалар таъсир қилган эдики, агар унинг хабарини ўн киши эшитган бўлса, минг кишининг оёғи мажолсизланарди. Шайх Муҳаммад Баён кичик бир гуруҳ билан Туркистонга отланди ва Қайхисрав жўнаш жиловини Хатлон тарафга бурди. Амир соҳибқирон ва Зиндахашам бундан хабар топиб, Зиндахашам Қайхисравнинг орқасидан юрди ва Амир соҳибқирон Шайх Муҳаммадни таъқиб қилиб, Самарканд тарафга равона бўлди. То Хўжандгача тақоминший қилиб уни сувдан ўтказди ва ўзи орқага қайтиб. Шаҳрисабзда айшу тарабга машгул бўлди. Амир Ҳусайн подшоҳи Одилхон¹ ундан юз ўгириб, янгитдан фитна тўрнини тўқий бошлаган, чунончи анча-мунча одам унинг атрофига тўпланганди. Унинг иши ривож топиб, равиқ килаётган бир пайтда Амир соҳибқирон унинг устига юриш қилиб қўлга олди ва амир Ҳусайн олдига жўнатди.

У шунга ўхшаш жуда кўп қуллукчилик ва яхши хизматларни ўрнига қўйди. Аммо ҳасадгўйлар ҳар вақт арзимаган важ топилганда Амир соҳибқирон ҳақида минг бир рости ёлғон гапларни етказишарди. Оқибат амир Ҳусайн ҳолатини шу даражага етказишдики, у Амир соҳибқиронга нисбатан бутунлай бадгумон бўлди. Тасодифан, Амир соҳибқироннинг опасининг эри амир Муайяд мастлик пайтида Жоварчининг ўғлини уриб ўлдириб қўйди. У амир Ҳусайн сиёсати ваҳмидан қочиб (261) яширишиб юрарди. Амир Ҳусайн элчи юбориб, Амир соҳибқироннинг опасини Балхга кўчириб келтиришни буюрди. Шу аснода яна бир фармон етиб келди. Бунга биноан. Амир соҳибқирон вилоятдаги жами бой ва қалонтарларни кўчириб, гўёким рўйхатга олиш учун Балхга жўнатмоғи лозим эди. Шу тарика, бир ҳафта ичида неча бор фитна ва адоват аралаш фармонлар келди. Барча амирлар ва қолган мўғулу тозик амир Ҳусайндан дили ир бўлишди.

¹ Одилхон амир Ҳусайн тарафидан номига тахтга ўтказилган чингизий кўгирчоқ хон бўлган.



ЧИНГИЗХОН УРУҒИ КЎЛИДАН САЛТАНАТНИ ЗЎРЛИК БИЛАН ЎЗ ТАСАРРУФИГА ОЛГАН МОВАРОУННАХР АМИРЛАРИ ТАБАҚАСИ

Улар тўрт кишидирлар ва уларнинг ҳукмронлик муддати 747 (1346–1347) йил бошидан то 772 (1370) йилгача бўлиб, баб-баравар йнгирма беш йилдир¹.

АМИР ҚАЗАҒОН СИЙРАТИ ЗИКРИ

Амир Қазағон баходир, довюрак, олийҳиммат ва сохибқудрат киши эди. Қозон султон устидан ғалаба қозонгач, Мовароуннахр улусини забт қилди. Мунк шаҳрини ёйлоқ, Солисаройни кишлоқ сифатида ихтиёр қилди. То Хуросонга қадар бўлган ерларни ўз қўл остига киритди. Бир-икки марта Ҳирот ҳукмдори малик Ҳусайн билан масоф қилди ва ғалаба қозонди. Чунончи, ундан пешкаш сифатида жуда кўп мол олди. Унинг салтанати даврида Мовароуннахр мамлакати ғоят обод эди. Чорва моллари жуда кўпайганидан ёйлоқ ва кишлоқлардаги ўтлоқлар камлик қиларди. Турку тозиклар бениҳоят фаровонлик ва осойишталикда кун кечириб, барча гошфадаги одамлар бисёр бойликларга эга бўлишганди. (262) У олтинш икки йил умр кўрди.

Унинг ўғли амирзода Абдулла отасидан берухсат Хоразмга лашкар тортди. Хоразмликлар икки юз туман тўлаб, ўзларини унинг ҳужумидан эмин саклаб қолишди. Қайтиб келишгандан сўнг амир Қазағон уни чакириб сўради: «Нега ҳеч бир асоссиз мусулмонлар мамлакати устига юриш қилдинг?» Кўп таъналар қилгач, унинг гуноҳини кечди ва уни бу ишга ундаган бир гуруҳ кимсаларга каттик танбех берди.

Уш икки йил ҳукумат тепасида турди. Ануширвон адолати ҳақидаги овозалар унинг адли олдидан анчайини бир гап бўлиб қолди. Ҳазора амирларидан бирининг уруғига мансуб Қутлуғтемур номли шахс амир Қазағон хотини Туркон оғонинг синглисига уйланганди. Ўз ҳазораларига жабр-зулм қилгани учун Қазағон уни амирликдан маъзул қилганди.

¹ Ушбу боб асарнинг биринчи таҳририга оид бўлиб, муаллиф Мовароуннахр амирлари фаолияти ва шахсиятини тавсифлайди. Унда иккинчи таҳрирининг айни ўринлари билан ўхшашликлар бўлса-да, баъзи қўшимча тафсилотлар ҳам мавжуд.

Ого унинг гуноҳини кечишни сўраб, харчанд илтимос қилса ҳам инобатга олмади. Узини қаттиқ хўрланган, деб ҳисоблаган Қутлуғтемур амир Қазағонга қасд қилиб пистирма қурди. Бир куни у озгина киши билан лочин учирмоқ учун отланганди, Қутлуғтемур фурсат топиб, уни шикоргоҳда ўлдирди. Осойишта мамлакат бу инн қабоҳатидан жунбушга келди. Умаро ул кўрнамакни қўлга олиб, пора-пора қилишди ва амирзода Абдуллани амир Қазағон ўрнига ҳукумат тепасига қўйдилар.

АМИРЗОДА АБДУЛЛА ИБН АМИР ҚАЗАҒОН СИЙРАТИ ЗИКРИ

Истеъдодли, латифтаъб, диловар эди ва фозил одамларни ёқтирарди. Ҳукумат тепасига келгач, ғоят очиккўнгиллиги туфайли бир неча (263) муфсиднинг сўзига кирди ва Баёнқулихонни қатл қилиб, мамлакат ихтиёрини бутунлай ўз қўлига олди. Ҳали унинг ҳукмдорлик даври бир йилга ҳам етмаган эдики, амир Баён Сулдуз исён кўтарди ва уни салтанат тахтидан ағдариб, укалари билан бирга қатл этди. Амир Қазағоннинг невараси амир Хусайн Қундуз ва Бағлон тарафга қочди. Абдулланинн Султон Маҳмуд отлик укаси Мўғулистондан паноҳ топди. Амир Абдулла макбараси Мунк шаҳрида жойлашган.

АМИР БАЁН СУЛДУЗ СИЙРАТИ ЗИКРИ

Ғоят беғам ва ғофил одам эди, ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик ишларига умуман ҳафсага қилмасди. Узлуксиз равишда шаробхўрликка машғул бўларди. Мамлакатни амир Қазағон уруғи қўлидан тортиб олгач, тасаввурда энди ҳеч ким у билан беллашиш учун майдонга чиқмайдигандек туюлди ва чарғолангу¹ кайфу сафони ҳаддидан ошириб юборди. Бу ҳолатдан мулк ишларига ҳалал етди ва ҳар киши ўз-ўзига хон бўлиб, ҳеч ким бунга парво қилмасди. Унинг элчиси қасрдан ўтмасин, қалтақдан бошқа нарсага муносиб кўрилмас, унинг навқари қай бир вилоятга бормасин, зулм ва зўрлик қилмасдан бирон нарса келтиролмасди. Узок вақт чидаб юргангад кейин, ниҳоят, итҳоғсизлардан ўч олишга қарор қилиб атрофига қараса, унга таянч бўладиган одамнинг ўзи қолмабди. Ҳайрон бўлиб, бўшашиб кетди. Ҳолирида жаҳонгирлик дағдағаси бўлган бир гуруҳ амирлар иттифок бўлиб, унинг устига қелишди. Беҳад ожиз ва қувватсизлигидан мамлакатни ўз ҳолига ташлаб, гарменр ўлкалар тарафга қочиб кетди.

(264) Шундан кейин, чунончи, аввал «Чигатоӣ уруғи султонлари қиссаси» охирида муфассал сўзлаб ўтилгандек, Мовароуннаҳр турли тоифалардан бўлган маликлар қўлига ўтди ва Хитой сарҳадидан то Шрок

¹ Чарғоланг - базм.

поҳияси ача мусофирлар учун паноҳгоҳ ва маскан бўлган бир мамлакат шу қадар танг ва хатарли бўлиб қолдики, юз отликнинг бир фарсах ма-софагача йўл босиш имкони қолмади. Одамлар Оллоҳ таолога тазарру қилиб, золимлар дастидан Парвардигор даргоҳига шикоят қилишарди. Ниҳоят жуда кўп алам-уқубатлар ва беҳад қаттиқчиликлардан сўнг ҳазрат Султони ғозийнинг қомрон биллаги қуввати туфайли Қазағон хонадонининг энг сўнгги вакиллари давлати яна бир бор нашъу намо топти ва тағин олдинги ҳол қайтиб келиб, амир Ҳусайн ибн Мусамми ибн амир Қазағон амрлик тахтида мустаҳкамланиб олди.

АМИР ҲУСАЙН ИБН МУСАММИ ИБН АМИР ҚАЗАҒОН СИЙРАТИ ЗИКРИ

Бағоят қайсар ва баҳодир амир эди. Сиёсати қаттиқлиги туфайли арз ва шикоятлар девонида кўлида темир чўкмор ушлаб ўтирарди. Агар даъвогарлар бир-бирларига қарши сўзлаётганида гапида янглишиб кетсалар ё у чиқарган ҳукм моҳиятига тушуниб етмасалар, ўша чўкмор билан уларни урарди. Гоят ҳасислиги туфайли қарбос матодан кийим кийиб юрарди. Либоси эгар қошига ишқаланиб йиртилса, унга ямок соларди. Унинг жами мактовли хислатларини мана шу паст сифатиёқ йўқка чиқарарди. Султони ғозий узок вақт унга йўлдош ва ҳамкор бўлиб, унга нисбатан беҳад ҳамдардлик ва тарафдорлик зоҳир этган бўлса-да, мақсад ҳосил бўлмади. Чунончи, муфсиллар куткуси билан ундан юз ўғирди ва бир неча бор унга қасд қилди. «Жанг воқеаси» дан кейин қайтиб келишгач ва Самарқанд сарбадорлари (265) жазоланган-дан кейин, орқага қайтиш вақтида амир Ҳусайн ҳеч бир асоссиз Сул-тони ғозий навқарларидан минг динор мусодара қилди. Бу маблағнинг ҳаммасини Султони ғозий ўз ҳисобидан тўлади, чунончи, бор нақд пули ва бисотидаги барча буюмлар шунга сарф бўлди. Маблағнинг арзимас бир қисми қолган эди, амир Ҳусайн шуни ҳам ундириш учун солиқчилар қолдириб, ўзи Мунк шаҳри тарафга қайтиб кетди. Энг йирик чигатой амрларидан бири бўлмиш амир Мусо ҳазрат Султони ғозий сиймоси-даги туғма акли расоликни кўрар экан, табиийки, ҳасади зўридан қай восита билан бўлмасин, амир Ҳусайн ва Султони ғозий ўртасига ҳадик ва ихтилоф солиш фикрида юрарди. У амир Ҳусайнга кетма-кет фитна кўзғатувчи мактублар ёзарди. Султони ғозий бундан огоҳ бўлгач, амир Ҳусайнга: «Ғаразгўйлар сўзи сизга пайдар-пай егиб гурибди, (ушбу вази-ятда) фикри ожизимча, даргоҳингизда мулозим бўлиб турмоғим лозим», – деб хат ёзди. Амир Ҳусайн рад қилди. Шу каби кўп бўҳтонлар овоза бўлганидан сўнг, бир куни Султони ғозий диққинафасликни ёйиш учун

катта ов уюштирди ва бу ҳол тухматларнинг янада кучайишига сабаб бўлди. Шундан кейин Баҳром жалойир, Шер Баҳром Хатлоний ва бошқа амирлар унга (қуйидагича) махфий пайғом жўнатишди: «Амир Хусайн сенинг касдингда пистирма қурмок фикридадир. Фурсатни ғанимат билгин ва биз сенга иттифокчи бўлурмиз». Ниҳоят, булжор белгиланган кун Султони ғозий зарурат таёғини исён ноғорасига урди. Шер Баҳром ҳам Хатлонда кўрғон тиклаб, лашкар тўплади. Ўзининг кўрқоклиги билан танилган Баҳром жалойир Шер Баҳромга хат ёзди: «Олдинги фикрга амал қилишдан тийилгин. Кўрайликчи, бу икки каттаконнинг иши (266) кайгача бораркин? Агар биттаси ўлдирилса, қолган иккинчисини даф этиш осон бўлади». Ҳар иккаласи шунга қарор қилиб, машваратдаги аҳдларига хиёнат қилишди. Шунга қарамай, Баҳром жалойир амир Хусайн ғазоби хавфидан тапвишга тушди ва Мўғулистонга бош олиб кетди. Султони ғозий у иккала мунофиқдан умид узгач, жўнаш жиловини таваккал қўлига тутқазди ва ясовурийларни бўйсундириш учун отланди. Шу аснода унинг асосий таянчлари бўлган Сулаймон ва Жоварчи итоатсизлик қилдилар. Айни шу вақтларда ҳазратнинг суюқли ёри, амир Хусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғо Оллоҳ раҳматига восил бўлди. Аза тутмок имкони бўлмаганидан Ҳожи Сайфиддинни Қаҳалга тарафга юборди ва ўзи ҳам унинг изидан йўлга тушди. Амир Хусайн бу фитна юзаки эмаслигини, оқибати ёмон бўлиши мумкинлигини англади. Абдулхожани сулҳ тузишни илтимос қилиш учун жўнатди.

Султони ғозий (қуйидаги) шартга рози бўлди: амир Хусайн лашкарларини Чағона касабасида қолдириб, юз отлик билан Чакчак дарасига келади. У ҳам лашкарини Хузурда қолдириб, юз отлик билан уни кутиб олади ва янгитдан аҳд қилиб сулҳ тузишади. Султони ғозий эҳтиёт юзасидан ўзи билан уч юз ишончли суворий олиб учрашув жойига жўнади. Булардан икки юз кишини Дехинавда пистирмада қўйди ва ўзи юз киши билан ажралмоқчи бўлди. Султони ғозийнинг ғуломларидан бири амир Хусайн қайтулида¹ эди. У чангдовулга² етиб келди ва амир Хусайн Шер Баҳромни ўлдирганини ва Султони ғозийга нисбатан ҳам шу ниятини амалга ошириш учун пойлаб турганини хабар қилди. Чангдовул бошлиғи (267) унга бақирди: «Биз бу барбод бўлган ишни тўғрилай олмай оворамиз. Сен яна қанақа бўҳтон топиб келдинг?» Бечора дамици ичига ютди. Дарага анча яқин етиб келишгач, Султони ғозий уғрукида Шер Баҳром қатл қилингани ҳақида овоза тарқалди ва каттаю кичикнинг руҳи тушиб

¹ Қайтул – қароргоҳ.

² Чангдовул (чандовул) – лашкарнинг орт қисми, арьергард. Унга муқобил тарзда «соқа» атамаси ҳам ишлатилган.

тўзғиб кетишди. Султони ғозий Ҳарам дарасининг икки тарафида кўп сонли лашкарлар пистирма қуриб, пойлаб туришгани хабарини эшитди. Ҳазрат шахсан ўзи булғоминий килди. Пистирмани текширгач, қоронғи тушиб қолгани ва тор жойлар машаққати сабабидан саҳрога юрди. Икки юз кишилик кечка ҳам тарқалиб кетганди. Ҳайратдан қотиб қолди.

Узоқ ўйлагандан сўнг чўл йўли билан Хуросон тарафга жўнади. Моҳонга етиб келгач, вазиятни текшириш учун Ҳирот ва Калотга чопарлар жўнатди. То улар етиб келгунича, ўзи яроқ кўрган жойда ўрнашиб олиб, йўлни тўсиб қўйди. Бирон кимса ўзи хақида хабар топмаслиги учун, бу ерга етиб келган қарвонларни тўхтатиб турди. Ҳирот малики ва Ҳожибек Жонқурбонийга эътимод қилиб бўлмаслигини англагач, «Ҳирот тарафга жўнадим», деб овоза қилиб, гумашталарни қўйиб юборди. Ўзи Жайхундан кечиб ўтиб, Ўзгандга бориш учун Қарши ва Нахшаб тарафга қараб йўлга тушди.

Иттифоқан, амир Мусо қарийб олти минг киши билан Бурдоликда турган эди. Малик баҳодир ҳам беш минг отлик билан ўша навоҳийда ўрнашган эди. Султони ғозий ўзига ҳамроҳ бўлган уч юзга яқин отлиқнинг аксар қисмини пистирмада қўйди ва ўзи озгина одам билан шабтёр қилиб Қаршига келди. Шаҳар дарвозалари ёпиқлигини (268) кўрди. Дарҳол бир неча одамни сув қирадиган жойдан ичкарига ўтказди ва уларга дарвозабонларни қиличдан ўтказиб, дарвозаларни очишни буюрди. Султони ғозий қальани ишғол қилди ва ўз лашқарини бу ерга келтирди. Амир Мусонинг уғруки уч ўғли ва бор мол-дунёси билан қўлга тушди. Султони ғозий унинг ўғлини қочириб юборишни буюрди. Чунки у бориб лашкар келаётгани хақидаги овозани отасига етказса, эҳтимол, унча қийинчиликсиз улар орасида тўс-тўполон бошланиб тўзғиб кетишар, деб ўйлаганди.

Амир Мусо ва Малик дарҳол иттифок бўлиб Қарши устига бордилар. Уларнинг қораси кўрингач, Султони ғозий кўрғон деворини паҳлавонларга тақсимлади. Бир дарвозага Сорибуғони қўйди. Бошқа дарвозани Довуд, Муайяд ва Ҳожи Сайфиддинга топширди. Ўзи ҳам бир дарвозада турдию, Ҳусайн барлос, Аббос ва Окбуғони зарур жойларга қўмак учун қўйди. Ёғий лашқари манғлойи амир Муайяд дарвозаси қаршисига келганда, амир Муайяд ўттиз суворий билан от чоптириб ташқари чиқди ва ичкарига олтиништа от олиб кирди. Ўша пайтда ёғий орасида бўлган Дурка баҳодир ушбу ҳамла пайтида ичкарига кириб олди ва ўзи аниқлаган вазиятни муфассал сўзлаб берди. Қоронғи тушгач, ёғий лашқари баҳодирларидан икки юз нафарни чапар қўтариб хандак лабига келишди. Эрта тонгда Октемур баҳодир ва Элчибуго баҳодир эллик пиде ва йигирма отлик билан ташқарига чошиб чиқиб, у икки юз одамни

то амир Мусо курони этагига довур кувиб боришди. Шу хамланинг ўзи биланок тускол¹ лашкари кочишга юз тутди. Амир Мусо ва Малик минг бир хийла билан уларнинг шамшири зарбидан ўзларини четга олишди. Султони ғозий бошқа лашкарлар билан ташкари чикиб, то уч фарсанг масофадаги Қизилтоғ сарҳадигача (269) кочокларнинг ортидан қувлаб борди. Жалойир кавмига мансуб дурон ҳазорасини орқага қайтарди.

Ўша киш Қаршини кишлоқ килди. Маҳмудшоҳ Бухорийни Бухоро солиғини тўплаш учун юборди. У ернинг мустаҳкамлигига орқа қилиб, Маҳмудшоҳ итоатсизлик килди. Киш ўртасида амир Ҳусайн амир Мусо ва амир Ўлжойтуни бор лашкари билан Қарши қасдида жўнатди. Улар келаётгани хабари кучайгач, Султони ғозий шабихун қилмоқ мақсадида икки юз киши билан пешвоз юрди. Қоровуллар ёғий лашкаридан йигирма кишини банди қилиб келтирдилар. Уларнинг сўзидан шабихун қилмоқ мушкуллиги маълум бўлди ва бу ниятдан воз кечди. Тонг пайтида ҳар икки тараф қоровуллари орасидаги масофа қисқаргач, Султони ғозий мўғул одатига кўра сурон кўтариб ортга қайтди. Муҳолиф лашкари қораси кўплигидан, у билан беллашмоқ душворлигини англаб, Қаршидан Бухорога отланди.

Бу ерда Маҳмудшоҳнинг ўзгача бўлиб қолганини кўрди. Ундан этак силқиб, Хуросонга жўнади. Амир Мусо ва Ўлжойту Бухоро ноҳиясига етиб келишгач, Маҳмудшоҳ пиёдаларни кўчабоғлар бошига жўнатди. Қароунос хировуллари удрутмиший килдилар ва уларнинг кўпчилигини от туёқлари остида топтаб ўлдирдилар. Чунончи, ҳар ўн нафардан биттаси ҳам шаҳарга қайтиб киролмади. Маҳмудшоҳ ноумид бўлиб, бошқа дарвозадан ташқарига кочди. На ўлик ва на тирик бир аҳволда Моҳонда ҳазратга келиб бирлашди. Султони ғозий озгина киши билан илғор қилиб, кечув орқали Жайхундан ўтди ва Бухоро теварагида ёғий лашкари сафига қаттиқ тўс-тўполон солиб, қоровулларидан бир нечтасини кўлга олиб ўлдирди. Сўнгра Қаршини қайта эгаллади. (270) Ўша кечани у ерда ўтказди ва тонг пайти қароунос лашкари устига юрди. Унинг келаётгани ҳақидаги хабар ўзидан олдин етиб борар ва албатта, устимизга бостириб келади, деб кутишарди. Қорасини кўриши биланок, ҳар бир кимса ўз жонини кутқариш фикрига машғул бўларди.

Султони ғозий жиловни Самарқанд тарафга бурди ва Туркистонга жўнади. Баҳром жалойир мўғул ёрлиғи билан Туркистонни ўз қўлига киритиб олганди. Ўша пайтда Султони ғозийга унчалик илтифот қилмади. Тасодифан, Қайхисрав Хатлоний ҳам шу ерда эди. Ҳазратга келиб кўшилди ва унга кўп хизматкорликлар килди. Амир Ҳусайн Туркистон тарафга кўп сонли лашкарлар жўнатди. Бир гал амир Мусо,

¹ Тускол ёки тусқовул – йўлларни тўсиб туришга тайинланган лашкар.

амир Ўлжойту ва Шайх Муҳаммад Баённи йигирма минг суворий билан, бошқа гал Малик баҳодирни уч минг отлик билан ва яна бир сафар Жаҳоншоҳни бир ярим минг отлик билан юборди. Улар келаётгани ҳақидаги овозалар тасдиқлангач, Султони ғозий Баҳром жалойирни уларга муқобала қилишга ҳарчанд ундамасин, рози бўлмади. Султони ғозий ва Кайхисрав икки минг отлик билан жўнаб кетишди. Шулар жумласидан беш юз суворийни Султони ғозий ўзи билан олиб шошилиш равишида Ховос қишлоғидан шабгир қилди ва тонг пайтида Жаҳоншоҳга зарба берди. Ундан ўтиб, Малик баҳодир лашкарини ҳам тўзғитиб юборди. Яна олға юриб ғулда турган йигирма минг отликка ташланиб, уларни тор-мор қилди. Бу уч лашкарга мансуб қочоқларнинг олд қисми амир Ҳусайн олдига етиб боргач, у ўзича: «Албатта, бу лашкар ортидан мўғул лашкари келаётгандир, акс ҳолда шунчалик кам сонли жангчилар бу қадар довюраклик билан бостириб қелишмасди», – деб ўйлади. Шу фикрнинг ўзиданок (271) орқага чекина бошлади.

Ушбу уруш-савашлар бўлаётган бир пайтда Баҳром жалойирга ҳамроҳ бўлган мўғул лашкари талончилик қўлини мусулмонлар мулкига чўзиб, ҳаддан ошиқ ғоратгарликлар қилишаётганди. Султони ғозий шундай фикр қилди: Ҳусайн орқасидан таъкиб қилса, мўғуллар ўлим майдонида зўравонлик қилишади ва қиёмат кунида бу ҳол учун жавобгарлик унга юкланади. Уларни даф этишни муҳимрок, деб ҳисоблади ва жиловни мажусийлар тарафга бурди. Мўғуллар вилоятда пароканда бўлиб кетишганди. Қай бирини йўлиқтирса, ҳаялламай бўйнига қилич урди. Мўғуллар ҳам олган асирларини жой-жойида қолдириб қочиб кетишди.

Роса қор бўралаб бўрон кўтарилгани, каттик совук одамларнинг суяк-суягигача ўтиб кетаётганига карамай, амир Ҳусайн яна бир бор лашкар тортиб келди. Султони ғозий Сайхун дарёси кечувларини ишғол қилган эди. Ёғий ногораси садолари эшитилганда, Султони ғозий дарҳол бурғу чалишни буюрди. Қаронос лашкари шу қадар юрак олдириб қўйган эдики, бурғу садосининг ўзинигина эшитиши биланок, бу гал ҳам жиловни орқага буриб қоча бошладилар. Амир Ҳусайн фитна каттаганини ва (куч билан) бостириш мумкин бўлган даражадан ўтиб кетганини англади. Сулҳ эшигини қоқиб, бир неча улўғлар воситачилигида сулҳ тузди. Султони ғозий, агар амир Ҳусайн ўз қароргоҳига қайтиб кетса, изма-из боришга рози бўлди ва худди шундай қилди.

Иттифокан, шу орада Хуросон лашкари то Балх чегараларига доғур боскин ясаган эди. Бадахшон лашкари ҳам сарҳаднинг кўп жойларини босиб олганди. Султони ғозий амир Ҳусайн билан мулоқот қилган кун-

нинг ўзидаёк, амир Ҳусайн ҳазратни ўз ўгли билан бирга (272). Бадахшон осийларини бостиришга жўнатди ва ўзи Ҳирот тарафга отланди. Султони ғозий бир ой ичида ул ноҳияни муҳолифлардан тозалаб қайтиб келди. Айни мулокот пайтида Шайх Муҳаммад Баён ва Қайхисрав ёғий бўлишгани ҳақида хабар келди. Амир Ҳусайн дарҳол Султони ғозийни уларни даф этишга юборди. Султони ғозий бу вилоятни тарк этиб, то Самарқандгача борди, сўнгра бир неча кун Шаҳрисабзга келиб турди.


Шу ҳол асносида амир Муайяд шаробхўрлик қилаётганида бир оламни ўлдирди. Хундорлар ёрдам сўраб амир Ҳусайн олдига келишди. Ҳусайн элчи юбориб, амир Муайядни қўлга олиб келтиришни буюрди. Катта Хоним табиатидаги мағрурлиги туфайли Султони ғозийни (амир Муайядни) ҳимоя қилмоқда даъват этди. Амир Ҳусайн элчиси зуғум қилмоқда эди. Султони ғозий зарурат юзасидан опасининг сўзига кириб, амир Мусо ва аксар амирлар иттифоклигида яна бир бор исён байроғини баланд кўтарди. Али Ясовурий насихат қилиб исённинг олдини олмоқчи бўлди. Ҳинду Қарқара мажлисда шамширнинг бир зарби билан унинг бошини елкасидан учуриб юборди. Шундан кейин ҳамжихат бўлиб тўпланиб, Балх тарафга отланишди. Хузор қасабасига келиб тушишгач, Султони ғозий амир Мусони гўлда қўйди ва ўзи манғлой бошида йўлга тушди. Амир Мусо ғоят юраксизлиги туфайли ваҳимага тушди ва ўзининг хос навкарлари билан итоатсизлик қилди. Султони ғозий бунга ортиқ аҳамият бермади ва Суюрғотмиш ўғлонни бир гуруҳ баҳодирлар билан манғлой тарзида жўнатиб, ўзи гўлни бошламиший қилиб йўлда давом этди.

Амир Ҳусайн уларни даф этиш учун катта лашкар йўллади. Султони ғозий қоровуллари уларни Термиз навохийсида тор-мор келтирдилар. Шундан кейин амир Ўлжойту (273) ва Қайхисрав лашкарлари билан келиб қўшилдилар. Шайх Муҳаммад Баён ҳам мададга етиб келди. Амир Ҳусайн амирлар етиб келганидан вокиф бўлгач, муқобала қилиш имконсизлигини англади. Қалъага бекиниб, мустаҳкамланиб олди. Султони ғозий амирлар билан иттифокликда Суюрғотмиш ўғлонни хонлик тахтига ўтказди ва лашкар тортиб Балх дарвозаси олдига келди. Зиндаҳашам найман лашкари билан етиб келди. Иттифокликда шаҳар дарвозаларини таксимлаб, ўрнашиб олишди. Хужум ва қарши ҳамлалар бир неча кун такрорлангандан сўнг, бир куни амир Ҳусайн жами саркардалари ва сипоҳини жанг қилиш учун тапқарига чиқарди.

Тасодифан айни шу куни лашкарнинг аксар қисми чопқинга кетган эди. Қамал қилиб турган лашкарлар бўшашиб қолган бир пайтда, амирзода Умаршайх ўн олти ёшида бўлишига қарамай, ботирларча ҳамла қилиб, ёғийни хандақга улоқгириб ташлади ва қиличнинг бир зарби

билан хандак кўприги арқонини кесиб ташлади. Шаҳар аҳолиси унинг устига баҳорда ёккан дўл каби қалин ўк ёғдиришди. Амирзода (ўқларни) назар-писанд қилмай, дарғазаб шердек наъра тортарди. Ногоҳ бир чархандоз казо чархидан ўк узди. Чарх ўқи амирзоданинг муборак оёғига шу қадар зарб билан санчилдики, пайкон учи узангини тешиб ўтди. Амирзода Умаршайх (жанггоҳни) тарк қилиб орқага қайтди. Султони ғозий унинг ярасини кўриб қаттиқ кўрқди ва жарроҳларга пайконни олиб ташлашни буюрди. Жарроҳлар эҳтиёткорлик билан иш туттишди. Муборак оёғининг баъзи жойлари қиймаланган эди. Бамаслаҳат, агар киздирилган темир сих билан қуйдирилмаса, оёғи томирларидан қон оқиши тўхтамайди, деган фикрга келишди. Мабодо тоқати етмай қолса, деб шарбатга беҳуш қиладиган дори аралаштириб ичирмокчи бўлишди. Амирзода Умаршайх уларни жеркиб бериб, оёғини олдинга узатди. Яллиғланиб турган сихни бир неча бор (274) ўк ўрнига босиб олишди ва қон тўхтади. Асаблар ўрнига тушди. Амирзоданинг муборак чеҳрасидаги бирон мўйи кимирламадиям ҳатто. Жами улуғлар хайрат бармогини тишлаб, таҳсинлар айтишди.

Амир Ҳусайн тақдир панжаси унинг тадбири тилсимига йўл бермаётганини кўрди. Ўз подшоҳи Одил султонни даргоҳга юбориб, ҳажга жўнашга руҳсат беришларини илтимос қилди ва ўзининг тахту салтанатдан воз кечиб, қолган умрини фақирлик ва мискинликда ўтказишга қарор қилганини айтди. Султони ғозий унинг илтимосини қондирди ва бу ҳусусда аҳднома битди. Амир Ҳусайн бунга эътимод қилмади ва ярим кечаси хазинадан бир қанча жавоҳирлар олиб, кўрғон тепасидан тушди ва ўзини кўчабоғларга урди. Қулфат ғубори унинг басират кўзини шунчалик тўсиб қўйган эдики, чиқиб кетиш йўлини тополмади. Ногоҳ тонг отиб, атроф ёриша бошлади. Бечора ғоят саросимага тушиб аланглаб, бир минорани кўриб қолди. Бориб унинг тепасига чиқди. Бир туяқаш бир неча қун бурун туясини йўқотган бўлиб, уни ахтариб ҳар томонга чолиб юрарди. Йўли минора ёнидан ўтиб қолди ва унинг тепасидан (теварак-атрофни) кўздан кечирмокчи бўлди. Баландга қўтарилганда амир Ҳусайнни кўриб қолди. Уни танимаган бўлса ҳам, амир Ҳусайн унга ўзининг қимлигини билдириб қўйди ва сукут сақлаши учун унга бир неча дона марварид берди. Туяқаш марваридларни Султони ғозий ҳузурига келтирди ва воксани сўзлаб берди. Амирлар уни қўлга олиш учун югурдилар ва бир зумда ҳазрат олдида ҳозир қилдилар. Амир Темур султонлар суннатига мувофиқ уни ёсоққа етказди. Амир Ҳусайн қирк йил умр кўрди ва ўн йил ҳукумат тепасида турди. У 772 (1370) йилда қатл қилинди.



ҲАЗРАТ СУЛТОН СОҲИБҚИРОН ТАБАҚАСИ: УНИНГ ТАРТИБИ, АҲВОЛИ ВА ХИСЛАТЛАРИ ҲАҚИДА ХАБАРЛАР

(275) Онҳазратнинг феъли ва ахлоқи, тартиби ва ёсоғи ҳақида андак зикр қилинади. Унинг мулку миллат ишлари ҳамда дину давлатнинг зарур юмушларини ҳал этиш юзасидан кўрсатган гўзал интилишлари ва таҳсинли тиришишлари. Хитой сарҳалидан то Румнинг узок чеккаси ва Фаранггача. Ҳинд ўлкаси тугаган жойдан Мағриб ва Занг диёрлари бошланишигача, байт:

Зи шўроби Чин то ба талхоби Занг,
Зи сарчашмаи Нил то руди Ганг,

(Чиннинг шўр сувидан Зангнинг тахир сувигача,
Нил сарчашмасидан Ганг дарёсигача),

мусаххар ва мусаллам қилган ёрқин ниётлари ва тўғри тадбирлари тилга олинади. Гарчанд онҳазратнинг феъли ва ахлоқи, таҳсинга сазовор ишлари ва ёсоғи, адолати ва инсофи, фаросати ва донолиги ҳамда савобкорлиги бир даража мушоҳада этилган ва баъзи ишончли, маърифатли ва машҳур кишилардан эшитилган бўлса-да, у фахрли ишлардан бир сатри ва у хайрли тадбирлардан озгинаси Рум қайсарлари ва Ажам хисравларининг, Чин хоконлари ва Араб қабила бошлиқларининг, Ҳинд рожалари ва Яман тождорларининг, Сомон сулоласи ҳамда Буия шажарасига мансуб подшоҳлар ва Салжук султонларининг изларини йўқотиб юбора олади. Ушбу зикр қилинган жами мамлакатларни у ўз тасарруфи доирасига киритди. Бундан кейинги сатрларда онҳазратнинг хислатлари шарҳи келади. Мисра:

Гар умр амон диҳад, ба арзи ту расад.
(Умр вафо қилса, (муаллиф) сенинг васфингни ёзишга етишади).

Девон ишлари тартиби ва султонлик қилиш тарзлари ҳақида шундай бир қондани жорий этдики, у то олам инқирозигача ақли комил

вазирлар учун дастур ва тажрибали ҳокимлар учун ёрлик (276) бўла олади. Унинг давлати ва икболи юлдузи (балкиши) шу даражада эдики, бир отлик билан бир диёрни олар, бир сўз билан вилоятларни забт этар, таҳдид қилиши биланоқ тиш-тирноғигача қуролланган лашкарни тор-мор келтирар, бир дўқ билан сон-саноксиз қўшинни жойидан кўзғатарди. Унга қаршилиқ кўрсатиш фикрини ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтиролмас, унга рўпара бўлиш истаги бирон кишининг кўнглидан жой ололмас эди. Чунончи, Искандарнинг ғалабалари ҳақидаги ривоятлар бекор бўлди ва Рустамнинг шижоати тўғрисидаги овозалар сўниб қолди. Оламнинг мисли йўқ ҳукмдори ва борлиқнинг яратувчиси рубъи масқуннинг очқич ва қалитларини «Бу ер шак-шубҳасиз Оллоҳникидир. Уни Ўзи хоҳлаган бандаларига мерос қилиб берур» қалималари такозосича унинг қудрат қўлига тутқазди. Унинг фаолияти қуёши Машрик томондан порлаб чиққанида, мамлакатлар ва вилоятлар осмонининг юлдузлари ҳисобланмиш олам султонлари йўқлик ва завол Мағрибига ишиб ботдилар. Гарчи унинг жангу жадаллари баёни ва ҳумоюн мақомотию рафтори битилган асарлар ва тўпламлардан таҳсинли ишлари ва мактовли хулқ-атвори офтоб файзи каби жаҳон уфқларида машҳур ва тилларда дoston бўлса-да, яна бу бепоён денгизга шўнғиб, фасоҳат излаб сузишади. Аммо унинг тарихини ўзга султонларники янглиғ батафсил қаламга олишолмайди. Унинг ишлари, ахлоқи ва икболи шарҳини қискача ёритиб, ҳар турли (воқеалардан) бир намуна ва ҳар бобдан бир шингилдан ортигини битишмайди. Балки бунга умр вафо қилмайди. Агар замонлар ўтишига қарамай саломат қолишса ва кунни тун ва тунни кунга улаб, (277) унинг даврони ва ҳаёти воқеаларини битишга машғул бўлишса, оқибат олам умри поёнига етади ва ҳеч кимнинг қаламкашлик қуввати ул оқёнусни тавсифлашга етмайди. Донишмандлар хотираларининг лавҳалари ва фозиллар кўнгиллариининг саҳифалари учун ойу йилларнинг ажойиботи ва давру айёмларнинг ғаройиботи бўлмиш Амир соҳибқирон (умрининг) ҳақиқий мазмуни ва унинг номдор уруғи ривоятининг тўғри баёни махфий қолмасинким, ул кишининг қалъаларни очувчи гурзисининг зарбаси ва жаҳонни забт этувчи қиличнинг ҳамласи тақдир тилаги, азал ҳукми, қазо ва қадар иродасига мувофиқ содир бўлганди. Сиёсатининг қаттиқлиги, истилосининг одиллиги ва афзаллиги, лашкар тортмоқ ва жаҳонни идора қилмоқ тартиблариким, булар давлат собитлигининг муқаддимаси ва абадий саодат бардавомлигининг қондасидир, ул киши томонидан барқарор ва юксак бир даражага етказилган эди. «Мен мингта

китоб битганимда ҳам унинг булутидан томган бир катрадан бошка нарса эмасман». Энди ожизлик ва хатокорлик мақомида бўлса-да, «камлик кўпликка далолатдир» (матали) ҳукмига биноан ул зотнинг баъзи хислатлари ҳақида кискача сўз юритилади. токим бундан унинг илмининг камоли ва давлатининг тез юксалиши далилларини кўрсинлар. Олам аҳли учун жаҳонгирлик ва жаҳондорлик равишлари, кудрат ва сиёсат камолоти, мардлик ва шижоат шеvasи ҳеч бир замон ва асрда қатъий тартиблар билан белгилаб қўйилмаган эди. Ҳеч бир тарихда бу тарздаги фараҳбахш хабарлар маълум ва муайян эмасдир. Оллоҳ таоло ўз кудрати, иродаси ва лутфу инояти камолидан ва «Сен истаган кишингга мулк ато килурсан» (оят) хазинасидан жаноб шахриёрнинг ҳумоюн зотини жанг килмок, лашкар тортмок ва жаҳонгирлик тартибларига алоқадор ишларга қобилятли килган эди. Душманларнинг шавкатини синдириш, ҳокимларни мақомидан маҳрум килиш ва турли (278) ҳийлаю тадбирларни ишга солишда шу даражада эдики, Искандар тилсимлар ва мушкулотларни ҳал этишга нақадар моҳир бўлмасин, агар унинг замонида яшаганида эди, унинг топкирлиги ва заковатидан таълим оларди ва тилсимотларни ечишга қанчалик зўр бермасин, унга бўйсунушдан яхшироқ натижага эриша олмаган бўларди. Бунга энг яққол далил шуки, у кам сонли кишилар билан амирликка мутасаддий бўлиб олди ва тадрижий равишда Чин сарҳадилан то Шомнинг нариги чеккасигача, Ҳинднинг узок этакларидан то Фаранг денгизигача ҳар бири замон фағфури ва даврон хисрави бўлган неча-неча кудратли ва лашкарли подшоҳларни, савлатли ва шавкатли душманларни қай тарзда мағлуб ва тобе килди. Кимки уни муқобала ва жанг билан қарши олган бўлса, бундайларни тобелари, авлоди, молу мулки, вилояти ва диёри билан бирга йўқотиб юборди.

Ихлоси поклиги ва ақидаси софлиги жиҳатидан юксак осмон даргоҳига юзланди ва хизмаглари туфайли Оллоҳнинг қуллари ва назаркардалари каторидан мустаҳкам жой олди. Замон зўравонлари ва даврон золимларининг пешонасини итоат остонаси ва забунлик заминига ишқалади. Жаҳон сарварлари ва офоқ саркашларининг бўйинларини тобелик сиртмоғи ва қуллик ҳалқасига киритди. Бахти уйғоқ бўлиб, мулоимлик ва виқор билан иш юритарди. Кун сайин ошиб бораётган давлатини тартибга солишда ақли унга йўл кўрсатувчи эди. Унинг жаҳонни безатувчи тафаккури туфайли қуёшнинг жаҳонни безашига эҳтиёж қолмади. Гарчанд у мулоим табиатли бўлса-да, унга тоғ ҳам бардош беролмасди. Агар Рум

қайсарлари унга хизмат қилиш шарафига муяссар бўлишганида, ундан жаҳонни идора қилмоқ тартибларини ўрганишган. Форс хисравлари ва араб ҳукмдорлари эса унинг ўй-фикри ва ғиябатларидан жаҳонни забт этмоқ йўл-йўриқларини уқиб олишган бўларди. Фозиллар асарлари битилган дафтарлар саҳифалари унинг зикри (279) билан тўлиб кетган Чингизхон ҳақидаги жами хикоятлар бошдан-оёқ қуруқ чўпчакка ўхшаб қолган. Жаҳондорлик соҳасида у тажрибали хонлар ва дунё кўрган ҳукмдорлардан устунлик тўпини тортиб олди. Икболи ниҳоли, раванқ ариғидан сув ичиб, «унинг илдизи (ер остига) маҳкам ўрнашган, шохлари эса осмонда» оятига мувофиқ, шу қадар қуюқ соя қолган эдики, тубий дарахти жаннат чаманида «кимки унинг соясидан баҳраманд бўлса, унга эҳтиром кўрсатинг», дея ҳасрат соясини жон чеҳрасига солди. Унинг бутун даврони ва айёми мобайнида Ҳинд ва Чин атрофларидан то Миср ва Шомнинг энг узок вилоятлари ва Мағрибнинг чеккаларигача (бўлган ҳудудлардан) кўплаб одамлар унинг ҳумоюн ўрдуси сари отланишарди. Шеър:

Зи шарқу зи ғарб ва зи ҳар марзу бум,
Зи Ҳиндистон то ба аксои Рум,
Бузургон бадон боргоҳ омади,
Хиромон ба наздики шох омади.

(Шарқдан, ғарбдан ва ҳар бир ўлкадан,
Ҳиндистондан то Румнинг узок чеккасигача,
Улуғлар бу боргоҳга келишарди,
Хиром қилиб шох олдиға етишарди).

Ҳамиша адолатни мустаҳкамлаш ва давлат асосларини бунёд этиш, мулкдорлик шартлари ҳимояси, динпарварлик ва давлатчилик қоидаларини ўрнатишда шунчалик ишлар қилдики, унинг васфини даврлар инкирози, ходисалар гирдоби ёки вақт оқимининг вайронкорлиги хиралаштира олмайди. Шеър:

Зи Туронбар то ба ҳадди Ҳинду Рум,
Жаҳон шуд мари уро чу як муҳра мум,
Ҳамоноки то растахиз ин суҳан,
Миёни бузургон нагардад кўхан.

(Туронзаминдан то Ҳинд ва Рум сарҳадларигача,
Жаҳон унинг учун мумдан ясалган мунчокдек бўлиб қолди.
Шундай экан то қиёматгача бу сўзлар
Улуғлар орасида эскириб қолмайди).

Унинг дохиёна ва ҳикматли тадбирларидаг яна бири шу эдики, фуқаро ва илм толибларининг вақфлар ва мадрасаларга бўлган ҳуқуқларини (ҳар кимнинг) ҳақиқа лойик ва вақф килувчининг шартларига мувофиқ тайин қилар. катъиян ва асло вақф молига даҳл этмасди. Вақфлар молидан унинг хазинаси учун ҳеч нарса олмаслик ҳақида вазирларга фармон берган эди. Илму ҳикмат аҳли (280) ва фан арбобларига ғоятда эътиборли эди. Уларни эъзозу икром қилишда муболағалар кўрсатарди. Тарих китобларини эшитиш орқали қавмлар насаби ва шарҳи ҳолларини, турк, араб ва аҷам подшоларининг бўлган жойлари ва қилган ишларини ҳамда бу илмнинг тармоқларини жуда чуқур эгаллаган эди. Мунаввар кўнгли ва муборак хотири бир равшан кўзгуга айланган бўлиб, сирлар ақси, фикрлар туби, ишлар оқибати ва тадбирлар хотимаси офтоб шуъласи янглиғ унинг наздида ойдин ва яққол эди. Унинг саодатли идораси тасарруфи доирасига қирган барча мамлакатлардаги майхоналар ва майфурушлик дўконларини ёптирди. Ҳолбуки, Бағдоднинг «Сук ус-султон» идан, шунингдек, Табриздан, Султониянинг узун кўчасидан, Шерознинг «Дор ул-латаф»идан, Қирмоннинг қуйи кўчаси ва Хоразмдаги майхоналардан ҳар қуни бир неча туман маблағ йиғиларди.

Яна унинг мажлисларида илмий масалалар баҳси жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалаларни у яхши тушунар, ақсар ҳолларда (унинг фикри) асосли ва тўғри бўларди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида кўпинча ҳозиржавоблик қиларди. Ахлоқининг гўзаллиги шу даражада эдики, унинг сўзлари ва рафторининг ҳусни жами фазилатлар бобининг дебодаси бўлди. Унинг юриш-туриш тарзи гўзал хулқлар ва одатлар дафтарининг сарлавҳаси бўлди. Ўзининг ақсар вақтини сайидлар, олимлар ва машойихлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди. Шеър:

Уро аз ҳама донише баҳра буд,
 Ба шоҳи ва соҳибдили шуҳра буд.
 Худо ҳар қиро сарфарозий диҳад,
 Мапиндорки, онро ба бозий диҳад.
 Ки онкас сазовори шохий бувад,
 Ки манзури лутфи илохий бувад.

(У ҳамма илмлардан баҳраманд,
 Шоҳлик ва олийжаноблик билан машҳур эди.
 Худо ҳар қимга юксак мартаба берса,
 Шунчаки берибди-да, деб ўйламагин.
 Шоҳликка сазовор бўлган киши,
 Илохий лутфга мушарраф бўлгандир).

(281) Чунончи, ўтган бобда (айтилганидек) амир Ҳусайн ўз кўнглида Амир соҳибкиронга гайр бўлди ва тарафдорлари, тобелари ва яқинларини ундан жудо этиб, уни заиф ва забун қилмоқчи бўлди. Амир Ҳусайннинг баъзи хатти-ҳаракатлари туфайли амир Мусонинг ҳам ундан кўнгли қолган эди. Шу аснода у Амир соҳибкиронни ёғий бўлишга ундади. Амир соҳибкирон рози бўлмади. Амир Довуд, амир Сорибуғо, амир Жоку, амир Муайяд, амир Ҳусайн (барлос), Ҳожи Сайфиддин, Аббос баходир, Окбуғо баходир, Элчи баходир ва Шайхали баходир – барчаси амир Мусо билан бирлашиб (хазратни) кўндиришга роса уриндилар. Амир соҳибкирон деди: «Бундай ҳолат илк бор юз берганида амир Мусо ва бошқа амирлар мени ёғий бўлмоққа ундадилар. Шундан сўнг мен уларнинг сўзига кириб, айтганларидек иш тутдим. Оқибатда эса мени ҳеч ким қўлламади. Ниҳоят минг уринишлар билан фақат ўзимнинг ҳаракатларим туфайли бу можарони бартараф қилдим. Энди бу гал ҳам: «Бир марта тажрибадан ўтказганини қайта тажриба қилган киши надоматга қолур», деганларидек бир бор синаган ишимга қандай қилиб яна қўл урай»?!

Амир Жоку ва Давлатшоҳ Баҳши холи жойда бўлиб ўтган воқеалар ва ишларнинг оқибати ҳақида узоқ сўзлаб, тарғибу ташвиқ қилишди ва, ниҳоят, Амир соҳибкирон рози бўлди. Олдинги воқеадан сўнг у ўз кизи Ако Бегини Али Ясовурийга номзод қилган эди. Ушбу кенгаш пайтида, гарчи уни чақирмаган бўлсалар ҳам, ногоҳ ўзи келиб мажлисда ҳозир бўлди. Амир соҳибкирон ва бошқа амирлар уни ўз ниятларидан хабардор қилишди. У эътироз билдириб, уларни бу фикрдан қайтармоқчи бўлди ва ўзининг бир қанча андишаларини уларга айтди. Амирлар ундан хавфсирашгани учун, йиғилган халойиқнинг хоҳиш-иродасига кўра, уни ёсоққа стказишди ва ўз ниятларида ҳамжиҳат бўлишди. (282) Дарҳол Ҳинду Қарқарани Шайх Муҳаммад Баёни чақириб келтириш учун Туркистонга жўнатишди ва ўзлари амир Ҳусайн қасдида лашкарлар тўплаб отланишди. Юриш тартибини шундай тайинлашди: амир Мусо гулни бошқаради ва Амир соҳибкирон ўзи манғлойга бош бўлиб йўлга тушади. Хузорга етишганида амир Мусо ғоят қўрқоклиги туфайли ишнинг оқибатидан ваҳимага тушди ва ярим тунда ўзига тобе кишилар билан отларга миниб, яширинча Самарқанд тарафга жўнади. Амир соҳибкирон унинг хиёнатидан воқиф бўлгач, Суюрғотмиш ўғлон, амир Муайяд, амир Ҳусайн (барлос) ва бошқа баходирларни манғлойда қўйиб, ўзи гулда турди. У Оллоҳга таваққул қилиб, амир Мусонинг ажраб

кетганидан саросимага тушмади. Лашкар манғлоий Термизга етганида амир Хусайн ўз кўшинининг катта қисмини Халил, Ҳиндушоҳ ва Пўлодбуғолар бошчилигида манғлой тарзида жўнатган эди. Улар Амир соҳибқирон баҳодирларининг кораларини кўришгач, ҳатто ўқ отмасларидан илгари, узоқдан тум-таракай кочиб орқага қайтишди. Амир соҳибқирон у ердан Буёга жўнади ва лашкаргоҳ курди.

Амир Сайид Барака икки муқаддас шаҳар (Макка ва Мадина) вақфларидан йиғилган маблағни олиш учун амир Хусайн ҳузурига келган эди. Ундан вақфлардан йиғилган молни беришини сўраганида, амир Хусайн бунинг катта миқдордаги маблағ бўлишини кўриб рад қилди. Шунингдек, у амир Сайид Баракага сайидларга муносиб бўлган даражада илтифот кўрсатмаган эди. У бундай муомала туфайли аразлаб, (амир Хусайндан) кетишга изожат сўради ва ушбу манзилда Амир соҳибқиронга келиб қўшилди. Сайид Барака ноғора, туғ ва мамлакат ёрлиғини Амир соҳибқиронга пешкаш қилиб, бор ҳиммати билан ҳазрати расул ва Муртазо Али алайҳумассалом руҳларидан мадал сўраб, эзгу тилаклар (283) тилади. Амир соҳибқирон унинг нафаси ва қадамини кутлуғ ва саодатли билиб, икки муқаддас шаҳарга қарашли бутун вақфларнинг дахлсизлигини эътироф қилиб, булардан йиғилган маблағни унга топширди. Шунингдек, у Сайид Баракага иззат-ҳурмат кўрсатишни шунчалик ўрнига қўйдикки, бутун олам аҳли то киёматгача буни нақл қилажақдир.

Амир соҳибқирон у ердан эсон-омон кўч қилиб, Чағониёнга борди. Бу ерда амир Жоку сулдуз қавмини батамом жам қилиб, лашкарга келтириб қўшди. Шундан сўнг шавкат билан йўл босиб Ивож (Айвож) деган манзилга келиб тушдилар. Бу ерда Шайх Муҳаммад Баён ва амир Ҳинду Қарқара музаффар лашкаргоҳга келиб бирлашдилар. Шундан сўнг амир Хусайн тарафидан Қундуз ва Бағлонда ҳукм сураётган амир Ўлжойту шох Шайхмуҳаммад Бадахшоний билан иттифокликда ул вилоятлар лашкарларини тўплаб, Хулм қасабасида Амир соҳибқиронга келиб қўшилишди. Улардан сўнг яшириниб ҳар куни бир саҳро ва ҳар замон бирон тоғ тепаларида тентираб юрган амир Кайхисрав етиб келди ва у ҳам амирлар билан ҳамжиҳат бўлди. Алқисса, баён қилганимиз тарзида барча сарҳадларнинг амирлари ва жами вилоятларнинг ҳокимлари ўзларини Амир соҳибқироннинг итоати доирасига киритдилар. Унинг ишлари ўзи хоҳлаганидек раванк топаётган эди. Амир соҳибқирон лашкарларни жанговар сафга тизиб, баронгор, жавонгор, ғул, хировул ва қанбулларни тартибга солди. Ҳар бир кишини вазият тақозосига кўра ўзининг жойига қўйди. Манғлой баҳодирларини ол-

динга чикариб, тўла ясол тортган холда, шундуломиший¹ килиб олға юрдилар.

Амир Хусайн баҳодирлари ва бошка кароунос амирларидан Пўлодбуғо, Халил, Малик, Хирман ва Ҳиндушоҳ кабилар рўпарадан келаётган эдилар. Октемур баҳодир, (284) Шайхали баҳодир, Хитой баҳодир ва Аббос баҳодирлар ўша куни биргаликда шундай ишлар килишдики, буларни васф килмок ё тасвирламок имкондан ташқари бир ишдир. Шайхали баҳодир (ёвни) писанд килмай, кароунос лашқари ўртасига ёриб кирди ва кўшин оркасида турган Чўпон сарбалдорни кўлга тушириб, ҳазрат олдига келтирди. Амир сохибқирон шу тарзда ясол тортиб Орбаз манзилига келиб гушди ва катта тўй килиб, Суюрғотмиш ўғлонни подшо килиб кўтардилар. У ердан ҳар кунги ясолни яна тартибга солиб, асов дарё ва олов сочувчи булут каби олға босишди. Балх лашқари тушқунликка тушиб, паришон ва забун ҳолатда кочиб, шаҳарга кириб олди. Амир Хусайн бутунлай ноумид бўлиб, девор ва дарвозаларни ишғол килмок, буржларни мустаҳкамламокка киришди. У калъа ичкарасида камалиб ўтирмокка қарор килган эди. Мисра:

То худ фалак аз парда че орад берун.

(Фалак ўзи парда ортидан бирон нарса намоён килар).

Лашқар сафлари калъага гипс етиб келгач, шаҳарни гўёким нукта каби ўртага олиб, ўнгу сўлдан ўров доираларини чизишди. Амир Зиндаҳашам ҳам Шибирғон лашқари билан етиб келди ва бошка амирлар каби даргоҳ мулозимлари каторидан ўрин олди. Шундан сўнг иттифокликда, уларга қоида бўлганидек, барча ноғора, довул ва бурғуларни садога келтириб, сурон кўтаришди. Сўнгра ўз юрларида мурчолга² тушиб ўтиришди. Эртаси куни тонг пайтида келишилганидек Балх девори теварагида бошка бир девор тиклашди ва муҳосара ишларига машғул бўлишди. Кароунос лашқари отлик ва пиёда ҳолида дарвозалардан ташқари чиқиб, хандақ теварагида тўхтаб чапарлар ўрнатиб, мушак, ўк, найза ва чарх отишди. Султони ғозий лашқарининг баҳодирлари (285) уларни то дарвозагача қувиб боришди. Баъ-

¹ Шундуломиший – бу ҳарбий атама икки маънога эга: 1) душманни изма-из таъкиб этмок; 2) икки кишининг отта мингашиб юриши. Doerfer, Gerhard, *Turkische und mongolische Elemente in Neupersischen*. Band I, Wiesbaden 1963. S. 348. (В. II, 1965; В. III, 1967; В. IV, 1975. Бундан сўнг изоҳларда асар номи қисқача Doerfer, *Turkische...* тарзида келтирилади).

² Мурчол ёки малжор – камал килаётган лашқар томонидан тикланган оқоп тарзидаги муваққат истехком.

зилари дарвозадан кочиб киришди, баъзилари эса ўзларини хандакга ташладилар. Бу пайтда ўн олти яшар бўлган амирзода Умаршайх ўша жангда ярадор бўлди.

Қоронғи тушгач, ҳар иккала лашкар осойиш ноғорасини чалиб, жангу жадални бас қилишди. Қоровуллар (лашкаргоҳдан) ташқари чиқишди ва посбонлар Балхнинг девор ва буржларини кўрикламокка машғул бўлишди. Амир Ҳусайн бутун тунни ваҳима ва изтироблар билан ўтказди. Тонг отгач, унинг амирлари ва баҳодирлари ҳар кунги одат бўйича жанг қилмоқ учун ташқари чиқмоқчи бўлишди. Аммо амир Ҳусайн ўзининг толеи пастлиги ва бахти қайтганлигини англаб, уларга руҳсат бермади. У ўзининг подшоҳи Одил Султонни катта ўгли Жаҳонмалик билан хизматга йўллаб, агар Амир соҳибкирон уни омон қолдириб, ижозат берса, салтанат ва ҳукуматдан воз кечиб, Каъба зиёратига кетажаклигини маълум қилди ва бу хусусда аҳднома юборилишини илтимос этди. Амир соҳибкирон унинг жонини ўзига бағишлаб, илтимосига биноан аҳднома ёздирди ва ҳажга кетишига руҳсат берди. Юборган кишиларига яхши муомала қилиб қайтарди. Амир Ҳусайн вужудини қоплаган кўрқув ва ваҳима зўридан, аҳдномага эътимод қилиб ташқари чиқишга журъат этолмади. Тунда иккита ҳамроҳи билан ҳазинадан бир қанча жавоҳирларни олиб, яширинча пиёда юриб, қалъа деворидан пастга тушдилар. Ўша кечаси эрталабгача йўлни йўқотиб, бирон яширинадиган жой тополмади. Ғоятда бешармлиги туфайли у икки ҳамроҳини ҳам бир ишга (286) қалғитиб, ўзи уларнинг ёнидан қочди ва бир миноранинг тепасига чиқиб яширинди.

Амир соҳибкирон амир Ҳусайннинг илтимосига кўра аҳднома ва шафқатомиз ҳукмлар юборгач, у ташқари чиқиб ўз ихтиёри билан мамлакатни топширар, деган умидда лашқарни жангдан сақлаб, унинг ташқари чиқишини кутиб турди. Шаҳар халқи ҳамда дарвоза ва буржлар муҳофизлари амир Ҳусайн ташқарига чиқиб кетганидан бешабар эдилар ва ҳар кунги одатга кўра шаҳар ва қалъа деворларини кўриқлаб турган эдилар. Иттифокан, бир одам ўз отини¹ излаб ўша атрофда айланиб юрарди. Ногоҳ ўша минора тепасига чиқиб, узоқ-яқинини кўздан кечиришни шайтон унинг кўнглига солди. Тепага чиқиб қараса, амир Ҳусайн бутун бир мамлакатдан воз кечиб, бир парча ерга қаноат қилиб, бир қанча жавоҳирларни олдига териб ўтирибди. У подачини

¹ Отини – юқорида, асарнинг биринчи таҳриридаги амир Ҳусайн ҳақидаги фаслда «туясини» дейилган (Мунтахаб, 274-бет). Муаллиф баёнидаги бундай тафовутлар у ўз асари учун маълумотларни ҳар хил манбалар ва турли кишилардан олганини кўрсатади.

кўриб колгач, ваҳиманинг зўридан унинг оёғи остига йиқилиб, фарёду фиғон билан дарди дилини тўкиб солди. Сўнгра бир шода йирик марваридни сукут саклаш ҳақи тарзида унга бериб, ундан ўзини асло кўрмагандай бўлиб юришини ва сирни яширин саклаб, бирон жонзолга ошкор қилмасликни ялиниб-ёлворди. У малъун бу шартга кўниб, тепадан пастга тушди ва шу замоннинг ўзида бор кучи билан чопиб, ҳазрат Амир соҳибкирон олдига келди ва амир Ҳусайн аҳволини унга маълум қилди.

Шу соат ва шу оннинг ўзида амир Муайяд ва бошқа амирлар отларга миниб, жиловни кўйиб юбориб чоптирдилар ва минорани қуршаб олиб, пиёдаларни тепага чиқардилар. Бечора амир Ҳусайнни (287) жуда хўрлаб, дод-войига қарамасдан у жойдан пастга туширдилар ва кўл-бўйинини боғлаб, ҳазрат Амир соҳибкирон олдига элтдилар. (Уни кўрганда) хосу омнинг вужудидан нидо отилиб чиқди ва барча каттаю кичик жам бўлдилар. Амир соҳибкирон унинг конидан кечиб, қилмишлари устидан афв ва кечириш чизигини тортмоқчи бўлди. Аммо амир Кайхисрав йиғилганлар орасида тик туриб, ўзининг укаси, илгари ҳам зикр қилинган Кайкубоднинг хунини амир Ҳусайндан талаб қила бошлади ва бу борада роса муболағалар қилди. Эскидан қолган одатга кўра, амир Кайхисравнинг сўзларини инобатга олиш зарур эди. Шу сабабли Амир соҳибкирон (амир Ҳусайнни) ҳимоя қилолмади. Амир Ўлжойту кўз кири билан ишора қилди. Амир Кайхисрав ва амир Муайяд дарҳол амир Ҳусайнни ташқарига судраб чиқариб, дарбор олдида оху зорига қарамасдан шаҳид қилишди.

Вокса бундай бўлгач, шаҳарликлар дарҳол Балхни таслим этишди. Фатҳдан сўнг амир Ҳусайннинг ўғилларини ҳам қатл қилишди ва хотинларини олий ўрдуга элтишди. Унинг неча йиллик хазина ва лафиналарини келтириб, тўплаган жамики мол-дунёсини майда-чуйда нарсаларгача амирларга бўлиб берилди. Амир соҳибкирон кўрғонни ер билан яқсон қилишни буюрди. У вилоят халқини ишга жалб қилди ва жамики ишларда адолат қондасига мувофиқ янгича тарх жорий этди.

АМИР СОҲИБҚИРОН САЛТАНАТ ТАҲТИГА ЧИҚҚАНДАН СЎНГ РЎЙ БЕРГАН ЖАМИ ФАТҲЛАР ЗИКРИ

Амир соҳибкирон Балхни фатҳ этиш ва у ердаги бошқа юмушларни саранжом қилгач, жўнаш жиловини доруссалтана Самарқанд тарафга бурди. Ҳар каердан келган амирларга ўз хоҳишларига биноан (288)

ватанларига кайтишга рухсат берди. Амир соҳибкирон музни кўприк килиб, Жайхун дарёсидан ўтди ва Шахрисабзда бир неча кун тургач, Самарқандга йўл олди. У бу табаррук шаҳарни ўзининг тахтгоҳи килиб тайинлади ва шаҳар деворларини қурдирди. Унинг шариф зоти истиколат қилмоғи учун бу ерда бир қатор уйлар бино қилишди. Самарқанд қисқа фурсатда шунчалик гуллаб яшнадики, олий жаннатга таъна килиб, ер юзининг беҳиштига айланди. Шаҳарнинг теварак-атрофида ҳам кўркам боғлар ва дилкаш иморатлар бунёд этишди. Рубъи маскуннинг барча жойларидан жуда кўп одамлар бу муборак шаҳар томон отланиб, ҳазрат Амир соҳибкироннинг адолати ва марҳамати соясидан паноҳ топишди.

Амир соҳибкирон ғурбат ва маҳрумлик йилларида Оллоҳ гаоло олдида қандай аҳду паймон қилган бўлса, айни ушбу тарик ва қоидалар асосида худонинг халқи билан муомала қилишни ўзига касб этди. Аввало барча йўлларда ёмлар барпо этишни буюрди ва халқ ўтиб-кечадиган жойлардаги харобаларни тузатиб обод қилдирди. Олий рабоблар ва хонақоҳлар қурдириб, фақиру мискинлар учун хайрия тарзида уларнинг эшикларини очиб қўйди. Яна ҳазрати расул саллаллоҳу алайҳи васаллам хонадони аҳлига муҳаббат билан қарашни ўзига фарз билиб, сайидларга нисбатан мислсиз эъзозу икром ва эҳтиром кўрсатди. Имомлар, ислом уламолари, қозилар ва улуғ шайхларга бўлган ҳурмат-эътиборини шу даражага етказдики, илму фан беҳад раванқ топиб, талабаларнинг нафақаси лозим бўлган миқдордан ҳам кўпроқ қилиб белгиланди. Бунинг натижасида бир неча минг нафар турли илмларни эгаллаган соҳибкамоллар, санокқа сиғмайдиغان даражада кўп қалби дарё истеъдод эгалари унинг улуғвор хонадони саховати ҳадылари нуридан замона чеҳрасида зохир бўлдилар. Камолот хилъатини қийган ҳар бир олим ва (289) етуклик нишони бўлган ҳар бир фозил иззат, мартаба ва шуҳратга сазовор бўлди. Чунончи, Амир соҳибкирон шу муддатгача заминнинг бепоён гиламида яшовчи халойиқнинг шоду хурамлигига боис бўлиб, шундай улкан бир давлатни идора этди ва мозий султонлари афъоли ва ўтмиш амирлари атворидан «Тоза нарсани ол ва ифлосини қўй» (матали) тақозосига кўра, мулк ишларининг яхшиланиши ва мусулмонлар манфаати учун хизмат қиладиган қоидаларнигина ўзига шиор қилиб олди. Булардан бошқаларига эътибор қилмас, балки улардан нафратланарди. Андак фурсатда Амир соҳибкироннинг барча тобелари ва яқинлари, арқони давлатдан тортиб, ҳазратнинг аъёнларигача жами амирлар ва вазирлар «Одамлар подшоҳларининг динига эътиқод қиладилар» (матали) га мос хислатларга эга бўлишди. Қолган

авом ҳам «инсон эҳсоннинг кулидир» дейилганидек, итоат камарини жон белига боғлаб, мисра:

Жон камарвор бар миён бастанд,

(Жонни камар каби белга боғлашди) ва хизмат бошини ихлос чизигига кўйдилар. Масалан, агар Амир соҳибқирон Машрикка ёки Қирвонга отланса ва бирон кимсани ўз пойтахтида ноиб сифатида кўйиб кетса, аълоҳазрат бўлган вақт ва ўрнига ноиб идора қилган пайтдаги аҳвол орасида қилчалик ҳам фарқ бўлмасди. Сиёсатда танқол ва ёсок истехкомини шу даражада мустаҳкамлаган эдики, ваҳима ва шубҳа унга дахл қилолмасди. Адолат ўрнатишда шу қадар ғайрат қилдики, унинг салобатидан фил пашшага тавозе қиларди. Бани башар ўртасида бирдамлик расмини барқарор қилди ва адовату хусумат бутунлай орадан қўпди. Жаҳон ободонликка юз тутди ва аҳли жаҳон ҳар жиҳатдан эмин ва фароғатли турмушга эришдилар. Бўриларнинг панжа ва тирноғини (290) қисқа қилди, кичикларни кучли ва катта қилди. Ҳар бир кишига молу мулк ва мартабани шунчалик бердики, бундан ортиғини тасаввур қилиб бўлмасди. Бениҳоя адолатпарварлиги жиҳатидан барча замонлардаги (ҳукмдорлардан) устун эди.

Шундан сўнг Амир соҳибқирон ўзича фикр юритдики, амир Мусо даставвал бизнинг давлатимиз хонадонига хизматкорлик ҳуқуқини исбот қилиб, бизга макбул бир тарзда қатъият ва ижтиҳод қадамини босди. Сўнгра эса ундан андак хато содир бўлди. Аммо шу туфайли уни бу кенг давлатдан ноумид қилиш мурувватдан бўлмайди. Бинобарин, Жоникига уни дараклаб чақиришни топширди ва қасрдан бўлмасин, топиб келтиришни буюрди.

АМИР МУСО ҲИКОЯСИ ВА ЖОНИКИНИНГ УНИ ТОПИБ КЕЛТИРИШГА БОРГАНИ

Жоники хазратнинг буйруғига бўйсуниб, Туркистонга жўнади ва ўша вилоятда амир Мусога етиб олди. (Хазратнинг) иноятномасини бир чопар орқали унга стказди ва ўзи ҳам чопарнинг изидан борди. Амир Мусо Жоникининг келганидан вокиф бўлгач, уни қўлга олиб ўлдириш, сўнгра эса Дашти Қипчок ёки Мўғулистон мамлакатига бош олиб кетишга ҳозирлана бошлади. Шу ниятга жазм этиб отланди ва ясол тортиб, Жоникининг устига юрди. Жоники хазрат Амир соҳибқироннинг тарбия қорхонасида иш ўрганган бўлиб, замона мизожи ва амир Мусонинг феълени лозим даражада биларди. Шу сабабли у йўлдан чет-

лашиб. қулай бир жойга вазиятдан бохабар бўлиш ва теварак-агрофни кузатиб туриш учун қоровул қўйди. Бу қоровул амир Мусонинг йўл босиш тарзи ўзгачарок тусда эканлигини кўргач, (291) бунинг тагида бир шумлик борлигини англади ва бориб Жоникини бундан воқиф қилди. Жоника ҳам дарҳол йўлдошлари билан отланди ва ўз лашкарини пистирмада қўйиб, ўзи ўта эҳтиёткорлик билан бир тепалик устидан туриб кузатди ва (амир Мусонинг) кадам олиши бошқачарок эканлигини кўрди. Жоника орқага қайтиб, ўз лашкарига ясол торгтириб, (яширинча) уни таъкиб қилиб борди. Қоронги тушгач, тўрт тарафдал ушинг устига шабихун қилиб, лашкарини тўзғитиб юборишди. Чунончи, амир Мусо озгина одами билан Ўтрор тарафга қочди. Жоника унинг уғруқини қўлга тушириб, вазиятни муфассал тарзда амир Қарлиғочга тушунтирди ва ўзи қайтиб кетди. Амир Қарлиғоч лашкарларни отлантириб, барча йўлларни тўсиб қўйди. Натижада амир Мусо зарурат ва ноилжликдан Шибиргон тарафга жўнади ва Зиндахашам билан бирлашди. Зиндахашам бир калтафаҳм ва телбасифат одам бўлгани учун унинг ифвосига учиб, бошини Амир соҳибқиронга итоат ҳалқасидан чиқазди ва сардорлик ва сарбадорлик тамаъси унинг димоғидан жой олди.

АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ ҚУРУЛТОЙ ЧАҚИРГАНИ ҚИССАСИ ВА ЗИНДАҲАШАМНИНГ УЛУҒ ҚУРУЛТОЙГА КЕЛИШДАН БОШ ТОРТГАНИ

Ҳижрий 773 (1371/72) йилга мутобиқ бўлган тўнғиз йилининг баҳори кириб, куёш гардиши баҳорги кун ва тун тенглиги нуктасига етгач, Амир соҳибқирон Чингизхон тўрасига мувофиқ қутлуг ният билан қурултой чақирди. Қандаҳор чегараларидан то Хўтан этакларигача бўлган жами сарҳадлар амирлари ва вилоятлар ҳокимлари олампадох даргоҳига бош уриб келишди. Оламнинг турли жойларидан йиғилган халойиқ (292) шу қадар кўп эдики, Кониғил водийсидаги ўтовлар уларга етмай қолди. Катта тўй берилгандан сўнг, келаси йилнинг тунқол, қули¹, ясоқ ва жори² мулку мамлакат аҳволига муносиб равишда тасдиқ қилинди. Молу хирож ишларини юритиш тартибга солинди. Ҳар кимга жиргадаги ўрни, ҳуқуқи ва мартабасига яраша муносиб суюрғоллар ва йирик уқулқалар³ тайин қилинди. Олий фармонлар ва ёрликларга имзо

¹ Қули – тартиб; низом.

² Жор – жар, давлат тарафидан қилинадиган эълон.

³ Уқулқа – саркарда ва жангчиларни рағбатлантириш учун мукофот тарзида бериладиган маблағ.

кўйилиб, кўнгиллари овланиб, хурсанд бўлган (курултой иштирокчиларига) кайтиб кетишга ижозат эгилди.

Чунончи, олдин айтиб ўтилганидек, Зиндаҳашам Шибирғоннинг метин-муस्ताҳкамлигига мағрур бўлиб, қурултойга келмади. Амир соҳибқирон унинг келишдан бош тортгани сабабини билиш учун элчи юборди. Зиндаҳашам элчига роса эъзоз-икром кўрсатиб: «упинг изидан ўзим етиб бораман» деган мазмунда пайғом юборди. Элчи кайтиб келиб пайғомни етказгандан сўнг, Шибирғондан бир киши кочиб келиб, шуни маълум қилди: «Зиндаҳашам бутунлай ёғий бўлиб, адоват зоҳир қилмоқда. Ҳазратнинг остонасига бош уриб, унга қуллук қилиш мақсадида Хуросондан келаётган Тилончи Арлотни Зиндаҳашам қўлга олиб ўлдирди». Амир соҳибқирон унинг сўзини эшитгач, воқеанинг аниқлигини текшириш учун уч кун сабр қилди. Воқеанинг ҳақиқат экани маълум бўлгач, (Зиндаҳашам билан қариндошлигини) юз хотир қилиб, амир Ўлжойтуни чақирди ва бу ногаҳоний ҳодисага қарши чора излашни буюрди. Жами амирларнинг маслаҳати ва амир Ўлжойтунинг маъқуллаши билан насиҳатомуз яхши мактублар ёзиб, амир Хожа Юсуф ва Тобон баҳодир орқали Зиндаҳашамга юборди. Зиндаҳашам ҳар иккала амирни ҳибсага олиб, ошқора адоват кўрсатиб, лашкар тўплашга (293) машғул бўлди. Амир соҳибқирон у субутсизнинг қилмишлари ҳақиқатида воқиф бўлгач, ғазаб тағини кўчиш ноғорасига уришни буюрди. Тавочилар булжорни муайян қилиб, узок-яқиндаги лашкарларни чақириб келиш учун от солдириб кетдилар. Чунончи, бир ҳафта мобайнида барча қўшин жам бўлди ва ҳамжиҳатлик билан Шибирғон томон отланиб, Жайхундан кўприк боғлаб ўтишди. Лашкар гўёким узук халқаси каби Шибирғонни ўртага олиб жойлашди. Зиндаҳашам ўзининг ўт ва сув орасида фарқ бўлиб, ҳалокати яқинлашганини билди. У ўз жонини бу қонли ўпқондан нажот соҳилига олиб чиқиши лозимлигини, бу қадар улкан лашкарга қаршилиқ кўрсатиш бефойдалигини англади. Зиндаҳашам ожизлик ва забунлиқдан бошқа чора тополмагач, хижолат юзини шармандалиқ гупроғига қўйиб, амир Жоку воситачилиги ва амир Ўлжойту ҳимоясидан паноҳ излаб, амир Хожа Юсуф ва Тобон баҳодирни шафоат учун ҳазрат ҳузурига юборди. Амир Ўлжойту соч-соқоли оқарган бошини муборак боргоҳнинг давлат ошиён остонасига уриб, Амир соҳибқирондан Зиндаҳашамнинг қонидан кечишни сўради. Бопқа амирлар ҳам уни қўллаб, узр ва шафоатдан сўзлаб, биргаликда тиз чўкиб илтимос қилишди. Аълоҳазрат Зиндаҳашамнинг қилмишлари устидан авф ва кечириш чизигини тортди, унинг гуноҳидан ўтди. Сўнгра амир Мусони топширишни талаб

килди. Зиндаҳашам кўргон тепасида туриб, қилич ва кафанни бўйнига осди ва юзини ерга қаратди. Шундан сўнг амир Мусони ўз укаси Ислом билан ҳазрат ҳузурига юборди ва музаффар лашкар қайтиб кетгач, ўзи ҳам изма-из (294) етиб боришга ваъда берди. Амир соҳибқирон амир Мусога ғоятда эъзоз-икром ва эҳтиром кўрсатди. «Ўтган ишларни эслама» (матали) га мувофиқ, ўтган-кетган ишлардан ҳеч бирини унинг юзига солмади. Молу мулки ва элу улусини барқарор холида ўзига бағишлаб, уни ўзи билан бирга Самарқандга олиб борди. Зиндаҳашам Самарқандга келишга жазм этди ва тухфаю ҳадялар ҳозирламоққа киришди.

ЗИНДАҲАШАМНИНГ ТЕРМИЗ ХОНЗОДАСИ БИЛАН ИТТИФОҚЛИКДА ИККИНЧИ МАРОТАБА ЁҒИЙ БЎЛГАНИ ҚИССАСИ

Зиндаҳашам эл бўлишга мойиллик билдириб, ташқарига чиқишга ҳозирлик кўраётган бир пайтда, Термиз хонзодаси¹ «Соҳиб уззамоннинг пайдо бўлиш вақти яқиндир ва мамлакат мерос тарикасида унга ўтади», деган тамаъ билан бутун оламга (қуйидагича) овоза тарқатди: «Мен тушимда ҳазрат Расул ва Муртазони кўрдим. Уларнинг руҳати билан мен муҳаммадий динни мустаҳкамлагумдир. Барча хосу ом бу тadbирда менга иттифоқчи бўлишлари вожибдир». У шу мазмунда бир мактуб ёзиб, унда бир қатор режаларини айтиб, мактубни Зиндаҳашамга йўллади ва уни бутунлай йўлдан оздирди. Зиндаҳашам Самарқандга жўнаш ниятидан воз кечиб, қўл остидаги лашкарлар билан Термиз хонзодасига бориб қўшилди ва биргаликда Термиз вилоятида босқин ва ғоратгарчиликлар қилишди.

Бу хабар Амир соҳибқироннинг муборак хотирига маълум бўлгач, зудлик билан шу соатнинг ўзида Хитой баҳодир ва Аргуншоҳ баҳодирга манғлой лашқарига бош бўлиб, уларни даф этиш учун отланишни буюрди. Амир соҳибқироннинг ўзи ҳам бир неча кундан кейин бутун лашкар билан сафарга чиқишга қарор қилди. Зиндаҳашам ва хонзода ўз лашкарларини чопқин учун ҳар тарафга тарқатиб, ўзлари кам сонли кишилар билан ғул (295) ясаб ўтиришганида, тоғдан тоғгача жирга ясаб, ҳайбат ва ваҳшат билан келаётган ғолиб аскарларнинг қораси кўринди. Зиндаҳашам ва хонзоданинг кўз олдидарида жаҳон

¹ Термиз хонзодаси Термиз сайидлари хонадонидан бўлиб, мазкур сайидлар ўз вақтида сомонийлар сулоласи ва бошқа ҳукмдорлар билан қуда-анда бўлишгани учун «хонзода» (худовандзода, хондзода) лакабини ҳам олишган.

коронғилашди. Улар саросимага тушиб, минг машаққат билан отларини эгарлаб, суворий бўлишдию, барибир таркок лашкарни тўплай олмадилар. Шу тариқа ёнларидаги одамлар билан Шибирғон томонга кочиб, кўприкдан ўгдилар. Ҳоят ваҳимага тушишгани ва лашкар изларидан етиб олишидан хавфсирашгани учун кўприкни бузиб кетдилар. Уларнинг талон-тарож учун ҳар тарафга тарқалиб кетган аскарлари бирин-кетин етиб келишарди. Хитой баҳодир ва Арғуншоҳ баҳодир уларнинг қочаётганидан воқиф бўлишгач, отларини чоптириб изларидан таъкиб қилишди ва аксар чопкинчиларни асир олишди. Улардан баъзилари кўприк бузиб ташланганидан бехабар бўлишгани учун, жонларини бу конли ўпқондан нажот соҳилига олиб чиқиш умидида кўприк томон чопдилар. Аммо кўприк бузилган жойга етиб келгач, саросимадан довдираб қолишди ва баҳодирларнинг ўқ ва қиличлари зарбидан кўркиб, ўзларини сувга отишди. Улардан баъзилари ўққа нишон бўлди, баъзилари эса Жайхунга чўкиб кетди, юздан бири ҳам ўз жонини омон сақлаб қололмади. Баҳодирлар соғ-саломат ўлжаларни олиб Термизга келиб тушишди ва ғалаба хабарини улуғ ўрдуга маълум қилишди. Сўнгра бу вилоятга доруға тайинлаб, орқага қайтишди. Амир соҳибқироннинг фармониغا биноан амир Жоку ўша қишда Хатлон, Қундуз ва Бағлон лашкарлари билан келиб, Шибирғонни узокдан туриб муҳосара қилди ва ҳеч бир тарафдан Шибирғонга бирон нарса элтишларига йўл қўймади.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ БИРИНЧИ БОР МЎҒУЛИСТОН ТАРАФГА БОРГАНИ ҚИССАСИ

(296) Амир соҳибқирон Зиндахашам ишидан кўнглини фориғ этиб, юқорида баён қилинганидек уни қуршовга олдиргач, шу йилнинг кузида амирлар билан иттифоқликда лашкарларни жам қилиб, Мўғулистон тарафга жўнади. У Ўзганд ва Фарғона вилоятларидан мўғулларни ҳайдаб юборди ва то Хитойгача (бўлган ерларни) забт этишга қарор қилди. Камура ва Урумтемур қарийб уч-тўрт минг хонадон мўғул билан келиб, олғормиший сурури шарафига муяссар бўлишди. Бундан сўнгра Амир соҳибқиронга илгаридан таниш бўлган Кебектемур мўғул келиб, остонбўслик давлатига мушарраф бўлди ҳамда итоат ва хизмат камарини жон белига боғлаб, ғажарчи бўлишни ўз зиммасига олди. Ўша замоннинг одатига кўра, у вилоятни чопкин қилиб таладилар. Шундан сўнг (Амир соҳибқирон) Мўғулистонни тўлалигача Кебектемулга топширди ва унинг дастини узун қилиб, то Қорахўжагача

бўлган ерларни унинг ёрлиғи ҳукми доирасига киритди. Ўзи саодат билан қайтиб, пойтахт Самарқандга келиб тушди.

Қиш ўтиб, 774 (1372–1373) йилга мутобик бўлган сичкон йилининг баҳори келгач, Зиндаҳашам Шибирғонни амир Жокуга таслим қилиб, ўзи хижолат ва шармандалик билан қилич ва кафан олиб, ҳазрат Амир соҳибкироннинг мулозимати ва қуллуғи давлати умидида йўлга тушиб, исёну туғён кулфатидан халос бўлди. Ҳазрат Амир соҳибкирон ҳам уни иззат-ҳурмат билан қабул қилиб, афв хилъати билан сарафроз этди ва ҳумоюн ўрдуга мулозим қилиб тайинлади. Бундан кейин унга Шибирғонга қайтишга рухсат этмади.

КЕБЕКТЕМУРНИНГ ЁҒИЙ БЎЛГАНИ ВА АМИРЛАРНИНГ УНИНГ УСТИГА ЮРИШ ҚИЛГАНИ ҚИССАСИ

(297) Кебектемур Мўғулистонни ишғол этгач, у ернинг тарқок лашкарларини баъзиларига ваъдалар бериб, баъзиларига эса таҳдид қилиб, (кўл остига) тўплади ва ўзини ғолиб ва қудратли ҳис қилди. Унинг димоғига шайтон йўл топиб, ўзича шундай тасаввур қилдики, гўё энди Амир соҳибкирон миғбаъд Мўғулистонга келмайди ва у ўз мақсади йўлида мўғулларни бирлаштиргач, бундай лашкар билан худди Чингизхон каби жаҳонгир бўлади. Бу хабар оғиздан-оғизга ўтиб, Амир соҳибкироннинг қулоғига етди. Онҳазрат дарғазаб бўлиб, ғоятда қаҳр билан буюрди: «Баҳром жалойир, Аббос баходир ва бошқа баходирлар қагта лашкар билан Мўғулистонга отланиб, уни даф этсинлар». Улар ҳам фармонга биноан лашкарларга бош бўлиб, Мўғулистон тарафга жўнадилар.

Улар ёғий лашкари худудига етишганида, Баҳром жалойирнинг эли тўпланиб ўзаро келишиб, ўз амирларини олиб ёғий бўлиш ва бориб Кебектемурга қўшилишга қарор қилдилар. Баҳром бу воқеадан воқиф бўлгач, амирлар билан бу хусусда машварат қилди. Амирлар ушбу дамда бу воқеани ёпиклигича пинҳон тутиб, фитначиларга (уларнинг қарори) ўзига маълум эканини билдирмаган маъқул, дейишди. Маслаҳат юзасидан уқулқо расмига кўра, уларга бир оз ғамхўрликлар кўрсатиб, кўнгилларини овлаб, ҳозирча ғофил қолдирдилар. Шундан сўнг ёғий яқинига етиб, жанговар сафларни ростладилар. Кебектемур ўз лашкарини қагта бир сувнинг ёқасида жойлаштириб кутиб турган эди. Олдинда қагта сув тургани сабабидан лашкар ўтолмагани учун, амирлар зарурат юзасидан сувни ўртада қолдириб ёсол тортишди. Хи-

той баҳодир (298) ва Шайхали баҳодир бир-бирларига таассуб килиб, бутун юриш давомида талошмиший¹ килиб келишганди. Улар ҳар иккаласи зудлик билан ўзларини сувга отиб, тезда ундан кечиб ўтиб, ҳамла қилдилар. Чунончи, ўша куни бу икки баҳодирдан қағта ишлар зоҳир бўлди. Улар бир неча бор бир-бирларини хавфли ва ҳалокатли ўпқонлардан ташқари олиб чиқишди ва соғ-саломат ўз лашкарларига келиб қўшилишди. Кебектемур уларнинг ишларидан хайратда қолди ва ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, амирлар билан сулҳ тузди. Амирлар ҳам буни вақт тақозоси, деб билишди ва орқага қайтдилар. Юқорида айтиб ўтилган, жалойир қавмига мансуб фитначилар гуруҳининг барчасини ёсоққа етказишди. Сўнгра у ердан қайтиб, ҳазрат Амир соҳибқирон хузурига келдилар.

АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ МАРОТАБА МЎҒУЛИСТОНГА ЮРИШ ҚИЛГАНИ ҚИССАСИ

Чунончи, баён қилинганидек, амирлар Кебектемур билан сулҳ тузиб қайтишгач, Амир соҳибқирон уларнинг барчасига ғазабини сочиб, роса дашном қилди. Ғайрат ва ҳамияти зўридан ҳазрат ўзи мўғул тарафга отланди. Яна ўнгу сўлдан кўп сонли лашкарлар йиғилди. Мўғул вилоятининг энг охиригача бориб, бу ўлкани бутунлай тозалашга қарор қилинди. Кебектемур жаҳонни истило қилувчи байроқлар келаётганидан хабар топгач, бир лаҳза тўхтаб туришга ҳам ўзида куч топмади. На ўлик ва на тирик бир аҳволда даштга бош олиб кетиб, қочишни ихтиёр этди. Унинг бадқорлиги туфайли мўғуллар ер билан яксон бўлди ва Мўғулистон остин-устун қилинди. Шунингдек, чопқинчилар у вилоятларнинг теварак-атрофларига босқин (299) ва талон-тарож қилиб, жуда кўп ўлжалар ва саноксиз бойликларни қўлга киритиб орқага қайтишди. Душман тарафдан кўнгиш тўла хотиржам бўлди.

Амир соҳибқирон фармонида кўра ноғорачилар саодат билан қайтиш ноғорасини чалиб, юртчилар² қайтиш манзилларини кўздан кечириб, фаррошлар саропарда ва давлат боргоҳини Самарқанд йўлига тикишди. Шундай қилиб, кўча-кўч бошланди ва Зартук манзилига етиб келишди. Иттифоқан, амир Мусо, Зиндахашам,

¹ Талошмиший – мусобақа. Doerfer. Turkische... В. II, S. 543.

² Юртчилар – қўшин қароргоҳ қуриши учун қулай жой танлаб, хозиргарлик кўриб турадиган бўлинма.

амир Хизр Ясовурийнинг ўғли, Термиз хонзадаси ва шайх Абулайс Самарқандий ўзаро иттифок қилиб, Қаросомон манзилига етганда Амир соҳибкиронни кўлга олиб, жаҳонда янгитдан фитна ва бузғунчиликни бошлаб юборишга қасам ичдилар. Тасодифан ўша машваратда уларга маҳрам бўлган бир киши келиб, давлатга (садокатидан) илҳомланиб, уларнинг боғинидаги кабоҳатдан ҳазрат Амир соҳибкиронни огоҳ этди. Ҳазрат ҳузурда тешмиший¹ қилиб исбот этишни ўз зиммасига олди. Амир соҳибкирон ўзи девони олийда ўтириб, одам жўнатди ва номи зикр қилинганларни бирма-бир чакириб, ҳазрат ҳузурга келтиришди. Ҳазрат ҳузурда бу иш ёрғу қилинди. Ўша машваратда жуда кўп киши қатнашгани учун пинҳон тутишолмади. Барчаси ўз гуноҳларини эътироф этиб, икром бўлишди. Амир соҳибкирон яна бир бор Мусонинг гуноҳидан ўтди ва унинг қилмиши устидан афв чизигини тортди. Сўнгра, сайидлиги сабабидан хонзодага мамлакат ҳудудидан чиқиб кетишини буюрди. Аммо ҳеч ким унинг тобелари ва яқинларига зиён-заҳмат етказмаслигини тайинлади. Шайх Абулайсга эса Каъбайи муаззамага жўнаб кетишни буюрди. Амир Хизрнинг ўғлини ҳам афв этди. Аммо Зиндаҳашамга (300) деди: «Қар гал янги бир фитна кўзгайсан ва ҳар лаҳза бирон улуғ одамни йўлдан оздирасан. Бундан сенинг мақсадинг нима? Шафқат ва саховатни мен сенга неча бор ортиғи билан кўргуздим. Гуноҳларинг кўплигига карамай, сенга ҳеч қачон ва ҳеч қанақа жазо бермадим. Аммо оқибатда сен мурувватга келиб, ўз хатоларингдан қайтиб, ўз нуқсонингни тузатмадинг. Бу замонда у одат сенинг табиатингга сингди ва бадфееллик сенинг (шахсингга) бутунлай ҳукмрон бўлиб олди. Энди сенинг зараринг менинг мулкимга тегмаслиги учун, бугундан бошлаб бир неча кунни менинг зиндоним кунжида маҳбус бўлиб ўтказгин». Мисра: То худ ба кужо расад саранжом? (Ишнинг оқибати қаерга олиб боради?)

Зиндаҳашам қазо ҳукмига рози бўлиб, ўзининг ёмон феъли учун берилган жазога тан берди. Амир соҳибкирон унинг қўли ва бўйнига кишан ва сиртмоқ солиб, оёғига оғир темир кишан кийгизишни буюрди. Фармонга биноан уни Самарқанд аркидаги зиндонга ташладилар. Ўша ерда унинг умри поёнига етди ва ғурур уйдан (бу дунёдан) рихлат этди.

¹ Тешмиший – сўрок қилмоқ, Doerfer, *Turkische...* В. II, S. 657.

МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН КЕШИЙНИНГ ХОРАЗМ АМИРИ ХУСАЙН СЎФИ ОЛДИГА ЭЛЧИ БЎЛИБ БОРГАНИ ҚИССАСИ, ВАССАЛОМ

Амир соҳибқирон муваффақият ва саодат билан Мўғулистон сафаридан қайтиб, доруссалтана Самарқандга келиб тушгач, Хоразмга уч бор элчилар жўнатиб, (куйидагича) пайғом йўллади: «Бизнинг орамизда яқин қўшнилик бўлгани ва ҳамиша дўстлик ҳақида сўзлаб келганимиз учун, сиз билан ҳамжиҳат эдик. Бир неча йил давомида Мовароуннаҳрда рўй берган нотинчликлар туфайли Кот ва Хива хирожиши сиз гасарруф этдингиз. Аммо олам аҳлига равшанки, Чингизхон давридан то бу замонгача вилоятнинг бу икки парча ери (301) бизнинг подшоҳларга тааллуқли бўлиб, шу пайтгача ҳеч ким бунга дахл қилмаган эди». Амир Хусайн Сўфи мутлақо илтифот этмай, шундай пайғом йўллади: «Мен бу мамлакатни шамшир зарби билан забт этганман. Ҳар кимки бу мамлакатга даъво қилса, унга шамширдан бошқа нарса билан яқин келолмайди». Амир соҳибқирон бу жавобнинг қўполлигидан дарғазаб бўлди ва жўнаш тасғини қўчиш ноғорасига уриб, таҳдид жиловини Хоразм тарафга бурмокчи бўлди. Мовароуннаҳр улуғлари, жумладан, мавлоно Жалолиддин Кеший, Хожа Асомиддин Мозий ва бошқа имомлару қозилар узр ва шафоат тили билан сўзлаб, восита ва салоҳ қадамини олдга қўйиб дейишди: «Бугунги даври давронда ислом аҳлининг фахри ва замон олимларининг макони куббат ул-ислом Хоразмдир. Унинг пок тупроғи улуғ машойихларнинг боғидир. Бир одамнинг ғарази деб, (Хоразм) сонсиз лашкар оёғи остида хору зор бўлиб, ҳалокатга юз тутмоғи муносиб эмас. Агар ижозат этилса, улуғлардан бири воситачи бўлиб, ҳар икки тарафга макбул бўладиган ҳақ сўзларни айтса, токим жангу мунозара сулҳу сафога мубаддал бўлса».

Амир соҳибқирон бу гал ҳам улуғларнинг илтимоси туфайли мавлоно Жалолиддин Кешийнинг Хоразмга жўнаб, элчилик вазифасини бажариб, (Хусайн Сўфига) жўяли ваъз ва насихатлар айтишини яроқ билди. Мавлоно Жалолиддин олий ишоратга биноан жўнаб кетди ва етиб боргач, элчи сифатида ўз вазифасини адо этишга киришди. Амир Хусайн Сўфи: «Амир соҳибқирон мендан чўчиб қолибди», деб тасаввур қилдими ёки ўзига ҳаддан ортиқ ишонганиданми, қўполлик билан шундай деди: «Сизнинг мамлакатингиз дорулҳарбдир ва унинг барча жойига жиҳод қилиб (бостириб кириш) жами мусулмонлар учун вожибдир. (302) Шунга қарамасдан биз ҳужум қилмадик. Бизни Мовароуннаҳр ерларини ҳам Хоразмга қўшиб олишга мажбур этманг».

Шуни айтгач, Жалолиддин Кешийни бир хилват жойга элтишларини буюрди. Бирон кимсанинг унга ғамхўрлик кўрсатишини ман этиб, бир неча ишончли одамни узоқдан туриб уни кўриклашга тайинлади.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХОРАЗМГА ОТЛАНГАНИ ВА У МАМЛАКАТНИ ОЗОД КИЛГАНИ ЗИКРИ

Амир соҳибқирон яна бир бор турли панд-насихатларни ўз ичига олган мактуб ёзди, аммо Ҳусайн Сўфи бунга ҳам илтифот қилмади. Амир соҳибқирон салтанатнинг номусини риоят қилиб, зарурат юзасидан лашкарларни ростлаб, 775 (1373/74) йилда Хоразмга отланди. Етиб келиши биланок, Кот калъасини забт этди. Ҳусайн Сўфи ўзининг қайсарлигидан пушаймон бўлди ва сулҳ истаб, элчилар жўнатди. Қайхисрав Хатлоний ўзининг калтабинлиги туфайли (сулҳга) тай-ёргарлик талбирларини барбод қилди ва Ҳусайн Сўфига махфий пайғом йўллади: «Унинг (Темурнинг) мизожи тузалишдан ўтган. Сен белгиланган бир кунда лашкарларингни бошлаб келгин. Мен сенинг мададинг билан бу мустабидни давлат саҳнасидан улоқтириб ташлайман». Ҳусайн Сўфи тўсатдан бор лашкарлари билан Султони ғозий лашкаргоҳига бостириб келди. (Иттифокан) лашкарнинг аксар қисми чопкинга кетган эди. Шунга қарамасдан, Амир соҳибқирон отга минди ва (қароргоҳда) ҳозир бўлган бир қисм одамларга мукам-мал қуролланиб, дарҳол олдида йиғилишни буюрди. (303) Тасодифан Қоғон Ўкузи номли дарё ўртада эди. Баҳоидирлар қўркмасдан жиловни кўйиб юбориб, ўзларини сувга уриб (дарёдан кечиб ўтиб) ҳамла қилишди. Ҳусайн Сўфи ўз хаёлидагини амалга ошириш амри маҳол эканлигини кўргач, орқасига қайтди ва ўша куннинг ўзида дилига ўрнашиб қолган ваҳима туфайли касалга чалиниб, бир ҳафтадан кейин ўлди.

Хоразмликлар унинг укаси Юсуф Сўфини тахтга ўтирғиздилар. Амир соҳибқирон шаҳарга яқинроқ жойлашиб, жиддий равишда буткул муҳосара қилмоқчи бўлди. Юсуф Сўфи узр ва шафоат юзасидан кўйлаб элчиларни ҳазрат ҳузурига юборди. Амир соҳибқирон ҳам сулҳга розилик билдирди ва унинг биродарининг қизини¹ ўз ўғли Жаҳонгирга номзод қилиб, қайтиб кетди. Аммо бундан сўнг Юсуф Сўфи аҳдни бузиб, ўз ваъдасига вафо қилмади. Амир соҳибқирон яна

¹ Яъни Оксўфининг қизи Хонзолани. Унинг асл исми Севинбека бўлиб, онаси Олтин ўрда хони Ўзбекхоннинг қизи эди.

сафарга отланди. Юсуф Сўфи бу гал ҳам элчилар ва мактубларни орага солиб, тазарру ва зорланишлар қилиб, (ҳазратнинг) чексиз қарамидан паноҳ излади. Амир соҳибқирон Ёдгир Барлос ва улуғ Ўлжойтунни унинг қизига совчиликка жўнатди. Юсуф Сўфи уларни эҳтиром билан кутиб олди ва муродига етиб, ўз қизини улар билан (ҳазрат) даргоҳига юборди.

Амир соҳибқирон Урусхонга¹ қарши (уруш) ҳолатида турган бир пайтда, Юсуф Сўфи ниҳоятда қалтафаҳмлиги туфайли, бир неча ўгрини (соҳибқирон) мамлакатининг сарҳалларига, туркманларнинг туяларини ҳайдаб келишга жўнатди. Ўзи ҳам қудрати ва имконига яраша бузгунчилик қилиш учун отланди. Амир соҳибқирон Урусхоннинг фитнасини (304) бартараф қилгандан сўнг, хотири ранжиганлигини етказиш ва шикаятларини айтиш учун унга элчи юборди: «Ҳар икки тарафдан иттифок барқарор бўлгандан сўнг, бу хил ҳатти-ҳаракатларни қандай тушунмоқ керак?» Юсуф Сўфига бу сўзлар қаттиқ ботиб, элчини банди қилди ва ихтилоф юзасидан ҳаё пардасини буткул очиб ташлади.

Амир соҳибқирон 781 (1379–1380) йилга мутобик бўлган кўй йилининг илк баҳорида қатта лашкарлар билан Хоразмга отланди ва Эски Ўқуз дарёсидан кечиб ўтиб, шаҳар ташқарисига келиб жойлашди. Тавочилар дарҳол ҳуמוюн даргоҳдан ишорат олиб, туманлар ва ҳазоралар ўз мурчолларига жойлашишларини тунқол қилдилар. Қуронлар атрофига чуқур хандақ қазиб, девор ҳам тиклашди ва беҳавотир муҳосарага машғул бўлишди. Ҳар куни икки маҳал жанг бўларди. Бир куни амир Юсуф Сўфи паҳлавонлик даввосини қилиб, Амир соҳибқиронни (яккама-якка) жангга чорлади. Амир соҳибқирон бир ўзи от чоптириб, хандақ ёқасига келди. Юсуф Сўфи ўз сўзида турмади ва шарманда бўлди. Амир соҳибқирон бир муддат тўхтаб туриб, сўнг орқасига қайтди. Бошқа куни Юсуф Сўфининг биродари бўлган Ёйик Сўфи кўп сонли қўшин билан шабихун қилди. Амирзода Умаршайх кўпинча муқаммал қуролланган бир неча қўшинни эҳтиёт учун саклаб турарди. Дарҳол ушбу жамоа билан отланиб, шундоқ жонбозликлар кўрсата бошладики, теварак-атрофдан бир гуруҳ баҳодирлар мададга етиб келишди. Иттифокан, ҳар икки лашкар дарё (ва шаҳар) ўртасида жон-жаҳдлари билан қиличбозлик қилишарди. Амирзода Умаршайх наъра тортиб, бор

¹ Урусхон – Олтин Ўрда парчаланишнинг натижасида Сирдарё шимолда пайдо бўлган Оқ Ўрда давлати хони (1364–1375).

куч-куввати билан (305) ҳамла қилиб, душманни орқага чекинишга мажбур қилди ва ўзи ҳам араллашиб, ичкарига кириб кетишига сал қолди. Ногаҳон нишонга олиб отилган бир ўк амирзода Умаршайхнинг муборак билагига тегди ва уни сафдан чиқарди. Баҳодирлар жиловни тортиб орқага қайтишди.

Эртаси кун Амир соҳибкирон кўчишни буюриб, калъа девори яқинига келиб жойлашди. Шундан сўнг манжаник ва арродалар учун тепаликлар бунёд этиш ҳамда раъд ва каробуғроларни¹ созлашга бошладилар. Манжаникнинг сопконида отилган дастлабки тош каршидаги миноранинг битта куббасини уриб туширди. Бошка бир тош Юсуф Сўфи қасрининг пештокига бориб тегди ва уч қаватни вайрон этиб, қарийб юз газ деворни кулатди. Бунинг ваҳимасидан Юсуф Сўфини қалтирок босиб, унинг шижоатига путур етди. Шаҳар мухандислари манжаник тошларига қарши талбир сифатида ичига сомон ва пахта тўлдирилган тери коплар тайёрлашни ўйлаб топишди. Амир соҳибкирон нефть идишларидаги (ёнувчан) моддани ўк учида уларнинг бу мосламасига қаратиб отишни буюрди. У бирданига ўт олди ва бунинг даҳшатидан шаҳар аҳолисининг дилини бутунлай ваҳима қоплади. Юсуф Сўфи у мавзёдан бошка жойга кўчиб ўтди ва бир неча кундан кейин ушбу заҳматлар туфайли вафот этди.

Хоразмликлар Ёйик Сўфини унинг ўрнига ўтказмоқчи бўлдилар. Хожалок у билан низолашиб юргани учун рози бўлмади. Ёйик Сўфи уни ўлдиришни қасд қилди. Хожалок бундан воқиф бўлгач, дарҳол ўз қўл остидаги дарвозани топшириб, (ҳазрат) даргоҳига жўнади. Амир соҳибкирон фурсатни ғанимат билиб, дарҳол ноғораларни гумбурлатиш ва (306) иттифокликда «султоний жанг» ни² бошлашни буюрди. Шаҳар бир лаҳзада фатҳ этилди. Неча-неча йиллар давомида тўпланган жаминки бойликлар, етти иклим султонларининг ҳасратига сабаб бўлган нафис буюмлар ва ганжиналар тасарруф қилинди. Амир соҳибкирон шаҳар аҳолисининг барча аслзода хонадонларини ва машҳур кишилар жамоасини кўчиртириб, Шайхали баҳодирни доруғаликка тайинлаб, қайтиб кетди. Хоразм ўрнига куббат ул-хазро Кешни бугунги кунда ҳам мавжуд бўлган (янгича) тарҳда қуриб, Хоразмдан кўчиб келганларни шу ерга жойлаштирди.

¹ Раъд ва каробуғро – ўтсочар камал қуроллари.

² Султоний жанг – лашкарбоши тарафидан асосий қучлар майдонга тапшланадиган ҳал қилувчи жанг.

СУЛТОН СОХИБКИРОННИНГ ХУРОСОН ФАТҲИГА ОТЛАНГАНИ ВА УЛ МАМЛАКАТ ХУКУМАТИНИ АМИРЗОДА МИРОНШОҲГА НОМВОД ҚИЛГАНИ ЗАКРИ

Амир соҳибкирон Хоразм фатҳидан фориг бўлгач, амирзода Мироншоҳга эллик кўшун ҳамда эл-улуси билан кўчиб, Балх водийсига бориб ўрнашишни тайинлади. Шундан кейин онҳазрат катта курултой ўтказиш ҳаракатига тушди ва Ҳиротдан малик Ғиёсиддин ва Калотдан Алибекни Хуросоннинг бошқа сардорлари билан биргаликда (курултойга) чақирди. Алибек (Калотий Жониқурбоний) етиб келди, аммо малик Ғиёсиддин хануз вилоятларнинг ҳосилини кальаларнинг омборларига ташиттирмаганини баҳона қилиб, фурсат сўради ва шундай жавоб ёзди: «То Ҳожи Сайфиддин келмагунча, менинг бормогим узрилир». Амир соҳибкирон (курултой ҳақидаги) ҳужжатни тасдиқлаш учун Ҳожи Сайфиддинни юборди. Аммо малик Ғиёсиддин ўз ваъдасига вафо қилмади. Унинг ботинидаги ниётлар Амир соҳибкиронга маълум бўлгач, ушбу йил кузида амирзода Мирношоҳга Ҳирот вилоятига лашкар тортиб, то (307) Бодғис ҳудудигача бориб, вилоятнинг аксар қисмини ғорат ва талон қилиб келишни буюрди. 783 (1381–1382) йилга мутобиқ бўлган товук йилининг баҳорида Алибек жўнатган одамлар етиб келишди ва Амир соҳибкиронни Хуросон юришига тарғиб қилиб, белгиланган бир кунда Алибек жониқурбон (кабиласи) лашкари билан Мурғоб дарёси ёқасида (Амир соҳибкиронга) келиб қўшилмокчи эканини айтишди. Амир соҳибкирон уларни тезда орқага қайтариб юборди ва бутун лашкарлар билан Хуросон фатҳи азда сафарга отланди. Алибек ваъдасига хиёнат қилиб, келмади. Амир соҳибкирон эътибор бермади ва Хуросон кальалари ичида энг метин-мустаҳками бўлган Фушанж кальасини камал қилишга машғул бўлди. Бу биринчи зарба бўлгани учун, унинг даҳшати Хуросон аҳолисининг дилига ўрнашсин, деб амирлар ва шахзодаларга бор кучлари билан жонбозлик кўрсатиб жанг қилишни буюрди. Ўзи ҳам баҳодирлар билан ёнма-ён туриб, дарвозага жуда яқин келди. Иккита ўк муборак қалқонига келиб тегди, аммо ҳазрат эътибор бермади. Ушбу саъй-ҳаракат натижасида шундоқ метин-мустаҳкам кальа бир лаҳзада фатҳ этилди.

Бу хабарнинг ваҳимасидан малик Ғиёсиддиннинг қўл-оёқлари шалвираб қолди ва ўз бахтсизлигининг муқаддимаси рўй берганини аңглади. Амир соҳибкирон Фушанж фатҳидан сўнг ҳумоюн байроқларни

Хирот муҳосараси томон йўналтирди. Малик Гиёсиддин гарчанд (308) нарра шернинг панжасига муковамат килиш ожиз тулкининг иши эмаслигини ва бўрон ҳамласига сабот билан бардош бериш бечора пашшанинг қуввати доирасидан ташқари эканлигини билса-да, номусни риоят қилиш учун ўз лашкарининг баҳодир ва жанговар кишиларидан иборат катта бир тўпни жаҳонни забт этувчи кўшинга пешвоз чиқишга юборди. Чигатой хировуллари уларга одат бўлган коидага кўра, дастлаб хийла билан орқага чекиниб, уларни олдинга тортишди ва «урушда маккорлик жоиздир» маталига биноан, уларни богкўчалардан ташқарига олиб чиқишди. Шундан кейин шафқатсиз тиг билан уларга мардонавор ҳамла қилиб, то қўрғон дарвозасигача барчасини отларнинг туёқлари остида ер билан яксон қилиб ташлашди. Гўёким хазон фаслида кучли шамол барглари ерга тўккандек эди. Шундан сўнг мўғул ва кўчманчилар билан бўлган жангда тозик голиб бўлолмаслиги ва нарра шернинг панжасига оҳунинг шохи тоб келтиролмаслиги малик Гиёсиддинга равшанроқ маълум бўлди. У ўзи ва халқидан умидини узди. Ҳайҳот, ҳайҳот, шиддатли селни хасу хашак йиғиб ва куму тупрок тўкиб, қандай тўхтатиб бўлади ва жаҳонни куйдирувчи оташ алангасини сув томчиларини сепиб ўчириб бўлурми?! Малик Гиёсиддин заруратдан жон талвасасига хос ҳаракатлар қилди ва хийла-найранг ишлатиш умидида бесаранжом бўлди. Амир соҳибқирон одатланилган коидага кўра лашкаргоҳ қуриб, жойлашиб олди. Окшом пайти қоронгу тун зулмати қуёш нурларини қувлаб, қон-қора панжа (309) офтобнинг заррин қайиғини қорамой денгизи қаърига гарқ қилганида, Малик Гиёсиддин, тулки ғазабнок шернинг масканида ўйнаши мумкин ва хийла қўли билан тадбир арконини нажот кунгурасига отса бўлади, деган хаёл билан бир гуруҳ (жангчиларини) шабихун ниятида ташқарига юборди. Улар ҳали қурон чеккасига етиб келмасларидан бурунок сурон кўтардилар. Чигатой баҳодирлари ўзларига расм бўлган коидага кўра, нафасларини ичларига ютиб, ёғийнинг келишини кузата бошладилар ва ҳеч қандай ҳаракат қилмадилар. Ажали етган хуросонликлар, улар ғафлат уйқусига кетишган, деб тасаввур қилиб, фурсатни ғанимат билиб, иштиёк билан ташландилар. Ногоҳ, гўёким йўлбарс тошлар орқасидаги пистирмасидан сакрагандек ёки арслон чангалзордаги пинҳон маконидан саҳрога югуриб чиккандек, баҳодирлар бирварақайига пистирмадан чиқиб, қўлларини ўққа чўздилар ва баҳор мавсумидаги ёмғир томчиларни мисоли ёпирилдилар. Ўша кеча қуроласлаҳа, асбоб-анжом, кийим ва саллалар даштнинг ҳамма ерида шу қадар пароканда бўлиб, сочилиб ётардики, мўғуллар тасаввурга сиғмас

даражада кўп бўлишса-да, уларни уч кун йиғдилар ва шунда ҳам тугамаган эди.

Малик Ғиёсиддин на маккорлик ва на жангда бас келолмаслигини билгач, катта лашкари йўқлигидан бирон тadbир тополмай, пажога йўлини кидириш фикрига чўмди. Жума куни шаҳар аҳолиси қалъа девори устидан жоме масжидига боришаётганида, Амир соҳибкирон бирваракайига нарвонларни кўтариб, кўрғон деворига тирашни буюрди. То (шаҳарликлар) хабар топишгунча (310) (жангчилар) куш каби юкорига кўтарилишди. Амир соҳибкирон ҳеч кимса асирларга зуғум қилмасдан қўлга олинганларни даргоҳга келтиришлари ҳақида жор эълон қилдирди. Ўн минг киши банди қилинган эди. Амир соҳибкирон уларнинг барчасини озод қилиб, ҳар бирига ушбу мазмундаги шартлардан иборат иноятномани бердирди: «Агар шаҳар аҳолиси жангга машғул бўлишда давом этишса, қалъа яқсон қилинганидан кейин ўз гуноҳларининг жазосини гортқусидирлар. Лекин, агар оёқларини осудалик эшигига қўйиб, бошларини узлат бурчагидан ташқари чиқазмасалар, барчалари соғ-саломат ва дахлсиз қолишади». Бечоралар қалъа тарафга йўл олишди ва қалъа аҳолиси ўзларининг қариндошлари ва танишларини бирин-бирин тезда тортди олишди. Бажарилиши вожиб бўлган шартлар мазмуни тарқалгач, хос кишилар ва оддий одамлар жангдан қўлларини тортишди. Малик Ғиёсиддин ҳарчанд саъй қилмасин, ҳеч ким унинг буйруғига итоат қилмади.

Эртаси куни куёш нурлари уфқ матлабидан жилоланиб, офтоб машъаласининг шуъласи фалак буржи дарвозасининг кунгурасини яркиратганида, малик Ғиёсиддин ўз ўғли Мир Мўғулни Паҳлавон Искандар Шайхий билан биргаликда ташқарига юборди. Амир соҳибкирон Паҳлавон Искандарни хузурида олиб қолди ва малик Ғиёсиддин ўғлининг кўнглини олиб, умидвор қилиб қайтариб юборди. Малик Ғиёсиддин ҳануз хотиржам эмас эди. Қамал қилувчиларнинг чапарлари хандак ёқасига етиб, харақларни юргизишга бошлашгач, малик агар яна бир лаҳза ҳаялласса, қалъанинг аҳволи ҳам шаҳар истехкомининг ҳолига ўхшаб қолишини англади. У ожизлик кафанини (311) умид бўйнига ўраб, тавба-газарру шамширини кўтарди ва давлатпаноҳ даргоҳига йўл олди. Амир соҳибкирон бўлиб ўтган ишлар устидан афв қаламини тортиди ва уни бошқа амирлар сафига ўтиргизиб, хос хилъат кийгизиб махсус кишилар қаторига қўшди. Шундан сўнг малик арз қилди: «Шухрати рубъи маскунга ёйилган Ашқилжа қалъасини бу давлат шукронаси учун пешкаш қиламан. Аълоҳазрат лутфан қабул этсалар». Амир соҳибкирон унинг илтимосини қондирди. Малик бир

гурухни ўзига ҳамроҳ қилиб, қалъа дарвозаси олдига элтди ва у ернинг кутволи бўлган ўз ўғли амир Ғурийни ташқарига чақириб, қалъани таслим қилди.

Шундан сўнг ҳазрат Амир соҳибқирон Жаҳоншоҳ барлосни манғлой қилиб Мозандарон тарафга жўнатди ва ўзи ҳам унинг изидан отланди. Абумуслим Марвазий дафн қилинган жой бўлган Се Тарози Райҳон деган манзилда тўхтадилар. Алибек Қалотий ва Али Муайяд Сабзаворий давлатпаноҳ даргоҳга келишди. Амир соҳибқирон уларга июнатлар кўргузиб, Исфаройин қалъаси томон жўнади. Бу ернинг амир Вали тарафидан мудофаа учун қўйилган кутволлари жангга ҳозирландилар. Ҳали лашкарнинг учдан бир қисми ҳам юртга етиб келмаган эдики, юртчилар ва кўталчилардан¹ бир гуруҳи ваҳшат солиб (қалъага) ташландилар ва кўз юмиб очгунча Исфаройин фатҳ қилинди. Амир соҳибқирон уларнинг нодонликларидан қаҳрланиб, (қалъа) сипоҳийларининг барчасини қатл қилишни буюрди. Амир Вали (312) галаба шиорли байроқлар етиб келганини эшитгач, ўз мулкларининг ноиб бўлган амир Ҳожини саноксиз тухфаю ҳадялар билан Амир соҳибқирон истикболига юборди ва ўзи ҳам Амир соҳибқирон қайтиб кетганидан кейин Самарқандга боришга ваъда берди. Амир соҳибқирон унинг ёлғонини айти ҳақиқат билиб, қайтиш жилловини Жаҳон ва Арғиён тарафга бурди. Бир неча кун ул яйловларда лашкарларнинг от-уловлари қувватга киргандан сўнг, вилоятлар ҳокимларига ўз диёрларига тарқалишни буюриб, ўзи ҳам доруссалтана Самарқандга жўнади.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ МАРТА ХУРОСОН ТАРАФГА ЖўНАГАНИ ЗАКРИ

784 (1382–1383) йилга мутобик бўлган ит йилининг кишида, чунончи, зикр қилинганидек, қишлоқ учун Занжирсарой ихтиёр қилинди. Шу даврда Амир соҳибқироннинг фарзандларидан энг суюқлиси бўлган Ако Беги вафот этди. Бу воқеанинг қайғуси кучидан Амир соҳибқирон жуда гамгин бўлиб қолди. Ушбу ҳол асносида амир Вали Сабзавор устига лашкар тортиб, Ҳожа Али Муайядни муҳосара қилгани ҳақида хабар келди. Алибек (Қалотий) ҳам туғён ёқасидан исён бошини чиқазган эди. Амирлар орасидан ҳеч ким (313) бу хабарларни арзга етказмоққа журъат қилолмас эди. Амир соҳибқироннинг руҳиясига таъсири ғоят

¹ Кўтал сўзининг маъноси довои бўлиб, кўталчилар сўзи доводдан ўтиш учун йўл ҳозирлайдиган кишиларни аниқлаш керак.

юкори бўлган Катта хоним, яъни Кутлуғ Туркон Оғо насиҳат тили билан сўзлаб, бу хабарларни унга маълум килди. Амир соҳибкирон зарурат юзасидан буйруқ берди ва лашкар амирлари белгиланган булжорда ҳозир бўлишди. Сўнгра Жайхундан ўтиб, даставвал Калотга йўл олишди. Номдор кишилардан бири ғолиб аскарлар бораётгани хабарини Хожа Али Муайядга етказиш учун Сабзаворга юборилди. У одам етиб борганида амир Вали чапарларни Сабзавор калъаси хокрезига¹ етказиб, калъа деворининг теварак-атрофини тўқилган панжара билан ўраб олган эди. У одам отини ташқарида қолдирди ва амир Вали лашкарлари орасига кириб, бир эгасиз чапарнинг орқасига жойлашди. Сўнгра у калъа аҳлига элчилигини билдириш учун кичкириб ўзини танитди ва уни тепага тортиб олишди. Хожа Али Муайяд муборак мактубни кўргач, шодлик ва қувончини ичига сиғдиролмай, ўрнидан сакраб турди ва (ғалабадан) башорат ноғорасини чалишни буюрди. Шундан сўнг бояги одам калъа девори тепасидан, амир Валининг рўнарасига келиб туриб, ўзини зоҳир килди. Мозандаронликларнинг гумонлари тасдиқланди ва улар ажал муқаррар ҳамда катта бало пистирмада турганини англашди. Улар жангдан қўлларини тортишди ва деярли забот қилинаёзган калъани ўз ҳолига қўйишди.

Амир соҳибкирон Калот ноҳияси яқинига (314) етгач, Алибекни чақириш учун фармон ёзиб жўнатди. Алибек шундай пайғом юборди: «Камина томонидан қабих ғустохлик содир бўлган эди. Шу сабабли мулоқотга журъат этолмаяпман. Агар хумоюн ўрду орқага қайтса, мен ҳам изма-из етиб бораман. Ёки онхазрат кичик бир гуруҳ билан калъа дарвозасигача ташриф буюрсалар, мен қуллук қилиб пойбўсларига мушарраф бўлардим». Амир соҳибкирон унинг илтимосига кўра икки отлик ҳамроҳлигида қояларининг ҳар харсанги тоғ чўққиси билан рақобат қиладиган ва Дамовандни пасткам тепалик деб атайдиган шундоқ ёвуз дарада қарийб икки фарсанг келадиган тор ва қоронғи йўлни таваққал қилиб босиб ўтишди. Алибек бир неча кишини бир қанча танг жойларда фурсат етганида касд қўлини ҳаракатга келтиришлари учун қўйган эди. Азалий саодат мадади ва илоҳий иноят қўллаши уларнинг кўзини бойлаб қўйди. Шунга қарамасдан, Алибек ташқарига чикмади. Бир муддатдан сўнг Амир соҳибкирон (ва ҳамроҳлари) қандай боришган бўлса, шундай соғ-саломат қайтиб келишди. Шундан кейин Амир соҳибкирон шундай овоза тарқаттирди: «Мен Мозандаронга юриш қилиш ниятидаман. Агар Алибек ҳам изимиздан етиб борса, сўз бўлади. Акс ҳолда, ҳаялламаздан тағор ва сов-

¹ Хокрез – мудофаа хандаги қазилганда чиқазилган тупроқ.

рин¹ хозирласин». Коронги тушгач, Амир соҳибкирон бир гурухни илғор тарзида юборди. Улар тонг пайтида, қалъа аҳлининг пода ва сурувлари ўтлоқда ёйилиб юрганида, барча молларни хайдаб кетишди. Юраги олинган ва кўп зиён кўрган Алибек тушкунликка тушди. Ўша куни лашкарлар Калотнинг отлик ва пиёдалар юрадигаи йўлларини олишмиший қилиб, кеч кириш билан ясои тузиш учун Кухмол тарафга отландилар. Маширик карвонининг муқаддимаси (315) уфқ соҳилидан кўчиш ноғорасини чалиб. Хўтан хисрави фалак эғнидан аббосийлар либосини² ечиб таплаганида, қалъа аҳли ўзларини ўк тўфони ва қилич яшини ўртасида кўрдилар. Алибек осмон мартабали ва фалак рутбали соябон қаршисида тавба-тазарру бошини хорлик тупроғига суриб, лашкарларни қайтаришни илтимос қилди. У қуюқ ва қатъий қасамёдлар қилиб, тонг пайтида даргоҳга боришини айтди. Амир соҳибкирон бу гал ҳам мулоҳаза қилди ва қўлга қирай деб турган қалъадан воз кечди. Аммо Алибек тағин ўз сўзига хиёнат қилди.

Амир соҳибкирон Лахро дарасининг даҳанасида тош ва гачдан бир қалъа қурдирди ва Ҳожихожа ибн Тузакни беш юз пиёда аскар билан шу ерга жойлаштирди. Суюрғотмишхон, Али ибн амир Муайяд ва Шайхали баҳодирларни қирқ жанговар қўшун билан Калотнинг теварак-атрофидаги йўллари чикувчи ва қирувчиларга бекитиш учун ушбу ноҳиянинг чеккаларига қўйди. Амир соҳибкироннинг ўзи Мозандарон тарафга жўнади. У Хуррамобод дараси олдига етиб борганида, амир Вали яна бир бор нафис ва аъло пешкашлар ҳозирлаб, амир Ҳожини ҳазрат хузурига жўнатди.

Ушбу ҳол асносида бир одам Шайхали баҳодирга, яширин йўлдан қалъага бошлаб бораман, деб уни шунга ундади. Шайхали баҳодир бу ишга иштиёқи баландлигидан, мабодо бошқалар бу фатҳга шерик бўлишмасин, деб ўз одамлари билан пиёда тоққа йўл олди. (316) Иттифокан, у одам йўлни йўқотиб қўйди ва тонг отишига яқин бир тошлоқ камарда тўхтаб қолишди. Кундузнинг равшан нурлари ва оламни ёритувчи қуёш машъаласининг шуъласи туфайли, қалъа ҳимоячилари уларнинг қорасини илғаб қолиб, теварак-атрофларини ўраб олишди. Шайхали баҳодир чандон саъй-ҳаракат қилдию, аммо бундан бир иш чиқмади. Ноилож таслим бўлди. Алибек (Калотий) Шайхалига шафқат назари билан қаради ва уни ўз тахти ёнига ўтирғизди. Бу дахшатли хабар Амир соҳибкиронга етгач, у жуда афсусланди ва зарурат юзасидан Мозандарон юришини бекор қилиб, орқага қайтди.

¹ Тағор ва соврин – голиб томон лашкарига бериладиган хирож ва ҳадялар.

² Хўтан хисрави – қуёш, аббосийлар либоси – тун маъносида. Чунки аббосийлар сулоласи байроғи қора рангда бўлган ва бу ранг ушбу сулола рамзига айланиб қолган.

Хуросоннинг жами сардорлари даргоҳга келиб кўшилган бўлишса-да, Туршиз калъаси кутволи хануз бош уришга келмаган эди. Маслаҳат юзасидан Калотга эътибор қилмай, Туршизни мухосара қилишга фармон берилди. Али Садид бу метин калъанинг мустаҳкамлигига орқа қилиб, жанг кўли билан беадаблик довулини қокди ва қайсарлик боппини манманлик қалқоши ортига тортди. Иттифоқан, ул калъа хандаги сувга тўла фарқ қилувчи кўлга ўхшар, унинг чуқурлигини қиёсий ўлчов билан аниқлаб бўлмасди. Муҳандисларга тайёрани¹ ишга солиб, ернинг нишабини аниқлаш амр қилинди: (ҳисоб) ўн фарсангга баробар чиқди. Қазувчиларга бу ердан ҳар бири ўн фарсангга баробар бўлган қарийб элликга кориз² казиб, ул хандакнинг сарчашмасини саҳрога қаратиб окизиш хақида фармон берилди. Сув ер қаърига кетгандан сўнг, хандакнинг лойи офтоб ҳароратидан худди сув кўрмаган сопол идишдек (317) куп-қурук бўлиб қолди. Шундан кейин хокрез, девор ва буржларда улкан раҳналар очинди. Чунончи, калъа деворининг бўлак ва парчалари тахталар ва белпоялар устида муаллак бўлиб қолганди. Ҳар бир ёриқ ҳосил бўлганида, Али Садид биродарлари билан бирга олишув чапарини хандак чеккасига қўйишар ва тошлар зарбаси билан баҳодирларнинг оташ дамли қиличлари ҳамлаларини қайтариб, (ёриқни) қайтадан маҳкам қилишарди. Шу тариқа, калъа девори ва буржларнинг ён-атрофлари бир неча марта иморат қилинди, ўпирилди ва қайта тикланди. Шундоқ қудратли подшо шу тўрт деворни эгаллашга ожизлик қилди.

Оқшом пайти бахт юлдузи ложувард тахтга хурсандчилик либосини ёйиб, давлат ёритқичи (ой) саодат матлаъидан балқиб чиққанида, Али Садид хабар этмасдан ва олдин бу ишнинг муқаддимасини адо этмаганига қарамасдан, таваккал кафанини зору тавалло бўйнига ўраб, калъа қалитини кўлига олиб, ташқари чиқди. У биронта амир ёки ва-зирга илтижо қилмасдан, очик-ошкор тўғри боргоҳ эшиги олдига келди ва удайчига деди: «Ичкарига кир ва ҳазратга фалон хокисор банда эшик олдида турганини маълум қилгин». Амир соҳибкирон унинг жасурлигидан ҳайратга тушди ва ичкарига чақирди. Али Садид қалитни ерга қўйди ва тазарру юзини тупрокка суриб, узр ва шафоат тили билан қудратли давлатни дуо қила бошлади. Амир соҳибкирон деди: «Бу даргоҳга мулозимат қилиш ниятида экансан, нега шунчалик қайсарлик қилиб, ушбу барча қон тўкишларга сабабчи бўлдинг?» Али Садид

¹ Тайёра – мағнда ҳам шундай. Муҳандис (инженер)лик асбобларидан бири эканлиги англашिलाди.

² Кориз – ер ости ариғи.

деди: «Барча замонларда бошқа мамлакатларга нисбатан Хуросон мамлакатининг орияти кучли бўлган. (318) Эндиликда ҳумоюн ўрду бу ўлкани фатҳ қилишга отланди ва бунга осон бир тарзда муяссар бўлди. Бундан бу мамлакат баҳодирларининг кучли орияти бемиқдор бўлди. Бинобарин, (жангга) журъат қилдим, токим шундай ўрмон нар шерлардан холи ва бу майдон ботир кишилардан бўшаб қолган, деб тасаввур қилмасинлар». Амир соҳибқиронга унинг сўзлари ёкиб тушди ва уни турли суюрғол ва инъомлар билан сарафроз қилди. Қалъа (девори) фармонга кўра тупрок билан текислаб ташланди.

Ушбу фатҳ асносида, Шоҳ Шужоънинг муқаррибларидан бири бўлган Умаршоҳ номли киши элчи сифатида даргоҳга келиб, Форс ва Ирокнинг ноёб буюмларидан шунчалик кўп тухфаю совғалар етказдики, у кенг даштнинг юзаси ҳарир ва шоҳи матоларга ғарк бўлиб қолди. Амир соҳибқирон унга иззат-ҳурмат кўрсатиб, ўз элчиларини ҳамроҳ қилиб жўнатди. Сўнгра ҳазрат катта ўрдулар билан Родикон кўруғига йўл олди.

Иттифоқан, ўша йили Калот тоғларида жуда оғир вабо тарқалди ва жониқурбон қавмининг аксарияти кирилиб кетди. Алибек (Калотий Жониқурбоний) зарурат юзасидан Шайхали баҳодирни воҳита қилиб, даргоҳга келди. Амир соҳибқирон унинг гуноҳидан ўтди, аммо бундан сўнг бу қавмнинг уругини Калотда қолдирмай, Самарқанд тарафга кўчиртирди. Ҳазрат қайтиб кетаётган пайтида, малик Ғиёсиддиннинг хатти-харакатларидан (319) унинг улуг тўрага мувофиқ тарзда ҳаёт кечирмаётганидан воқиф бўлиб, уни ҳам фарзандлари билан кўчиртирди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ СЕЙСТОН ТАРАФГА ОТЛАНГАНИ ВА У МАМЛАКАТНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШ ТАФСИЛОТЛАРИ ЗИКРИ

Амир соҳибқирон Самарқанд тахтига келиб ўтирганидан сўнг, Ҳиротнинг бир гуруҳ безори ва бебошлари исён кўтардилар ва доруғани ўлдириб, лаёқатсизликлари туфайли яна тўзғиб кетдилар. Окбуғо баҳодир ва Ҳожи Сайфиддин лашкарлар билан Мурғоб дарёси соҳилида жойлашишган эди. Бу ғалаён хабари уларга етганида Ҳирот томонга отланиб, ул диёрни бузгунчилар касофатидан поклашди. Ушбу фитна рўй бераётган пайтда, Шайхак Ҳиндушоҳ деган киши ярим тунда Сабзавор қалъасида Тобон баҳодирни қўлга олиб ўлдирди ва янгитдан исён оловини ёқди. Окбуғо баҳодир уни муҳосара қилишга отлан-

ди, ammo бу мавзеъ мустаҳкамлиги туфайли, уни забт этишга муваффақ бўлолмади.

Бу воқеалар хабари хазрат Амир соҳибқироннинг қулоғига етгач, онҳазрат зарурат туфайли 785 (1383–1384) йилга мутобик бўлган тўнғиз йилининг илк баҳорида катта лашкарлар билан отланди ва Жайхундан кечиб ўтди. Даставвал, Қандаҳор, Кобул ва Ғазни сарҳадларининг муҳофазаси учун Жаҳоншоҳ баҳодирни туманлар билан қўйди. Шайхали баҳодирни бошқа эллик кўшун билан Мозанларон сарҳадларининг ҳимоясига тайин этди. Онҳазрат ўзи (320) Сабзавор қалъасини муҳосара қилишга жўнади. Асосий деворда ҳам раҳналар очилган бир пайтда, вазирлик мансабига эришмоқ ниятида бўлган Шайх Яҳё жонқуяр хизматкор эканлигини изҳор қилиш учун ўзи ёриққа кириб, одамларни ишга ташвиқ қила бошлади. Шу ҳол асносида, тўсатдан девор кулаб тушиб, у бутун гуруҳ билан девор тагида қолиб ҳалок бўлди. Номдор баҳодирлар тепага отилиб, жангтоҳларни ғаним жангчиларидан тозалагач, Шайхак ўз киёфасини ўзгартириб лашкар орасига кирди ва кочиб кетди. Унинг қайга йўқолганини бирон кимса билмас эди.

Шундан сўнг Амир соҳибқирон ғалаба шиорли байроқларни Сейстон тарафга йўналтирди ва Октемур баҳодирни манғлоё тарзида мукаддимада юборди. Лашкар ғули Фароҳ ноҳиясига яқинлашганида, Шоҳ Жалолиддин Фароҳий биродарлари ва фарзандлари билан истикболга чиқиб, шаҳарни таслим қилди ва (хазратнинг) бошқа куллари каторидан жой олди. Октемур баҳодир Сейстон вилоятига қойиллатиб боскин ясагандан сўнг, хазрат олдига келиб ғулга қўшилди. Лашкар қанотлари айланиб, Сейстон агрофларини қуршаб олгандан сўнг, малик Қутбиддин жамики ниёда ва отликларга худди ийдгоҳга боргандек, ташқарига – (ёв) истикболига чиқишни буюрди. Амир соҳибқирон Муҳаммад Султоншоҳга икки минг мукаммал қуролланган номдор суворий билан бир гўшада пистирма қуришни буюрди. Умар Аббос беш юз нафар отлик билан (321) пистирма ёнидан ўтиб, сейстонликларга яқинлашди. Сейстон суворийлари жиловни қўйиб юбориб, катта иштиёқ билан ҳамла қилдилар. Умар анча пайтгача туриш берди. Ҳар икки тараф қиличлари яшинлари бир-бирларига шуъла сочиб, найзалар тили (ўлим) хабарини етказарди. Умар қайтиш жиловини қочиш йўлига бурди ва уларни (яъни сейстонликларни) ҳам пистирма ёнидан боплаб ўтказди. Шундан сўнг Муҳаммад Султоншоҳ сурон ва бурғу садосига ҳамоҳанг равишда, довьураклик камчис билан таҳдид отини чоптириб, бир ҳамлада ёғийни тор-мор келтирди. Сейстонликлар катта лашкарнинг ўткир қиличи дами ва қонхўр найзаси зарбаси-

ни татиб кўришганидан сўнг, чиғатойлар билан тўқнашиш ва низолашиш фойда келтирмаслигини англашди. Жанг майдонидан кочишга юзланиб, на ўлик, на тирик бир ахволда шаҳар томонга йўл олдилар. Чиғатой баҳодирлари эса гўё ғазабнок шер чорвага ҳамла қилгани ёки даҳшатли аждаҳо охуга касд этгани каби зарба бериб, уларни бирин-кетин йикитишарди. Чунончи, то дарвоза олдиғача ҳамма йўлда ўликлардан тепалар пайдо бўлди.

Шундан сўнг Амир соҳибкирон буйруғига кўра, ноғора ва бурғу садоларига ҳамоҳанг сурон кўтариб, тартиб билан йўлга тушдилар ва шаҳар ёнбошида юртлар олишмиший қилиб, мурчолларга жойлашиб олдилар. Туннинг қора отининг тўзони кундузнинг оқ отини қоплагач ва қуёш шами қоронги кечанинг фонуси билан алманшгач, сейстонликлар шабихун қилиш ниятида ташқарига чиқдилар. Улар қелишидан олдин (322) Амир соҳибкирон бундай жор эълон қилдирди: «Барча хосу оми ўтовлардан ташқарига чиқиб, мукаммал равишда курулланиб, чапарларнинг тағида ўтирсинлар». Сейстонликларнинг қадам товушлари яқинлашгач, Амир соҳибкирон улар ўтадиган минг газга баробар ерни очик қолдириб, қуроннинг ўртасида икки томонлама саф тортиб туришни буюрди. Чандовул баҳодирлари бир неча кўшинни тартибга солиб, пистирмада туриб, жорни кута бошладилар. Сейстонликлар туғма подонликлари чегарасизлиги туфайли, бебоклик ва эътиборсизлик билан чапар ва хандақларга ташланиб, то қурон ўртасиғача, яъни давлатпаноҳнинг саропардаси олдиға етиб қелишди. Улар жоҳилик билан отми, туями, чодирми, хуллас шимаикни кўзларига ташланса, қилич ва ханжар билан тилка-пора қилишарди. Барчалари қурон камарғасига киришганидан сўнг, фармонга биноан даргоҳ ноғорачилари таёк билан ноғораларни гумбурлатдилар. Бирварақайиға қамон булутларидан тунги ёмғир мисоли ўқлар ёға бошлади. Ўқлардаги бургут патлари сояси тун зулматиға ўсма кўйгандек эди. Сейстонликлар дилни яраловчи ўқлар, жонға офат солувчи қиличлар ва жаҳонни қуйдирувчи найзалар дами ялтирашидан ярим кечада кундузги туш пайтини кўришди. Уларнинг аксар қисми кириб ташланганидан сўнг, озгинаси жонини қутқариб қурбонгоҳдан ташқарига қочиб чиқишди. Аммо уларни ҳам чандовул суворийлари от туёқлари остида топтаб, то хандақ чеккасиғача ер билан битта қилишди.

(323) Тонг пайтида зулмат занги қуёш ойнасида қиртишланиб, асл жавоҳир шодаси (юлдузлар) офтоб нурларида эриб кетгач, малик Қутбиддин ожизлик ва ноилложлик бошини эгиб, тафаккур қўлини хайрат нешонасиға тиради. Бир қанча муддат ҳар бир одамдан маслаҳат

сўради, лекин аҳволни ўнглашга ёрдам берадиган сўз эшитмади. Шундан сўнг ўзи бошини котириб шу фикрга келдики, олишувдан кўлини гортиб, давлат этагини ушламоғи ва мағрурлик бошини саодат оstonасига урмоғи лозимдир. Шундан сўнг олишув ҳавасини йиғиштириб, таваккал қилиб, қуллук изхори учун ташқари чиқди. Оллоҳ далилини мунаввар қилгур Султон соҳибқирон унинг эски ва янги гуноҳларини афв этиб, хос хилъат кийгизиб, махсус кишилар қаторига қўшди.

Амир соҳибқирон шу заҳотиёк кичик бир гуруҳ билан қалъа девори ва хандак атрофини айланиб келиш учун отланди. Сейстон жохиллари қалъа девори теласидан давлат соябонининг қорасини кўришгач, беҳад бахтиқароликлари туфайли, камон ўқларини ҳазрат Султон соҳибқиронга тўғрилаб, бирдан (отишга ишора қилиб) довул қоқишди. Ногаҳон бир ўк ҳазрат отининг сағрисига тегди. Султон соҳибқирон уларнинг ёмон қисматга орзуманд эканликларини кўргач, саломатлик жиловини шодлик қароргоҳи томонга бурди ва бутун лашқарга ўз мурчолларидан ҳужум қилиб, хоҳ арқон ва хоҳ царвон билан, қуш каби юқорига кўтарилишни буюрди. Шундан сўнг улуғ ёсоқ амалга оширилиб, ёсоқчилар ўтмас қиличларни Сейстон сипоҳийлари қони билан ўтқирлашди. Аммо шаҳарнинг қолган аҳолиси онҳазратнинг марҳамати соясида (324) омон қолишди. Султон соҳибқирон малик Қутбиддинни шаҳарнинг барча бой одамлари билан Самарқанд тарафга кўчиртириб, ўзи Гармсир ва Қандаҳорни забт этишга отланди.

Туман Гармсирий, ғолиб аскарлар етиб келишидан олдин. Кеч ва Макрон тарафга қочиб кетган эди. Амир соҳибқирон амирзода Мироншоҳни уни излаш учун жўнатди ва ўзи Тахти Сулаймон ва Оқо ҳазорасини ҳамда Гармсирнинг қолган жойларини забт этишга машғул бўлди. Амирзода Мироншоҳ эллик кун деганда Туманни Қандаҳор ноҳиясида топиб олди ва ўлдирди. Шундан сўнг у қайтиб, ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилди. Ҳумоюн байроқлар етиб боришидан олдинроқ, Жаҳоншоҳ Жоку, Мубашшир ва Искандар Шайхий Қандаҳорни муҳосара қилган эдилар. Ўттиз саккиз кун ҳар икки тарафдан қаттиқ жанглар қилишганидан сўнг шаҳар фатҳ қилинди. Улуғ фармонга биноан (Қандаҳор) кутволини дорга осиб, қалъа деворини бутунлай ер билан текислаб ташлашди. Султон соҳибқиронга Гармсир кенгликларининг ҳавоси ёқиб қолди ва барча амирлару шахзодалар билан киш фаслида бир хушманзара мавзёда кишломиший қилишди. Бу ажойиб кишни сайду шикор ва чарғоланглар билан ўтқазишди. Улуғ ёриткич (қуёш) баҳорги эътидол (қун ва тун тенглиги) нуктасига етгач, кишлок мавсуми навбатни яйлок айёмига берди. Султон соҳибқирон

беш юз отлик билан илғор тарзида доруссалтана Самарқандга отланди. Қандаҳор ҳудудидан то Омюя сохилигача ҳазратнинг бор-йўғи ўнга мулозимигина тенгма-тенг етиб келолди. Чунончи, онҳазрат ўн тўрт кун деганда Самарқандга келиб тушди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ МОЗАНДАРОН ТАРАФГА ОТЛАНГАНИ ВА У МАМЛАКАТНИНГ ФАТҲ ҚИЛИНГАНИ ЗИКРИ

(325) Амир Вали бир неча бор турли-туман хийла билан улуг жиргадан ўзини тортди. Агар у ўз ҳақдидан ошмасдан ва ўзини ҳалокат чоҳига ташламасдан юрганида, бу унинг аҳволи яхшиланишига сабаб бўларди. Лекин амир Вали ўзининг «шўх»лигини қўймади ва бир неча марта бирон бир фитнани кўзгаш ҳаракатида юрди. У Форс, Ирок ва Озарбайжон султонларини бир мавзёда тўпланиб, иттифоқликда Мовароуннаҳрга юриш қилишга ундади. Бутун Эронзаминда иккита ҳамжихат дил битта тадбир томонга юзланмагани ва бирон одамнинг бошқа бировга эътимоди йўқлиги туфайли, унинг бу уринишларидан ҳеч қандай натижа чиқмади.

Султон соҳибкирон амир Валини дафъ этиш зарурат эканлигини англади. Онҳазрат буйруғига кўра, бутун мамлакатдан катта лашкарлар ҳаракатга келди. Шундан сўнг ёйломиший учун Тахористон яйлоқларига йўл олишди. Бу водий ҳудудида саропарда, чодир, хиргоҳ ва ўтовлар кўплигидан бутун сахро олий жаннатдан бир намуна бўлиб, Чин бутхонасининг рашиқини келтирар эди. Шоҳ Шужоънинг¹ элчиси Форсдан подшоҳона тухфалар ва катта ҳадялар билан етиб келди. Элчи шоҳнинг кизини Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир учун олиб келган эди. Ҳарчандки, форс гўзалларининг жамалак зулфлари ғолия ва атир хидини таратиб, Чин мушқига шўриш солсалар ва (326) ул шўхларнинг кўтос ёлидек хушбўй кокиллари куёш ва ойнинг бўйнига занжир осса ҳам, аммо туркларнинг дилрабо ғамзаси уларнинг ҳали ўрилмаган экинига ўт кўйди. Уларнинг ҳар бирининг хусни ҳақиқий эмаслигини чиғатой гўзалларининг пайдо бўлиши фош қилиб кўйди ва форс нозанинларининг қалбаки овозаси хиралашиб қолди. Аммо Шоҳ Шу-

¹ Шоҳ Шужоъ – Форс ва Кирмонда ҳукмронлик қилган музаффарийлар сулоласига мансуб ҳукмдор (1364–1384). Унинг даврида Амир Темур салтанати ва пойтахти Шероз бўлган Музаффарийлар давлати ўртасида яхши муносабатлар ўрнатилган. (Ғ. Каримов, А. Ҳабибуллаев. Амир Темур ва темурийларнинг Эрон билан дипломатик алоқалари. «Жамият ва бошқарув» журнали, 1998, № 1.)

жоънинг ихлоси машшотаси бу хижолатли ахволни тузатиб, яхши куллуқлар қилиш зарҳали билан иш юзига узр пардасини тортди ва қабулга сазовор бўлди. Бир қанча муддатдан сўнг қатта тўйлар ва олий чарғоланглар охирига етгач, уғруқлар доруссалтана тарафга қайтди ва Султон соҳибқирон Мозандарон томонга лашқар тортди.

Амир Вали бу гал фириби ўтмаслиги ва узри эшитилмаслигини англаб, таваккал қилиб, қудрат ва имкони даражасида қурапишга аҳд қилди. У Кодакруш чегарасидан то Астробод ёнигача бўлган барча йўлларни ишғол қилиб, мустаҳкам истехкоми бўлган ҳар бир дарада мудофаа учун лашқар қўйди. Султон соҳибқирон бу олиш мушқул жойларни бир-бир эгаллаб, ўтиб борарди. Тарафлар шунчалик бир-бирига яқинлашдиларки, бир неча бор амир Валининг қоровуллари Султон соҳибқироннинг қоровуллари билан орийат юзасидан қиличбозлик қилиб, мағлубиятга учрагандан сўнг от жиловини орқага буришди. Шунчалик қудратли лашқар ҳар куни йўлларни тузатиш ва ўрмонни кесиб йўл очиш туфайли, бир фарсангдан ошиқ олдинга қўчолмасди. Орада тўрт фарсангдан орғик масофа қолганидан сўнг, амир Вали ўзича шу қарорга келдики, (327) бу мавжга қирган денгизга қарши ярим тунда бирон гўшадан шабихун қилмасе, бошқа тадбирлар яроқсиздир. Қарийб ўн икки минг мукаммал тарзда қуролланган суворийни уч марта сафга тизди. Ҳар лафъа бирон гулга хужум қилиб, тоғ отгунча жон-жаҳдлари билан қиличбозлик қилмоқчи бўлишди. Амир Валининг ўзи давлатпаноҳ даргоҳига қасд қилмоқчи эди. Шундан сўнг у парвона шамга қараб интилгани ёки қулон йўлбарснинг қарнисига чиққани қаби йўлга тушди. Ёғий тарафдаги йўлнинг ярим фарсангга баробар олд қисмини муҳофаза қилиб турган чандовул қоровуллари душманнинг қадам товушларини эшитгач, шамолдан ҳам қўра тезроқ баҳодирларга маълум қилишди. Султон соҳибқирон, ҳатто тунда кезувчи юлдуз ўзининг сайр қиладиган йўлини кўздан йўқотиб қўядиган бу зимзиё тун ярмида, замона кўзи тез айланувчи фалак равишидан хира тортиб, қоронғулик ғубори булут чўнтагидан қор голиясини сенаётгани ва осмон ғалвири ҳар тарафга қаратиб бало ёмғирини элаётганига қарамай, ўз муборак зоти билан отга минди. Ҳазрат баронғор гулини амирзода Мироншоҳга топшириб, Хуросон лашқарини мустаҳкамлади. Худойод Ҳусайнийни Туркистон сардорлари билан биргаликда жавонғор қанбулига тайин қилди. Икутемур, Умар Аббос ва бошқа уйўғлонлар туманларини қўшин маркази тўғрисида қўйди. Шабихун қилувчиларнинг олд қисмлари зарбаси яқинлашиб, суворийларнинг хайқириклари ноғоралар гумбурлашига қўшилиб, осмон этагига бо-

риб туташди. Пахлавонларнинг таҳдиди фалакнинг айланувчи доирасини тўхтатди ва отларнинг кишнаши худди Исрофил карнайи каби ўликларни тирикларга аралаштириб қўйди. (328) Қилич япинлари ялтирай бошлаб, ўклар дўли шиғаб ёға бошлади. Чигатой довьораклари ўлимни писанд этмасдан, ҳар кайси тарафга юзлансалар, ўша жойда тоғ бўлса ҳам кулаб тушарди. Олишув кизиб, бир-икки доира ясаб, эгирмиший¹ ва булгошмиший² қилишди. Саботсиз мазандаронликлар бу гирдобдан юзларини ўгириб, қайтиш жиловини буришди. Ҳайхот, қанчадан-қанча эгасиз отларнинг туёғи отсиз одамларнинг бошларини босиб ўтарди! Қиёмат куни мана шу кечанинг бир соатича бўлса ажаб эмас. Аш-Шоат зилзиласи ўша тунда рўй берган зилзилалар тафсирига бир киноя бўлса керак. Мазандароннинг аксар лашкарлари жарликлар, боткокликлар ва чангалзорларда ҳалок ва нобуд бўлишди. Юз минглаб тиглар дамидан минг хийла билан ўзини қутқариб қолган амир Вали Астрободга қочди ва шоша-пиша хотин ва фарзандларини ташқарига чиқариб, Чалов Рустамдор тарафга қараб йўлга тушди. Тонг пайтида давлат таёғи билан навбат ноғораси чалинди ва тонг муқалдимаси «қундузнинг пойқадами муборак», деди. Лашкар қоровуллари Астрободнинг атрофини ҳалқа шаклида ўраб олишди. Сайидлар, шайхлар, зодагонлар ва оддий аҳоли биргаликда истикболга чиқиб, тазарру юзини даргоҳ остонасига суртдилар. Султон соҳибкирон уларнинг барчасига навозишлар қилди. Онҳазрат Учқаро баҳодирни уғруқлар билан шу атрофда қолдириб, мағлой амирларини никомиший учун муқалдимада жўнағиб, ўзи ҳам изма-из ҳаракат қилди. Амир Валининг ном-пишони одам яшайдиган ҳудудлардан йўқолгач ва (329) у ҳақдаги хабарлардан асар ҳам қолмагач, никоғуллар³ Рай томонга отланиб, шу атрофларда юрт ва маконга эга бўлган Пўлод Қиё ва бошқа уйғур амирларини қўлга олиб, даргоҳга юбордилар.

Умар Аббос уч юз киши билан Султониядан икки фарсанг масофада бўлган жойга чопқин қилди. Шу аснода у Султония кутволи қалъани ўз холига тапплаб, Табриз тарафга жўнагани хабарини эшитди. Умар Аббос мазкур хабарни айтган одамнинг ўзини бошлатмиший қилиб, Султонияга келди. У ҳеч қандай жангу жадалсиз қалъага кириб, уни забт қилди ва бу фатҳ хабарини шамолдан ҳам тезроқ хазратга етказди. Султонияга кутвол тайин қилганидан сўнг, Умар орқага қайтди. Султон соҳибкирон Шероздан паноҳ топган Сору Одилни Шоҳ Шужоъдан

¹ Эгирмиший – доира ясаб айланмок. Doerfer. Turkische... В. II, S. 328.

² Булгошмиший – бир-бирига аралашмок. Doerfer. Turkische... В. II, S. 317.

³ Никоғуллар – таъкиб учун жўнатилган ҳарбий қисмлар.

талаб килиб келтириб, уни Султонияга (кутвол килиб) ўтиргизишни ярок кўрди. Қайтиб кетиш муддати яқинлашгач, Амир соҳибкирон Муҳаммад Султоншоҳни икки минг киши билан Мозандарон вилоятида қўйиб, ўзи Самарканд тарафга қайтди. Қалин бир гуруҳ Сору Одилнинг агрофига йиғилиб, у бутун ихтиёрни ўз қўлига олди.

Илк баҳорнинг нишонлари олам уфқидан намоён бўлиб, дай ойи (22 декабри – 20 январи) аёзининг ҳамлалари тўхтаганида, Муҳаммад Султоншоҳ ўз қўл остидаги лашкарлари билан Райнинг Сариккамиш деган мавзеёга келди. У бу ердан Ҳасан Жондор, Усмон Аббос ва Шайх Тўйбуғо қавчинни беш юз киши билан Кархруд кабилалари устига юборди. Улар суръат ва эҳтиёткорлик жиҳатидан камчиликка йўл қўйишгани учун, барча кабилалар (330) иттифок бўлиб жангни кутиб туришган эди. Узок давом этган муҳорабада қўшун амирларидан бир-икки киши ўлдирилгач, қолганлар талофат кўрган ва саросимага тушган ҳолда қайтиб кетишди. Муҳаммад Султоншоҳ дарҳол ҳар учала амирни бандга солдириб, Султонияга юборди ва ҳеч ким билан машварат қилмасдан ўзи отланди. Одамлар, у Кархруд кабилалари устига юриш қилар, деб тусмоллашган эди. Аммо у жўнаш жиловни Озарбайжон тарафга бурди. Сижосга етганда бир кишини Сору Одил олдига юбориб: «Мен Табризга бормокчиман, сен ҳам менинг изимдан отлан», деб хабар қилди ва ўзи жавоб етгунча бўлмайд жўнаб кетди.

Муҳаммад Султоншоҳ: «Султон соҳибкирон етиб келмоқда» деб овозалар тарқаттириб, такаббурлик билан Табризга кириб олди. У Давлатхонага келиб тушиб, моли омонни тайин қилиб, (шаҳарга) солиқ солди. Шу баҳона билан у ўн етти кун мобайнида шунчалик кўп молдунё йиғиб олдики, бу ҳисоб чегарасига сиғмайди. Аммо одамларга Султон соҳибкироннинг узоқдалиги ва Муҳаммад Султоншоҳнинг анчайин кичик бир одам эканлиги маълум бўлгач, ҳар тарафдан унга қасд ва дафъ қилиш учун келдилар. Муҳаммад Султоншоҳ оқилона иш тутиб, чодирини ташқарига тикди ва келган йўли билан орқага қайтиб кетди. Шу барча ўтган кунлар мобайнида Сору Одил кўп саъй-ҳаракатлар қилиб, Зинжонгача етиб келган эди. Муҳаммад Султоншоҳ унга қайтиб кетишни талаб қилиб пайғом юбориб, ўзи Мароғага бориш баҳонаси билан жиловни бурди. Иттифоқан, (Султон) Аҳмад (Жалойир) ибн Увайс Бағдоднинг йигирма беш минг нафар отлик аскар ва хазинаю дафиналар билан Лайлон водийсига келиб жойлашган эди. (331) Муҳаммад Султоншоҳ тун пайтида қўққисдан уларнинг устига ёпирилиб, барчасини тор-мор келтирди ва ул барча хазина ва нафис бу-

юмларни бир хамлада ғасб қилиб, шу заҳотиёқ орқага қайтиб кетди. У бу ғалаба тафсилотларини мактуб орқали аълоҳазратга маълум қилди.

Султон соҳибкирон Хуросонга тобе жойлардан бўлган Хўжон водийсига келиб тушганида, Муҳаммад Султоншоҳнинг чоғари етиб келди. Бу ғалаба хабари шошилишга боис бўлди ва Амир соҳибкирон манзилма-манзил йўл босиб, Табризга отланди. Онҳазрат Ужон манзилига етганида (Султон) Аҳмад Жалойир хануз Табризда эди. У шу заҳоти Наҳчевон тарафга бош олиб кетди. Султон соҳибкирон Табризга келиб тушгач, Жаҳоншоҳ Жоку, Шайхали баҳодир, Ҳожи Сайфиддин ва бошқа амирларни қарийб эллик минг отлик билан Аҳмадни таъқиб қилишга юборди. Иштиёқлари зўридан шунчалик кучга тўлган эдиларки, ўттиз битга қўшун амирлари ҳар бири бир отда унга етиб олишди. Чиғатойларнинг даҳшат ва салобати Аҳмаднинг дилига ўрнашганидан, қулай фурсат бўлганида ҳар бири ўзини бир қўшунга тенг ҳисоблайдиган қарийб йигирма минг отлик аскарлари бўлса-да, ортига ўгирилиб қарашга журъат қилолмасди. Бутун бу машҳур лашкардан Озарбайжоннинг номдор кишиларидан бўлган бистомлик Тўнғар – у икки юз киши билан уғруқ орқасидан бакламиший қилиб бораётган эди – бир ўзи орқага қайтиб, амирларга ташланди, лекин бир бор мардона хамла қилгандан сўнг яна қайтиб, қочиб кетаётганларга қўшилди. Аҳмад Жалойир (332) никошулар етиб келишганидан воқиф бўлгач, қочиб қадамни шу қадар тез босдики, уғруқ ва бебаҳо хазиналарига ҳам ҳеч бир эътибор қилмади. Амирлар бунинг барчасини ғасб қилиб, лашкарнинг баъзи қисмларини Алинжақ қалъасини муҳосара қилишга қўйиб, ўша ҳудудни забт қилиб итоатга келтиришганидан сўнг, даргоҳга қайтишди.

Сору Одилнинг мулозимларидан бир нечтаси бир-икки марта унинг дили улуг давлат тўрасига нисбатан қинғир эканлиги ҳақида онҳазрат ноибларига арз қилишди. «Султон соҳибкирон эътибор бермади ва ушбу шубҳали аломатларга қарамай, унга эътимод қўйиб, Умар Аббос, Октемур баҳодир билан биргаликда бир гуруҳ амирлар ва лашкарнинг баъзи қисмларини Сору Одилга бошлатмиший қилдириб, Курдистон йўли билан Бағдод тарафга чопкига юборди. Қулай ва яқин йўллар бўлишига қарамасдан, Сору Одил гармсир¹ вилоятларидан баъзиларига босқин яшаш баҳонасида, гарчанд самум офати метин тошини қулга айлантираётган ва ҳаво ҳарорати ойни фалак товасида

¹ Гармсир сўзининг маъноси иссиқ иқлимли деганидир. Шунингдек, Қандаҳор вилоятида Гармсир номли туман ҳам бўлган. Яна, «Мунтахаб»да Туман Гармсирий номли саркарда ҳам зикр қилинади.

балиқдек ковураётган бир мавсум бўлса-да, лашкарларни ўша томонга юришга ташвиқ қилди. Амирлардан Умар Аббос, Октемур баҳодир ва бошқа лашкарлардан баъзи кишилар ярим йўлга етганда ҳалок бўлишди. Гарчи, барча пайтларда музаффар лашкарнинг ҳар бир жангчиси буйрукка тўла эътибор билан қараб, уни бажармасдан қайтмаган бўлса-да, лекин ўша юришда зикр қилишга арзигулик кичикрок бир иш ҳам қилинмади. Сору Одил қайтиб келганидан сўнг ҳам бир неча вахшатнок хатти-ҳаракатлар зоҳир этди. Чунончи, у Озарбайжонни ўзига топширишларини ва ҳеч бир жиҳатдан бир динор ҳам (солик) олмасликларини тамаъ қилди. Бу молихулиё зоҳир бўлгандан сўнг (333) Султон соҳибкирон у ақдан озганини ва даволаш имконсиз эканлигини англади. Онҳазрат Сору Одилнинг қариндошларининг ҳар бирини бир баҳона билан (турли тарафга) тарқатиб юборди ва муайян бир кунни булжор сифатида белгилаб, барчасини қасрдаки бўлишса, ўша ерда ёсоққа стқазинишга амр қилди. Чунончи, бир кунда ва бир лаҳзада барчаси жазога тортилди.

Ҳазрат Султон соҳибкирон ўша ёзни Табриз вилоятида ўтказди. Кузда Наҳчевон йўлидан Карм ва Сурмалу қалъаларига отланиб, уларни фатҳ қилди. Сўнгра Карс қалъасига борди. У ернинг кутволи бўлган Ферузбахт, узок қаршилик кўрсатгандан кейин, ниҳоят, итоат изҳор қилиш учун ташқарига чиқди. Шундан сўнг Амир соҳибкирон Тифлисни муҳосара қилиб фатҳ этди ва Букрот гуржини ислом динига киритди.

Сўнгра Жаҳоншоҳни Лакзистон фатҳига, Муҳаммад Дарвишни Шекинни ишғол қилишга, Аргуншоҳ ва Рамазонхожани тонгуг эли, Муҳаммадбек ибн Мусони эса ағжоб эли устига босқин ясашга номзод қилди. Онҳазратнинг ўзи Албурз тоғи этагида шикорга машғул бўлди ва (бу атрофдаги) бузғунчиларни яқсон қилди. Илғор қисмлар амирлари Сирён Тарозу ва Қибла мавзёларида илғордан қайтиб, ўрдуга келиб қўшилишди. Султон соҳибкирон шундан сўнг Сурх қалъасини ишғол қилиб, Қорабоққа келиб тушди. Шайхали баҳодир Гилов, худудигача босқин ясаганидан сўнг, ўша мавзёда (хумоюн ўрдуга) келиб қўшилди.

Ушбу аснода Ширвонот йўлини муҳофаза қилиб турган қоровуллар қилиб, (334) шуни маълум қилишди: «Қура дарёсининг нариги тарафида бегона бир лашкар пайдо бўлди. Қанақа лашкар эканлигини билолмадик». Султон соҳибкирон амирзода Мироншоҳ, Шайхали ва Икутемурни текшириш учун юборди. Иттифокан, бу Тўхтамининг лашқари эди. Амирзода Мироншоҳ уларнинг муқаддимасини мағлуб этди ва то Боку Дарбадигача қувлаб борди. Шундан сўнг Султон

соҳибкирон Алинжак қалъасини муҳосара қилди ва тоғлик лашкарларга кечаси теварак-атрофдан юкорига кўтарилишга фармон берди. У ернинг аҳолиси ихтиёрида «Сати қаттол» деб ҳам аталувчи Норин қалъадан бошқа жой қолмади. Аввало сувсизлик, сўнгра эса Ўрға Кешикни қўлдан берганлари учун шафқат сўраб, тоғ пайтида даргоҳга бош уриб келишни ўз бўйинларига олдилар. Иттифокан, ўша кечаси жуда кучли ёғингарчилик рўй бериб, барча асбоб-анжомлар сувга бўкди ва Алинжакни фатҳ этиш имконсиз бўлиб қолди. Султон соҳибкирон Муҳаммад Мирак ибн Шер Баҳромни қалъа дарвозаси олдига қўйиб, ўзи қайтиб кетди.

Шундан сўнг онҳазрат Боязид қалъаси ва Ойдин қалъасини ҳам фатҳ этди. Обник (Авник) қалъасининг ҳокими Миср ибн Қора Аҳмад олий иноятномаларга эътибор қилмай, ўзининг метин-мустаҳкам қалъасининг олиб бўлмаслигига умид қилиб, исён бошини юксак осмонга ишқалади. Султон соҳибкирон уни муҳосара қилишга чандон аҳамият бермай, (335) Арзирум ва Арзинжон тарафга йўналди. Арзинжон волийси бўлган Таҳартан кўпдан-кўп тухфаю хадялар билан ҳазратга келиб қўшилди. Шундан сўнг лашкарлар учта илғор қисмга бўлиниб, Қора Аҳмад туркманни излаб кетишди. Шу жумладан, амирзода Мироншоҳ баронгор лашкари билан бориб, кўплаб туркман қабилаларини талон-тарож қилиб қайтди. Муҳаммад Мирка бошлик бошқа бир гуруҳ кўн жангу жадаллардан сўнг машаққат ва заҳмат довонидан ўтиб, ҳазрат даргоҳига етди. Шайхали бошчилигидаги яна бир гуруҳ бисёр заҳматлар чекиб бўлса-да, ҳартугул, Қора Аҳмадга етиб олди. Аммо лашкарлар булжор қилиб унга келиб қўшилишмагани учун, бир иш қилолмай орқага қайтди. Унга пайдар-пай Жаҳоншоҳ етиб борди, аммо у ҳам бир қанча ўлжадан бошқа парса қўлга киритолмади.

Султон соҳибкироннинг ўзи Ахлот вилоятини фатҳ этди ва саноксиз ўлжалар билан уғрукка келиб тушди. Сўнгра биргаликда Вон ва Султон қалъалари томон йўл олишди. Малик Иззиддин Шайх даргоҳга паноҳ тилаб келди. У етиб келгандан сўнг, у мамлакат аҳолиси ғоят нодон эканликлари туфайли итоатсизлик зоҳир этдилар. Йигирма кундан кейин бу қалъалар фатҳ қилинди ва у ернинг барча қаттаю кичиги жазога дучор бўлди. Бу қалъаларнинг ниҳоятда мустаҳкамлиги бутун оламга машҳур эди. Шундан сўнг Хўй ҳокими Силмос Зирак ҳам давлатпаноҳ даргоҳига юзланди ва суюрғол олди.

Шу аснода Зайнулобидин ибн Шоҳ Шужоъ бузғунчилик қилиб, бошини итоат бўйини туруғидан чиқаргани маълум бўлди. Султон соҳибкирон ҳаракат жиловини (336) Ирок ва Форс мамлакатларини

фатҳ килиш сари бурли ва Ҳамадон йўлидан Жарбодаконга, ундан Исфохон дорилимониغا келди. Ирокнинг улуғ кишилари истикболга чиқишди ва ҳумоюн мавкаб Тукчи иморатига келиб тушди. Султон соҳибкирон кичик бир гуруҳ билан Исфохоннинг шаҳар, бозор, маҳаллалари ва зиёрагҳо жойларини айланди ва наълбаҳо (товон) сифатида шаҳар аҳолиси бир қанча маблағ тўлашлари ҳақида ҳукм чиқарди. Шаҳар зодагонлари ҳумоюн ўрдуга мулозим бўлишса-да, лекин жохиллар исён қўлини ҳаракатга келтириб, солиқчилардан бир гуруҳини ўлдиришди. Салтанат номуси ғазаб силсиласини ҳаракатга келтириб, бутун шаҳар аҳолисини ёппасига ёсокка етказиш ҳақида фармон берилди. Шаҳарнинг бутун ичкари ва ташқарисида кесилган бошлардан қарийб мингта минора тикланди.

Шундан сўнг Султон соҳибкирон Форсга келди. Ғалаба шиорли байроқлар етиб келишидан бурун Зайнулобдин Шерозни ўз холига ташлаб, Шуштар томонга йўл олди. Султон соҳибкирон шаҳар ташқарисига келиб тушди. Онҳазрат форсларга омонлик бағишлаб, муҳассилларга моли омоний йиғиб олишни буюрди.

ТЎҚМОҚ ЛАШКАРИНИНГ ҚАМАРИДДИН ИҒВОСИ БИЛАН МОВАРОУННАҲРГА КЕЛГАНИ ВА ЎЗГАНД ВИЛОЯТИДА МЎҒУЛЛАР ҲАРАКАТИ ТУФАЙЛИ РЎЙ БЕРГАН ФИТНА ЗИКРИ

Қамариддин Мўғулистондан тамасини узгандан сўнг Тўхтамишга бориб қўшилди. Олдин зикр қилинганидек, Тўқмоқ лашкари¹ Кура дарёси соҳилида музаффар лашкар томонидан мағлуб этилгач, Тўхтамиш бу шармандалик доғини ювиш учун, Қамариддинни Окхожа ўғлон билан биргаликда Туркистон йўлидан Мовароуннаҳрга юборди. (337) Аббос, Сулаймоншоҳ ибн Довуд ва Баронхожа Кўкалтош Самарқанд лашкарлари билан Туркистон музофотларидан бўлган Тўйтепа ҳудудида амирзода Умаршайхга бориб қўшилишди ва биргаликда Тўқмоқ лашкарини дафъ этиш учун отланишди. Жанговар сафларни тартибга келтиргандан сўнг амирзода Умаршайх ўз одатига кўра, Аббосни гўлда қўйди ва ўзи қоровул баҳодирлари билан муқаддимада туриб ғаним лашкарига ташланди. Бир-икки мартаба худди ғазабнок шер каби душманнинг чап ва ўнг қанотига ёриб кириб, унга қакшатгич зарбалар берди. Аммо

¹ Тўқмоқ лашкари – Олтин Ўрда ёки Жўжи улуси лашкари, шунингдек, манбаларда «Ўзбек лашкари» деб ҳам аталган. Табиийки, ўзбек сўзининг қўлланиш доираси турли даврларда турлича бўлган ва ҳозирча бу хусусда коникарли талқиқотлар йўқ.

уни кичик бир гурух билан ўраб олиб, куршов доираси халқасини тобора торайтиришди. Амирзода қайси тарафга юзланса, (ўша ёқда) душманнинг ҳамласи сусайиб қоларди. Бир неча соат давом этган ушбу қирпичоқ олишув пайтида Самарқанд амирлари амирзода Умаршайх ва унинг ёнидагилар ахволидан хабар олмадилар. Уларнинг ҳар бирининг кўнглига минглаб рости ёлгон васваса йўл топиб, оқибатда иш чапласига кетибди, деган хаёлда жиловни буриб, Самарқанд тарафга қараб йўлга тушишди. Амирзода Умаршайх юзга яқин отлик аскар билан ғанимнинг ўнг ва сўл тарафига рустамона ҳамлалар килиб, Исфаҳандиёр ҳунарларини зоҳир этди. У амирлар қочиб кетишганидан хабардор бўлгач, ҳайрон бўлиб, жиловни ўз ғули тарафга бурди. Ўзжанд лашкарини ҳам жаргада тополмади. Бу хиёнаткорона қилмишлардан амирзода бениҳоят изтироблар чекди ва ушбу жангтоҳда ҳалок бўлиб, беномуслик доғини ўзи билан тупроққа олиб кетиш умидида, ўша кичик гурух билан тагин бир-икки мартаба (душман сафларига) қаттиқ ҳамлалар қилди. Бу юз одамнинг зарбаларидан мингдан ортиқ душман (338) ҳалок бўлди. Бир ғамхўр киши амирзоданинг саъй-ҳаракат жиловини шафқат қўли билан ушлаб, уни жангтоҳдан ташқарига олиб чиқди. Амирзода Умаршайх шу даражада жангга талабгор эдики, жанг майдонидан бир фарсах узоклашгач, Самарқанд амирларига пайғом юбориб, бу қабих хатти-ҳаракатларига қарши ўлароқ, уларни бутун чоралар билан Самарқандни ҳимоя этишга ундади ва ўзи қатта лашкар билан уларга мададга етиб бориш мақсадида Ўзжанд томонга йўл олди. У келишидан илгари, жангтоҳдан қочиб ундан ажраган хос мулозимларидан бир гуруҳи ўзларининг эгри тасаввурлари ҳосиласи бўлган ёмон овозаларни (шаҳарга) сўтказишди. Чунончи, амирзода Умаршайхнинг ҳарамлари шаҳарни ўз ҳолига ташлаб, тоғга йўл олишди. Шаҳар аҳолиси бир неча фирқага бўлиниб, ғалаёнга келди. Амирзода Умаршайх етти отлик билан етиб келиб, вилоят аҳолисига таскин берди ва бир қанча лашкарлар ҳозирлаб, Самарқанд тарафга отланди. Вазият шундай бўлган бир пайтда, Инка тўра қарийб йигирма минг отлик билан (Мўғулистондан) Мовароуннаҳрни забт этиш азмида етиб келди. Амирзода Умаршайх уни дафъ этишни бошқа муҳим ишлардан кўра ҳам зарурроқ ҳисоблаб, жўнаш жиловини Самарқанд йўлидан буриб, улар тарафга қараб йўналтирди. Ўзқандлик бир неча хоинлар мўғулларни бошламиший килиб, Сайхундан кечув орқали ўтказишди. Амирзода Умаршайх (душман) қамарғасига қарши туриш маҳоллигини сизди ва шаҳарда мустаҳкамланиб олишни афзал кўриб, орқага қайтди. Инка тўра Андигон атрофига келиб ўрнашиб, ҳар қуни бир тарафдан

(339) шаҳар дарвозаларига хужум қилди. Амирзода Умаршайх ўз қўл остидаги кам сонли жангчилар билан унга пешвоз чиқиб, рустамона жанглар қилди. Ёғий Ўзқандни қамал қилишдан воз кечиб кетишдан бошқа иложи йўқлигини кўргач, ўз йўлидаги бир неча вилоятни пой-мол ва ғорат этди. Амирзода Умаршайх икки юз отлик билан шаҳардан бир неча фарсах нарига борди ва кечаси (ёв қароргоҳига) шабихун уриб, барча асирларни кофирлар қўлидан халос қилди.

Ушбу аснода Тўқмоқ лашкари Самарқанд ва Бухоро атрофларини ўраб олиб, харобгарлик ва зулмкорлик қўлларини мусулмонларнинг молу жонига чўздилар. Самарқанд амирлари фақат шаҳарнинг ўзини мустаҳкамлаш билан чекланиб, душманни яқсон этиш чораларини кўрмадилар. Султон соҳибқирон Форс ва Ирок ҳокимларининг бойликлари ва хазиналарини ғасб қилаётган бир пайтда, бу воқеалар хабари ҳазратга етиб борди. Онҳазрат ушбу барча фатҳлардан воз кечиб, шамол тезлигида лашкари Самарқанд тарафга қайтарди. Султон соҳибқирон Яҳё ибн Музаффарни Шерозга (ҳоким қилиб) қўйди ва Гиёсиддин Шулга навозишлар қилиб, унга мулозим этиб тайинлади. Паҳлавон Музаҳҳибга ҳам навозиш кўргузиб, Абарқухга (ҳоким қилиб) қўйди.

Жаҳонни фатҳ этувчи байроқлар етиб келаётгани ҳақидаги хабарлар Мовароуннаҳрга тарқалиши биланок, босқинчилар ўз вақтида қочиб қолишни энг қатта ғалаба деб билиб, овозанинг ўзиданок ҳар бири бир тарафга овора бўлишди. Султон соҳибқирон юборган лашкарлар уларни то Дашти Қипчоқ сарҳадигача никомиший қилиб бориб, жуда кўп асир ва ўлжалар олиб қайтишди. Амирлардан бири Аббос ҳумоюн байроқлар етиб келишидан бир ой бурун (340) ўлган эди. Аммо бошқа амирлар содир этган қабих қилмишлари важдан ҳибсга олиндилар ва сўрок қилиниб, ўз гуноҳларига яраша жазоландилар.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХОРАЗМГА ОТЛАНИШИ ВА ТЎХТАМИШНИНГ ТУРКИСТОНГА КЕЛИБ МАҒЛУБ БЎЛИШИ ТАФСИЛОТЛАРИ ЗИКРИ ҲАМДА УШБУ МУДДАТДА РЎЙ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР БАЁНИ

Тўқмоқ лашкари Мовароуннаҳр ҳудудини холи кўриб, ўшал барча харобгарчиликларни қилгандан сўнг, Султон соҳибқирон бу разил зўравонликнинг интиқоми учун Хоразмга отланди. Бухорога етганида Суюрғотмишхон оғир касалга чалиниб, шу ерда қолди ва оламдан ўтди. Музаффар лашкарлар Сепоя ноҳиясига етишганида, Эрийғмиш ўғлон ва Сулаймон Сўфи Хоразмни ўз холига ташлаб, Дашти Қипчоқ тараф-

га йўл олишди. Султон соҳибкирон фармониغا кўра калъа деворлари ер баробар текисланиб, шаҳар таланди ва куббаг ул-ислом Хоразмнинг жами аҳолиси Самарқандга кўчирилди. Амирзода Мироншоҳ, Муҳаммад Султоншоҳ, Икутемур ва Шамсиддин Учқаро бир гуруҳ амирлар билан ёғийни то Қумқандгача никомиший қилиб, сўнг орқага қайтишди.

Ушбу ҳол асносида хазратнинг куёви бўлмиш Муҳаммад Мирка ибн Шер Баҳром Қатлоний Хоразмга бораётган пайтида йўлдан қайтиб, ёғий бўлди. Амирзода Умаршайх кам сонли аскарлар билан Самарқандда эди. У дарҳол (341) барча хонлар ва бошка амирларни жам қилиб, катта отлик лашкар йиғди ва (исёнкорни) дафъ этишга отланди. Муҳаммад Мирка Вахш дарёси бўйида қарийб ўттиз минг отлик жам қилиб, Хоразм чўллари томонга жўнашга ҳозирланаётган эди. Амирзода Умаршайх етиб келиши биланок, ўзи бошламиший қилиб оти билан сувга кирди ва ҳеч хавфсирамасдан дарёни кечиб ўтди. Муҳаммад Мирка бу ёсоқ ваҳмасидан жиловни орқага бурди ва унинг лашқари тўзғиб кетди. Бу қутлуғ ғалаба муяссар бўлганидан сўнг Муҳаммад Мирка ҳам қўлга олинди ва дарғоҳга келтирилиб, жазога тортилди.

Хатлон ноҳияларида ватан туган бурулдойлардан бўлган бир қавм Муҳаммад Мирка билан ҳамжиҳатликда ёғий бўлиб, Жаҳоншоҳ Жокунинг устига бостириб келинганди. Жаҳоншоҳ уч юз отлик аскар билан тонг пайтидан то ярим тунгача жанг қилди. Хожа Юсуф апарди ва Пирали Тоз сулдуз мадалга етиб келиб, амир Жаҳоншоҳ билан иттифокликда ёғийни қувиб юбордилар. Муҳолифлардан жуда кўпчилиги қулфатга дучор бўлишди.

Султон соҳибкирон муродга етиб, Хоразмдан қайтиб келди. Ўша йил киш охирида лашкарларни таркол қилишганида, ногаҳон Тўхтамиш етиб келаётгани ҳақидаги овозалар тарқалди. Султон соҳибкироннинг ёнида тахминан тўрт мингдан ортиқ отлик бўлмасида, хазрат дарҳол душманни дафъ этишга отланди ва ҳарна муяссар (342) бўлганича лашкар тўплаш учун ҳар тарафга чопарлар жўнатди. Иттифокан, совукнинг шидлати ва корнинг қалинлиги шу даражада эдики, барча чўлларда ёввойи ҳайвон ва паррандаларнинг аксарияти совукда тўнғиб ўлган эди. Қутилмаганда Элийғмиш ўғлон Тўхтамишнинг манғлойи билан Учак ва Зарнукга келиб тушгани ҳақида хабар етди. Султон соҳибкирон ғазаб камчиси билан ғайрат отини савалаб, улар тарафга юзланди. Душманга яқин борғач, хазрат Шайхали баҳодир, Темуркутлуғ ўғлон ва Калоча ўғлонга минг отлик билан ёғийнинг орқа тарафига бир-икки фарсах масофада ўтиб, унинг

кочиш йўлини тўсишни буюрди. Ҳазрат ўзи уч минг киши билан юкори суръатда шабгир килди ва хануз машрик уфкида шафак шуъласи пайдо бўлмаган пайтда душман устига етиб борди. Икбол кўмаги ва яхши тасодиф туфайли амирзода Умаршайх ҳам минг киши билан Султон соҳибкирон ёнига етиб келди. Султони ғозий унинг муборак пойкадамини кунба-кун зиёда бўлувчи давлатининг натижаси деб биллиб, ҳаялшамасдан ноғора ва бургу садолари билан сурою кўтаришни ва отларнинг жоловини кўйиб юбориб, душман устига ташланишни буюрди. Тўкмокликлар ҳаддан ошиқ шаробхўрлик туфайли каттик маст бўлиб, бошларини ғафлат ёстиғига кўйишган эди. Улар ногоҳ янтраган ҳарбий ноғора ва жанговар карнайлар садосидан, худди (Исрофил) карнайи бонгидан сўнг мурда тупроқдан бошини кўтаргани каби саросимага тушиб, сапчиб турдилар. Улуғ давлат натижаси ва кутлуғ саодат хосияти туфайли муҳолифларнинг кўллари ваҳимадан ҳаракатсиз холда осилиб қолиб, ҳар бири ўз жонини кутказиш учун тадбир излашга машғул бўлди. Қарийб тўрт минг отликнинг бир қисми кириб ташланди, бир қисми мажруҳ бўлишди ва баъзилари асирга олинди. (343) Қилич тиғидан кутулиб қолиб, камаргадан ташқарига чиқиб қочган баъзилар Шайхали баҳодирнинг николи (никовули) томонидан яқсон этилди. Чунончи, Элийғмишнинг ўзидан бошқа ҳеч ким кутулиб кетолмади. Тўхтамиш танҳо ушбу мағлубиятнинг ўзидан руҳи тушиб кетди ва келган йўлдан орқасига қайтди. Ғолиб лашкарниковуллари то қирк кунгача қочокларни таъкиб этишдан тўхтамай, (асирлар) олишди. Душман мамлакат сарҳадини бутунлай тарк этмагунча, лашкарлар ғайрат отидан тушмадилар.

Шундан сўнг теварак-атроф ва узок-яқиндан турку тожикдан иборат лашкарлар етиб келишди. Баъзилар Дашти Қинчокка юриш айникса зарурлигини таъкидладилар. Аммо амирзода Умаршайх эътироз билдирди ва жиловни буриб, Мўғулистон тарафга йўл олишди. Султон соҳибкирон жами лашкарларни ўтгизта гуруҳга бўлиб, ҳар гуруҳни битта йўлдан юборди ва булжор жойини муайян қилди. Бу юриш саккиз ой давом этди ва мўғулларнинг барча эл-улуслари лашкар зарбасидан бутунлай несту нобуд бўлди. Шундан сўнг ҳазрат Султон соҳибкирон ўз дил истаги ва кўнгил муродига кўра орқага қайтди ва 791 (1388/89) йил муборак рамазон ойининг охириги кунда доруссалтана Самарқандга келиб тушди. Онҳазрат икки йил мобайнида ҳеч бир тарафга юриш қилмасдан, бутун вақтини байраму хурсандчилик, саховаткорлик ва мамлакатни идора қилиш ишларига бағишлаб, лашкарларга дам берди.

СУЛТОН СОХИБҚИРОННИНГ ИЛК БОР ДАШТИ ҚИПЧОҚ ТОМОНГА ОТЛАНГАНИ ВА УЛ МУБОРАК ФАТХ ТАФСИЛОТЛАРИ ЗИКРИ

(344) Чунончи, аввал зикр килиб ўтганимиздек, Тўхтамиш бир неча бор ҳазрат Султон соҳибқиронга нисбатан жуда ёмон беадабликларни такроран содир этди. Ҳазрат элчилар ва мактублар орқали унга ўзининг қадимий ҳуқуқларини ҳар қанча эслатиб, панду насихатлар ёзиб юборсада, булар унга қор қилмади. Султон соҳибқирон заруратдан тайёргарлик кўриб, (Тўхтамишга қарши) отланмоқчи бўлди. У лашкарларни яқинроқдаги муайян жойда жам қилди ва икки йилга етарлик аслаҳа ва анжом билан сафарга чиқди. Чунончи, 793 (1391) йил, сафар ойининг ўнинчисида (3 январь), пайшанба куни уғрукни Тошканддан орқага қайтариб, ўзи (лашкар билан) Дашти Қипчоққа жўнади. Қаросмон қасабасига келиб тушганида, Тўхтамишнинг элчиси келиб, унинг турли узр ва шафоатлардан иборат ҳушомадгўйлик билан ёзилган мактубларини етказди. Султон соҳибқирон (элчига) илтифот қилмади ва Оллоҳга таваккал қилиб сафарга отланди. Ҳазрат ўшал элчилардан ҳар бирини бир туманга ғажарчи қилиб қўйиб, йўлда давом этди.

Сафар асносида Идиқунинг навкарларидан бири қочиб кетди ва лашкар келаётганлигини Тўхтамишга хабар қилди. Улуғтоғга етгач, Султон соҳибқирон эли ва бўйи ўттиз фарсанг бўлган ҳудудда тўрт кунлик шикор уюштирди. Қамаргадан сўнг ҳазрат (саркардалардан) лашкар сонини талаб қилди ва сонини тўғри маълум қилган амирлар ва сардорларнинг ҳар бирига мартабасига яраша навозишлар қилди. Шундан сўнг лашкар муқаддимаси учун қоровуллар (345) тайин этилди. Ногаҳон улар уч-тўрт жойда гулхан шуълаларини пайқаб, дарҳол ҳазратга маълум қилишди. Султон соҳибқирон уч-тўрт отликка чеккароқдан туриб гулханларни кузатишни буюрди. Қидирув натижасида яна ўн бешта гулхан аниқланди. Шундан сўнг бир қанча но-зик жойларда қатта ишларни бажарган уста «тил» ушловчилар тева-рак-агрофни булғомиший қилиш учун саҳро бўйлаб тарқаб кетишди. Улардан бир гуруҳи ушбу дашт ўртасида бир неча олачик тикилганини кўришди ва топшириққа кўра биронтасини қўлга олиш учун кечаси пи-стрма қуришди. Иттифоқан, бир киши ўзи тўғри уларнинг ёнига келиб қолган эди, ушлаб даргоҳга келтиришди. У одам деди: «Қарийб бир ойдирки, биз ўрдудан ажралиб қолганмиз ва ҳозир унинг қаердалигини билмаймиз». Султон соҳибқирон (эхтиёт юзасидан) олачикларда турганларни (лашкар орқасига) кўчиришни буюрди.

Ёйик (Ўрол) дарёсига етиб келишганида унинг учта кечиб ўтадиган жойи бор эди: бири Айғир ёли, иккинчиси Бўр(и)кечик ва учинчиси Чопмакечик. Шу учта кечув мавжуд бўлишига карамасдан, лашкар ҳалигача бирон жонзод ўтмаган бир жойдан таваккал қилиб, бу кутурган дарёни кечиб ўтди. Самар дарёсининг қирғоғига етиб боришганида, қоровуллар жуда кўп отларнинг туёқлари товушини эшитиб, оҳазратга хабар қилишди. Улардан кейин «тил» ушловчилар ҳам бир одамни даргоҳга келтиришди. У одам шуларни айтиб берди: «Шу пайтгача сизларнинг келаётганингиз хақида бирон хабар йўқ эди. Идикупинг навқари (346) келгачгина, (бу бизга маълум бўлди). Ўша кундан бугунгача бизнинг лашкаримиз ҳам жам бўлди. У сизларникидан икки баробар кўп бўлса керак. Тўхтамиш Ёйик дарёси кечувларини сизларга бекитмоқчи эди. Йўлсиз бир жойдан кечиб ўтаётганингизни эшитгач эса, монелик қилишга улгурмади».

Шундан сўнг Султон соҳибқирон: «Лашкарлар қуронларнинг те-варагини чапар, говсилар ва хандақлар билан мустаҳкамлаб, жойлашиб олсинлар» дея ёсоқ буюрди. Ногоҳ қоровуллар узокдан учта қўшун қораси пайдо бўлганини хабар қилишди. Ўша куни жиба (совут) тарқатилди ва жангчиларга уқулка ва яхши ваъдалар бериб кўнгилларини олишди. Шундан сўнг Султон соҳибқироннинг ўзи қоровулгоҳга борди. Қоровул илғори бўлган гуруҳ бир кишини ушлаб келтирган эди. У одам шуларни айтиб берди: «Биз сизнинг лашкаргоҳингизда озик-овқат йўқлигидан қувватсиз бўлиб қолгансиз, деб эшитган эдик. Тўхтамиш сизларни олдинроқка сурдирмоқчи. У шундай қиладики, сиз ўз-ўзингиздан тўзғиб кетасиз». Шундан сўнг: «Ҳеч ким тунда олов ёкмасин ва шом намозидан кейин биронта жонзод қурондан ташқарига чиқмасин», деган ёсоқ эълон қилинди.

Султон соҳибқирон Мубашширни (душман хақидаги) хабарни текшириш учун олдинга жўнатди. Унинг йўли бир чангалзор ичкарасига тушиб қолди. Бу ерда ногаҳон ғовур-ғувур овозлар қулогига чалинди. Мубашшир навқарларини жойида қолдириб, ўзи текшириш учун олдинроқка борди. У ерда турган қавмнинг сони ўз қўл остидагилардан кам эканлигини (347) мушоҳада қилгач, уларнинг устига ташланди. Шу бир дафъанинг ўзидаёқ у қирқ кишини асир қилиб, ҳазрат олдига келтирди. Улар шуни айтиб беришди: «Лашкарнинг муайян қилинган булжори Қарахқўлда эди. Биз ҳам шу сабабли бу ерга келдик. Бошқа лашкарларнинг кеч қилишгани сабаби бизга маълум эмас».

Шундан сўнг Султон соҳибқирон Жалол ибн Ҳамидни Сойинтемур, Мули ва Рағно тархон билан олдинга жўнатиб, уларга тайинладиким,

агар уларга душман дуч келиб колса, эҳтиёт бўлишсин ва ўзларидан кам бўлмаса, хужум қилишмасин. Агар душман сони ошиқ бўлса, ғулга қайтиб келишсин. Иттифоқан, уларнинг қаршисидан катта бир гуруҳ чиқиб қолди. Сойинтемур олдинга юриб, одатда қоровуллар бундай пайтда айтадиган сўзлар билан уларга хитоб қилди ва жавоб олгач, Мулини дарғоҳга қайтариб юборди. Султон соҳибқирон Икутемурни кўл остидаги туман билан уларга қечка (мадад) тарзида жўнатди. Тасодифан йўлда иккита катта ботқоқлик бор эди. Ҳар иккаласидан ўтиб, яна бир оз олдинроққа юришди. Қоровуллар илғори бир тепалик устида турган ёғий қоровуллари қорасини кўриб, ботирларча олға босдилар. Ёғий қоровуллари қайтиб кетишди. Қоровуллар боя улар турган жойда тўхтаб, атрофга назар солишди ва бир дарада қарийб ўттиз кўшунга яқин мукаммал қуролланган жангчилар пистирмада турганини кўришди. Бир кишини орқага қайтариб, Икутемурга хабар қилишди: «Душман сони бизникидан икки баробар ошиқ. Яроқ шуки, ўз одамларимизни бояги ботқоқликлардан ўтказиб, орқага чекинайлик». Ёғий қоровуллари ҳам уларнинг қорасини чоғламиший¹ қилган (348) эдилар. Дарҳол пистирмадан чиқиб ҳамла қилдилар. Икутемур қаттиқ саъй-ҳаракатлар қилди. Қетма-қет учта отига ўк тегиб йиқилгач, у пиёда туриб жанг қилди. Уни танимасдан ўлдиришди. Рамазонхожа ҳам ҳалок бўлди.

Ушбу мағлубият пайтида Султон соҳибқирон шахсан ўзи етиб келди ва бу ҳолдан воқиф бўлиши биланок, ёғий лашқари тўзғиб кетди. Шу тариқа беш кун давомида ҳар куни Тўхтамиш қорасини кўрсатиб, чиғатоё лашқарини ўзи тарафга тортар ва бир манзил орқага чекинарди. Олтинчи куни тонг муқаддимаси толес машриқидан зоҳир бўлганда, Тўхтамиш жаҳонни тўлдирувчи лашқарни жанговар сафга тизиб, Бесутун тоғидек тўхтади. Султон соҳибқирон ҳам унинг муқобаласида тўққизта ғулни ростлади. Биринчи ғулда подшоҳ Султон Маҳмуд (ибн Суюрғотмиш)ни Сулаймоншоҳ ибн Довуд билан бирга қўйди. Иккинчи ғулга амирзода Муҳаммад Султон ибн амирзода Жаҳонгирни тайинлади. Учинчи ғулга амирзода Мироншоҳни бош қилиб, Муҳаммад Султоншоҳни ушбу ғул хировулига қўйди. Жавонгор ғулини амирзода Умаршайхга топшириб, бу ғул қанбулини Худойдод Ҳусайнга бириктирди. Онҳазратнинг ўзи асл ғулда чодирлар тикиб жойлашиб олди.

Бу улуғ жанг қўй йилига мутобик бўлган 793 (791) санада, ражаб ойининг ўн бешинчи куни (18 июнь) да бўлиб ўтди. Даставвал Ҳожи Сайфиддин баронгор қанбулидан ҳамла қилди ва ёғий жавонгорнинг

¹ Чоғламиший – чамаламоқ; аниқламоқ. Doerfer. *Türkische...* В. III, S. 29.

канбулини жойидан кўзгатди. Унга кетма-кет равишда Жаҳоншоҳ баҳодир ҳам ўз қаршисида турган ғанимни гўзғитди. Ундан сўнг амирзода Мироншоҳ ҳам ўз қаршисидаги ғанимни мағлуб этди.

(349) Ушбу маърака содир бўлишидан олдин, чиғатой лашкарининг умиди қалъаси амирзода Умаршайх қиличи зарбаси химожсида метин-мустаҳкам эканлиги ҳақида Тўхтамиш кўп бора эшитган эди. Шунинг учун пом ва номус учун курашмоқ ниятида бўлган барча одамларини атрофга тўплаб, бу ғулга ўзи ғаним бўлди. Сездирмасдан яқин келиб, сулдуз тумани устига ташланди ва бир ҳамладаёқ от, туя, одам ва улов – барчасини уриб-йикитиб, оёқ остида топтаб, тор-мор келтирди ва салмиший¹ килди. Султони ғозий ҳаракат жилловини кўйиб юбориб, ўзи бошқараётган катта ғулни жапгга солаётганида, амирзода Умаршайх олдидан бир киши етиб келди ва сулдуз тумани аҳволи хароб бўлгани ҳамда Тўхтамишнинг жавонғор ғули орқасига ўтиб олганини маълум килди. Амирзода Умаршайх маккор душман мукобаласида ёсол тортиб, жон-жаҳди билан қонли жангга машғул бўлган бир пайтда, қутилмаганда Султони ғозий катта ғулнинг барча туманлари билан мадад юзини ўша тарафга қаратди. Ғалаба шиорли байроқлар етиб келишидан олдинроқ, амирзода Умаршайх жаҳонни фатҳ этувчи қилич ва метин тошни ҳам кукун қиладиган гурзи зарбаси билан душманнинг оёғини жойидан кўзгатган эди. Ушбу олатасир олишув пайтида Тўхтамиш бу катта «шикор»нинг камарғаси доираси уни чор-атрофдан қуршаб олганини кўргач, фано бўлган Дашти Қипчоқ тахтига фано чаҳор такбирини ўқиб, қарор жилловини жуфтқани ростлаш тарафга бурди. Унинг ҳақношунослиги ва кўрнамаклиги қасофатидан ул улуснинг бир неча йил давом этган барқарорлиги барбод бўлди. Шундан сўнг Дашти Қипчоқнинг ҳарир либос кийган, кумуш болдирили гўзаллари нолаю зорни айланувчи фалакка етказдилар. Саройнинг сузук кўзли нозанинлари истиғно саропардасидан чиқиб, хорлик ва муҳтожлик тушроғига беландилар. Ўзбек пойтахти бошдан-оёқ чиғатой лашкари пойи остида ер билан яқсон бўлди. Чунончи, (350) бир кунлик овқатини топишга қодир бўлмаган энг охириғи ниёда ўнлаб сурувнинг эгаси бўлиб қолди. Олдин бир динор ҳам пули бўлмаган отликларнинг энг ҳақирини катта хазинани қўлга киритди. Тўқнашув арафасида бир ратл² арпа уни бир ман³ соф кумушдан кам турмасди.

¹ Салмиший – ёзилиши тахминий ва маъноси ноаниқ.

² Ратл – суюқлик ва сочиловчи жисмлар учун ўлчов бирлиги.

³ Ман – оғирлик ўлчов бирлиги.

Бу галаба муяссар бўлганидан тўрт соат кейин эса юзта қўйни бир дирхам ёки ўнта отни бир динорга ҳеч қим сотиб олмасди.

Лаиқар амирлари ва вилоятлар сардорлари ушбу фатҳни муборакбод этиш учун қимматбаҳо тухфалар ва рангил совғаларни ҳумоюн даргоҳга пешкаш қилишди. Султон соҳибқирон уларни бирма-бир кўрсатган хизматларига қараб, суюрғоллар ва инъомлар билан сарафроз қилди. Онхазрат Темурқутлуғ ўғлон ва Идику (Эдигей)ни бисёр навоҳишлар билан шод этиб, ўз уруғ ва қабилаларига бошчилик қилишга тайинлади. Ул харомнамақлар ўзларини бир чеккага тортиб, худди Тўхтамиш каби ўзбек улуси ҳаққига (ҳазратга нисбатан) кўрнамақлик тангасини тошга ўйилган нақшдек зарб эта бошладилар. Султон соҳибқирон уларнинг аҳдларини бузишганига эътибор бермасдан, ўлжалар билан соғ-саломат орқага қайтди.

Ушбу юриш асносида Қамариддин бадкорлик қилиш учун фурсатдан фойдаланиб, Ўзканд тумани устига келган эди. У бир неча қишлоқни талаб. Мўғулистонга қайтиб кетди. Амирзода Умаршайх йўл ярмидаёқ кичик бир гуруҳ билан лашкардан ажраб, шахзодалар билан (тезрок) мулоқот қилиш иштиёқида илғор тарзида йўл босди. Чунончи, ғоятда шошганидан бошқалардан ўзиб, Андигонга бир ўзи етиб келди. Унинг муборак пойқадами шарофатидан маҳзунлик ва ғам-ғусса шодлик ва фароғатга мубаллақ бўлиб, жунбушга келган вилоятда барқарорлик ўрнатилди. Бир неча кундан сўнг лашкарнинг баъзи қисмлари етиб келгач, (амирзода Умаршайх) Мўғулистонга жўнади ва (351) Қамариддиннинг ўша қилмиши қасоси учун ул улусни тавбасига таянтирди. Ҳар бир қўй эвазига бир сурув, ҳар бир одам ўрнига бир гуруҳ кишини асирга олиб келтирди.

Султон соҳибқирон доруссалтана Самарқандга келиб тушгач, катта тўйлар ўтказиш тараддудини кўрди ва ўз невараларини муносиб қайлиқларга уйлантирди. Шундан сўнг онхазрат қарийб бир йил мобайнида муборак вақтини бутунича фароғат ва чарғолангга сарф қилди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ЯНА БИР БОР ЭРОН МАМЛАКАТИ ФАТҲИ УЧУН ОТЛАНГАНИ ЗИКРИКИМ, УНИ БЕШ ЙИЛЛИК ЮРИШ ДЕБ АТАЙДИЛАР

Фароғат айёми узок давом этиб, чарғоланг муддати чўзилгач, Султон соҳибқирон Эронзамин юриши ўйинга тушди ва маймун йилига мутобик бўлган 794 (1392) санада, ражаб ойининг ўн бешинчиси (7 июнь)да, жума куни кутлуғ ихтиёр ва бахтиёр толеъ билан сафар

саропардасини Эронзамин тарафга кўчириб, дорулим (илм уйи) Бухорога келди. Ражаб ойн ўрталарида якшанба куни обиҳаво таъсирида ҳазратнинг муборак мизожиди ўзгаришлар содир бўлди. Аммо ҳарорати баланд бўлишига карамай, кўч қилиб Жўйи Зардга келди. Бу ерда ҳарам маликалари ва улуғ хонадон шахзодалари ҳозир бўлишиб, табиблар муолажада Мусо алайҳиссалом мўъжизаларини намоён эта бошладилар. Саховат қўли неча йиллар давомида тўшланган ҳазиналарнинг қуфларини очиб, садакалар бера бошлади ва ислом уламо-ларининг дуога очилган қафтлари қисмат тугунини ечиб юборди. Ҳазратнинг муборак чеҳрасида саломатлик асари ва шифо топганлик аломатлари (352) зоҳир бўла бошлагач, лашкар манғлойи йўлга тушди. Ражаб ойининг йигирманчисида, чоршанба куни ҳазрат Султон соҳибкирон ҳам соғ-саломат йўлга отланди ва онҳазратнинг шарифа хотинлари ҳазрат салтанатнаоҳ Шохрух – Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини ўз папоҳида сақласин – ва уғруқдаги бошқа кишилар билан бирга орқага қайтдилар.

Ғалаба ширли байроқлар Гургон ва Табаристон ҳудудига еганида, лашкарга уч қисмга бўлиниб, Мозандаронга ўтиш учун чангалзор ва ўрмонларни кесиб йўл очиб, олға юришга буйруқ берилди. Сайид Камолиддин фатҳ мукаррар экалигини аниқ мушоҳада қилган бўлса-да, ишнинг оқибатини тақдир ҳукмига ҳавола этиб, қаршилик кўрсатишга қарор қилди. Султон соҳибкирон Пирак подшоҳ ибн Лукмон подшоҳин бошқа денгизчилар билан бирга кемаларда денгиз орқали жўнатиб, денгиз йўлини мозандаронликларга ёпиб қўйишни буюрди. Ҳазрат ўзи бошқа лашкарлар билан уч тарафдан ғанимини муҳосара қилди. Биринчи кунисъ Маҳоласар қалъаси фатҳ этилди. Сайид Камолиддин жангу жадални бас қилди ва фарзандлари билан истикболга чиқди. Султон соҳибкирон сайидларга шафкат қилиб, бошқа шиоҳийларни қатлга етказди.

У йилнинг кичини Мозандарон кишлоғида саодат ва қомронлик билан ўтказиб, 795 (1393) сапага мувофиқ бўлган такоғу (товуқ) йилининг йигирма тўртинчи сафари (9 январь)да, пайшанба куни манғлой лашкари Форс тарафга жўнатилди. Онҳазрат Жаҳоншоҳ Жоку, Ёдгор барлос, Шамсиддин Аббос ва Учқаро баҳодирни лашкарнинг учдан бир қисми билан уғруқда қолдириб, ўзи бошқа учдан бир қисм билан илғор тарзида (353) жўнади. Шохсавор Ирокий Боб ул-жаннатда ғолиб манғлой қўлига тушди ва Ортиқшоҳ Султонияни ўз ҳолига ташлаб қочди. Бу мавзеълар фатҳидан сўнг Чамчамол йўлидан Қурдистон қалъаларини бир-бир забт қилиб, Бағдод сарни йўл олишди. Шайхали

баходир манғлойда эди ва ушбу юриш асносида бир фидойи¹ тарафидан ўлдирилди. Шундан сўнг ғалаба шиор лашкарлар қайтиш жиловини Ҳамадон ва Луристон йўлидан Хузистон тарафга буришди.

Амирзода Умаршайх Кўшки Чўбон йўлидан Қум вилояти музофотига қарашли Гив қалъаси ёнидан ўтаётиб, шамшир кучи билан бу қалъани забт қилди. Сўнгра у ердан кўзғалиб, Ҳароҳ ва Фароҳон қалъаларини кетма-кет ишғол қилиб, ҳазратга бориб қўшилди. Хуррамободда у яна ажраб кетди. Монкара қалъаси ва Луристоннинг аксар қабилаларига чоқкин қилиб, яна ҳазратга қўшилди. Шундан сўнг амирзода Умаршайх баронғор лашкарлари билан Ҳавиза йўлидан то Жазоир соҳилига доғур эгаллади. Султони ғозий бошқа йўл билан юриб Шуштарни забт қилди ва улар яна Шуштар яқинида бир-бирларига қўшилдилар.

Шундан сўнг ҳазрат Масъуд сарбадорни Шуштарда қўйиб, жўнаш жиловини Форс тарафга бурди. Қалъан Сафид Форс султонларининг эътимод қўйган жойи бўлиб, Зайнулобидин ибн Шоҳ Шужоъ бу ерда маҳбус эди. Ҳазрат қалъани икки кунда забт этиб, Зайнулобидинни озод қилди. Соҳибкироннинг муборак пойқадами (354) Шероз атрофидаги Жавимга етгач, Шоҳ Мансур қарши тарафдан лашкарлар билан етиб келди ва Гавди Потила (Потила чуқурлиги) номи билан машҳур бўлган мавзёда пистирма қурди. Ўша кун лашкар қоровули бошлиғи Усмон ибн Аббос эди. У ёғий қоровулларига дуч келгач, пистирма қурди. Форслар ғофил ҳолда пистирма тепасига келиб, тоза босилган излардан кимлардир келиб, яна қайтиб келишганини тусмоллашди. Улар ҳайрон бўлиб туришганда Усмон пистирмадан чиқиб ҳамла қилди ва уларни қочириб, тўрт отлик сардорни асир қилиб ҳазрат ҳузурига келтирди.

Айни пайтда Шоҳ Мансур қарийб тўрт минг нафар мукамал қуролиланган ва қоядай ҳайбатли отликлар билан – номус талаблик юзасидан уларнинг ҳар бирини бир иклимдан танлаб олган эди – етиб келди ва оташ алангаси қаби ўзини қатта ғулга уриб, игна ипақдан ва шамол дарёдан ўтгани қаби қалбгоҳнинг ўртасидан ёриб ўтиб, лашкар орқасига чиқиб олиб тўхтади. Султон соҳибкирон ёсол юзини унинг тарафига қараб ўтирди ва сафларни кечқалар билан маҳқаму мустаҳкам қилди. Шоҳ Мансур яна бир бор ногаҳоний балюдек заминни замонни ағдартўнтар қилиб, қалбгоҳга ташланди ва кибру ғурур билан ҳазратнинг хос соябони ва байроғи тағида пайдо бўлиб қолди. Чунончи, бу ҳамланинг ваҳшатидан байроқбардор оёғини қўлига олиб қочди.

¹ Фидойи – суикаслар учун махсус тайёрланган қотил.

Султон соҳибкирон энига таваккул зирхи ва бошига таваллю дубулғасини кийиб турганда. Мансур елдек етиб келиб, мақсадига етай деб колгашини кўрди ва бор кучини йиғиб, беаёв қилич билан ҳазратнинг муборак дубулғаси тепасига икки бор зарба бериб, (355) от чоптириб ўтиб кетди. Аммо ҳазрат султон соҳибкироннинг аъзон баданидан бир тола сочи ҳам кесилмади.

Шоҳ Мансур гул шагранжи филбанд ва фарзинбанд килиниб маҳкамланганини кўргач ва майдон ўртасида сонсиз кўшунлар билан мустаҳкам турган Шоҳи ғозийга кишт бермок амримаҳоллигини англагач, бу тарафдан юз ўгириб, от жilовини баронғор гули тарафга бурди. Камон булутидан ўк ёмғири ва жигарни яраловчи пайкондан ажал дўли жала каби ёғилиб, форс чавандозлари (бадани)ни ғалвир қилди. Бечора Шоҳ Мансур шунча жидду жаҳд ва саваш билан ҳам жонини ажалдан саломат саклаёлмади ва ушбу олишувда дайди ўкка дучор бўлди. Унинг кўркам бошини жуссадор танасилан жудо қилиб, ҳазратга элтишди. Чиғатой лашкари зафар ҳайкириklarини (фалакнинг) яшия куббасига етказиб, тирик колган асирларни ҳам қатл этишди.

Эртаси куни машрик уфқидан субҳи содик жилва қилгач, султон соҳибкирон Салам дарвозаси олдига келиб тушди ва Шерозни ўз тасарруфи доирасига киритди. Бошиқа ноҳиялар ҳам забт қилинди. Муҳаммад Музаффар авлодларининг барчаси, худди олдингидек Эрон-заминни уларга қолдиришади, деган хаёлда даргоҳга бош эгиб келишди. Йиғирма тўртинчи жумодилоҳир (7 май)да душанба куни улар ҳибса олиниб, бир ҳафтадан сўнг ёсок шамшири билан жазоландилар. (356). Форс мамлакати, Ироқи Ажам ва Хузистон, Ҳабаша ва Зангибор денгизлари соҳилию Адан ноҳиясидан то Хуросону Қандаҳор вилоятларигача бўлган ҳудудлар амирзода Умаршайхга тааллуқли бўлиб қолди.

БАҒДОД ТАРАФГА ОТЛАНИШ ҚИССАСИ ҲАМДА УНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ БАЁНИ

Шундан сўнг ражаб ойининг бешинчи куни (17 май)да султон соҳибкирон Шероздан кўч қилиб, Исфаҳон ва Жарбодакон йўли билан Султония сари юрди ва Озарбайжонни амирзода Мироншоҳга берди. Бу ҳудудда бир неча кун айни суриб чарголангга машғул бўлгач, Қалоғой йўли билан доруссалом Бағдодга отланди. Ўз асрининг улуғ зотларидан бўлган шайх Нуриддин Абдурахмон Бағдодий элчи бўлиб келди. Султон соҳибкирон бу бузрукворга иззат-ҳурмат кўрсатиб, рух-

саг берди. Ўзи илғор тарзида юришни буюрди ва шамолга эш бўлиб олға юрди. Юриш суръати шу даражада эдики, қўш отли суворийлар жаҳоннаноҳ (хазрат)нинг туллори туёғи остидан кўтарилган чанг-тўзонни кувиб етолмасдилар.

Шаввол ойининг йигирмапчиси (29 август) да шанба кунни эрталаб лашкар Бағдод атрофига етди ва Султон Аҳмад бошқа дарвозадан чикиб, ўзини дарёга отди ва ундан ўтиб, араб саҳросига кочди. Баҳодирлар унинг оркасидан от кўйдилар ва барқмисол Дажладан кечиб ўтдилар. Жумладан, Усмон ибн Аббос, Айбож ўғлон ва Сайидхожа ибн Шайхали баҳодир кабилар никомишнй килишга машуул бўлдилар. Султон Аҳмад (357) Фуротдан кечиб ўтгач, кўнрикни бузиб ташлаган эди. Амирлар ўтишга тараддуланиб, киска муддат туриб қолишди. Кутилмаганда тўртта эгасиз кема қўлга киритилди ва дарёдан ўтиб олишди. Бутун йўл бўйлаб хазица моллари ва нафис буюмлар сочилиб ётарди. Амирлар буларга эътибор бермай, от чоштиришди ва жами қирк беш нафар суворий Карбало даштигача етиб келишди. Султон Аҳмад ўз ёнидаги қарийб икки минг отликдан икки юз нафарини ажратиб, улар билан амирларга ташланди. Амирларнинг отлари холдан тойгани туфайли пиёда бўлиб жангга кирдилар. Ушбу саваш асносида Султон Аҳмад Усмон ибн Аббосга рўпара келди ва унинг елкасига шамшир урди. Чунончи, (Усмоннинг) бир кўли ишдан чиқди. Аммо у ярадорлигига карамай, токат билан бардош берди ва таъқибдан воз кечмай, (Султон Аҳмаднинг) бутун уғрукини қўлга тушириб олиб қайтди.

Шундан сўнг султон соҳибкирон Такрит қалъасини фатҳ қилишга жўнади ва бу метин қалъани қароқчилар қўлидан халос қилди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ДИЁРБАҚР ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ВА БУ ЎЛКАНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ ЗИКРИ

Бағдод фатҳидан сўнг султон соҳибкирон Диёрбакр ўлкаси сардорлари, оқ кўюнлу ва қоракўюнлу туркманлар ва бошқа (358) туркманларнинг бошлиқларини чақириб келтириш учун элчилар жўнатди. Улардан баъзилари бўйсунуш юзини олий даргоҳ тарафга каратиб, суюрғолларга сазовор бўлдилар ҳамда уларнинг эл-улуслари дахлсиз ва эмин бўлди. Бир гуруҳи эса саркашлик кўрсатишган эди, уларга қарши чора кўриш лозим топилди. Султон Соҳибкирон ярадорлиги туфайли (Усмон ибн) Аббосни уғруқда қолдирди, лашкарларни бир неча лафъа қалъаларни ишғол қилишга юборди. Шунингдек, хазратнинг ўзи Кир-

кук калъасини забт этди ва Олтункўшрук йўли билан Мўсулга отланди. Туркманларнинг бошликлари жумласидан бўлган Жаҳонгир, Пирали, Қизил Мирали ва Ёрали ибн Қора Аҳмад бошқа сардорлар билан бирга даргоҳга келиб қўшилишди. Шундан сўнг (лашкар) қорақўюнли ва яғочбақлу эллари устига чопкин килиб, Рухага етиб келди ва уни забт қилди. Ун тўққиз кундан сўнг Арзан султони ҳам келиб, даргоҳ остонасига бош урди.

Олдин бир неча бор тобелик лофини ургани гуфайли ўзини жаҳонни забт этувчи лашкар ҳужумидан омон сақлаб қолган Султон Исо Мординий итотсизлик зоҳир қилгани учун лашкарлар унинг вилоятини забт этишга оғландилар. Шу йили (1394) рабиул аввал ойининг йигирма саккизинчиси (25 январь)да Султон Исо пенкашлар билан даргоҳга келди. (Лашкардан) бир гуруҳ тағор, савдо ва муомала учун Мординга боришган эди, аммо кутволлар киришга қўйишмади. Уларнинг бу журъати сабаби шу эди: Султон Исо уларга қалъа дарвозаларини очмасликни, ҳатто ўзининг бу хусусдаги мактуб ёки оғзаки фармойишига эътибор бермасликни таъинлаган эди. Гап-сўзларни яширинча тинглаш орқали бу нарса фони бўлгач, султон соҳибкирон Султон Исони бандга солдирди ва Мордин атрофларидан кўч қилди.

(359) Рабиул охир ойининг йигирма биринчиси (19 февраль)да эрталаб тўсатдан заминун замонни булуг қоплаб, кучли шамол кўзгалиб, момақалдирок ва чакмок тилга кирди. Чунон ёғингарчилик бошландики, Нух тўфони бунини кўриб ўз ожизлигига йиғлади ва Од (кабиласини ҳалок қилган) тўфоннинг жигари куйиб, совук оҳ тортди. Бир лаҳзада шарку ғарбдан лойка дарёлар оқа бошлади ва бу саҳро саҳни то (ерни кўтариб турган) ҳўкиз ва балик устигача ҳўлу шалаббо бўлди. Чунончи, бу саҳрода ҳатто ваҳима қилмокка мажол ёки қочини мулоҳазасини қилмокка имкон ҳеч қанда қолмаган эди. Ҳар бир от қаерга туёғини қўйса баликка тегай, йўлдан бир қарич четлашган туя лойга ботиб, жуссасининг бир қаричи ҳам ер юзиде қолмас эди. Қимнингки юзта оти бўлса, битта эшағи борлар билан молу мулкда тенглашиб қолди. Аҳвол шунга бориб етдики, барчанинг қўлида биргина асодан бошқа нарса қолмаган эди. Қанчадан-қанча энцил чавандозлар ўз аргумокларини жигарини эзувчи бу лойнинг қаерида қолдиришди ва улар Қоруннинг хазинасига бориб қўшилди. Ҳаво алмаштириш ва балолан омон қолиш учун йўл чеккасига қодир тикиб ўтирганлар барча нарсаларини жой-жойида қолдириб, тарк этиб кетишди. Туяларнинг ўрқачлари қўлнинг тўлкинлари билан бир сатҳда эди. Белов отларнинг чарм ёпинчиклари нвиб, қоринларига тушиб қолган эди. Байт:

Чун гирифторми тихи Миср дар тўфони ғам.

Оламеро даст бар сари пой дар гил монда буд.

(Миср биебони саргардонлари кулфат тўфонида колганидек,

Олам бошдан-оёк лойга кўмилиб колган эди).

(360) Алкисса, ҳар ким бир амалини килиб, йиқиладура ўзларини саломатлик соҳилига чиқаришди.

АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ ФОРС МАМЛАКАТИДАГИ АҲВОЛИ ЗИКРИ ВА УНИНГ ШАҲИД БЎЛИШИ

Ҳазрат султон соҳибқирон Форс (вилояти)ни амирзода Умаршайхга топшириб, ўзи кутлуғ қадам билан доруссалом Бағдодга отлангач, амирзода Умаршайх бу мамлакат ишларини тартибга келтирди ва Сиржон қалъасини муҳосара қилишга жўнади ҳамда уғрук ва фарзандлари Форсга қелишини тайинлади. Элчи кетди ва амирзода Умаршайхнинг хотинлари ва фарзандларини кўчириб, Форсга йўл олди. Улар Форсга етишганида султон соҳибқироннинг элчиси келиб, амирзода Умаршайхга аъло ўрдуга бориш ҳақидаги фармонни етказди. У амирзода Искандарни (ўз ўрнига) Форсда қўйиб, ўрду томонга отланди ва шошилинч суръатда манзилима-манзил йўл босди.

Амирзода Умаршайх Курдистон ноҳиясига етиб келганида, бир гуруҳ сипоҳийлар унинг олдига келиб, шунинг арз қилишдики, Хурмоту номли қалъа аҳли тағор беришдан бош тортиб, амру фармонга қулоқ солмагани. Амирзода одам юбориб у қалъанинг кутволини чақиритиб буюрди, аммо у келмади. Шундан сўнг амирзода Умаршайх ўзи отланиб, ўша тарафга юрди. У яқин борганида у ернинг аҳолиси саросимага тушди. Жон кўркунчидан (химоя учун) қўлларига тош ва ўк олдилар. Амирзода Умаршайх бепарволик билан (уларнинг хатти-ҳаракатини) назарга илмай, эгнига совут кийиб, (361) ўзи қалъа деворига яқин бориб, насиҳат билан уларни номаъқул ишдан қайтармоқчи бўлди. Тўсатдан казо камонидан бало ўқи отилди ва у нар шернинг бошига тегиб, шу бир даҳшатли зарбанинг ўзи уни ҳалок қилди. Амирзода бир оҳ тортиди ва ёруғ жаҳонни тарк қилди. Сипоҳ баҳодирлари ва даргоҳ ботирлари фарёд кўтариб, бир ҳамлада қалъани ер билан яксон қилдилар. Шундан сўнг бу воқеа хабарини ҳазратга етказиш учун бир кишини шошилинч суратда аъло ўрдуга жўнатдилар ва амирзода Умаршайхнинг жасадини Форс дорулмулки (Шероз)га олиб қелишди.

Бу хабарни Мордин якинида ҳазрат султон соҳибкиронга етказишди. Ҳазрат бу воқеадан ниҳоятда ғамгин бўлди ва аза шарҳларини бажо келтирди. Шундан сўнг Учқарони Форсга – марҳум амирзоданинг фарзандлари олдига жўнатиб, ўзи Шом тарафга юриш қароридан воз кечиб, Жазира ўлкасини фатҳ этишга машғул бўлди. Ҳазрат Мўсулда катта қурултой чақиришни буюрди ва яна бир бор Мордин тарафга отланиб, лашкар билан шаҳарни ўраб олди. Эртаси куни тонгда хўрозларнинг кичкириғига навбат мусикаси садолари жўр бўлди ва жанг ноғоралари ғулғуласи ғафлат уйқусида ётганларни бедор қилди. Ҳар бир киши ўз мурчолида туриб жангга ҳозирланди. Ҳайкирик садолари ва қарнайларнинг ғат-ғути ҳатто муаззам тоғни титратиб юборгач, шаҳар аҳли тоғдаги қалъага қараб қочди. Жуда кўпчилик мана шу дастлабки ҳамлада ҳалок бўлди. Султон Исо иши хароб бўлгач, ўзига шафоатчилар кидирди ва ҳазрат султон соҳибкироннинг боқарам даргоҳидан узрхоҳлик тилади. У афв хилъати билан сарафроз этилди.

Шундан сўнг зафар шиорли байроқлар Омад шаҳрини фатҳ қилиб, Қарожа Қиё қалъасини ҳам ишғол этишди. Қора Юсуф чиқиш қийин бўлган тоғлардан паноҳ топгани учун (362) султон соҳибкирон Жаҳоншоҳ баҳодир, Бурҳон ўғлон ва Айбож ўғлонни бир қанча лашкар билан унинг устига жўнатди. Амирзода Мироншоҳни ҳам уларга кечка тарзида жўнатди ва ўзи Ахлог тарафга отланиб, йўлда Ойдин қалъасини ҳам забт қилди. Ушбу манзилда амир Таҳартан Арзинжоний ҳазратга келиб кўшилди. Шундан сўнг Авник қалъасини муҳосара қилишга жўнашди. Миср ибн Қора Аҳмад туркман бу тош-метин қалъада мустаҳкамланиб, унинг олиб бўлмаслигига эътимом қилиб, туғён бошини баланд кўтарди. Бир ой мобайнида ҳар икки тарафдан жуда кўп одам қатлу қирғин қилиниб, ночор аҳволда қолишгач, қалъа таслим бўлди.

Шундан сўнг султон соҳибкирон ҳазрат ҳукмдор, хилофат паноҳ хокон, мамлакатларни забт этувчи, дунё ва диннинг мададқори Шоҳрух баҳодирни – Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини ўз паноҳида сақласин – Туронзамин ҳукумати учун қайтариб юборди. Ҳазрат ҳукмдор қутлуғ қадам ва бахтли толеъ билан Мовароуннаҳр тахтига келиб ўрнашди. Қулай фурсатни пойлаб юрадиган мамлакат душманлари – Қамариддин ва бошқалар ҳазрат султон соҳибкирон Эронзаминга отланганини ғанимат билиб, ҳар бурчакдан кириб келиб, ўғрилиқ ва вайронгарчилик қилишга интилардилар. Ҳазрат ҳукмдорнинг қутлуғ ташрифидан ушбу мамлакатнинг толеъи қулиб, мушарраф ва музайян этилганидан улар хабардор бўлгач, беқарор бўлиб фано саҳросига жуфтакни ростлади-лар. Худди Етти Қароқчи юлдузлари каби пароканда бўлиб кетдилар.

СУЛТОН СОХИБКИРОННИНГ ИККИНЧИ БОР ДАШТИ КИПЧОК МАМЛАКАТИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ

Мовароуннаҳр мамлақати ишлари тартибга солингани хабари муфассал тарзда ҳазрат султон (363) соҳибкиронга етказилгач, ҳазратнинг кўнгли хотиржамлик ва хотири таскину тасалли топиб, рубъи маскуннинг шимол тарафидаги ўлкаларни фатҳ этишга отланди. Аввал бошда Шамсиддин Олмалиғийни элчи килиб жўнатиб, душманликнинг хатарли оқибатларидан огоҳлантириб танбех берди ва ўзининг (Тўхтамиш олдидаги) собик ҳаққини эслатди. Тўхтамиш нард тахтасига макр-хийла ва ғирромлик тошини отиб, муҳораба режасини тузди. Шамсиддинга Тўхтамиш давлатининг ёруғ кундузи кулфат тунига мубаддал бўлгани аён бўлгач, хўрсиниб кўйди ва руҳсат олиши биланок дархол оркага қайтди. Султон соҳибкирон боб ул-абвоб Дарбанддан ўтгач, қапта жарга билан қайток эл-улусини яқсон қилди ва ушбу ҳол асносида ҳазрат ҳузурига келаётган Тўхтамиш элчиси лашкар қорасининг чексизлигини кўриб, ҳатто мулоқот қилмасдан йўлини оркага буриб кочди.

Тўхтамиш ногаҳоний бало ва илоҳий қазо етгани хабарини эшитгач, Қозончини манғлой лашкари билан Кўйсуй дарёсининг кечувини муҳофаза қилишга жўнатди. Султон соҳибкирон ўз муборак зоти билан илғор килиб тунда йўл босди ва тонг муқаддимасида Қозончининг устига етиб келди. Қозончи хатардан қочишни афзал билиб, жонини саломатлик соҳилига етказди. Шундан сўнг Тўхтамиш Терек дарёси соҳилида ўлим асбобини ҳозирлаб, жанг бошланишини кутиб турди. Зафар шиорли байроқлар саҳро саҳнида пайдо бўлгач, Тўхтамиш ваҳимага тушиб, оркага чекинди. Султон соҳибкирон (дарёдан) кечиб ўтгач, (364) Тўхтамиш Қурой дарёси соҳилида лашкар тўпламокка машғул эканидан хабар топди.

Иттифокан, ғолиб аскарларнинг озик-овқатлари тугаб, қувватсизликка мубтало бўлишди. Озуқа маслаҳати жихатидан лашкар Руй дарёсининг юқори тарафи бўйлаб Жулот вилоятига йўл олди. Ногоҳ тоғдан-тоғгача (чўзилиб кетган) чодирлардан чиккан Тўхтамиш (лашқари) ёсоли қораси кўринди. Султон соҳибкирон ҳам зарурат юзасидан саваш тиғини у ёсолнинг зирҳли девори томонга қаратди ва йигирма етти қўшунни кўмак учун ажратди. Ногоҳ жавонғор қанбулидан хабар келтирдиларки, ёғий баронғори учидан Каноча ўғлон, Баркёрук ўғлон, Ўктой, Довуд сўфи ва Ўтурка Муҳаммад ажралиб чиқишли ва улар-

нинг нимани қасд этишгани маълум эмас. Султон соҳибкирон ўша йн-
гирма етти кўшуи билан уларга пешвоз юрди. Ёғий ўз найранги фош
этилгани ва тадбири амалга ошмаганини кўргач, яна орқага қайтди.
Шундан сўнг ушбу йнгирма етти кўшундан номдор баҳодирлар ёғий
ғулига пешвоз чиқиб яқин бордилар. Аммо ёғий хировуллари ҳамла
килиб, бу гуруҳни то кечкагача қувлаб келишди. Шайх Нуриддин
фидойиллик билан отдан сакраб тушди ва шамшир зарбалари билан
ўзбек баҳодирларининг йўлини тўсди. Унинг яққол кўришиб турган
жонбозлиги бошка амирларга ҳам таъсир қилди ва улар ҳам қўшилиб,
ўзбекларнинг хаддан зиёд шижоати совуттешар пайконлар зарбидан
сўнишга юз тутди.

(365) Шундан сўнг катта ғул давлат мадади ва зафар талаби билан
ноғора ва карнайлар садосидан ерни титратиб ҳаракатга келди. Даш-
ти Қипчоқ сардорлари ва Тўкмок лашкари баҳодирлари елкама-елка
туриб, харчад даҳшатли ҳамлалар қилишмасин, лашкар сафни бу-
зиб ўтишолмади. Ушбу кирғин ва жангу жадал асносида душман
жавонгори ўз қаршисида турган кучлардан шикаст еди. Баронгорнинг
канбул ва мунчи¹ туманлари ғул ёсоли бўғзидаги ихота ҳалқасини
тобора торайтира бошладилар. Пўлат совут кийган темир қалбли
чиғатой ботирлари таваккул оёғини заминга худди устун каби тираб,
жон-жаҳдлари билан олишдилар. Уларнинг ҳайбати душман дилида-
ги сабру бардошни қувиб чиқарди. Ёғийлар дилини маънослик булут
коплаб, уларнинг умидлари юзини умидсизлик доғи қорайтириб юбор-
гач, Тўхтамиш бенасиблик камчисини қочини бедовига урди ва ушбу
обод улус аҳолисини чиғатой ботирлари шамширига топшириб, ўзини
омонлик соҳилига урди.

Султон соҳибкирон ўз муборак зоти билан (душманни) никомиший
қилмокка тутинди ва Итил (Волга) дарёси бўйидаги бугун ўзбек улуси-
ни бошдан-оёқ бўйсундирди. Шундан сўнг илғор тарзидаги лашкарлар
ул Даштнинг ўнг ва сўл тарафларига ёйилиб, ўз йўлларида дуч келган
барча Рус ва Хазар вилоятларини ҳам ер билан яксон қилдилар. Шу
тарика ҳар бир гуруҳ қайси тарафга йўл олса, гўёким тўкайга ўт туш-
гандек, ҳўлу қурукни ёндириб ва тор-мор қилиб (366) қайтиб келди.
Қўлга киритилган ўлжалар ва ҳайдаб келинган йилкилар кўплигидан
ул улкан саҳро лашкар юрт қилишига торлик қиларди.

Шундан сўнг ўша йил кишини ўтказиш учун ўшал ноҳияларда
қишлокка муносиб жойда юрт қилиш яроқ кўрияди ва қишлоқ мул-

¹ Мунчи (мучи) – лашкар қанотларидаги ҳарбий қисмлар. Doerfer. *Türkische...* В. 1, S. 505.

даги ўшал ерда хуррамлик ва фаровонликда ўтказилди. (Баҳорда) кайтиш жиргаси қирк фарсанг масофага чўзилди. Момукту, ғозикумик ва болгачи эллариши бўйсундириб, Хожитархон, Сарой Берка ва бошқа шахару вилоятлар, элу улусларни (йўл-йўлакай) забт қилиб келишди. Ногоҳ йўл ўртасида Шўхол мажусий ғозикумик кавмлари билан нтифок бўлиб, ўрду чеккасидаги йилкиларга тўсатдан хужум қилди. Султон соҳибкирон ҳумоюн узанги мулозиматидаги беш юз суворий билан уларга қарши юрди. Шўхолни ўлдириб, бошқаларини банди қилиб ҳазрат хузурига келтиришди. Султон соҳибкирон қумик ғозийларига гурли навозишлар кўргузиб, омон кўйиб қоборишни буюрди. Мажусийларни эса битта қолдирмай қаҳр қиличи билан қатл қилишди. Ушбу муборак юришда Албурз тоғидаги барча қабилаларни лозим кўрилган даражада бўйсундириб, бу ноҳиялар фатҳидан кўнгилини бутунлай хотиржам қилиб, боб ул-абвоб Дарбанддан ўтиб, Ширвонотга келиб тушдилар.

Муборак юришдан олдин султон соҳибкирон амирзода Пирмухаммаднинг¹ Шерозга жўнатган эди. У дорулмулкка етиб келгандан сўнг, ногоҳон бир қанча номаълум одамлар дорулибода (ибодат уйи) Яздни (367) ўз қўлларига киритиб олишди. Амирзода бу қальани муҳосара қилишга отланди. Аммо бу метин қальанинг мустаҳкамлиги амирзодага уни ўз қўл остидаги кучлар билан забт этишга имкон бермади. Султон соҳибкирон амирзода Пирмухаммад ибн амирзода Жаҳонгир, Искандар Шайхий ва Аргуншоҳни бир гуруҳ амирлар билан ушбу қалъа фатҳига номзод қилди. Қамал бошлангандан сўнг олти ой муддат ўтгач, Яздда озик-овқат бутунлай соб бўлди. Ул бузғунчилар ўзларини ташқарига уришди ва дорулибода уларнинг қасофатидан пок бўлди. Шундан сўнг султон соҳибкирон илғор тарзида суръат билан йўл босиб, доруссалтана Самарқандга отланди.

СУЛТОН СОҲИБКИРОННИНГ ҲИНД ДИЁРИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ

Бу муборак сафардан ўз тахтгоҳига қайтгач, собит бўлиб қолган расмга кўра Кониғил водийсига тушиб, бир қанча муддат айш ва чарқолангга машғул бўлди. Шундан сўнг Ҳинд ўлкасини фатҳ этишга отланди. Ушбу аснода шу нарсани маълум қилишдики, «сиёҳпушлар» («қора кийинганлар») деб аталадиган мажуслардан бир гуруҳи Панжоб

¹ Умаршайх мирзо вафотидан сўнг унга қаршли вилоятлар катта ўгли Пирмухаммадга топширилган.

худудида ўрнашиб олиб, бу ноҳиянинг аҳолисига жабр-зулм қилмоқда экан. Султон соҳибқирон уларни даф этмоқни зарур ишларнинг энг аҳамиятлиси ҳисоблаб, амирзода Рустам ва Ёрғон ўғлонни бир гуруҳ амирлар билан уларга қарши юборди. Улар эҳтиёткорлик шартларига риоя қилишмагани учун (368) зарбага дучор бўлишди ва мағлубиятга учраб қайтиб келишди.

Шундан сўнг султон соҳибқирон ўз муборак зоти билан отланди. Йўл қояли даралар, пасту баланд камарлар, бийик тепаликлар, харсанглар сочилиб ётган нотекис ва ўтиш қийин жойлардан ўтарди. Буларнинг барчасини босиб ўтгач, қалин қорли бир дарага етиб келишди. Дунё яратилгандан бери то шу пайтгача бирон жонзот бу ердан ўтишга журъат қилмаган бўлса керак. Султон соҳибқирон беш ўк отими масофада йўлак ясашни буюрди. Унинг мустаҳкам бўлиши жиҳатидан олдин бир неча отни катта тахталар устига бойлаб, пастга сирпантириб юбордилар ва қор пасайиб зичлашиб, оёқ қўядиган жой қаттиқлашди. Баҳодирлар жиход белини шижоат камари билан боғлаб, ул жарлик тубига тушдилар. Султон соҳибқирон ҳам жонидан жиходни афзал кўриб, мужоҳидлар билан биргаликда тахта ва аркон воситасида жарлик тубига тушди.

Иттифокан Катурса қалъаси пойида бир дарё бўлиб, (унинг оқими шиддати) тоғ чўққиларини жойидан силжитар, ҳатто Мангалус¹ фили ҳам ундан кечиб ўтолмасди. Султон соҳибқирон юкдан бўшатишга қопу қанорлар ва шалита (?) ларга тош тўлдириб, тартиб билан ул қаттол дарёга туширишни буюрди. Ниҳоят шу даражага етдики, кўприк бойлаш имкони пайдо бўлди. Айни шу ишлар олиб борилаётган пайтда сиёҳпушлар ўқ ва тошлар билан ислом лашқарига ҳужум қилишди. Чунончи, кўприк қуриш давом этган бир кун ва икки (369) кеча давомида қарийб минг киши ҳалок ва ярадор бўлди. Шундан сўнг пўлат совут қийган баҳодирлар ул баланд қалъани тўрт тарафдан темир тоғ янглиг донра ичига олдилар ва (девор) тепасига чиқа бошладилар. Ислом номуси учун фидойилик ва ўз номларига доғ туширмаслик истаги уларнинг дилларига шунчалик ўрнашган эдики, бош ва жон хавфини ўйлашмас ҳам эди. Аҳмадий дин қуввати ва муҳаммадий давлат шавкати мадади билан ғозийлар яқдил ва иттифок бўлиб, улуғвор тоғ мисол қалъанинг тепасига чиқдилар. Жангдан бирон натижа чиқмаслиги кофирларга аён бўлгач, фарёд кўтариб омонлик сўрадилар ва сулҳ борасида сўз очдилар. Ушбу тараддуд асносида давлат байроғи ва саодат туғи мулжор

¹ Мангалус – Ҳиндистондаги оқ филлар кўп яшайдиган ҳудуд. Ягелло И.Д. Полный персидско-арабско-русский словарь. Ташкент, 1909.

(мурчо) учи билан тенглашди ва мужоҳидларнинг ҳайқириклари тоғ чўккисиде акс-садо берди. Шундан сўнг кўз очиб-юмгунча барчасининг қўлларини бойлаб, ҳазрат олдиға келтиришди. Улуғ ёсоқ амр қилиб, ҳеч бир раҳм-шафқат кўргузмасдан, уларнинг барчасини ўша баландликнинг энг тепасидан жаҳаннам тубиға улоктиришди ва уларнинг касофати мусулмонлар бошидан даф бўлди.

Ўша ерда ҳазрат хилофат паноҳ ҳукмдор, мамлакатларни фатҳ этувчи, дунё ва диннинг мадаккори Шохрух баҳодир – Хирот, Хуросон, Мозандарон – ушбу барча мамлакатларнинг ҳукуматиға тайин қилинди ва қайтишға руҳсат олди.

Зафар шиорли байроқлар Дехли томонға қараб йўлға тушишди. (370) Йўл-йўлақай Турунбой, Диболпур каби лашкарнинг ўтиш йўлида жойлашган қалъалар ишғол этилди. Синд дарёсидан кўприк боғлаб ўтишди. У ердан Патанхир қалъасиға бориб, уни ва сўнгра Самона ва Понипат қалъаларини озод этиб, Жодун дарёсидан ўтиб, Сарастини ва Луни қалъаларини забт қилишди. У ердан султон соҳибкирон қарийб уч миңг суворий билан кўздан кечириниш мақсадида Дехли дарвозасини яқиниға борди.

Маллу Дехлавий назар-писанд қилмай, катта лашкар ва филлар тўдасини билан дарвозадан ташқари чиқди. Жанговар филларнинг ҳайбату салобати Чигатой улусини аҳлиға унча аён бўлмагани туфайли кўраётганларини олдин эшитганларини у қадар мос эмас эди. Одамлар сонини камлиғини туфайли султон соҳибкирон қайтиш жилловини орқаға бурди. Ҳиндилар икки-уч фарсанг масофада даштға чиқиб, майдондорликлар қилиб, сўнгра қайтиб кетишди.

Шундоғ қудратли лашкар бошлиғини бўлган султон соҳибкироннинг (жангсиз) орқаға қайтишини турли гап-сўзларға сабаб бўлди. Қарийб эллик туман, балки ундан ҳам кўпроқ банди этилган Ҳиндилар бирданиға ялли ғалаён кўтариб, фитна бошламокчи бўлдилар. Султон соҳибкирон дарғазаб бўлиб, уларнинг барчасини ёсоққа етказишини буюрди.

Эртасини куни тонгда ноғоралар садоға келиб, сафлар тизилиб, жангға ҳозирлик кўрилди ва лашкар Жаҳонпаноҳ қасрини ёнида ёсол тортиди. (371) Яна бир кундан сўнг машриқ қандилидан субҳ чироғини шуъла сочғач ва оламни ёритувчинини кундуз заррин қуёшни фалакнинг феруза лаганиға яна юмалатиб юборғач, замона дасти кураш майдонини баҳодирларининг жилловини ушлаган қўлларини қазо ва қадар панжасини билан ҳамдаст қилди. Бурғу садосини ва ноғоралар гумбурлашини Кўҳикоф (тоғининг) дилиға гулгула солғудек эди. Замини замоннинг номдор баҳодирларини ҳайқириклар билан ҳаракатға келишди. Маллу Дехлавий

ўтган кун (воқеаси) ҳаёлида жанговар филларга бошдан-оёқ ҳиндий барғуставонлар¹ кийгизиб, барча отлик ва пнедаларини маймана, майсара, қалб² ва қанотларга саф қилиб, музаффар ланкар рўбарўсига келиб турди.

Дастлаб дев жуссали ва кўркинчли кўринишга эга филларнинг хайбатидан ланкар баҳодирлари ўйга чўмиб қолдилар. Бирдан икбол машриқидан зафар шуъласи балкиди ва шердил наҳанглар баякбор гуркона сурон кўтариб, ҳиндистонликлар сафига қаттиқ зарба бериб, кўларини несту нобуд қилдилар. Шундай хайбатли филларни фил жуссали Дехли филбонларига кўшиб мўғулнй бедовлар туёқлари остида забун қилдилар. Кўз юмиб-очгунчалик фурсатда ул дашт юзаси ўлганлар ва ярадорлардан қизиқу қора тусга кириб қолди. Маллу тормор келтирилган қалб ва тўзғитилган қанотларни жой-жойига ташлаб, Лакнаут тарафга қочди. Дехли аҳолиси, хусусан, аслзодалар сандиқ-сандиқ қурьонларни кўтариб ва мусулмонликларини эътироф қилиб, зафар безакли байроқлар истикболига чиқишди ва илтижою ёлворин юзини итоаткорлик тупроғига сурдилар. Султон соҳибқирон раҳм-шафқат кўргузди ва расмий наълбаҳодан ортикча ҳеч нарсани улардан талаб қилмади. Шундан сўнг бир гуруҳ баҳодирларни то Ганг дарёси соҳилигача Маллунинг изидан жўнатди.

(372) Бу қўлуғ фатҳи кўнгли истаган тарзда охирига етказгач, (султон соҳибқирон) печа йиллар давомида тўнланган хазиналар ва жавохирлар дафиналарини маҳмудий³ филларга юклаб, Самарқанд тарафга жўнатди. Бу ҳалол маблағга у ерда қатга жоме масжидини қурдирди. Ўша филларда тарошланган тошлар ташиттириб, ул иморат юзаси ва саҳнини бошдан-оёқ мрамартошдан қилдирди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ШОМ ВА РУМ ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ЗИКРИНИ, У ЕТТИ ЙИЛЛИК ЮРИШНОМИ БИЛАН МАШҲУРДИР

Зафар безакли байроқлар Ҳинд днёрини фатҳ этишга машғул бўлган пайтда, жўмардлиги ва саховати билан шуҳрат қозониб, узоқ-яқиндаги сардорларни ўзига ҳос кишилар қаторига қиритиб олган

¹ Барғуставон – от ва филлар учун ўқ ўтмас зирҳли ёпишчиқ.

² Маймана – ўнг қанот, майсара – чап қанот, қалб – марказ.

³ Филларни «маҳмудий» деб аташ Ҳиндистонга кўп юришлар қилиб, ўлжалар қаторида кўплаб филлар келтирган Султон Маҳмуд Ғазнавий давридан қолган бўлиши мумкин.

амирзода Мироншоҳ кўнгил чигилини ёзиш учун Маранд водийсига овга чиққан эди. Қамарға асносида у факат кўли билан каттакон бир ар-харни ушлаб ердан кўтарди ва эгар кошига олмокчи бўлди. Кўккидан юз берган бу воқеадан от ҳуркиб кетди ва амирзода кўчқор билан бирга ерга йнқилди. У қарийб тўрт соат беҳуш ётди. Табризлик табиб муолажада хиёнат қилди. Амирзода тузалгач, тамуз¹ фаслида Бағдодга юриш қилиш хавасига тушди, аммо унга етгач, бир кеча ҳам турмасдан яна орқага қайтди. Бутун йўл бўйи ҳаво иссиқлигига қарамай, муттасил ароқ ичишга машғул бўлди ва бу ҳол ҳам касали зўрайиши сабабларидан бири эди. У бегуноҳ кишилар катлига кўл ура бошлади. Ногоҳ ҳеч бир ваҳсиз катта иззат-ҳурматга сазовор бирон одамнинг бошини ганидан жудо қилар, бошқа пайт сабабсиз эни минг ямок одамни (373) мўл-кўл инъомлар билан бой-бадавлат кишига айлантириб қўярди.

Бу хатти-харакатлар овозаси кучайгач, ҳар тарафдан турли фитналар пайдо бўлди. Мамлакат душманлари бирлашиб, бош кўтара бошладилар. Жумладан, Сайид Шакний Алинжак қалъаси устига келди ва уни муҳосара қилаётганларни тор-мор келтириб, Тоҳир ибн Аҳмадни камалдан халос қилди. У қаҳатчилик туфайли ҳалокат ёқасига келиб қолган қалъани турли захиралар билан тўлдирди ва янги химоячилар гайинлади. Амирзода Мироншоҳ бу воқеа таъсирида асабийлашиб, кутурган бўри каби барчага қарата қасд панжаси ва адоват тишини узун қилди. У ўз малика хотинининг тухмати билан ишончли кишиларидан бир гуруҳини йўқлик оламига равона қилди ва шу сабабли унинг дарғоҳида қадимдан умид билан юрганлар ноумид бўлишди. Шундан сўнг малика ўз макрлари билан бечора Мироншоҳни анвои таъналар доираси ичидаги нукта мисол ўраб олди ва бир гуруҳ муфсидлар ҳамроҳлигида Самарқандга жўнаб, ўзини химоя қилиш учун эриши нгоатсизликда айблаб, муттаҳам қилди. Султони ғозий, агар ҳаялласа, Озарбайжон ишлари муомаласи узокка чўзилишини англади. Дарҳол сафар чодирини тиклаб, шошилгинч булжор билан лапқарларни жам қилди ва Озарбайжон тарафга отланди.

Юриш қадағаси шу даражада эдики, аксар жангчилар бу сафарда кўйинида нон саклаб шуни ер, қозонда пишиган ош ҳеч кимга муяссар бўлмас эди. Сонкалъя манзилига келиб тушишганда, хушқомат амирзода Мироншоҳ шундай бир ҳолатда истикболга чиқдики, уни олдиндан танийдингандар унга қараб ўз кўзларига ишонимасди. (374) Султон соҳибқирон уни шу қалар ҳароб ва тушқун аҳволда кўриб, ҳасрат

¹ Тамуз - сурёний тақвим бўйича ўнинчи ой бўлиб, июль ойига тўғри келади, шунингдек, жазирама иссиқ, саратон маъноларини ҳам билдиради.

қўлини бошига уриб, таассуф кўз ёшларини тўқди. Аммо ихтиёр жилови қўлдан чиқиб кетгани учун чора тополмади.

Қаробог кишлоғи кишлов учун юрт сифатида тайин қилинган, султон соҳибқирон қиш фасли бошида Гуржистон газогига отланди ва то Қарокалконлу калъаси, Хашмо, Кура дараларигача чонкин қилиб, сўнг оркага қайтди.

Баҳор фасли Гуржистон ўлкасини ҳарир ва илак матоларга чирмаб, тоғларга лоладан нақшлар чеккач, султон соҳибқирон яна бир бор бу тарафга юришга қарор қилиб, то Абхоз диёри бошланишигача босқин ясади. Гуржи подшоҳи бўйсунди ва итоатга рози эса-да, исломга қиритилишдан қўрқиб саркашлик қиларди. Унинг шу саркашлиги туфайли Гуржистоннинг барча туманлари хароб бўлди.

Шундан сўнг ҳазрат соҳибқирон Шом тарафга юриш қилиш фикрига тушди ва 802 (1400) йил шаъбон ойининг ўн иккинчиси (15 май) да Байлақондан Арзирум ва Арзингон сари отланди. Султон Аҳмад (Жалойир) Қора Юсуф билан иттифокликда ўз эл-улуси билан Бағдоддан Рум тарафга йўл олиб, Сивосга етган эдилар. Ҳазрат султон соҳибқироннинг яқинлашаётгани хабарини эшитган, дарҳол (375) отланишиб, энг юқори суръатда хатарли жойни тарк этишди. Султон соҳибқирон йигирма бешинчи зулҳижжа (17 август)да Сивос ташқарисига келиб тушди.

Қалъа аҳли, ҳам унинг метиңдек мустаҳкамлигига эътибор қилинганидан, ҳам Йилдирим Боязиддан мадал келишига умидвор бўлишганидан жангга ҳозирланиб туришди. Жанг оташи аланга олиб, адоват тутуни кўкка ўрлагач, султон соҳибқирон бутун химматини калъани фатҳ этиш ишига қаратди. Чунончи, онҳазрат ўзи кечомиший¹ қилиб, барча амирлар ва аркони давлатни нақб қовлаш ва хандак қазииш ишларига машғул этди. 803 (1400) йил муҳаррам ойининг бешинчи куни (26 август)да Сивос ишғол қилинди ва калъанинг барча ҳимоячилари тириклайин чоҳга ташланиб, устларига тупрок тортилди. Бутун шаҳар сиёсат тиғи билан кунпаякун қилинди. Йигирма бешинчи муҳаррам (15 сентябрь)да Малотия ҳам фатҳ қилинди.

Шундан сўнг султон соҳибқирон Ҳалаб томонга отланди. Ҳалаб волийси Темуртош чор атрофга қоровуллар жўнатиб, ўзи ҳам шаҳар ташқарисидан лашкаргоҳ қурган эди. Музаффар лашкар қоровуллари у (Темуртош)нинг қоровуллари билан жангга қиритилди ва уларни то Ҳалаб дарвозасигача қувлаб, уриб-йикитиб ўлдиришдики, ки-

¹ Кечомиший – бирон тадбир, асосан, жанговар ишда ўзини кўрсатиб, бошқаларга ўрнак бўлмақ.

чик бир гуруҳдан бошқаси омон қолмади. Эртаси куни Темуртош қаршилик кўрсатиш ҳаёлида ташқари чиқиб, лашқарини сафга тизди. Ҳануз манғлой лашқари ҳамла қилмасданок, (душман) жиловни буриб қочибга юзланди. Чиғатой ҳамласининг зарбаси уларнинг кўнглига шунчалик ваҳима жойлаган эдики. (376) кўркувнинг зўридан бири-бирларини босиб-янчиб, ҳеч бир муболағасиз ўликлардан баланд тепалик пайдо бўлиб, хандак лабигача тўлиб қолди. Шундан сўнг Темуртош қалъага қочиб кирди. Сафар ойининг ўн бешинчи куни (5 октябрь) да қалъа фатҳ этилди ва у банди қилинди.

Шундан сўнг лашқарнинг (Шом пойтахти сари) йўлида жойлашган шаҳар ва қалъалар – Ҳамо, Хўмс ва Баалбек барчаси заҳматсиз ишғол этилди. Фараж ибн Барқук¹ Миср ва Шом лашқарлари билан Дамашқ шаҳри ташқарисиде турарди. Султон соҳибқирон сафар ойининг йиғирма тўртинчи куни (14 октябрь)да шаҳардан икки фарсанг масофага келиб тушди. Кутилмаганда хазрат султон соҳибқироннинг кизининг ўғли Султон Ҳусайн ибн Муҳаммадбек ибн Мусо ҳеч бир сабабсиз, мастлик туфайли такаббурлик билан Шом лашқарига бориб қўшилди. Фараж ибн Барқук унинг қадамини қутлуғ билиб, дарҳол унга иктоълар ва фахрий жомалар тайин қилди. Султон Ҳусайннинг бошидан шаробнинг сархушлиги таркагач, ўзини бегона лашқар орасида кўрди ва таассуф бармоғини тишлаб, ўзини халос қилиш ўйига машғул бўлди. Мулоқот пайтида Фараж ундан чиғатой лашқарининг ахволи ҳақида сўраб-суриштирганда Султон Ҳусайн деди: «Агар менга ўн минг отлик берилса, бу лашқарни ўзим даф қиламан». Фараж ибн Барқук унинг бу сўзини ўз тасаввурига ғоятда мос кўриб, Шом ва Миср лашқаридан қарийб эллик минг мукаммал қуролланган отлик билан ёсол тузиб олға юрди.

Иттифоқан, султон соҳибқирон (отларга) ўт-ўлан маслахати жиҳатидан кўч қилиб, (377) Гута атрофларига жўнаган эдики, жавонгор қоровуллари ёғийнинг ҳаракати ҳақида хабар етказишди. Султон соҳибқирон отлик лашқарлар билан уғруқдан ажралиб, йўл-йўлақай ёсол тузиб душманга пешвоз чиқди. Шом жангчилари ҳам найзани найзага, қалқонни қалқонга туташтириб, жипс ҳолда тўп-тўп бўлиб, тошқин дарёдек пистирмалардан отилиб чиқишди. Чиғатой баҳодирлари ёсолни мустаҳкамлаш учун елкама-елка туриб, қамонлардан ўқ узишга бошладилар. Бир лаҳзада жанг оташи шу қалар қучайдики, ҳамма ёқни оҳу фарёд тутуни қоплади. Ногоҳ, Султон Ҳусайн

қарийб минг нафар отлик билан душман қалбгохидан чиқиб, катта ғул ўртасига ташланди. Унинг жангчиларидан деярли ҳеч ким унга ҳампой бўлиб кўзланган жойга етиб боролмади. Улардан баъзилари ўкка дуч келиб ҳалок бўлишди, баъзилари ўк тегмасданок оркага қараб қочиб қолишди. Султон Ҳусайн яқка чавандоз бўлиб, юз минг шамшир ва гурзи ўртасида бенаво бир ҳолатда турар эди. Бечорани отининг жило-вилан ушлаб ҳазрат олдига келтиришди.

Шом лашкари чигатойларнинг қудрати ўзлари тасаввур қилганларидан чанд даража ортқлигини кўргач, мағлубиятни тан олиб, қочишга юзландилар. Султон соҳибқирон шахзодаларни амирлар ва бир қисм лашкар билан никомиший учун жўнатди. Улар душманни то Қуддуси шариф ноҳиясигача таъкиб қилиб, бир-бир (378) отдан қулатдилар. Фараж ибн Барқук кичик бир гуруҳ билан кутулиб кетди.

Султон соҳибқирон Дамашк шаҳрини фатҳ этишга фармон берди. Қалъа кутволи бўлмиш Яздигард унинг метишдек мустаҳкамлигига эътиمود қилиб, саркашлик чўпи билан исён поғорасини қокди ва жангга ҳозирланди. Султон соҳибқирон лашкарларга қалъанинг те-варак-атрофини чапар ва мулжор билан ихота қилиш ҳамда нақб кавлаш ва манжаникларни ўрнатиш учун тепаликлар бунёд этишга фармон берди. Дарвозалардан бирининг ёнида ғоятда зўр қилиб қурилган бурж (минора) бор эди. Алітож Сейстоний ва Шоҳ Сулаймон Хуросоний бир гуруҳ Сейстон ва Хуросон сардорлари билан ўша буржнинг тагидан нақб кавлаб, деворнинг бу қисмини пиллапоялар устида муаллак қилиб қўйишди. Аммо нафъ сепиб ўт қўйишга ҳали улгурмаган эдиларки, тўсатдан ғиштлар ўрнидан кўзгалиб сочилиб кетди ва бирварақайига уларнинг бошига қулади. Қарийб юз нафар ишчи, ишбоши ва сардорлар буржнинг тагида қолиб ҳалок бўлишди. Аммо амир Яздигард бурж қулаганидан кўркувга тушди ва «ал-омон» дея ташқари чиқди. Султон соҳибқирон бу қалъани ер билан текислаб тапшлашни буюрди.

Шундан сўнг Шом саркашларининг таъзирини берип амр этилди. Улардан минглаб нафис буюмлар, матолар ва бошка моллар тортиб олиндики, уларнинг тавсифи баёнга сиғмайди. Баднафс шомликлар итоатсизлик қилиб, кўҳна жоме (масжиди)га ўт қўйишди ва талон-тарождан омон қолган нарсалар ўтда қуйди.

Чопқинчилар теvarак-атрофдан мўл ўлжалар билан ўрдуга қайтиб келишгач, (379) султон соҳибқирон ҳам соғ-саломат бой ўлжалар билан қайтиш йўлига тушди. Лашкарга ҳамроҳ бўлган Хуросон ва Мозан-

дарон сардорлари шиаликка таассуб туфайли Муовия¹, Язид², Шимр жавшандор³ – уларга Оллохнинг лаънати бўлсин – ва бани Уммийя хонадонига мансуб бошқа малъунларнинг сағаналарини бузиб, ер билан текислаб, нажас ва ахлатга қориштирдилар. Лашкар йўл-йўлакай шунчалик захираларни қўлга киритдики, замон ҳисобчилари унинг шарху баёнидан ожиз эдилар.

Шундан сўнг ҳазрат султон соҳибқирон шаҳзодаларни амирлар билан илғор тарзида теварак-атрофга юборди. Улар то Фурот дарёси этакларигача – бу ер туркманларнинг аслий юрти эди – чошқин килиб, уларнинг чунонам таъзирларини беришдики, то олам инкирозигача бу дарду алам уларнинг гўрларини тарк этмайди. Шундан сўнг ҳаракат жилови Мордин тарафга бурилиб, бу ҳудуд ҳам кунпаякун килиниб, тоғ чўккисидан бошқа бир қарич ер ҳам омон қолмади.

Шу аснода Султон Аҳмад Бағдодий Фараж номли бир кишини бир тўда такаббур ринд ва безорилар билан Бағдодда кўйиб, ўзи бадар кетгани ҳақида хабар келди. Султон соҳибқирон Рустам, Сулаймоншоҳ, Бурундук ва соҳибн аъзам Жалол Ислонни у ер (Бағдод)ни фатх этишга номзод килди ва Султониядаги угрукнинг муайян булжорга келишини буюрди. Фараж Бағдодий чигатой лашкарининг илғориши кўргач, ўз хато тасавурида уларга қарши туриш мумкин деб ўйлаб, араб кабила ва уругларига мактублар йўллаб, малад сўради. Араблар мамлакатнинг тўрт тарафидан хуружга (380) келиб, музаффар лашкар сари юзландилар. Амирлар уларга қарши жангга машғул бўлишди. Фараж дарҳол кўприк солиб, чигатой лашкарларининг орқасидан чикиб олиш учун кемаларни тўплай бошлади. Баҳодирлар кўрдиларки, агар жангда андак сусткашлик қилсалар, олдиндан араблар ва орқадан Бағдод безорилари уларни сиқувга олишади. Дастлаб арабларни даф этишга жазм қилишди. Бир печа бор кетма-кет кучли ҳамлалар содир этилиб, араб жангчиларидан анчаси ўк ва тиг зарбидан ҳалок бўлгач, улар бирваракайига қочини жиловини ушлаб, пароканда бўлиб кетишди. Шундан сўнг лашкар олифта риндлар томон юзланди. Уларнинг қораси кўринмасданок, безори ва қаланги-қасангилар на ўлик ва на тирик ахволда шаҳар тарафга қараб жуфтакни ростладилар. Аммо

¹ Муовия ибн Абу Суфен – умавийлар сулоласига мансуб биринчи халифа (661–680).

² Язид ибн Муовия – умавийлар сулоласига мансуб иккинчи халифа (683–684). Мухаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг невараси Имом Хусайн унинг буйруғига кўра қатл қилинган.

³ Шимр жавшандор (совут қийган Шимр) – Имом Хусайннинг қотили.

амирлар Бағдод фатҳи ўз имконларидан хориж иш эканлигини кўриб, аълоҳазратга арзнома йўлладилар.

Султон соҳибкирон катта уғрукни ёйлоқ тарафга равона қилиб, ўзи суюргой¹ лашкарлари билан доруссалом (Бағдод)га отланди. Ҳазрат, шунингдек, Умар ибн Мироншоҳ Самарқандни бошқаришга боришини ва у ерда турган Халил Мўғулистон сарҳадини муҳофаза қилишга отланишини амр этди. Музаффар лашкар сафлари доруссалом остонасига кадам қўйгач, жангчилар дарёси қора бало янглиғ кўпириб, замин у замон гўёким пўлат либос кийиб олди. Жангталаб баҳолирлар наъраю хайкириклар садосини осмон гумбазига довури етказдилар. Шер панжали, аждаҳо жуссали жангчилар чарм камар ва темир совутларни каттик тортиб боғладилар. Фитна бўрони от ва туялар туёқлари тагидан ходисалар тўзонини кўтарди. Ғам булути (381) ўлим дўлини Бобил² аҳли бошига ёғдирди. Бадбахт бағдодликлар дилига савдойилик шу қадар ўрнашиб олган эдики, қочиб фикри уларнинг хаёллари кўчасига асло кирмас эди. Жаҳолат оёғини тираб, кўрган мудофаасида шунчалик маҳкам туришардики, ўлимдан бошқа нарса уларга қор қилмас эди.

Ногоҳ, жаҳонгирнинг осмонўпар чодир қораси (гўёким) Батҳо саҳроси тарафдан пайдо бўлди ва тоғлар силсиласи янглиғ шавкатли лашкар худди ов қамарғаси ёки айланувчи фалак доираси ва ё паргор³ чизиғи каби ўнгу сўлдан ёпирилиб, (шаҳарни) ўраб олишди ва дарҳол малжовар (мурчол) қурмок, нақб қавламок, хандакни кўммок, манжаник, аррода ва раъдларни ҳозирламок – муҳосарани уюштирмак ишларига киришдилар. Иттифоқан, шундай бир мавсум эдики, оламни ёритувчи қуёш ерни ички қаватларига довури қуйдирар, самумнинг заҳарли нафаси ёруғ қундузни (оламлар кўзига) зимистон кечадан ҳам бағтарроқ қилган эди. Айланувчи замин унсурлари «зилзила соати»⁴ бўлиб, осмоний офатлар балойи казога айланди. Ана шундай бир ҳолатда барча амирлар ва шаҳзодалар тахшдан дўлдэк ёғилаётган ўқлар ва тошбўрон остида ҳамжиҳатлик билан ҳиммат кўрсагиб, (душманни) қирмокка машғул эдилар. Бағдодликлар ҳам, улар тарафидан қўн бедабликлар содир этилгани туфайли, талафотларга қарамай, ҳамжиҳат бўлиб жон-жаҳдлари билан олишардилар.

¹ Суюргой – садақатли, ишончли. Doerfer. *Turkische...* В. I, S.354.

² Бобил – қадимги Бобил (Вавилон) шаҳри Бағдод яқинида бўлган.

³ Паргор – циркуль.

⁴ Қуръон, Ҳаж сураси, 1-оятга ишора.

Ҳазрат султон соҳибкирон кўрдик, биринчи уриниш пайтидаги сусткашлик ва ҳафсаласизлик туфайли Бағдод масаласи шундай тус олдики, ёғий бардошли ва кўркмас бўлиб, натижада шу қадар майда иш ниҳоятда катталашиб кетди. Давлат номуси учун (382) ҳазрат ўйга толди ва уғрукни чакиришни буюрди. Шаҳарнинг ҳар икки тарафидан кўприклар солишга фармон берилди ва кунба-кун бало алангаси баландроқ ва жанг олови кучлироқ бўла борди.

Мухосара муддати етмиш кунга етганида, бир куни нешин маҳали кўргон химоячилари қайлула¹ уйқусига кетиб гафлатда қолишганида, лашкар баҳодирлари бирваракайига югуриб, нарвон ва арконлар воситасида қалъа девори устига чиқа бошладилар. Ноғора садолари, «ёғий қочди» дея ому хос тортган наъралар еру кўкни тутгач, бечора бағдодликлар шаҳар хароб бўлгандан сўнг омонлик сўрай бошладилар. Аммо уларнинг зору илтижолари, ичган касамларидан бирон фойда чикмади. Изтироб ва саросимадан сўнг ўзларини Дажлага отиб, сувда сузиб қочишга бошладилар. Чиғатой камончилари бутун соҳил бўйлаб ва иккала кўприк устида туриб, сувдагиларни нишонга олиб отдилар ва бирон тирик жон қочиб қутулолмади. Шундан сўнг ёсоққа биноан қатли ом бошланди. Чунончи, пасту баланд гапларга қараганда қарийб эллик туман одам қатл қилинди. Албатта, бу мусибат оғирлигидан то қиёматгача Бағдоднинг сийнаси чок ва Миср жомаси (кўз ёшлардан пайдо бўлган) Нилда бўлғусидир.

Ушбу фатҳ асносида олдинроқ Шом ҳудудидан Алинжак қалъасини камал қилишга юборилган амирзода Пирмуҳаммад ибн амирзода Умаршайх, Султон Ҳусайн, Абубакр ва Жаҳоншоҳ метиндек мустаҳкам бу қалъанинг ишғол этилганлиги ҳақида хабар йўлладилар. Кушойиш устига кушойиш, шодлик устига шодлик келиб, (383) бу мужданинг етиши хурсандчилик кўпайишига боис бўлди. Султон соҳибкирон юриш жilовини катта ўрду тарафга бурди.

ЙИЛДИРИМ (БОЯЗИД)НИНГ ОЗАРБАЙЖОН ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ВА ОРҚАГА ЧЕКИНИШИ ЗИКРИ

Ҳазрат султон соҳибкирон муборак ўрдуга келиб қўшилганидан сўнг Арзингон сарҳадидан шундай арзнома етиб келди: «Йилдирим Боязид ибн Мурод Чалабий Рум ва Афранж лашкарлари билан Сивосдан бу тарафга келмоқда». Султон соҳибкирон дархол шошилинич суратда чонарлар йўллади: амирзода Пирмуҳаммад, Султон Ҳусайн, Абубакр

¹ Қайлула – тушдан кейинги уйку.

ва Жаҳоншоҳ Алинжақдан унга пешвоз чиқсинлар. Шунингдек, ҳазрат ғулдан Шоҳмаликни ҳам юборишга қарор қилиб, дедики, агар Йилдирим оркага қайтса, амир Шоҳмалик ва Сайидхожа ҳаялламадан, унинг оркасидан таҳдид қилиб борсинлар, ҳар жойдаки етсалар, шабихун урсинлар. Шундай қилсинларки, албатта ўша шабихунда у (Боязид)нинг саропардаси арконига шамшир урмасдан оркага қайтмасинлар.

Шаҳзодаларнинг келаётгани хабари Йилдирим Боязидга етмасдан буни Таҳартан эшитди ва унга найғом йўллади: «Чинғатой ланкарига қарши туриш мумкин эмасдир. Бу тарафда ислом мамлакатларининг мустаҳкамлиги мутлақо сизнинг саъй-ҳаракатингиз ва ғамхўрлигингиз туфайлидир. Мабодо, сиз мағлубиятга учрасангиз, бунинг оқибатида содир бўладиган бекарорлик (бу ҳудудда) Муҳаммад динининг обрўсига путур етказди».

Йилдирим Боязид ундан ўзининг обрў-эътиборини роя қилиб, қалъадан чиқиб мулоқот қилишни, сўнгра мўл инъому эҳсонлар (384) билан қайтиб кетишини сўради. Таҳартан унинг илтимосини қабул қилиб, худди шундай йўл тутди. Йилдирим уни обдан сийлаб, сўнгра руҳсат берди ва ўзи ҳам қайтиб кетди. Унинг адолаги шу даражада эдики, шунчалик лашкар билан бориш ва қайтишда ҳоҳ ўзининг, ҳоҳ бегона вилоятлардан ақалли бир қоп сомон зўравонлик билан олилмаган ё бирор мусулмонга заррача озор етказилмаган.

У қайтиб кетганидан сўнг шаҳзодалар Арзингонга етиб келишди. Таҳартан ёғийнинг алади ва ҳоказолар ҳақида шиманки аниқлаган бўлса, барчасини арзга етказди. Шаҳзодалар, гарчанд ёғий ланкарига нисбатан уларнинг қучлари денгиз қаршисида жилга ёки тоғ олдидаги сомон парчаси каби бўлса-да, писанд қилмасдан, қоровулларни шикмиший қилинганга жўнатдилар. Улар Сивос яқинида ўн нафар отлички қўлга олиб, оркага қайтдилар. Йилдиримга бу ҳол маълум бўлгач, чекиниш суръатини тезлаштирди ва ортга қайтмади.

Султон соҳибқирон бу ғалабадан сўнг Табрис (вилояти) нинг Ужон мавзеига келиб тушди ва лашкарларни яйлоқларга тарқатиб юборди. Ёз фасли охирида, ҳазон шамоли боғ-роғларга торож қўлини чўзгач, султон соҳибқирон кишлоқ учун Қорабоғга отланди. Қиш пайтида Тўқмоққа юриш қилишга келишиб олинди. Аммо узок келгашдан сўнг бу қарор бекор қилинди ва лашкар Гуржистонни забт этишга отланди. Бу дафъа (385) шу қалар харобгарчиликлар қилиндикки, гуржи ва арман мамлакатларида биронта обод қишлоқ ва бирон экини пайхон қилинмаган дала қолмади. Малик Гўргин Абхоз диёридан паноҳ топди. Қиш чилласида Абхоз оби ҳавоси лашкар учун ноқулай бўлгани

туфайли заруратдан юриш жilовини Абхоз ноҳиясидан гуржиларнинг Окбуко калъаси томон бурди ва уғрукни Султония тарафга жўнатиб юборди.

Шу ҳақда узлуксиз овозалар таркалар эдики, Окбуко калъасида ҳазратнинг хос отхонасига муносиб бир от бўлиб, калъани забт қилмасдан у отни қўлга киритиш амримаҳолдир. Бу калъани камал қилиш имконсизлигининг асосий сабаби шунда эдики, унинг атрофида минг нафардан ортиқ жангчи жойлаша олмас эди. Султон соҳибкирон амирюда Исқандарни у ерни фатҳ этиш учун илғор тарзида юборди. Бу калъа ниҳоятда баландлигидан деворлари Раъс ва Занаб юлдузларига тегиб турар, тоғининг чўккиси Миррих юлдузига туташ эди. Қалъа аҳли шундай ҳаёлда эдики, агар Исо дини бутун ер юзидан йўқолса, Нуҳ тўфони ва Од бўрони такроран содир бўлса ҳам, уларга заррача зиён тегмайди. Бу малъунларнинг хом ҳаёллари аксича, уларга бас келадиган ғаним шу замон аҳлидан пайдо бўлиб, устларига етиб келди. Метин-мустаҳкамликда тоғ силсиласига баробарлашадиган калъа гули хандон каби очилиб, кўз юмиб-очгунча фатҳ қилинди. Гуржилар тор-мор келтирибди. (386) Окбуко аҳлининг аҳволи танг бўлиб, гурур оёқлари тошга тегиб сингач, ожизликларини тан олиб, у дев жуссалли, пари наслли, тўфондан яратилган отни ҳазратга юбориб, зору илтижо қилдилар. Султон соҳибкироннинг бу калъани камал қилишдан мақсади шу от бўлгани туфайли, ортиқ ҳужум қилмади ва уларнинг қонидан кечди.

СУЛТОН СОҲИБКИРОННИНГ РУМ МАМЛАКАТИ ТОМОНГА ОТЛАНИШИ САБАБИ ВА У ДИЁРНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ ЗИКРИ

Ҳазрат султон соҳибкирон бир неча бор Румни фатҳ этишга қарор қилган эдию, аммо ҳар гал (бу қарорни) бекор қилган эди. Шу асосга кўраки, унинг ғазот ва жиҳоди шуҳрати бутун дунёга тарқалган эди. Аммо Йилдирим Боязид буни ўзининг лашқари кўплигидан кўрққанга йўйар ва кўпол мактублар ёзиб, таҳдид билан элчилар йўллар эди. Даргоҳ (ғазаб)дан қочган Аҳмад Жалойир ва Қора Юсуф қабиларга ўз ҳузурда паноҳ берган эди. У бундай хатти-ҳаракатларни шунчаллик кўп қилдики, ортиқ келишиш ва ярашиш имкони қолмади. Ҳазрат амирлар билан машварат қилган эди, ҳеч ким ошқора бирон нарса демади. Шундан сўнг (амирлар) Шамсиддин Олмалиғийни даргоҳга юбориб арз қилишдики, юздузлар ҳукмига кўра, Оллоҳ давлатини аба-

дий қилгур чиғатой лашкарнинг заволи Рум юриши туфайли содир бўлар экан, яна ҳазрат ўзлари билурлар.

Султон соҳибкирон бу ваҳшатли сўзлардан чунон даргазаб бўлдики. (387) Шамсиддин Олмалиғийнинг тили калимага келмай қолди. Даргоҳда ҳозир бўлган Жалол Ислоом тиз чўкиб деди: «Агар маъқул кўрсалар, шу бир муборак юришни амирлар маслаҳатисиз ва мунажжимлар ихтиёрисиз амалга оширсак. Оллоҳ мададидан умид шуки, ҳам Рум фатҳ этилади ва ҳам Йилдирим итоатга келтирилади». Султон соҳибкирон амир Жалюлнинг сўзларидан таскин топди ва Амру Лайс ва Исмоил Сомонийнинг бир-бирларига қарши туришгани ва Алишер Фанокатийнинг фол очгани ҳақидаги ҳикояни мисол қилиб келтирди-да, шубҳалардан холи ҳолда Румга отланди. Йўлда омадни синаб кўриш учун Камох қалъасини қамал қилган эди, у энг осон бир тарзда фатҳ этилди. Ушбу фатҳ асносида Йилдирим Боязиднинг элчилари сулҳ пайғоми билан истикболга чиқишди. Султон соҳибкирон шундай жавоб берди: «Ҳозирда сизнинг кайсарлигингиз бизнинг бу ҳаракатга сабаб бўлди. Минбаъд, афсона ва афсунга ўрин қолмади». Шу жавоб билан элчиларни орқага қайтариб, ўзи олға юрди.

Йилдирим Боязид ҳам қарши тарафдан отланди. Султон соҳибкирон жиловни унинг юриш йўналишидан четга буриб, Анкурия тарафга отланди ва дарҳол уни қамал қилишга тутунди. Аксар баҳодирлар қўлларида қурол-яроғлари билан қалъага ҳамла қилаётган бир пайтда, Рум лашкарининг қораси кўринди. Султон соҳибкирон қалъани фатҳ этишдан воз кечиб, душман рўбарўсида сафларга тизилиб, жангга ҳозирланишни буюрди. Ўша тунда пиёда лашкарлар ҳумоюн фармонга биноан жанг мавзёсида чуқур хандақлар қазинди.

805 (1402) йил муҳаррам ойининг биринчиси (1 август)да¹ жума куни эрталаб бало машриқидан қиёмат тонги отгач ва (388) замона шафағининг кокиллари оловлангач, жанг ноғоралари садоси Исрофил суруни ва жангчиларнинг наъралари қиёмат кунини ёдга солди. Темир юракли ва пўлат жигарли баҳодирлар лашкар ёсолини улуғ ёсоққа биноан гартибга солиб, баронғор қанбули учидан то жавонғор этаги хошиясигача беш ғул ва ўн мучони² мустаҳкам қилдилар. Хануз тўра

¹ Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида Анкара ёнидаги жанг 804 йил, зулҳижжа ойининг 19-куни (1402 йил, 20 июль) да бўлиб ўтгани айtilган ва бу тўғридир. Натанзийнинг хронологик маълумотларни баён қилишда баъзи чалкашликларга йўл қўйгани сабабларидан бири унинг ўз асарини кўпроқ оғзаки маълумотлар асосида ёчганидир.

² Мучо — бу сўз ҳам мучи, мунчи сўзларининг бир шакли бўлиб, қанотлардаги харбий қисмларни аңглатса керак. Doerfer. Turkische... В. I, S. 505.

қоидалари тўла жойига етказилмаган ҳам эдики, тўсатдан ёғий лашкарлари қоядор тоғ ёки чакмок чақувчи булут сингари фаранг пўлатига чулғаниб, илдам етиб келишди.

Аввал бошда душмanning таҳдид ва ҳамласи чиғатой лашкарига шунчалик кучли босим ўтказдики, агар уларнинг саботи ҳазрат султон соҳибкироннинг далдаси билан мустаҳкамланмаганда, бирон жондорнинг қарши туришга мажоли етмас эди. Аммо баҳодирлар ҳужум ва майдондорлик қоидаларига кўра ўртага тушгач, ғаним қудратининг (ҳақиқий) микёсини аниқлаб, жанггоҳда мувозанатни тикладилар. Вазият аксига ўзгариб, музаффар лашкарнинг ҳар бир отлик жангчиси ғаним кўзига Рустам ва Исфандиёрга ўхшаб кўрина бошлади. Ноғора ва довул садоларидан кулоқлар том битиб, пайқонларнинг ялтираши серюлдуз осмон каби замицу замонни қоплаб олгач, румликларнинг қаршилик кўрсатишга ҳоллари қолмади ва қочиш оёғини ўрнидан кўзгатиб, жўнаш жиловини қазо қўлига тошширдилар. У жамоатнинг таянчи ва сиёҳсолору сипоҳнинг умиди бўлган энг матонатли ғанимлар (389) ҳазрат султон соҳибкирон лашкарининг ўқлари ва шамширлари зарбидан ҳалок бўлишди. Султон соҳибкирон кофирларни овловчи билак кучи ва зафар шиорли шамшир зарбини ишга солиб, ғанимни бутунлай тор-мор келтирди. Ул габрларнинг¹ сардори бўлган Валюс ўғли қирғин-барот пайтида ҳалок бўлди. Шу тариқа, (ҳазрат) бир ҳамлада уларни тўла яқсон қилдики, ғаним тўзиб кетиб, ҳар ким ҳар тарафга қоча бошлади.

Саваш охирига етиб, жанг сурони босилгач, Йилдирим Боязидни ҳам асир қилиб даргоҳга келтиришди. Султон соҳибкирон бу қутлуғ ғалаба шарафига хурсандчиликлар қилди ва буюк Парвардигорга шукрона амалларини бажо келтирди. Сўнгра дарҳол шахзодаларни бир гуруҳ амирлар билан вилоятларни чошқин қилиш, Фаранг денгизи соҳиллари ҳамда теварак-атрофдаги румликлар қалъаларини забт этишга тайин қилди. Ишончли кишиларни пойтахт Бурсадаги ҳазина ва дафиналарни қўлга киритиб, ҳисоблаб чиқишга юборди.

Султон соҳибкирон ўзи олга юриб, кўчма-кўч йўл босиб, Фаранг сарҳади бошланишидаги Измирга етиб келди ва фарангларнинг ушбу қалъасини камал қилди. Бу шундай бир қалъа эдики, Алванд тоғи унинг олдида бир харсанг каби кўринар, Димованд тизмаси эса (390) унга нисбатан бир фарсангдан кам эди. Унинг қунигурси Тавъамон юлдузлари ёқасидан бош чиқарган, деворининг сояси Жавзо буржига

¹ Габр – гайридин. оташпараст. Бу ўринда Йилдирим Боязид лашкаридаги христи-анлар назарда тутилаётган бўлса керак.

тушар эди. Бу вахшатли калъанинг теварак-атрофини Фаранг денгизи сувлари ўраб турар эди. Чунончи, машаккат ва талафотсиз унинг остонасига йўл йўқ эди. Султон соҳибкирон ажойиб чора ва чиройли тадбир ўйлаб, катта болорларни йиғишни буюрди. Уларнинг ҳар бири учига лангар боғлаб, сув юзасида тахтадан текис саҳн ясашди. Шу тартибда то у тоғнинг этагигача узунлиги минг газ ва эни юз газлик улкан кўприк солинди. Шундан сўнг султон соҳибкирон иш кўрган баҳодирлар ва номдор жангчиларга теваракдан бирваракайига калъа деворлари устига кўтарилишни буюрди. Гарчанл калъа тепасидан ўк ёмғири, шамшир тўғони, тахш дўли ва тош бўрони ёғилиб турса-да, баҳодирлар писанд қилмасдан, жиҳод ва ижтиҳод қадаминн олдинга кўйиб, муваффақият билан қиличбозлик қилиб, калъанинг энг тепасига чиқиб олдилар. Фаранглар ҳеч қачон, ҳеч бир тарихда бирон жонзоддан бундай журъатли кўрмаган ва эшитмаган эдилар. Бу хужумнинг ваҳимасидан барчасининг қўл ва оёқларидан мадор кетиб, жангни бас қилишди. Султон соҳибкирон калъа аҳлини тор-мор келтириб, унинг девор ва буржларини ер билан яқсон қилди. Измирда яшайдиган мусулмонларни, у нобакорларнинг ерида туриб, ҳаминга (391) ғазотга машғул бўлишгани учун аслаҳа, мато ва газламалар билан сийлаб бой-бадавлат қилди.

Шундан сўнг, қайтиш жилови Эрон мамлақати томонга бурилди. Султон соҳибкирон тақрибан ўн туман хонадон бўлган (қора)татар қабилаларини Суриҳисор ва Окшаҳар ноҳияларидан Озарбайжон тарафга кўчиртирди. Ҳазрат Йилдирим Боязидни ҳам ўзи билан олиб юрди. Уни доруссалтана Табриздан эъзоз-икром билан муродини ҳосил қилиб, орқага қайтармоқчи эди. Аммо йўлда унинг қазоси етиб, ҳақ даъватини қабул қилиб вафот этди. Султон соҳибкирон уни тобутда Бурсага жўнатди. Унинг мамлақатидан баъзи вилоятларни ўзининг авлодига, баъзиларини Қаҳрамоннинг авлодларига тақсимлаб берди. Султон соҳибкирон ғоятда кўп ўлжалар олиб, қайтиш йўлида Алотоғ яйлоғида тўхтаб, бир неча кун улуғ ўрду билан бу дилкаш водийни манзил қилди.

Гуржистон фатҳи батамом охирига етказилмаганлиги сабабли, султон соҳибкироннинг муборак хотирида бу кофирлар уясини бутунлай яқсон қилиш нияти мавжуд эди. Бир неча марта у ерга юриш қилган бўлса-да, бошқа муҳим ишлар орага тушгани туфайли, бу ердаги вазифалар кўнгилдагидек бажарилмаган эди. Бутун теварак-атрофдан тўла хотиржам бўлгач, у диёр қалъаларини забт ва ибодатхоналарини вайрон қилиш учун ўша тарафга отланди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ГУРЖИСТОН ВА АБХОЗ ЎЛКАЛАРИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ

Гуржистон анча кенгбар мамлакат бўлиб, чунончи, пойтахт Тифлистан то Абхоз охиригача бир ойда босиб ўтиларди. Унинг ерлари Арзинжондан то Албурз тоғи эгаги ва Лакзистонгача чўзилиб кетган. Бу сарзамин ҳудудида баланд тоғлар, кенг водийлар, катта дарёлар, яхши ўтлоқлар жойлашган. Уларнинг қалъалари жумласидан бир нечаси ҳеч бир асрда фатҳ этилмаган бўлиб, ҳамиша шуларнинг мустаҳкамлигига умид қилиб, шавкатли султонлар билан жангу жадаллар олиб боришган эди. Уларнинг ботил динлари шу кунгача бу ҳудудда сакланиб қолган.

Султон соҳибқирон кенгашиб, энг аввало уларнинг қалъаларини забт этишга қарор қилди. Даставвал мустаҳкамлиги баён имконидан хориж бўлган Турол қалъаси фатҳига машғул бўлди. Ҳумоюн мавқаб қалъанинг атрофини ўраб олди. Бу ваҳшатнок қалъанинг чор тарафида баланд тоғлар, ўнқир-чўнқир даралар, ўтиш қийин бўлган ҳисобсиз камарлар бор эди. Шу даражада эдики, чодир қуриш ёки ўтириш учун бир неча қарич ер топини амримаҳол эди. Шунга қарамасдан, баъзи жойда тошларни териб, баъзи жойга шох-шабба ташлаб, ҳар бир чодир учун минг заҳмату машаққат билан ер ҳозирлаб, жойлашиб олишди.

Султон соҳибқирон жами ҳос сарқорларни фарзандлари ихтиёрига (393) топшириб, барча лашқарбошилари бу вазифани охирига етказиш ишига шунчалик машғул қилдики, улар кундузи тиним билмас ва кечаси ором топмас эдилар. Қалъа соҳибни бўлган Турол кўрғон мустаҳкамлигига орқа қилиб, уруш расми бўйича дарвоза тарафдан жанг қилар, бошқа пайти ўзларининг ашулаларини айтиб, шаробхўрликка машғул бўлишарди.

Ҳазар амирлари – амир Шайх Иброҳим Дарбандий, Қустандил, Сайид Аҳмад Шаки ва Ивон (Ивоти) гуржи шундай фикрда эдилар: агар бутун ер юзининг лашқарлари йиғилиб келиб, то олам инқирозигача узлуксиз камал қилинса ҳам, чўккидаги бу қалъани фатҳ этиш муяссар бўлмайди. Улар бу фикрни амирлар олдида ҳам сўзлаб, овозалар тўфайли у аълоҳазратга ҳам етиб борди.

Шунга биноан, ҳазрат соҳибқирон давлат номуси учун қайғуриб, бу қалъани фатҳ этишга бел боғлади. Бутун дунё муҳандисларини йиғиб, чора ва тадбир излашда улардан Мусо янглиг мўъжизакорликлар зоҳир этишларини талаб қилди. Улардан баъзилари қалъанинг қарийб минг газ баландликдаги бир бурчагига сарбадорлар малжовари (мурчоли)

ни боғлаш фикрини ёкладилар. Бошқа бир гуруҳ эса манжаниқларни ишга солиб, вазни икки юз ман бўлган тошларни кечаю кундуз қалъа тарафга ота бошладилар. Алқисса, муҳосара қарийб йигирма кун давом этди-ю, ammo бу «Хайбарзамин»ни фатх этиш иши андак бўлса-да олға силжимади.

Ниҳоят, маркит¹ лашкаридан бир жангчи (тоғдан) ўтиш жойларидан бирида яширин йўлни топиб олди. (394) Қалъа аҳли бу йўлдан ўтиш мумкинлиги ҳақида хаёл ҳам қилмаган эди. Бу ҳақда ҳазрат султон соҳибкиронга хабар қилишди. Султон соҳибкирон махфий тарзда ёғоч ва арқондан тўрт юз пояли нарвон ясаттирди. Ипак арқонли чигир маркит жангчисига берилди ва у чигирни камар бошига маҳкамлаб, арқон билан нарвонни юкорига кўтариб, мустаҳкам ўрнатди. Қоронғи тушиши билан шердил баҳодирлар совут кийган ва шамшир ушлаган ҳолда бир-бир юкорига кўтарила бошладилар. Тонг отгунича ўттиз уч киши тепага чиқишга улгурди.

Қалъа аҳли бирдан бу ҳолдан вокиф бўлишди. Кину ғазаб пайтида осмонни оёғи остидаги ер деб билувчи азноурлардан² бир нечаси қиличларини (қинидан) суғуриб олдинга югуришди. Чигатой баҳодирларидан бири қиличини яланғочлаб, олдиндаги ғаним қаршисига чиқиб, жангга ҳозирланди. Ўртада бир неча зарб ва сўқишлар алмашингач, азноур устун кела бошлади. Бошқа бир ботир чолиб келиб, гурзи билан унинг тиззаси косасига туширгач, малъуннинг куни битди. Шундан сўнг бошқа номдор жангчилар ҳам калкон билан бошларини тўсиб, баҳамжиҳат югуриб келишди. Гуржилар қаттиқ саросимага тушиб, қаршилиқ кўрсатишдан тўхтаб, омонлик сўрай бошладилар. Бу ғалаба муяссар бўлгандан сўнг, султон соҳибкирон қалъадан тепарокда бўлган бошқа бир чўкки пойида Хазар ва Гуржистон сардорлари билан ўтириб, ҳар бир (жангчи) нинг хунар ва нуксонларини кузатарди. Бирдан тоғнинг теварак-атрофидан гуруҳ-гуруҳ ёсоқийлар қўл ва тишлари билан тармашиб, ёпирилиб кела (395) бошладилар. Хумоюн мажлисда ҳозир бўлган барча сарҳад амирлари бу ҳолдан таажжубга тушиб, хайрат бармоғини тишладилар. Туролпи қалъанинг бошқа химоячилари билан бирга банди қилиб даргоҳга келтиришди. Уларни исломга даъват қилишди ва куфрда оёқ тираб туришганидан сўнг, олий фармонга мувофиқ, шу мажлиснинг ўзида барчасини ёсоққа етказишди.

Шундан сўнг султон соҳибкирон Дамованд истехкомиши ўзи олдида бир тепалик деб билувчи ва Алинжақ қалъаси устида қарқоҳа урув-

¹ Маркит – қабила номи.

² Азноурлар – грузин зодагонлари.

чи ҳар бир калъани шундок келиб кўнишнинг ўзидаёқ таслим қилдира бошлади. Андак фурсатда Гуржистоннинг барча калъалари ва тоғлик ҳудудлари ер билан яқсон қилинди. Мурод ҳосил бўлиб, музаффар лашкарнинг қайтиш жиловни у тарафдан Қорабоғ кишлоғи томон бурилди.

Муборак жойлашиш Байлакон атрофида амалга ошгач, ушбу сарҳаднинг ҳимояси маслаҳатидан, султон соҳибқирон Байлакон калъасини янгитдан қуришни буюрди. Бу иш саранжом топгач, кишлов мавсуми ҳам етиб келди ва ҳумоюн мавқаб Қорабоғга жўнаб, ул муборак кишни ушбу кенг водийда ўтказишди.

ИСКАНДАР ШАЙХИЙНИНГ ИТОАТСИЗЛИГИ САБАБИ ВА РУСТАМДОР МАЛИКЛАРИНИНГ ҚАТЛ ЭТИЛИШИ ЗАКРИ

806 (1404) йил баҳорида доруссалтана (Самарқанд)га қайтиш вақти (396) яқинлашганда Ироқ сардорларига куйидаги фармони олий берилди: ҳар ким ўз оға-иниси ёки ўғлини хоҳ вақил, хоҳ мулозим тарзида ҳамроҳ қилсин. Аксарият буни бажону дил бажарди-ю, ўз тоғларининг кўрғонмисол мустаҳкамлигига эътиمود қилган Рустамдор маликлари итоатсизлик қилишди. Бунинг оқибатида барчалари ёсоққа стқазилди. Омулда гурган Искандар Шайхий рустамдорликлар куни бошига тушишидан хавфсираб исён кўтарди. Султон соҳибқирон бир-икки бор лутф ва хушмуомила билан уни чакириб келиш учун одам жўнатди, аммо бирон нагнжа ҳосил бўлмади. Унинг саркашлиги исботлангач, султон соҳибқирон уни даф қилиш учун лашкар тортди ва дастлаб Ферузқуҳли камал қилди. Камалнинг икки куни ўтгач, лашкар баҳодирлари ярим кечаси бирваракай ҳужум қилиб, қалъа деворини эгаллашди. У (Искандар Шайхий)нинг қалъа кутволи бўлган ўғли қариндошлари билан кенгашмасдан пастга чолиб тушди ва ўзини итоат бўйинтуруғига солиб, ул исёнқорлар жаргасидан четга чиқди. Унинг бу хатти-ҳаракатини кўрган қалъа аҳлининг қўллари жангдан совиди ва қалъани таслим қилишди.

Айни шу воқеалар асносида султон соҳибқирон (қора) гатар қавмларини Самарқанд тарафга кўчиртирган эди. Улар Домғон яқинига етишганида табиатларидаги жоҳилона манманлик устун келиб, бирдан йўлда исён кўтарилиб, Мозандарон тарафга кетди. Султон соҳибқирон уларни даф қилиш учун бир қисм лашкар жўнатди. Уларнинг бузукчиларини тигдан ўтказиб, қолган қавмларини Самарқанд томон ҳайдашди.

(397) Шунингдек, султон соҳибкирон сув лабидаги жаҳаннамдек бир дарада чаловийлар¹ мустаҳкамланиб олишганини эшитди. Ҳазрат улар томонга отланди. Осмон сифат ҳумоюн соябонини кораси кўрингач, чаловийлар кўприкларни бузиб ташлаб, жангга шайланишди. Ҳазрат султон соҳибкирон лашкарлар билан қаъри (ерни кўтариб турган) хўкиз ва балик сийнасидан сув оладиган ва тўлқинлари Зухал юлдузи тепасига бориб туташадиган у дарё соҳилига келиб тушиб, кўприк солмоққа машғул бўлди. Азалий давлат қўлюви ва абадий иноят мадади туфайли ҳумоюн байроқнинг пайдо бўлишининг ўзиёқ душманнинг қаршилик кўрсатиш истагини сўндирди ва саваш бошланмасдан туриб, улар дарё соҳилидан орқага чекина бошладилар.

Ўша куни қагга ўрдунинг жами сувсозлари кўн ҳаракат қилиб, у дарёдан кечув жойини тополмадилар. Шундан сўнг Икклидус (Эвклид) шимидан хабардор муҳандислар ва омилкор хунармандлар шуни яроқ кўришди: катта ёғочларни бир печа қават қилиб дандона шаклида тоқ ясашди. Дарё соҳили ва тоқ орасида ўн газ масофа қолди. Сўнгга ўша узун ёғочларни пастга индириб, хомгов(?) билан мустаҳкамладилар ва кўприк тайёр бўлди.

Ғолиб аскарлар кўприк солишга банд бўлган ушбу фурсатда душманлар Рустамдорга кетиб қолишди. Султон соҳибкирон уларнинг изидан манғлой баҳодирларни илғор тарзида юбориб, ўзи ҳам гул лашкарлари билан отланди. (398) Иггифокан, йўлда бир дара бўлиб, унинг икки тарафида ниҳоятда баланд икки тоғ кўкка бўй чўзиб турар эди. Чунончи, олам ярагилганидан то шу замонгача унинг тепасидан қору муз бир нафас ҳам аримаган ва жаҳонни ёритувчи куёш нурлари уни зарра иситмаган эди. Барча лашкарлар шундай тапғу тор жойдан ўтиб, тоғлиқлар оша Рустамдорнинг ўнгу сўлидан ихота жарғасини ростладилар. Чаловийлар ўзларини ҳалоқат майдониди кўриб, тадбир ва урилиш билан бу балодан қутулолмасликларини ангадилар. Ўз сардорларини бир печа дўстлари билан ташқари чиқариб юбориб, ўзлари итоаткорлик ва бўйсулиш изҳор қилишди. Шавкатли давлатга қилган собиқ хизматкорликлари илюбатга олиниб, қарами кенг ҳазрат уларнинг жарималарини марҳамат суви билан ювишни маъқул кўрди. Аммо бу фитнанинг бошлиғи тирик қочиб кетгани туфайли, барчани хонакўч қилиб ҳайдаб кетишди. Бу кўрқинчли даралардан хатарнок доволар орқали чиқиб олишгач, султон соҳибкирон қадимги аҳдга кўра Мозандарон ҳукуматиини Сайид Камолиддин Абдурахимнинг авлодларига топширди ва илғор жиловини доруссалтана Самарқанд тарафга бурди.

¹ Чаловийлар — Мозандарондаги Чалов номли туман аҳли.

ХАЗРАТ СУЛТОН СОҲИБКИРОННИНГ ДОРУССАЛТАНА САМАРҚАНДГА КЕЛИБ ТУШИШИ ВА ШУНДАН СЎНГ БЎЛГАН КАТТА ТҶЙЛАР ЗИКРИ

Ҳумокон мавкаб дил истаги ва хотир муродига кўра, доруссалтана Самарқандга шавкатли ташрифни амалга оширгач, бошка шахзодалар, амирлар ва умум лашкар гуруҳ-гуруҳ бўлиб изма-из етиб келишди. Муборак саронарда (399) саодатли тарзда Конигил даштига тикилгач, жами оғо-хотун, киз-келин, йўжин-жалойир давлат ўрдулари билан ҳамроҳликда ул дилкаш саҳида ўз юрт ва авдодига тушиб, чодир кетидан чодир тизилиб, бу катта саҳронинг эни ва бўйига ўн фарсанг масо-фалаги майдонини ўрду бутушлай коплаб олди.

Даргоҳ фаррошлари подшоҳ боргоҳини ташқарига чиқазиб, ул файзбахш дашт саҳнида кўркам ўрдлар барпо этдиларки, (оятдаги) «эни осмонлар ва ер баробарида бўлган жаннат»га киёс этгулик эди. Чунончи, бесугун етти осмон куббаси остида ер юзида ҳам аркон ва устунлар воситасида бир неча куббалар тикланди. Уларнинг ҳар бирининг гумбазини Кайвон айвонини томининг кунгурасига тегиб турар, сўз мартабаси улар қаршисида ҳақиқат қаршисидаги гумон каби паст бўлиб кўринар эди. Подшоҳ саронардасининг қозини (ерни кўтариб турган) балиқнинг қорнини ёриб юборди ва ҳар устушнинг учи фалак атласи ёқасидан бош чиқарди. Чодирнинг ҳар боғичи осмон бошбоғига боғланган эди... Зийнатли ўрдулар ва ҳашаматли ўргалар¹ тиклангач, (400) шох, атлас, ҳарир тўшаклар солиниб, турли-туман идиллар кўйилди. Хонбалиқ ипагидан қилинган кашка (капта?) ва кўшағалар(?), зинирпоя толасидан тўкилган рус матолари қават-қават тахлаб кўйилди. Шундан сўнг, фармонга кўра турли тоифага мансуб барча ҳунармандлар ва оламнинг олис-яқин ўлкалари одамлари ҳар бири ўз мамлақати расм-русумларига кўра ўтоқлар бунёд этиш ва уларни безатишга бошладилар. Улар бир-бирларидан ўзини ҳаракат қилиб, олий чортоқлар ва юксак ховор (айвон?)лар тиклаб, уларни бестакрор маҳорат билан ғоятда нафис тарзда безатдилар. Ким ниманики билса ва ниманки кўлидан келса, буни қафтда тургандек зохиру намоди қилди. Ҳар қадамда фозиллар, оқиллар, мулкдорлар тоифаларидан мажлису йиғинлар қурилиб, муносиб мавзуларда гурун қизирди. Авом ҳам ўзи севган бирон иш билан машғул; шатранж-бозлар сийнаси ҳасрат доғидан чок бўлиб, ёр мактуби каби шатранж тахтасидан кўз узолмайдилар. Баъзи бировлар ой юзли гўзал билан

¹ Ўрга – чодир, саронарда.

хилватга ўтиб, ёқут рангли май тўла кўзани олдига қўйиб олган. Баъзилар гулгул чехралар саҳифаларни мутолааси, сарв янглиғ коматлар мушоҳадаси, озарий санамлар ва машрик гўзаллари томошасидан завқ оларди. Алкисса, ҳар бир киши кўнгли тусаган тарзда бемалол хурсандчилигу ишратга машғул бўлиб, нозанин умрни нозанинлар пойқадамига сарф этарди. Жаҳон бўйсунувчи фармон ҳам уларнинг муродига мувофиқ бўлиб, унга кўра ушбу муддатда ҳеч бир кимса бирон тоифага зугум қилмаслиги амр этилиб, жабру мажбурият гилами ўртадан йиғиб олинган, барча кўнгли орзуси ва дил муродига мос тарзда ўз вақтини ўтказарди.

(401) Ушбу тарика ва тарзда қирқ кун давом этиб, айтиб ўтилганидек, ҳар ким кўнгли истаганича хурсандчилик ва айшу ишратга берилди. Шундан сўнг муборак бир кунни белгилаб, катта тўйга машғул бўлишди. Салтанат тахти давлат ўрундикли билан безаниб, оғо-хотун, қиз-қелинлар ўтирган гиламларга дастурхону идишлар қўйилган, сучи¹ ва хировчилар² ўз ишларини бажармоққа киришдилар. Саронардаларга бугтоқ ёпувчилар ва давлат ўрдуси тоқдорлари тоқу бугтоқларни қимматбаҳо дуру жавахирлар билан безатдилар. Тоқилар миёнбандларига нодир лаъллар билан зийнат беришди. Нозпарвар нозанинлар ғоят нозиклигидан гул ниҳоли янглиғ коматларига тож мисоли ярашган кошларининг нозу қарашмаси билан нозикдиллар кўнглига ғулғула солишарди. Баъзи кумуш чехрали сарвақдлар пихоятда раъно ва зеболикларидан биргина феруза кўзлик узук ёки чодралари хошияларига қадалган анор донасидек лаъл ва Уммон денгизи марвариди билан ҳам шунчалик ширин ва сулув эдиларки, ер юзи лочинларини ўз домига илинтирар эдилар. Баъзилар эса лаълу дурларни шода-шола тақиб олиб, шу йўл билан ҳусн мулкига ҳоким бўлиб, жилваю ғамза, хиромон юриш, яширин табассумлар билан мажнусларни мафтун ва мафтунларни мажнун этиб, офату хатарга дучор қилишарди. Баъзилар ҳазин овоз ва ширин лаҳжада туркона кўшиқларни мўғулونا аёлғу (куй, оҳанг) га (402) солиб куйлаб, биргина дилтортар нағма билан Зухрай захрони ўзига ром қиларди. Нағмаю оҳангдан сийналар чок бўлиб, жигарлар эриб оқарди.

Даргоҳ фаррошлари девон томонидан берилган палосларни ёзиб, сарой нақиблари совринларни ўнгу сўлга тахладилар. Баҳайбат ясовуллар ёсол гурзиси билан туман амирлари кўнглида ҳадик уйғотар,

¹ Сучи – сокий, косагул. Doerfer. Turkische... В. III, S. 285.

² Хировчи – ашулани маъносиданги йировчи сўзининг бир шакли. Doerfer. Turkische... В. IV, S. 233.

шер жуссали аюдочилар¹ сарҳадлар султонлари йўлига рад таёғини кўярди...

Олам атрофларининг турку тозик сардорлари бўйсуниб оёғини итоат доирасида собит қилиб, даргоҳ тартибу оинини бажо келтиргач, ҳумоюн фармонга мувофиқ, мўътабар сайидлар, улуғ имомлар, ислом қозилари, замон уламолари маълум фарзлар ва суннатларни умум жамоатнинг тақозосига мос тарзда бажо келтирдилар. Шундан сўнг, муборақбод садолари қонлотни зилзилага келтирди ва муборақ тўйхона сахни (келинлар бошидан) сочилган сочқилар ва турфа тухфалар билан тўлиб тошди.

Ашраф ва маволий² тарқалиб, тўра ва ёсоқ бисоти йиғиб олингач, яна ҳар киши бир тамашпо ё савдо пайида бўлиб, гўёким зоҳидларнинг худпарастлик кулбасига ўт тушди (403) ва дилхушлик ҳавоси пардадорларнинг номуси хиромини шамолга совуриб, хушёрлик ҳижоби бутунлай йўқолди. Жами ҳуру гилмонлар, пари ва инсонлар икки гуруҳга бўлиниб, турклар расми ва тўрасига кўра ўртада қадокдоғуё талашини бошлаб, замин у осмоннинг чўнтагу ёқасини мушқу анбар, атру ифорга тўлатиб, бутун оламни хушбўю муаттар қилишди. Охую кирговуллар, ҳуру парилар жавлон уриш, хиромон юриш, чарх уриб парвоз қилишга бошлаб, завқу шодлик бандини очиб юбордилар. Баъзилар дилрабо кўшиқлар билан Зухрани мот қилса, бошқалар оламни мафтун этувчи карашма билан Мушгарийни ўзига банди қиларди. Машъалалар шуълалари Наврўз тонгининг отиши янғилг жаҳонни ёритар, турфа рангли фонуслар ёғдулари кундуз кунни юлдузларни намоен этарди. Хушалхон мутриблар руд куйига Ноҳидни рақс туширарди. Аёлгу чалувчи йировчи (чолғучи)лар инжа мўғулий куйлар билан мўътадил мизож дилларни эътидолдан чиқарар эди. Шидарғу ва ётуғон садоси мусикорнинг унини босиб кетар, қонун ва қамонча чолғуси уднинг димоғидан дуд чиқарар эди. Най ўзини кўрсатишга бел боғлаган ва чанг унга таслим бўлганидан тиз чўкиб олган. Оху кўзли кўшиқчилар даврани кизитар, ой юзли сарвқоматлар этаклари билан ерни сийпаб юришар, паризодлар нозу жилвада товусни ортда қолдиришарди. Мушқин сочқилар мўғулий сочбоғни тақиб, анбар зулфдилар кўнглида рашқ оловини ёқарди.

(404) Тун ярмидан ўтиб, байрам поёнига етгач, куёву келинлар уйлари билан маҳраму номаҳрамлар тарқ этишди. Саодатмандликнинг кадр ке-

¹ Аюдочи — эшиқбон. Удайчи сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Doerfer. *Turkische* ...В. I, S. 196.

² Ашраф ва маволий — зодагонлар ва авом маъносига.

часи этаги умидворлик кунн ёқасига туташиб кетди. Максаднинг бахтли юлдузи мурод уфқи чўнтагидан бош чиқариб, ишрат арғануни банiorат навосини чалди. Бу саодатли куннинг тоғ сахаридан бошлаб, дар оҳнинг хос кишилари ва боргоҳ мулозимлари табрик совғалари ва муборакбод тухфаларини келтира бошладилар. Шундан сўнг, турли чарғолонлар ташкил этилиб, жаҳонбонлик ва хусравлик коидасига кўра, бу комронлик шукронасига давлат хазина ва дафиналари эшиклари ҳожатманд арбоблар ва ҳақдор дўстлар учун очилди ҳамда садака ва хайрия вазифалари бекаму кўст бажарилди. Ниҳоят, ҳазрат султон соҳибқироннинг ижозати билан вилоятлар ва мамлакатлар кишилари ўзларининг муқим яшайдиган дийёрларига қайтиб, ҳар ким ўз ишига машғул бўлди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХИТОЙ МАМЛАКАТИГА ОТЛАНГАНИ ВА ҲАҚ РАҲМАТИГА ЕТИШГАНИ ЗИКРИ

Шундан сўнг султон соҳибқирон комронликдан жаҳонбонликка ту-тинди ва мулку миллат, дину давлатни мустаҳкамлаш юзасидан дуруст фикрлар қила ва маъқул режалар туза бошлади. Унинг шариф умри (405) абадий давлатни мукамал қилиш ишларини бажариш билан камолга етди ва ушбу санагача замона инон-ихтиёрини ўз кўнгли тилагига кўра тасарруф қилди ҳамда ғалаба байроқларини рубъи маскуннинг турли мамлақату ўлкалари узра муродига мувофиқ ҳилпиралиб, тахтида мустаҳкам ўтирган маликларни итоат бандига солди.

Энди ёши улуғлигида султон соҳибқирон кўп йиллардан бери шариф хотирида мустаҳкамлаб ва қатъийлаштириб келаётган ниятига биноан, ғолиб аскарларни Хитой тарафга отлантириб, ул сарҳадларни кофирлардан тозалашга қарор қилди ва бу борада аъёнлар ва арқонни давлат билан машварат ўтказди. Барча бир овоздан бу ниятни маъқуллашда муболагалар қилдилар. Шундан сўнг фармонга кўра, даргоҳ фаррошлари сафар саропардаларини ташқарига чиқаришди, юриш овозаси коинотга гўлгула солди ва лашкар дарёлари жўш ура бошлади. Замона тили (оятдаги) «зилзила соати»ни тафсир қилишга машғул бўлди ва тоғу даштларда зилзила рўй бериб, фалак ларзага келди. Куронлар доираси само сатҳидан ҳам кенгрок жойга чўзилди, туманларнинг ғолибона юришидан коинотда зилзила бошланди. Шу тарика Туркистон сарҳадига етиб кўнишди. Иттифоқан, ўша йили киш шу қадар қаттиқ келдики, совуқ шиддати ернинг етти қават кўрпаси тагидаги хўкиз ва балиқнинг устухонидаги иликни музлатиб юборди. Қор кўп ёнганидан, текис ер ва тоғ орасида фарқ қолмади.

(406) Султон соҳибкирон кишлов юртини Оксулот қасабасига тайин қилиб, шу ерга келиб қўнди. Бошқа лашкарлар Сайхун соҳили бўйлаб кишлов учун жойлашиб олишди. Иттифокан, улкан самовий жисмларнинг қирони¹ ўз хосиятини зоҳир қилиб, заминни осмонни замҳарир нафаси билан музлатиб юборди. Бу ҳол олам кўриниши ва бани одам турмушига таъсир қилиб, жаҳоннинг хурсандчилик лабига ғам-андух михини қоқиб бекита бошлади.

Жаҳонда сартосар фитнаю ғалаён кўпиб, анчадан бери бўйида бўлмайд келаётган қазо онаси балого ҳомиладор бўлди. Ҳазрат султон соҳибкиронга ҳамроҳи ҳалокат бўлган бир дард ёпишди ва 807 (1405) йил шаъбон ойининг ўн тўртинчиси (15 февраль)да², чоршанба куни кечаси, уч кун давом этган иситмадан сўнг «ҳар бир жон ўлимни тотғувчидир» (ояти)³ даъватига кўра азиз жонни топширди.

Ўзининг улкан давлатини ҳазрат ислом подшоҳи, олам мулкларининг доимий соябони, жаҳон султонларининг султони, замон ҳоконларининг ҳокони, зулқарнайн, соҳибкирон, подшоҳлар хонадонининг тоза насли, Оллоҳ таоло мулки ва салтанатини ер юзида абдий сақлагур султон ибн султон, давлату дину дунёнинг мадақори Абулфатҳ Шохрух баҳодирга қолдирди⁴. Оллоҳ таоло онҳазратнинг фалакка етувчи осмонсифат соябонини (407) жами мўмин ва мўминалар бошида то даврон турғунча пойдор ва мустадом қилсин! Оллоҳ ва расулига ҳамду санолар бўлсин!

Эй, навбати ту гузафта аз чарх баса,

Би навбати ту мабод олам нафаса.

Овозан навбатат ба хар кас бирасод.

Аз ту марасод ҳеч навбат ба касе.

Таржимаси:

Эй, навбати (ҳукмронлик бонги)ни чархдан ўтказган зот,

Сенинг фармонингсиз олам бир нафас ҳам бўлмасин.

Навбатинг садоси ҳар бир кимсага етиб борсин-у,

Навбат сандан бошқа ҳеч кимга ўтмасин.

¹ Қирон – самовий жисмларнинг бир-бирига яқин қелиши.

² Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида Амир Темур 807 йил 17 шаъбон чоршанба (1405 йил, 18 февраль) да вафот этгани айтилган ва бу кун чоршанбага тўғри келади. 14 шаъбон эса якшанба куни бўлган.

³ Куръон, Оли Имрон сураси, 185-оят.

⁴ Амир Темур аслида ўлими олдида ўз ўрнига невараси Пирмухаммад ибн Жаҳонгирни тайинлаган. Аммо Натанзий ўз асарининг иккинчи тахририни Шохрухга тақдим қилгани учун юқоридагича ёзади. Бу пайтда бир неча йиллик тожу тахт учун курашлардан сўнг Шохрух соҳибкироннинг хақиқий ворисига айланган эди.

ИЛОВА 1: «МУНТАХАБ УТ-ТАВОРИХИ МУИНИЙ» НИНГ ЛОНДОНДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМА НУСХАСИДАГИ АМИР ТЕМУР ДАВРИ ТАРИХИГА ОИД ҚЎШИМЧА ФАСЛЛАР¹

СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ЖАҲОНГИРЛИГИ ШАРҲИ ВА ҚОЗОНГАН ГАЛАБАЛАРИ ЗИКРИ

(409) Азалий иноятлар мукалдимаси ва безавол фатҳлар лебочаси «истаган кишининг азиз килурсан ва истаган кишининг хор килурсан. Бор яхшилик ёлғиз Сенинг қўлингдатур»² ояти такозосига кўра битилди ва ғойибона саодат илоҳий хазинадан тажаллий килдию, сарварлик тахтининг пояси хазрат (Султони) ғозийнинг улуғвор сояси билан сарафроз бўлди. Хазрат Балх шаҳрини озод қилгач, амир Ҳусайннинг хазина ва дафиналарини лапкар сардорлари ва олампахо даргоҳ баҳодирларига таксимлаб берди. Шундан сўнг давлат байроғи доруссалтана Самарканд тарафга қаратилди ва шаҳар атрофи юксак девор билан ўраб олинди ҳамда хазратнинг хос истикоматгоҳи сифатида олий арк ва ҳашамагли қасрлар бунёд этилди.

Аммо амир Мусо Балх фатҳ этилгани ва амир Ҳусайн қатл қилингани хабарини эшитгач, ўз кирдикорларидан кўрқиб, Туркистон тарафга отланди. Лекин у ерда ҳам истикомат қилолмади ва яйловлар орқали Шибирғонга йўл олди. Зиндаҳашам ҳам итоат хиёбонидан исён кўчаси томонга бурилди. У беадабликка ружуъ қилиб, (хазратга писбатан) ихлос ва ҳамжихатлик йўлида турган Дилонжи арлотни ўлдирди ва қурултойга келмади. Ҳарчанд кетма-кет элчилар (410) жўнатиб, инсофга чақиришса-да, уларнинг гапига кулоқ солмади. Иш шунга бориб етдики, Султони ғозий қатта лашкар билан Шибирғонни камал қилди. Зиндаҳашам ожиз қолиб, ўз укасини амир Мусо билан бирга даргоҳга жўнатди ва Султони ғозий қайтиб кетганидан сўнг ўзи ҳам изма-из етиб боришни зиммасига олди. Хазрат Султони ғозий амир Мусонинг барча қабих ишларидан биронтасини унинг юзига солмади ва қайтиш жоловини Самарканд тарафга бурди.

¹ Асарнинг Лондон нусхаси Искандар ибн Умаршайхга бағишланган биринчи таҳрирга оид бўлиб, маъзур илова иккала таҳрир ўргасидаги баъзи фарқларни кузатиш имконини беради.

² Куръон. Оли Имрон сураси, 26-оят.

Зиндаҳашам яна мухалифат зоҳир қилди ва худовандзода Абулмаоли Термизий билан иттифок бўлиб гапни бир жойга қўйиши ва Балх навоҳийсили то Қаҳалға худудигача торож қилишди. Султони ғозий уни даф этиш учун лашкар жўнатди. Зиндаҳашам лашкарларини чопкил учун тарқатиб юборган эди. Музаффар аскарларнинг қорасини кўриши билан у ҳеч кимга эътибор бермай, ошиғич суръатда кўприкдан ўтди ва кўприк занжирларини узиб ташлаб Шибирғонга қочди. Чопкилчилар, кўприк жойида турибди, деган хаёлда шу тарафга ёнирилишди. Лашкар ҳам уларни жилс тарзда таъкиб қилиб етиб келди. Бечоралар тиф ваҳмидан ўзларини сувга ташлаб, аксарияти ул қонхўр гирдоб қаърида ҳалок бўлишди. Зиндаҳашам Шибирғонда мустаҳкамланиб олди. Султони ғозий фармонига кўра Жоку барлос Қатлон лашкарлари билан ўша куз ва қишда Шибирғонни узоқдан туриб камал қилди. Баҳор бошида камалдагиларнинг озик-овқат ва (отлар учун) ем-хашаги тугагач, Зиндаҳашам итоат бошини қуйи солиб ташқари чиқди ва Жоку барлос хизматқорлари сафида ҳазрат ўрдусига паноҳ сўраб борди. Султони ғозий унинг гуноҳларини афв қалами билан ўчириб, Шибирғон эвазига нафис иктоълар инъом қилди.

СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ МЎҒУЛ ТАРАФГА ОТЛАНГАНИ ВА ЗИНДАҲАШАМНИНГ ҚАТЛ ЭТИЛИШИ САБАБЛАРИ ЗИКРИ

(411) Шу даврда мўғул амирларида Мовароуннаҳр тарафга юриш қилиш ҳаваси пайдо бўлди ва уларнинг ҳаракати ҳақидаги овозлар кизигандан-қизиқ борди. Султони ғозий катта лашкар билан уларни даф этишга отланди ва то Йунъол ва Қўчқор худудларигача етиб, барча қофирларни ўз қаҳрига гирифтор қилиб, бисёр ўлжалар билан қайтиб келди. Туркистон музофотларидан бўлган Зарнук қасабақасига етишиганида хумоюн ўрду шу ерга кўнди. Иттифоқан худовандзода Сайид Абулмаолий Термизий, Зиндаҳашам, шайхулислам Абулайс Самарқандий ва амир Мусо бир гуруҳ бадқирдорлар билан хуфия машварат қилиб, пешин пайти қўққисдан ўрдуга ёриб кириб, ҳазрат Султони ғозийга шиддат билан қасд этишга қарор қилдилар. Қутилмаганда машварат иштирокчиларидан бири бу фитна хабарини арзга етказди. Дарҳол фармон ижро этилиб, уларнинг барчаси қўлга олинди, ҳазрат хузурига келтирилди ва олий девонда яргу қилиндилар. Уларнинг бу оғир гуноҳлари исботлангач, Султони ғозий ул қондонларни кечирди. Аммо Абулмаолий ва шайх Абулайс Самарқандийга ҳаж сафарига от-

ланишни буюрди. Амир Мусога танбех бериш билан чекланиб, жазога тортмади. Аммо бир неча марта такроран юз берган фитнес-фасолнинг бош сабабчиси Зиндаҳанам бўлганидан, уни заنجирбанд қилиб Самарқандга жўнатилди ва у хибсада ўлди.

СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ИЛК МАРОТАБА ХОРАЗМГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ

Ушбу ғалаёнлар пайтида амир Хусайн Сўфи ибн амир Нонғалой қадимги даярлардан бери Чигатоӣ (улуси) султонларига тааллуқли бўлган Қот ва (412) Хива хирожини зўравонлик билан ўзлаштириб олди. Шунда Султони ғозий қизи Жалолиддин Шаҳрисабзийни ушбу хирож талабида жўнатди. Амир Хусайн Сўфи қозининг сўзига кулок солмади ва уни хибсага олиб, бутунлай ғаним бўлди. Султони ғозий ўз далиллариини исботлаш учун яна бир бор насиҳатомиз мактуб жўнатди ямқи, фойдаси бўлмади. Сўздан наф бўлмагач, ҳазрат катта лашкар билан юриш қилиб, Ковун Ариги соҳилига келиб қўнди. Амир Хусайн Сўфи саросимага тушди ва кўркув зўридан машвараг чақирди. У ҳануз бу ишга тадорик кўраётганида Султони ғозий Қот қасабасини фатҳ этиб, аксар ноҳияларни азим лашкар оёғи остида топтаб ташлади. Амир Хусайн сулҳ истаб, шошилнч тарзда элчилар жўнатди. Аммо шартнома тузилаётган бир аснода у кўккисдан ихтиёридаги бор лашкар билан ёсол тортиб етиб келди. Гарчанд лашкарнинг учдан бири талон-тарожа кетган бўлса-да, Султони ғозий ўрдуда мавжуд аскарлар билан пешвоз чиқди. Ҳануз аксарият сафлар жангга кирмасданок, Хусайн Сўфи мағлубиятга учради ва узрхоҳлик изҳор эта бошлади. Икки орада кўп борди-келдилар бўлди ва шу аснода Хусайн Сўфи вафот этди. Шаҳар арконлари Юсуф Сўфини амирлик мақомига ўтиргиздилар. Султони ғозий олдинги қарор бўйича сулҳ йўлини тутиб, тасаллибахш таъзиянома ва муборакбод йўлаб, Хусайн Сўфининг кизини ўз ўғлига (хотинликка) сўратди¹. Ҳар икки тарафдан қуда-анда бўлиш аҳди айтилгач, Султони ғозий орқага қайтди. Юсуф Сўфи ғанин муҳолифат зоҳир эта бошлади. Зарурагдан катта лашкарлар яна унга қарши ҳаракатга келди. Лашкар манғлоий (413) Хос қасабаси ҳудудига еганида, Юсуф Сўфи нечанчи бор узр ва шафоат талаб одамлар жўнатди. Улар изидан ақасининг кизини даргоҳга юборишини изҳор қилди. Султони ғозий Ёдгор барнос ва Ўлжойту апардини совчиликка жўнатиб, ўзи орқага қайтди.

¹ Аслида Амир Темур Оксўфининг қизи Хоннодани ўз ўғли Жаҳонгир учун сўраттирган ва бу кўпчилик манбаларда қайд этилган.

СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ИККИНЧИ МАРТА МЎҒУЛИСТОНГА ЮРИШ ҚИЛГАНИ ЗИКРИ

Ҳазратнинг муборак кўнгли Хоразм муомаласидан хотиржам бўлган, мўғул элларини забт этиш жихатидан ҳумоюн лашкарни ул тарафга юришга бошлашга қарор қилди ва аввало амирзода Умаршайх, амирзода Жаҳонгир, Шайх Муҳаммад Баён ва Одилшоҳни манғлой лашкарлари билан жўнағди ва ўзи ҳам улар изидан йўлга тушди. Иттифокан, Камариддин ҳам Қоратепа деб аталувчи мавзела лашкаргоҳ қуриб, Мўғулистоннинг бошқа сардорларини Мовароуннаҳрга юришга тарғиб қилаётган эди. Галаба шиорли байроқлар етиб келгани овозаси тарқалган, Камариддин Мўғулистон тоғлари орасидаги энг қоядори бўлган Барақайи Арабонда мустаҳкамланиб олди. Султони ғозий уни ўша кўрқинчли дараларда ўраб олиб таҳдид қилди ва Камариддин туриш беролмай, қочишга юзланди. Султони ғозий Ҳусайн барлос, Аббос ва Учқаро баҳодирни уни елқомиший қилиш учун жўнатди. Иттифокан ёғингарчилик ва сув топиш мавсуми эди ва қаршиларидан ўтиш қийин бўлган дарё чиқиб қолди. Кечув пайтида Ҳусайн барлос отининг бошини сув кўмиб юборди ва кўз юмиб-очгунча у оти билан гирдоб қаърига тортилиб ҳалок бўлди. Бу воқеа туфайли амирлар орқага қайтишди ва Камариддин Уч тарафга кетди. (414) Амирзода Умаршайх манғлой лашкарлари билан уни таъқиб қилиб жипс етиб келди. Камариддин ташқарига чиқиб қочди. Амирзода Умаршайх унинг эл-улусини ёппасига кўчириб ҳазрат ҳузурига келтирди. Султони ғозий амир Шамсиддиннинг кизи, ҳусну малоҳат бобида бу асрда «зарбулмасал» бўлган Дилшод оғони ўз никоҳига киритиб, соғ-саломат ўлжалар билан қайтди. Исмат саропардасидаги хижобли келинчак хизматиға махсус тайинланган кишилар дорулмулк Ўзжандда унинг истикболиға чиқиб кутиб олишди.

Ўзжанд қасабаси унинг иқтоъси бўлган Одилшоҳ жалойир тузку ва соврин баҳонасида руҳсат сўраб, ҳумоюн ташриф учун тўй асбоблари ҳамда ҳазрат ва мавқаб учун пешкашлар тайёрлаш важдан олдинроқ йўлга тушди. Иттифокан, у Шайх Муҳаммад Баён, Туркон арлот ва бошқа бир гуруҳ бадқирдорлар билан тўй асноси ва ош тортишу қадах сунин пайтида Султони ғозийға шамширлар билан ҳамла қилиш ҳақида тил бириктирган эди. Соврину савсанларни ҳозирлаб тақдим этиш асносида Султони ғозий уларнинг бежо хатти-ҳаракатларидан баъзи нарсаларни фаҳмлаб, ош тортилишидан бурун отга мишиб йўлга тушди. Ул бадқирдорлар анграйиб, жой-жойида туриб қолишди. Ўша йил кишида

гарчанд чакирилмаган бўлса-да, Одилшоҳ ўзи ҳазрат ҳузурига келди ва сўроқ қилинмасданок замиридаги ниятини ошкор қилди. Султони ғозийнинг гумони тасдиқлангач, улар (фитначилар)га қарши чора-тадбир кўришга машғул бўлди. Яна Оллоҳ билгувчидир.

ОДИЛШОҲ ЖАЛОЙИР ВА СОРИБУҒОНИНГ МУХОЛИФАТ ҚИЛГАНИ САБАБИ ВА УЛАР АҲВОЛИНИНГ ХОТИМАСИ ЗИКРИ

779 (1377–1378) санага мутобиқ бўлган лу йилининг баҳорида Султони ғозий ўзи (мамлакатда) йўқлигида амир Юсуф Сўфи солдир этган бир неча ёғиёна хатти-ҳаракат туфайли унинг танобини тортиб кўйишга қарор қилди. Ҳазрат узок-яқиндаги барча сардорларни (415) чакириб, бу ҳақда машварат ўтказди. Шайх Муҳаммад Баён эътироз билдирди. Унинг сўзлари мазмунидан Султони ғозийга шу нарса маълум бўлдики, душманларни йўқотиш ишида иттифок бўлуши йўқ. Ҳазрат уни хаялласдан ёсоққа етказишга фармон берди. Шундан сўнг Одилшоҳ ва Сорibuғони йигирма минг отлик билан Мўғулистон юришига номзод қилиб, хос кишиларидан бўлмиш Хитой баҳодир ва Элчибуго баҳодирни ҳам уларга ҳамроҳ қилди.

Ҳазрат Окбуго баҳодирни Самарқандда кўйиб, ўзи бошқа лашкарлар билан Хоразмга йўл олди. Ҳумоюн байроқлар Мовароуннаҳр ва Хоразм чегараларини ажратиб турувчи оралик ер бўлган Саҳбонага етиб келишганида, қутилмаганда Туркон арлот ярим кечаси ўзининг хос кишилари билан исён отини туғён камчиси билан уриб, мухолифат йўлига тушди ва Фарёб сари юзланди. Султони ғозий ўша манзилда тўхтаб, Пўлод хазиначини Турконнинг изидан жўнатди. Ногоҳ Самарқанд тарафдан шошилиш суръатда келган чопар шу мазмундаги арзномани етказди: Одилшоҳ ва Сорibuғо ёғий бўлишиб, Самарқандни камал қилишди. Султони ғозий Хоразмга йўналтирилган юриш жилловини Самарқанд тарафга буриб, шамолга ҳамроҳ бўлиб, манзилмаманзил от қолтирди.

Одилшоҳ ва Сорibuғо (ўз лашкарларини) ёсол қилиб, ҳазратга пешвоз чиқишди. Султони ғозий амирзода Умаршайхни манғлой лашкарлари билан олдинроқ жўнатган эди. Улар Кармина қасабасига етиб келишганида ёғий лашкарининг қораси кўринди. Олам аҳли амирзодаси Умаршайх баҳодир бир неча хос кишиси билан қоровул тариқасида олдинга юрганида, тўсатдан душманнинг мингта чавандози кузатиб турган пистирма устидан чиқиб қолди. Ёғийлар пистирмадан ёпирилиб,

(416) киёмат зилзиласининг ғулгуласи фалак авжига етди. Олам аҳли шахзодаси таваккалига ҳамла қилишдан ўзга чора йўқлигини англаб, қалқонни боши узра кўтариб ва бошини эгар қошигача энгаштириб, ғазабнок шер каби билак кучи ва шамширни ишга солиб, душманнинг қок ўртасига ўзини урди. Гўёким тўкайга тушган оташ алангаси ёки чўнонсиз сурувга ҳамла қилган оч бўри каби барчасини тормор келтирди ва бир фарсанг масофагача қувлаб борди. Қочокларнинг қонқирлари ғулга етиб, сафлар қанотлари рўй берган балодан воқиф бўлгач, ҳеч кимсада туришга мажол қолмади ва қочиш йўлига юзланишди. Одилшоҳ ва Сорибуго Дашти Қинчок тарафга йўл олдилар. Бошқа осийлар ҳам ҳар бири бир ғўшада ном-нишонсиз йўқолиб, мамлакат уларнинг қасофатидан покланди.

АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ АНДИГОН ДОРУМУЛКИ ҲОКИМЛИГИГА ТАЙИНЛАНГАНИ ВА ҚАМАРИДДИННИНГ УШБУ НОҲИЯДА ҚЎЗГАТГАН ФИТНАСИ ЗИКРИ

Олам аҳли шахзодасининг саъй-харақатлари гуфайли тўла галаба муяссар бўлгач, жулду (инъом) тарикасида Ўзжанднинг ўн икки тумани хазратга иқтоъ қилиб берилди ва жаҳон бўйсунувчи фармонга мувофиқ амирзода ул тарафга отланди. Уша йилнинг баҳорида Қамариддин барча мўғул лашкарлари билан Ўзжанд устига ногаҳоний ҳужум қилди. Амирзода Умаршайх ҳам шонилинч суръатда ўз ихтиёрида мавжуд сипоҳ билан Қарсоб соҳилида унга қарши чиқди. Сафлар жангга ҳозирланаётган аснода, сони уч минг отликдан иборат бўлган қадок (казок?) минглиги бирдан ихтилоф кўргузиб, душманга бориб кўшилишди. Амирзода Умаршайх зарурат юзасидан жангтоҳдан юз буриб, тоғ чўкқиларида мустаҳкамланиб олди ва вазиятни хазратга маълум қилиш учун Самарқандга нома йўллади.

Султони ғозий энг ошиғич суръатда юришга отланди. Қамариддин уч (418) қун туриб, сўнг қайтиб кетди. Ҳануз Отбоши ва Арпаёзи мавзёларидан ўтмаган ҳам эдики, Султони ғозий таъкиб қилиб етиб келди. Лашкар баҳодирлари ўлжа ва торож мақсадида тарқалиб кетиб, ҳумоюн соябон остида уч юздан зиёдрок кишидан бошқа кимса қолмаган эди. Тўсатдан Қамариддин тўрт минг киши билан листирмадан чиқиб келди. Султони ғозий ёнида бор кишилар билан ҳамла қилиб, уни тору мор келтирди. Шу тарика то Саналка Ёғочга доғур уни таъкиб қилиб борди. Бу ноҳияда Одилшоҳ ва Сорибуго унга (Қамариддинга) келиб

кўшилдилар ва яна бир бор қарши чиқдилар. Биринчи ҳамладаёқ тўзғиб кетиб, ноумид ҳолда қочини йўлига юзландилар. Қамариддин минг бир хийлаю ҳаракаг билан гирдобдан четга чиқди ва хонумонидан ажраб, биёбонга йўл олиб кетди. Учқаро баҳодир ўз кўшуни билан унинг изидан отланди ва бетўхтов таъкиб қилди. Натижада унинг барча хайлу хашам ва тобелари икки тарафга тўзғиб кетишди. Қамариддин ўзи саккиз нафар билан от чоптириб қочишдан тўхтамас эди. Учқаро баҳодир оч бўри янглиг бир ўзи унинг изидан тушиб, чунон таъкиб қилдики, натижада у (Учқаро)нинг ўзи ва оти ярадор бўлди. Қамариддин жиловни тортиб тўхтади ва бир ўк билан унинг отини ўлдирди. Учқаро баҳодир эгардан ерга сакраб тушди ва кўлини ўқ-ёйга узатди. Қамариддиннинг ҳамроҳлари баҳодирни қўлга олмоқчи бўлишди. У маъқулламади ва уроминший¹ қилди. Мажруҳ ва пиёда баҳодир уч кундан сўнг ўрдуга келиб кўшилди. Султони гозий Амокум (Атокум) йўлидан орқага қайтди.

(418) Амирзода Жаҳонгир юриш туфайли ажралиб қолган эди. Ушбу санада вафот қилди.

АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ КОШГАРИ ФАТҲ ҚИЛГАНИ ЗИКРИ

Амирзода Умаршайх олий фармонга кўра Кошғар тарафга отланди. Таърифи олдин баён қилинган Мирак оғо беғаму бежавотир шаҳар ташқарисида қатта қароргоҳ қуриб жойлашган эди. Амирзода Умаршайх ниҳоятда қордонлиги туфайли унинг қоровулларини қоровулгоҳларда қўлга олди ва ярим кечаси сездирмасдан ўрдусининг чор-атрофини ўраб тушди. Мирак оғо отликлар кўтарган сурон садоси, бурғу ва ноғора овозларидан роҳат уйқусидан уйғонди. Кўзини очгач, ўзини оташ тўфони ва бало сели ўртасида кўриб, бонг уриб мулозимларни чақирди. Эшик орқасидан амирзода Умаршайх жавоб берди. Шамшир зарбидан эшик очилгач, Мирак оғо қўли билан юзини бекитиб ўрнидан турди. Амирзода Умаршайх табиатидаги лутфу марҳамат туфайли унга тасалли берди. Келинлар ва қизлар жамоаси қўл ўпиш шарафига муяссар бўлишди. Бутун бу кўргондан фақат Хизрхожа ўғлон, Худойдод ва Шайхжон ўғлон қочиб кетишди. Қолган барчаси қўлга тушиб асир бўлишди. Амирзода бир неча кун бу мамлакатни фатҳ қилиш ва бошқариш ишларини йўлга қўйишга машғул бўлди,

¹ Уроминший – Герхард Дёрфер тадқиқотида узоминший, узатминший вариантлари ҳам қайд этилган ва «узатиб ёки қўйиб юбормоқ» маъносига эканлиги таъкидланган. Doerfer. *Turkische*. . . В. II, S. 145–146.

сўнгра Мирак оғони Кошғар аҳолиси ва аслзодалари билан Ўзжанд тарафга келтирди ва улар истикомат қилмоғи учун Работи Сарҳанг номли қасаба бунёд этди. Сўнгра Мирак оғони даргоҳга элтиди. Бечора уч йилдан сўнг ўрдуда вафот этди.

АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ ҚАМАРИДДИН УСТИГА ЮРИШИ ВА АБОКУМ МУХОРАБАСИ ЗИКРИ

(419) Султони ғозий кўрдик, амирзода Умаршайх бутун вужуди билан иқлимлар эшигини тиг калити воситасида очишга жазм этган ва бир ҳамла биланок олам мамлакатлари лашкарларини тўзғитиб юбормоққа қодир. Ҳазратнинг умид юзи амирзоданинг давлати икболдан ёришди ва ўзи фароғат тахтида ўтириб, амирзодани катта лашкар билан Мўғулистонга юборди.

Қамариддин бир гуруҳ мўғул амирлари билан Абокумда лашкаргоҳ куриб ўтирган эди. Лашкар келаётгани хабари уларга етгач, Султони ғозий ўз муборак вужуди билан отланибди, деган тасаввурдан саросимага тушдилар. Анчагина кўзғолмишийдан сўнг маълум қилишдики, келаётган амирзода Умаршайхдир. Кибр ва калондимоғлик билан сафларни қайтадан ростлаб туришди. Бир неча кун давомида лашкарлар пистирмаларда жойлашиб, гоҳ-гоҳ жойларидан кўчиб туришди. Нихоят, амирзода Умаршайх бир тунда шабгир қилиб, мўғул лашкаридан ўзиб кетди ва пистирмада лашкарини сафга тизиб, жангга ҳозирланди. Қамариддин ҳар кундагидек орқага чекинмоқчи бўлган эди, бирдан жанговар сафга тизилган лашкарлар қорасини кўргач, ярадор илон каби тўлғонди. Ясал тортишга мажол ва имкони қолмаганидан минг бир хийла билан лашкарини тор доирага жамлаб жангга ҳозирланди. Амирзода Умаршайх гоҳ канбул учи, гоҳ хировул ўртасида ўз муборак зоти билан кечомиший қилиб, шундай ҳунарлар зоҳир этдики, булар қаршисида Рустами Достон ҳақидаги достонлар хиралашиб қолди. Қасрдан ҳамла қилса, Қамариддиннинг йўлини тўсиб чиқар. Қамариддин қай тарафга юзланса, амирзода шамшир зарби билан ғазабнок шер янглиг ҳаракат майдонини унга тангу тор қиларди. (420) Бечора ҳарчанд саъй-ҳаракат қилмасин, барибир, амирзоданинг ҳамласига бардош беролмади ва жиловни тортиб, саросимага тушиб қоча бошлади.

Бу ғалаба нағижасида у (Қамариддин)нинг қудрати бутунлай синдирилди ва мўғул улусининг шу чокқача қиғатой қопқинидан омонда

юрган қолган қисми ҳам асир қилинди. Шундан сўнг Қамариддинда Мўғулистоннинг ҳеч бир мавзеъида истиқомат қилишга мажол қолмади.

Амирзода Умаршайх париларни нозанин қомати, товусларни хиромон юриши билан мот қиладиган жамалак зулфли мўғул қизларини ҳазратнинг шариф зоти учун ажратди. Мўғулистоннинг бошқа тансиқ ва нодир буюмларидан ҳам нафис совға-саломларни чиройли тарзда ҳозирлаб, даргоҳ тарафга отланди. Уша санадан бошлаб Мовароуннаҳр ва бошқа ўлкаларда мўғул қул ва қанизақлари пайдо бўлди.

Султони ғозий бу ғалабага рашқ қилиб, ўзи ҳам яна юришга отланмокчи бўлди. Фармонга биноан дарҳол кўчиш ноғораларини туялар ўрқачларига боғлаб, зафар шиорли байроқлар ҳаракатга келди. Ҳарчанд шошилинич суратда от чоптириб, Юмғол ва Қўчқор худудига етдилар ҳамки, бирон элнинг асари ё хабари топилмади. Орқага қайтишаётганида Тўхтамиш ўғлоннинг Дашти Қипчоқдан қочиб, олампадох даргоҳга илтижо қилиб келаётгани хабари етди. Ҳазрат Тумантемур ўзбекни унинг истиқболига жўнатиб, ўзи қайтиш жиловини доруссалтана Самарқанд тарафга бурди.

СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ТЎХТАМИШГА ҚИЛГАН ЯХШИЛИКЛАРИ ВА УНИНГ БУЛАР ЭВАЗИГА КЎРНАМАКЛИК ҚИЛГАНИ ҲАМДА СУЛТОН ВА УРУСХОН ЎРТАСИДА БЎЛИБ ЎТГАН ЖАНГУ ЖАДАЛЛАР ЗИКРИ

Тўхтамиш давлат даргоҳига келганида Султони ғозий унинг қадамига эҳтиром кўргузиб, (421) таърифга сигмас муболағалар зоҳир этди. Масалан, биринчи мажлиздаёқ шоҳона совға-саломлар, от-улов ва либослар инъом этди. Ўз хос саропардасининг юқори тарафидан унинг чодирини учун жой тайин қилди. Уни куллий ва жузый эҳтиёжларига яраша асбоб-анжомлар билан таъминлагач, Туркистон ҳукумати ёрлиғини унинг номи билан безатишга фармон берди.

Тўхтамиш муродига етиб доруссалтана Савронга келганида, бу хабар Урусхонга етди. Дарҳол ўз ўғли Қутлугбуғо ўғлонни бир қанча лашқар билан уни даф қилишга жўнатди. Тўхтамиш ҳам жангга ҳозирланиб, Саврон теварагида у билан тўқнашди. Жангу жадал пайтида бир ўқ Қутлугбуғонинг кўзига тегди ва у ҳалок бўлди. Натijasиз жангдан сўнг ҳар иккала лашқар тўзғиб кетди. Тўхтамиш бу киёмат кўркинчидан то Самарқандгача қочишдан тўхтамади. Душман лашка-

ри ҳам Қутлуғбуго ўғлон ҳалок бўлгани туфайли пароканда ҳолатда орға қайтди.

Султони ғозий яна Тўхтамишни бутун керакли асбоб-анжомлар билан таъминлаб, унинг кўнгли муроди бўлган Савронга юборди. Урухон ўғли ўлгани аламидан интиком учун катта лашкар тўплади ва бошқа ўғли Тўктакиёни Тўхтамишни дафътишга номзод қилди. Тўхтамиш ҳам Туркистоннинг жами отлик ва пиёда лашкарини тўла равишда майдонга чиқариб, Чир дарёсидан ўтди ва уни қарши олди. Жанговар сафлар ростлангач, пўлат кийган баҳодирларнинг юраклари темирга айланди. Тўхтамиш лашкари сон жихатидан душман кўшинининг чорагидан ҳам кам эди. Бу кам сонликка қарамай, ғанимнинг кўп сонли эканидан чўчимай, олишув қўлини ҳаракатга келтириб, чунонам қаттиқ жанг (422) қилдиларки, унинг лашкаридаги ҳар бир жангчи камида беш-олти жойидан яраланган эди. Шунча саъй-ҳаракатга қарамай, душман ҳалқаси атроф-жонибдан доирамисол ўраб олди ва камарға сиртмоғи торая бошлади. Тўхтамиш икки жойидан яраланганига қарамай, узок қиличбозликдан сўнг ўзини бир четга олиб қочишга юзланди.

Урухон лашкарининг катта устунни бўлган Қозончи баҳодир унинг изидан тушди ва жон-жаҳди билан никомиший қилди. Тўхтамиш дарё соҳилига етганида унинг оти жароҳатлари кўплигидан йиқилиб тушди. Тўхтамиш пастга сакраб, совутию кийими ва садоғини счиб ташлаб, ўзини дарёга отди. Қозончи орқадан етиб келиб уни бу аҳволда кўргач, метин қояни ҳам тешадиган белакни¹ унга қарата отди. Тўхтамиш бошини сувга тикиб, сув тагида андак сузиб, бир камишзорда яшириниб олди. Тўктакиё бошқа лашкарлар билан етиб келганида, Қозончи унга аҳволни маълум қилди. Тўктакиё Саврон атрофини бир фарсанггача жарга қилиб ўраб, чавандозларни чоптирди, токим, Тўхтамишни қўлга гушурсалар. Шунча саъй-ҳаракатга қарамай, мақсад ҳосил бўлмади. Уч кун шу тарзда кидириб топмагач, умидсиз ҳолда қайтиб кетишди.

Тўхтамиш бир чеккага чиқди ва яраси оғриғи ва совуқ шиддати туфайли устига ҳашак тортиб, ҳушидан кетди. Бир ҳафтадан сўнг Сайрам доруғаси Идику барлос жанггоҳ атрофида айланиб юриб, ўлганлар ва ярадорларни кидириб, даволаш мумкин бўлган кишиларни Сайрамга жўнатар эди. Қайтаётган пайтида ногоҳ йўли Тўхтамишнинг устидан (423) тушиб қолди. Кўздан кечириб билдики, ҳали жони чиқмабди. Уни иссиқ кийимларга ўраб, томоғига мойли шўрва томизди. Бир лаҳзадан сўнг ҳушига келди. Идику унинг ҳаёт қолишидан умидвор бўлиб, даргоҳга етказди.

¹ Белак – белкурак шаклидаги ёй ўқи.

Султони ғозий унга меҳрибонлик қилиб кўнглини кўтариб, олдингидан ҳам кўпроқ эъзозу эҳтиром кўргузди. Шу ҳол асносида Кебек манғғут бошлиқ юз отликдан иборат Урусхон элчилари келишди ва хоннинг сўзларини етказишди: «Бир ярадор оҳу бизнинг шикор жаргамиздан қочиб, сизнинг ердан паноҳ топмиш. Агар уни бизга топширсангиз, яхши иш бўларди. Акс ҳолда акёнус сохили ва Каффадан¹ то Сигноқ худудигача бўлган жами Дашти Қипчоқ лашкари ҳаракатга келади. У ҳолда тўкнашадиган жойингизни тайин қилинг». Султони ғозийнинг қаҳри кўзиб ва ғайрати жўшиб, Қандаҳор чеккаларидан то Хўтан сарҳадларигача бўлган барча отлиғу пиёда лашкар муайян булжорда жам бўлиб, душманни даф қилиш учун йўлга тушишини буюрди.

Ғолиб лашкар Ўтрорда лашкароғх куриб, Урусхон Савронга келиб ўрнашгач, ҳар икки лашкар сардорлари эртага бўладиган жангга ҳозиргарлик кўра бошладилар. Шу пайтда кутилмаганда қаҳратон шамоли кўзғалиб, оловсочар булутлар чакмоқ чака бошладилар. Бир лаҳзада тўфон кўтарилиб, Нух тўфони унинг олдида анчайин бир нарса бўлиб қолди, (оятдаги) «зилзила соати» соатма-соат зиёда бўла борди. Совуқ шамол шиддати, ёмғир аралаш қор саваши жаҳон корфармоларининг саъй-ҳаракат қўлини енг ичига тортиб қўйди. Биронта тиккайган чодир ё саропарла ўз жойида қолмади. Бу тўфон тўрт ой мобайнида (424) муттасил зиёда бўла бориб, ёғингарчилик кучайди. Чунончи, икки лашкар орасидаги етти фарсанг масофа бир йиллик йўлга айланиб қолган, улардан ҳеч бирининг иккинчисига ҳужум қилишга мажоли йўқ эди. Ҳар икки тарафнинг «тилчилари» бошқа тарафдан тил ушлаб келишга ҳарчанд ҳаракат қилмасилар, тил ушлаш ва маълумот олиш муяссар бўлмас эди. Шунга карамай, Муҳаммад Султоншоҳ Картий ва Мубашшир Картий кийимларини ўзгартириб, яширин тарзда душман лашкарига бориб қўшилиб, бир неча кишини қўлга олиб даргоғхга келтиришди, аммо улардан бирон ишончли хабар олишолмади.

Лашкар озиқ-овқат йўқлигидан бекуват бўлиб қолгач, Султони ғозий Октемурни тағор йиғиб келиш учун Ўтрорга жўнатди. Иттифоқан, совуқ кучайгани сабабидан Урусхон қайтиб кетиб, ўрнига Қоракесак ўғлонни қолдирган эди. Қоракесак ўғлон ўзбек баҳодирларининг зўрларидан бўлган Катта Соткин ва Кичик Соткинларни юзта отлик билан тил ушлаб келиш учун Ўтрор тарафга жўнатди. Бир деҳқон уларни шаҳар ташқарисида кўриб қолиб, Октемур баҳодирга хабар берди. Октемур баҳодир ўн беш отлик билан ўзини ғофилликка солиб уларга кўринди ва урдутмиший қилиш мақсадида бир тарафга чеки-

¹ Каффа – Қримда жойлашган шаҳар.

ниб, кўчабоғлар ўртасидаги бир гўшада пистирма қурди. Буқиклар¹ тўла ишонч билан жиловни кўйиб юбордилар. Улар пистирма ёнидан ўтишганида Октемур баходир орқадан чиқиб келди ва уларнинг барчасини шамшир зарби остига олди. Оддий жангчиларни қиличдан ўтказди ва сардорларни банди қилиб даргоҳга жўнатди. Султони ғозий улардан бутун аҳвол-вазиятни билиб олди.

(425) Шу жумладан шуни маълум қилдиларки, Темурмалик ўғлон ўн минг отлик билан Саврондан икки фарсах масофада жойлашиб олган. Султони ғозий Ёриктемур, Муҳаммад Султоншоҳ ва Хитой баходирни уч юз киши билан ғаним қароргоҳига шабихун уюштиришга номзод қилди. Шунингдек, Саврондан ҳам икки юз киши амирларга кўшилсин, деб буюрди. Ярим тунда ёғий устига бостириб боришганда, иттифокан тўқнашувдан олдин уларга хабар етди ва натижада аёвсиз жанг бошланиб, чунончи, тонг ёришгунча тиш-тирноқлари билан олишдилар. Қирпичок олишув пайтида бир ўқ Хитой баходирнинг пешонасига келиб тегди ва у шу ондаёқ жон таслим қилди. Ундан сўнг Ёриктемур ҳам ҳалок бўлди. Тўсатдан Элчибуғо баходир Темурмалик ўғлонга рўпара келиб қолиб, унга карата бир ўқ отдики, бу ўқ ўғлоннинг сонини эгарга тикиб кўйди. Ўғлон ярадорлиги туфайли отнинг ёлига ёпишиб олди ва бир чеккага чиқди. Буқиклар мағлуб бўлишди. Шундан сўнг Муҳаммад Султоншоҳ мурод-мақсадга етишиб қайтиб келди. Бу хабар Қоракесак ўғлонга етгач, у қайтиб кетди. Султони ғозий душман лашкаргоҳига келди ва мўғул суннати қондасига кўра сурон солдирди ва орқага қайтди. Бу барча лашкарнинг уловидан ўн-ўн беш минг отдан бошқаси қолмаган эди. Сипоҳнинг аксари пиёда кетди. Тўқмоқ булғовуллари² лашкар қайтиб кетганини текшириб аниқлагач, хотиржам бўлиб орқага қайтишди ва улус бирдан осуда хотир бўлиб, саҳронинг атроф-чеккаларига ўрнашди.

Султони ғозий Самарқандда бир ҳафта истикомат қилгач, (426) барча амирлар ва хонларнинг йилқиларини ҳайдаб келтириб, жами лашкарларни отлантириш ва Тўхтамин қуловузлигида яна юриш қилишни буюрди. Лашкар ўн уч кун деганда Қамин мавзесида Урусхон улуси устига етди ва шу қадар кўп ўлжаю ғаниматлар олдики, тахмин ҳисобчиси уни ҳисобламоққа ожиздир. Иттифокан, ушбу ҳол асносида Урусхон вафот этиб, унинг ўғли Тўктакиёни хонлик тахтига ўтказган

¹ Буқик – лугатларда ушбу шакли учрамаса-да, «буқи» сўзи «пистирмада турганлар» маъносини англатади. Далабоев, Х. Тарихий ҳарбий терминлар лугати. Тошкент: «Университет», 2008, Б. 28.

² Булғовул – разведка бўлинимаси. Doerfer. *Türkische...* В. 1, S. 233.

эдилар. Султони ғозий нокулай фурсатда ҳамла қилишни маъкул кўрмай, орқага қайтди ва Тўхтамишни Савронда кўйди.

Тўқтакиё хукмронлигидан уч ой ўтгач, у ҳам (оятдаги) «хар бир жон ўлимни тотғувчидир»¹ мазмунига кўра ширин жонни топширди ва катта ўрон² Темурмалик ўғлонга етишди. Темурмалик ўғлон бошқа муҳим ишларга киришишдан олдин Тўхтамишни даф этишни энг зарур иш деб билиб, Савронга лашкар тортди. Жангу жадал ва савашларда Тўхтамиш яна бир бор мағлуб бўлиб кочиб, хазрат хузурига – Самарқандга келди.

Бир канча муддат Темурмалик кўп саъй-ҳаракатлар қилиб, мамлакатни тартибга келтирди. Ўзининг тасаввурида унга таҳдид этишга қодир ракиб қолмаганидан халдан ошиқ ишратга берилиб, ихтиёри қўлдан кетди. Миждо доимий равишда ичкилик ичишга одатланиб қолди. Амирлар ҳам муҳим ишлардан қўл тортиб, бетайин ишларга маъғул бўла бошладилар. Текинхўрлар жабридан ожизлар оғир ахволда қолишди, зўравонлар зулми халдан ошди. Ҳар ким ўзини ҳимоя қилиш учун бирон ҳоким излаш дардида эди. Бу хабар овозаси Султони ғозий қулоғига етгач, Тумантемур, Бахтихожа, (427) Ўзбектемур ва Беки қавчинларга Тўхтамишни Савронда тахтга ўтказишни буюрди. Унга давлат қуввати ва саодат таянчи мадал бўлиб, улуснинг аксари гуруҳ-гуруҳ бўлиб келиб, Тўхтамишдан паноҳ сўрай бошлади. Чунончи, куйида унинг ахборида зикр қилингани янглиғ, Жўжи улуси унга (Тўхтамишга) бўйсунди.

СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ХОРАЗМГА ОТЛАНИШИ ВА УЛ МАМЛАКАТНИНГ ОЗОД ҚИЛИНИШИ

Қадимги замонда Чингизхон (ўз мулкларини) тўрт ўғлига тақсим қилиб бериб, хар бир фарзанди мамлақатида бошқа фарзанди учун ҳам бир канча мулклар тайин қилган эдики, токим, шунинг воситасида улар орасида элчилар борди-келди қилсалар. Шунга биноан, у Жўжининг мамлақати бўлган Хоразмдаги Кот ва Хивани Чигатойга берди. Ўша давр ибтидосидан то Султони ғозий давлати зухур этгунга қадар ул икки мавзенинг моли (солиғи) бекаму кўст етказиларди. Хоразм ҳокими Хусайн Сўфи ибн Нанғадой бузғунчилиги пайтида солиқлар (Хоразмга) ғасб қилиб олинадиган бўлди. Султони ғозий кози Жалолдин Шаҳрисабзийни ўша маблағларни олиб келиш учун жўнатди. Аммо Хусайн Сўфи мавлоно Жалолнинг насиҳатларига қулоқ солмади ва уни хибсга олди.

¹ Қуръон. Оли Имрон сураси, 185-оят.

² Ўрон – тахт; тахт турган бош қароргоҳ. Doerfer. Turkische... В. I, S. 163.

АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ ФОРС МУЛКИДАГИ АҲВОЛИ ВА ШАҲИД БЎЛГАНИ ЗИКРИ

Султони ғозий ҳазрат амирзода Умаршайхни Форс дорулмулкида колдириб, ўзи доруссалом Бағдодга равона бўлгач, амирзода Умаршайх (428) теварак-атрофнинг барча бошлик ва сардорларини мўл-кўл инъомлар ва скимли навозишлар билан итоат ҳалқасига киргизиб, мамлакат конунларини адолат коидаларига кўра бунёд килди ва адл тахтини улуғ саҳобалар ҳужжатига кўра арзу шикоятлар девони («девони мазолим») да ўрнатди. У мазлумлар арзини тинглаб, чора кўра бошлади ва андак фурсатда хосу омнинг хотирини шу даражада ўзига жазб қилдики, унинг лутфи жабрдийдалар ярасига малхам, қаҳри эса дарлдмандлар лардига дармон бўлди. (Шох) Мансурнинг тоғ чўққиларидаги Ранба ва Фарак каби метин кальалар ва Сарбанд кўпригида мустаҳкамланиб олган сипоҳларининг баъзиларини қаҳру сиёсат билан итоат доирасига киргизди. Шундан сўнг бир ишончли кишини шахзодаларни чакириш учун Андигонга жўнатди ва ўзи Сиржон қальасини камал килишга отланди.

Шахзодалар оталарининг башорат асар хабарини эшитгач, дархол сафар асбоб-анжомларини катта кибтелега (кибитка—соябон арава) ларга юклаб, манзилма-манзил Форс тарафга йўл олишди. Иттифокан, шундай мавсум эдики, ифор аралаш шамол аттор дўкони бўйини оламга сочар, баҳорнинг анбаросо насими чўл райҳонлари ва тоғ чечаклари хидидан димоғни муаттар этарди Лола ўз кокили билан бинафшанинг зулфини тарарди. Шундай дилкаш ва жаннатваш мавсумда шахзодалар масрур дил ва тўк кўнгил билан чароғон куёш каби Андигон уфки машрикидан Тахти Сулаймон тарафга равона бўлдилар. Шахзодалар келаётгани ҳақидаги овозалар кизигач, амирзода Умаршайх Сиржон муҳосарасини Систон шаҳаншоҳи ва Кирмон (ҳоқими) Идикуга топшириб, ўзи ошиғич тарзда дорулмулк (Шероз)га жўнади.

(429) Доруламон Исфаҳон ҳудудидан то кўркам Шероз атрофигача сайилгоҳ ва ишратгоҳлар бунёд этдилар. Ҳазрат султон (Искандар)нинг¹ ҳумоюн ўрдуси Истахр² қальаси ҳудудига етганида, амир Али Сарбандий ўзининг нажот топиш умиди ул ҳазрат ҳимояси соясида эканини англади. Давлат етакчилигида паноҳ сўраб келди ва қальани топши-

¹ Асарнинг биринчи таҳрири амирзода Искандар ибн Умаршайхга бағишлангани учун муаллиф кўпинча уни «ҳазрат султон» дея зикр қилади.

² Истахр шаҳри Эроннинг аҳмонийлар сулоласи давридаги илк пойтахти ўрнида жойлашган.

риб, даргоҳ остонасига бош урди. Шаҳарнинг бутун аҳолиси муборак пойқадам стишганида пешвоз чикиб, пояндозлар тўшаб, сочқилар со-
чиб, эъзозу икром шартларини бажо келтирдилар. Шундан сўнг ҳазрат
Султони ғозийдан элчи келиб, амирзода Умаршайхга чакириқ ҳукмини
етказди. Амирзода Умаршайх Форс ва Ироқ мамлакатларининг бутун
ихтиёрини ҳазрат султон (Искандар)нинг бошқарувига топшириб, ўзи
амирзода Пирмуҳаммад билан даргоҳга йўл олди.

Ҳазрат султон (Искандар) ҳам узун номаларда баён килиш ва ёзишга му-
носиб тарзда кун бўйи Искандар ва Доро сулнатига мувофиқ жаҳондорлик
тартиби ва шахриёрлик қондаларини хосу омга нисбатан ўрнига қўяр, ёши
кичиклигига қарамай, куллий ва жузвий ишлар моҳиятига шу қадар етган
эдики, бўйсуниб вожиб бўлган ҳукмлар чиқарарди. Ўша сана у чиқарган
ва бардавомлик касб этган олий ёрликлардан аксарини орадаш йигирма
бир йиллик муддат ўтганига қарамай, бу санада (қайта) имзолади. Унинг
кутлуғ ва ҳумоюн пойқадамидан Форс ва Ироқ ҳудудлари фирдавси аъло
ва абадий жапшаддан бир намуна бўлиб қолди.

Амирзода Умаршайх шу тарзда манзилма-манзил йўл босиб, Бағдод
ноҳиясига етишди. У ҳордик чиқариш учун Курдистон ўрмонларида
шикор жаргасини тузди. Бир сайднинг изидан от чоптириб, бургут
патли ўкини муборак қўли билан (430) камондан отаётганида, бирдан
от кокилиб кетди ва унинг нозанин вужуди эгар устидан ерга йикилиб
тушди. Оғриқ зўридан бир лаҳза ҳушидан кетди. Бадани шикастланган
ни туфайли уни миҳаффа (соябонли кажава)га ўтиргизишди. Ҳарчанд
дори-дармонлар берилса-да, оғриқ босилмади ва ўша кечани шу тарз-
да ўтказди. Оламни ёритувчи қуёш нурлари кундузнинг ферузаранг
чўнтагидан бошини чиқаргач, ўнг ва сўл тарафларга тағор йиғиб ке-
лиш учун кетган гуруҳлардан бири шуни арз қилди: Тепаликда жой-
лашган Ҳурмоту номли қалъа итоатсизлик зоҳир этиб, тағорни топши-
ришда сусткашлик қилмоқда. Амирзода Умаршайх у ернинг кутволини
чакириш учун ҳарчанд фармонлар ёзиб жўнатмасин, буйруғи бажарил-
мади. Амирзода дарғазаб бўлиб отланди ва ўша тарафга жўнади. Ул
вахшатли қалъа олдига етганида, у ернинг аҳолиси баттар ваҳимага
тушиб, эси пастликлари туфайли қўлларига тош ва ўк олдилар. Харо-
басифат қалъа деворининг баландлиги ўнта отликнинг ҳужумига бир
дақиқа бардош берадиган даражада ҳам эмас эди. Амирзода Умаршайх
кўрчидан қалқон олди ва қалъа деворига яқин бориб, насихат билан
уларни беҳуда қаршиликдан қайтармоқчи бўлди. Тўсатдан қазо камо-
нидан бало ўқи отилди ва ул ғазабнок шернинг қизил қон томирига
санчилиб, бу кўркинчи жароҳатдан зум ўтмай ҳалок бўлди.

Бипечид ва бар худ яке оҳ кард.
Зи кори жаҳон даст кўтоҳ кард.
(Тўлғонди ва бир бор оҳ урди,
Жаҳон ишларидан қўли узиди).

Сипоҳ баҳодирлари ва даргоҳ ботирлари кўксидан фарёд отилиб чиқди ва бир ҳамлада ул харобасифат кальани гупрок билан текислаб ташладилар.

Шундан сўнг бир кишини ошиғич суратда ўрдуга – ҳазрат хузурига жўнатиб, марҳум ҳазрат (амирзода)нинг жасадини дорулмулк (Шероз) га келтиришди. Алқисса, чопар (431) бу улуғ мусибат хабарини Мордин атрофида ҳазратга етказди. Барча тўпланган ва бу сирни махфий сақлаш имконсиз бўлганидан арза етказишди. Султон ғозий у (амирзода)нинг мамотида ўзининг вафотини кўрди ва шу даражада мажолсизланиб қолдики, одамлар турли хаёлларга боришди. Бисёр оху нола-лардан сўнг вақт шароити тақозосига кўра, ақл кучига таяниб, ичини ёндираётган оташни ташки хотиржамлик билан яширди ва ҳар кунги одатга кўра девон чақириб, жўчинларга¹ эъзозу эҳтиром кўргузди. Икки кундан сўнг Учқарони шаҳзодалар хамроҳлигида Форсга жўнатиб, ўзи Шомга юришни бекор қилиб, Жазира ўлкасини фатҳ этишга машғул бўлди.

Ҳазрат Мўсулда катта қурултой ўтказди ва яна Мордин тарафга жўнаб, уни камал қилди. Эртаси кун хўрознинг тонги кичкириғига навбат ноғоралари садоси ҳамовоз бўлди ва уруш қарнайлари ўкириги ғафлат уйқусида ётганларни уйғотиб юборди. Барча ўз мурчолидан чиқиб жангга отилди. Ул улуғвор тоғ этакларини хайқириклар садоси ва ноғораю қарнайлар овози тутиб кетгач, шаҳар аҳолиси энг зарур нарсаларини олиб, тоғ тепасига қочди. Аммо шу биринчи ҳамладаёқ жуда кўп одам ҳалок бўлди. Султон Исо шаҳар хароб бўлгач, ўртага шафотчилар қўйиб, узрхоҳликлар билан Султони ғозийнинг марҳаматини ўзига қаратди ва афв чопони билан сарафроз этилди.

Шундан сўнг зафар шиорли байроқлар Омад шаҳрини, унинг изидан Қароча Қиё кальасини фатҳ қилишди. Қора Юсуф чиқиш кийин тоғлардан паноҳ топгани учун Султони ғозий Жаҳоншоҳ баҳодир, Бурҳон ўғлон ва Айбож ўғлонни бир қанча лашқар билан (432) унинг устига юборди ва амирзода Мироншоҳни ҳам уларга қечка тарикасида жўнатди. Ҳазрат ўзи юриш жиловини Ихлот тарафга буриб, йўлда Ойдин кальасини ҳам ишғол қилди ва ўша маҳалда амир Таҳартан Арзинжоний ҳазратга келиб қўшилди. Шундан сўнг ҳазрат Обник кальасини

¹ Жўчинлар – ўқилиши тахминий. мазмуни: «мусофирлар, меҳмонлар».

камал қилишга тутинди. Миср ибн Қора Аҳмад туркман бу тошметин қалъада ўрнашиб олиб, унинг мустаҳкамлигига ишониб, исёнкор бошини баланд кўтарди. Қарийб бир ой давомида икки ўртада кечган урушу қирғинлардан сўнг ҳоли танг бўлиб қалъани топширди. Шундан сўнг ҳазрат амирзода Шоҳрухни Мовароуннаҳрни идора қилиш учун қайтариб юборди.

СУЛТОН ИСКАНДАРНИНГ УЛУҒ ЎРДУГА КЕЛИШИ ВА УЛ ҲАЗРАТНИНГ ХИТОЙ ВА МЎҒУЛИСТОН САРҲАДЛАРИНИ МУҲОФАЗА ЭТИШГА НОМЗОД ҚИЛИНИШИ ЗИКРИ

Султони ғозий амирзода Шоҳрухни Самарқандга жўнатганига қарамасдан, ҳануз Мовароуннаҳр жиҳатидан кўнглида ташвиш ва иккиланиш бор эди. Шу ҳол асносида ҳазрат мамлакат соҳибтадбирлари ва салтанат маслаҳатгўйларидан шу ҳақда савол қилди: Худо раҳмат қилгур марҳум фарзандимиз Форсдан аъло ўрдуга йўл олганида ул қадар кенг ва катта мамлакат бошқарувини кимга қолдирдиким, шундай мусибатли воқеа юз беришига қарамай, ўлкани шундок бошқардики, бирон бурчакдан фитна бош кўтармади ва бирон-бир ғаним оёкка туролмади? Жами амирлар ва вазирлар тиз чўкиб, ҳазрат султон Искандарнинг зийраклиги ва сиёсатдонлиги хусусида аъло тахт пойида бир шингил нақл қилдилар. Ул олиймақомлигу шавкат бўстониининг ниҳоли ва фазлу камол (433) ҳилолига нисбатан Султони ғозийнинг кўнглида умидворлик тўлкинлари мавжланиб, улуғ Парвардигори қаримга шукрлар айтди ва дарҳол ҳазрат (султон)ни чақиришни буюрди.

Ушбу фармонга биноан, ҳазрат султон (аълоҳазрат билан) мулоқот қилди ва Султони ғозий мажлисида илк бор ҳозир бўлишидаёқ ўз муборак сиймосида етуклик ва жаҳондорлик, бахтиёрлик ва шаҳриёрлик асарларини зоҳир этди. Ҳазрат унинг саодатли чеҳрасида ўзининг ёшлик вақтидаги жасорат ва шижоатини айнан кўрди. Ҳаялламастан Мовароуннаҳр ишлари асосини унинг саъй-ҳаракати измига топширди. Ҳазрат султонларга хос бўлган назар қуввати билан (шаҳзоданин) ша-риф вужудидаги жаҳондорлик қобилияти ва султонлик иктидори беқиёс эканлигини кўргач, у ва бошқа биродарлари ҳамда амакилари орасидаги муносабатлар янги хусусиятлар касб этиши ва оға-инилик алоқалари дўстлик ва муҳаббат ришталари билан янада мустаҳкамланиши, икки авлодга бўлинган давлат хонадони яна самарабахш тарзда пайванд этилишини истади. Бинобарин, ушбу хайрли фурсатда гўзал тадбир билан

ҳазратнинг суюкли дилбанди Бекаси Султонни¹ султон Искандарнинг никоҳига номзод қилишди. Шу сабабга кўра давлат хазинаси моллари ва олий даргоҳ бойликлари сарфу харажат учун ҳазрат султон ноиблари ихтиёрига берилди. (Султони ғозий) бутун маблағи ва нурли ботинидаги илтифоту марҳаматни ҳазрат султон (Искандар)га бағишлади. Хилват суҳбатда унга ихлоси ва уни бошқалардан афзал кўришини сўзлаб, ўзининг валиаҳдлик ҳақидаги аҳдномасини ул охирзамон Маҳдийси ва амну омонлик пешвоси номига битишни яширин сирлардан вокиф ҳазрат (Оллоҳ)дан сўради. Бутун кўнгли ва сидқи нияти билан (434) бу истаги ижобат ва қабул этилмоғи учун муболағалар қилди. Шу сабабли бу Миср азизининг Юсуфи оға-инилар ҳасади, кариндошлар касди ва ёмонларнинг кўз тегишидан сакланиши учун ўз вужудини мадаккор малик (Оллоҳ)нинг ҳифзу химоясига топширди. Шундан сўнг бир қанча муддат ушбу муборак башорат шукронасига шоҳона тўйлар ва подшоҳона чарғоланглар қилиниб, жами амирлар, сипоҳ сардорлари ва олампадох даргоҳнинг бошқа муқарриблари навозишу марҳаматлар билан ғоятда бахтиёр ва сарафроз этилдилар. Ҳазрат Султони ғозий шундан сўнг ошқора ва пинҳона тарзда аҳволга мувофиқ ва дўсту душман қилмишига муносиб равишда тадбирлар қўллаб, (Султон Искандарга) қайтишга руҳсат берди ва Мовароуннаҳр мамлакатини бошқаришга жўнатди.

Ҳумоюн мавқабнинг келаётгани хабари доруссалтана Самарқандга етгач, давлат амирлари ва мамлакат ҳокимлари нафис тухфаю ҳадялар билан истикболга чиқишди. Барча иззат ўрдусининг ҳижобдаги хонимлари, ифғат саропардасининг оғо-хотунлари ва олийнасаб хонадон шаҳзодалари у (султон Искандар)нинг муборак пойқадамини ганимат ва табаррук билиб, қодир эгамга шукроналар айтдилар. (Султон Искандар) мавқабни келиб қўнишидан аввал атрофдаги душманлар хусусида шу қадар овозалар тарқалган эдики, амирзода Шохрух Кониғил ва Самарқанд боғларини айланиш учун шаҳар ташқарисига чиқишга журъат қилолмас эди. Султон етиб келгач, йўл устидаги улуғ хоним Бумалик (?) хотуннинг ҳавоси жаннат, саҳни фирдавсга монанд боғига тушди. Чунончи, Сулаймон ҳайбатидан девлар ва Искандар савлатидан яъжуж-маъжужлар қочганидек, давлат душманлари тумтаракай бўлиб кетдилар.

Хусусан, Камариддин бу хабарни эшитишнинг ўзиданок (435) фалажга гирифтор бўлди ва бу ларддан унга ажал этишди. Тўхтамиш-

¹ Бекаси Султон (Беги Султон) амирзода Мироншоҳнинг кизи бўлган. Муъиз ал-ансаб. Алматы: «Дайк-Пресс» 2006. С.127.

хоннинг яқинларидан бири, бошида Тўкмок улусини эгаллаш хаёли бўлган Чексак ўғлон Тулас ҳудудини то Туркистон ноҳиясига доғур қўлга киритган эди. У ҳам ғолиб аскарлар салобатидан чекинди. Шу тарика билан кучи ва контўкар шамшир зарбини ишлатмасданок, давлат душманлари ва мамлакат ғанимлари забун ва мағлуб этилди.

Ҳазрат султон (Искандар) давлат мажлислари ва хилват давраларда ҳамиша амирзода Шоҳрухни шахриёрлик одоби ва жаҳондорлик қоидаларини эгаллашга ундар, ҳамда ҳукмдорлик лаззати, ихтиёри, шавқати ва эътиборини хоҳ жиддий ва хоҳ ҳазил тарзда унинг хотирга сингдирарди. Шу тарика кўп уринишлардан сўнг, уни сукут ва ғафлат даражасидан нутку хикмат мартабасига етказди. (Шоҳрухнинг) миждозидоги андак журъат ўша тарбиятлар натижасидир. Чунончи, ҳозиргача ўша кечмишларни кўп кезларда ошкора ва пинҳона тарзда зикр қилади.

ИЛОВА II: АСАРНИНГ БОШҚА СУЛОЛАЛАР ТАРИХИГА БАҒИШЛАНГАН АЙРИМ ТАБАҚА (БОБ)ЛАРИДАГИ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

ХУРМУЗ¹ МАЛИКЛАРИ ТАБАҚАСИ

ЮСУФШОҲ ИБН ҚУТБИДДИН ЗИКРИ

(17) Малик Қутбиддиндан кейин унинг ўгли Юсуфшоҳ отасининг васиятига биноан тахтга ўтирди. Унинг давлати даврида Шайх Абу Исҳоқ Инжу Форс тахтида ҳукмрон бўлиб, (18) Муҳаммад Музаффар Кирмон тахтини эгаллаган эди. Ҳурмузнинг ободонлиги савдогарларнинг сазъ-ҳаракати туфайли бўлганидан, Юсуфшоҳ заруратдан ҳар икки тарафга хизматкорлик ва тарафдорликни ўзига расм қилиб олди. Ҳозирги кунгача миқдори собит бўлиб турган Ҳурмуз хирожи (моли) ўша вақтда узок музокараю мунозаралардан сўнг ҳар йили Форс подшоҳи ва Кирмон ҳокимига юбориб туриш учун белгиланган эди. У ўзи ҳокимлик қилган йигирма бир йил мобайнида бунга риоя қилиб келди. Муҳаммад Музаффар бир неча бор аҳдни бузиб, Ҳурмузни босиб олмоқчи бўлди. Аммо Юсуфшоҳнинг ғоятда хушёрлиги ва матонати туфайли бунга эришолмади. Мулк ишларини йўлга қўйишда (Юсуфшоҳнинг) тажрибақорлиги шу даражага етдики, бу замонда бирон жонзодни у ер (Ҳурмуз)га қурол-аслаҳа билан қўйишмайди. Ҳатто белгиланган хирожни олиш учун элчи келганида ҳам унинг қуроли ва совутини олиб қўйиб, хирожни қабул қилиб қайтиб кетаётганида қайтариб беришади. Мана шундай эҳтиёт чоралар туфайли ҳозиргача Ҳурмуз ҳукумати уларнинг хонадони қўлидадир. Юсуфшоҳ 772 (1370–1371) йилда вафот этди.

БАҲМАНШОҲ ИБН ЮСУФШОҲ ЗИКРИ

Ундан сўнг ўгли Баҳманшоҳ отаси тахтига ўтирди. Одил, олим ва қаноаткор ҳоким эди. У шу қадар эътиборга эришдики, Миср султонлари ва Хитой ҳоконлари денгизу қуруқлик йўлидан унга мактублар йўллашарди. У ўз ҳукмронлиги бошларида ўгли Муҳаммадшоҳни

¹ Ҳурмуз – Эроннинг жанубида денгиз соҳилига яқин оролда жойлашган порт шаҳар. Ўрта асрларда йирик савдо маркази бўлган. Шаҳар ён-атрофлари билан бирга Ҳурмуз вилоятини ташкил қилган.

ноиб килиб қолдириб, ўзи хажга кетди. Бориш ва келиш йўлида жуда кўп хайриялар берди. Барча жойда унинг қадамини азиз билиб, иззат-икром қилишарди. Қайтиб келганидан сўнг ҳам шу тарзда Оллоҳ ибодатига машғул бўлди ва вилоятни ўғли Муҳаммадшоҳ идора этди.

МУҲАММАДШОҲ ИБН БАҲМАНШОҲ ЗИКРИ

(19) Муҳаммадшоҳ отаси ҳаётлик пайтидаёқ мулкни бошқарарди. У номдор боболари расмига риоя қилиб, бир неча йил давомида Шоҳ Шужоъ ибн Музаффар, сўнгра унинг ўғли Зайнулобидин Шерозда, Аҳмад ибн Музаффар Кирмонда ҳукмронлик қилишганида уларга хизматкорлик ва хирож тўлаш шартларини бажо келтирди. Аммо бир-икки йил музаффария авлодлари орасидаги харажу мараж туфайли у бирон ёкка хирож юбормай қўйди. Фақат Шоҳ Мансур истилосидан сўнггина собиқ расмга яна риоя эта бошлади. Форс мамлакати 795 (1392–1393) йилда ҳазрат Султони ғозий ноиблари қўлига ўтгач, Муҳаммадшоҳ ўзининг ишончли кишиларини кўпдан-кўп тухфаю ҳадялар билан одил шахзода амирзода Умаршайх – Оллоҳ унинг далилини мунаввар этсин – даргоҳига юборди ва белгиланган хирожни икки баробар қилиб девонга топширди. Марҳум султонзода (Умаршайх) воқеасидан сўнг Муҳаммад Султон ибн Жаҳонгир қағта лашкар билан Ҳурмузни фатҳ этишга жазм қилди. Бирок бирон натижага эришмасдан қайтиб кетди. Шундан сўнг амирзода Пирмуҳаммад улар олдин белгиланган хирожни ҳар йил жўнатиб туришларини тайинлади. 802 (1399–1400) йилда Муҳаммадшоҳ вафот этди.

БАҲМАНШОҲ ИБН МУҲАММАДШОҲ ЗИКРИ

Отасининг ўрнига Баҳманшоҳ ҳукумат тахтига ўтирди ва ўз пада-ри жорий этган қоидага кўра оқилона ҳаёт кечири бошлади. Бугунги кунда у олдингидан ҳам ортиқроқ аъло девонга нисбатан хизматкорлик вазифасини адо этмоқда ва ҳар йили бир неча бор ўз ишончли киши-лари билан сон-саноксиз нафис ва тансиқ буюмларни (20) ҳазрат султон (Шоҳрух)нинг – Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини ўз паноҳида сақласин – олампаноҳ даргоҳига юбориб турибди. Ўтмишда ҳар йил собиқ султонларга жўнатилганига тенг миқдордаги мол бугун ҳар бир амирга етказилмоқда. Оллоҳ таоло ва тақаддус оламнинг жами ўлкаларидаги мамлакатларни ушбу даргоҳ хизматкорлари ва мулозим-ларига итоатда сақлагай! Иншо Оллоҳу таоло!

ЛУРИСТОН¹ МАЛИКЛАРИ ТАБАҚАСИ: КАТТА ЛУР ОТАБЕКЛАРИ

ОТАБЕК АҲМАД ЗИКРИ

(49) Отабек Аҳмад отасининг васиятига кўра, ундан сўнг тахтга ўтирди. У бир қанча янги расмларни жорий қилдики, бунинг натижасида ота-боболарининг мактовли расм-русумлари йўқолиб кетди. Унинг бадбахтлиги асоси шунда эдики, ҳеч кимга нисбатан хотири тўғри эмас эди. Машваратда амирларни хоин ва ишончсиз ҳисобларди. Жазолаш сиёсатини илк бор (50) ўз биродарларидан бошлаб, ҳеч бир сабабсиз укаси Ҳушангни ўз кўли билан ўлдирди. Шундан сўнг бошқа укалари Афросиёб ва Масъудшоҳ ундан юз ўгиришди. Амирлар ҳам даргоҳга мулозим бўлишмагани туфайли унга майлу рағбат қилишмади. Раият ҳам уларга таклид қилиб, юртда тартибсизлик бошланди ва бунинг натижасида отабек Аҳмад куч-қудрат авжидан заифлик жарига қулади. Султони ғозий – Оллоҳ унинг далилини мунаввар қилсин – лашқари Форсини иккинчи бор озод этгач, ҳазрат бахтиёр султонзода, шахид амирзода Умаршайхни – Оллоҳ унинг қабрини мунаввар этсин – (Шероз) дорулмулки ҳукуматига тайинлаган эди. Эронзаминнинг барча тождор ва ҳокимлари таъзимга келишди. Ҳазрат Султони ғозий етиб келгач, улардан баъзиларини мусулмонлар мулкини бошқаришга лойиқ кўрмай жазолади, баъзиларини эса ё табиатидаги раҳмдиллик туфайли ва ё уларнинг кўлидан ҳеч иш келмаслигини назарда тутиб, ўз истакларига мувофиқ ватанларига қайтариб юборди. Отабек Аҳмад ҳам бошқа бўйсунганлар қаторида қайтиб кетди. Аммо ҳазрат Султони ғозий эҳтиёт юзасидан унинг биродарлари Афросиёб ва Масъудшоҳни гаров тариқасида Самарқандга олиб келди, шу учунким, агар лурлар унга қарши исён кўтаришса, ўз мамлақати ҳукумати умидида даргоҳга мулозим бўлиб юрган бошқа биродаридан қуловуз сифатида фойдаланиб, уларни жазолайди.

Отабек Аҳмаднинг (ҳоким сифатида) нобоплиги ҳазрат Султони ғозийга яхши аён бўлгач, билдики, агар яна бир йил уни шу ҳолда кўйса, Луристон мамлақати бошқа бировнинг кўлига ўтиб кетади. Шундан сўнг шу ҳақда олий ёрлик битилдиким, унга биноап Катта Лур тоғлик минтақасининг ярми (51) Аҳмадниқи, қолган ярми Афросиёбники бўлди. Ҳазрат Афросиёбни кўпдан кўп иноятлар билан Луристон-

¹ Луристон – Ғарбий Эрондаги вилоят.

га жўнагди. Бир-бирларига нисбатан ишончсизлик туфайли ака-укалар орасида низо чиқди ва давлат ҳасадгўйлари уни багтар алаңгалатдилар. Бунинг натижасида Эроннинг чашму чироғи бўлган Луристон мамлакати ер билан яқсон бўлди.

Афросиёб ҳазрат ўрдусидан ҳокимликка келгани учун мўғул (ёсоғи) билан танишлиги бор эди ва амирзода Пирмуҳаммад Афросиёбни Аҳмадан афзал кўрарди. Ҳарчанд Аҳмадга насихат қилиниб, буйруқлар жўнатилса-да, у ғаразли мақсадларидан воз кечмас эди. Бир марта расмий чакирикка кўра қурилтойга келди. Амирзода Пирмуҳаммад уни қўлга олди ва ўрдуга жўнатди. Султони ғозий унинг исбот қилинган бир қанча гуноҳларини афв этиб, ўзининг азиз диёрига қайтариб юборди. Ҳазрат Султони ғозий ҳақ раҳматиға етишганидан сўнг иккинчи йили амирзода Пирмуҳаммад отабек Аҳмадни қўлга олди ва Фахандар кальасида маҳбус қилди. У тўрт йил муддатни ҳибсда ўтказди.

Шундан сўнг 811(1408–1409) йилда амирзода Искандар Форс тахтига ўтиргач, уни банддан халос қилди ва бутун подшоҳлик асбоб-анжомлари билан сарфароз қилиб, мулк ишларини яхшилаш юзасидан бир қанча маслаҳатлар бериб, Луристон ҳукуматиға жўнатди. Бирок у етиб боргач, буйруқларға амал қилмади ва жабру ситамни олдингидан ҳам ортик (52) қилди. Ул вилоят аҳолиси (бир-бирларига) дейишди: «Шунча машаққатлар чекса ҳам унга сабоқ бўлмабди, ҳисобсиз жазолашлар ҳам қор қилмабди. Энди маъқули шуки, ҳар биримиз ўз бошимизга бош бўламиз ва ўз қонимизни тўқишда унга шерик бўлмаймиз». Шу тариқа ҳар ким бирон тоғта ёки саҳроға бош олиб кетди. Тарафдорлик ва хизматкорлик юзасидан мулозим бўлиб юрган баъзилар ҳам бу сабабға кўра ўз эътиқодларидан қайтдилар. Отабек Аҳмад ҳатто улар тарафидан бирон исёнқорона ҳатти ҳаракат содир этилмасдан туриб, уларни бирма-бир қўлидан келган усуллар билан ўлдирди. Шундан сўнг халқнинг ундан хавфсираши янада кучайди ва жон-жаҳдлари билан уни даф этишға отланишди. Сардорларининг ўғли Аҳмад тарафидан ўлдирилган остуркий (?) қабиласидан бир гуруҳ исён кўтарди. Аҳмад «улар адаб доирасидан чиқмайдилар», деган ҳаёлда озгина лашкар билан уларни бостиришға борди. Бечорани ҳеч роя қилмасдан, қўлга олиб ўлдирдилар.

Унинг ўғли Абусаид ўз амакиси Афросиёбни маҳбус қилган эди. Уни ҳибсда сақлаб, амирзода Искандардан мадад сўради. Амирзода у ҳам отасининг қисматиға дучор бўлмасин деб, уни бир-икки йил ўзига мулозим қилди, токи сардорликнинг нозик жиҳатлари ва шаҳриёрликнинг яширин сирларини (53) андақ бўлса-да, ўрганиб олсин. Шундан сўнг уни ўз муродиға мувофиқ, Луристон ҳукуматиға жўнатди.

КИЧИК ЛУР МАЛИКЛАРИ

МАЛИК ИЗЗИДДИН ЗИКРИ

(64) Малик Шужоиддин Маҳмуд ўлимидаш сўнг унинг ўғли Иззиддин 750 (1349–1350) йилда ўн икки ёшида валиаҳдлик ҳуқуқига кўра отаси тахтига ўтирди. Муборак сифатли, латиф таъб, фозил ва оқил одам эди. Вазирлик мансабини (65) Хожа Маҳмуд ибн Муҳаммад Чоғарийга топширди. Ўз давлати айёмида Луристон вайроналарини¹ обод қилишга машғул бўлди ва андак замонда ўлкани олдинги ҳолига келтирди. Бутун раият – вилоятлар ва шаҳар аҳолиси, тоғликлар, кабилаю элатлар осойишта ва хушҳол эдилар. Озарбайжон ва Форснинг султон ва ҳукмдорлари унга биродарлик ва муҳаббат тариқида мактуб йўллашарди. Бир кизига Аҳмад ибн Увайс совчи қўйди, бошқа кизига (Шоҳ) Шужоъ ибн Муҳаммад ибн Музаффар уйланди. Ҳамиша малик Иззиддин ва улар орасида элчилар борди-келди қилиб, мактублар узилмас, бирдамлик ва муҳаббат изҳор этиларди.

Шундан сўнг 790 (1388) йилда ҳазрат Султони ғозий – Оллоҳ унинг далилини мунаввар қилсин – уни Варужардан ярим фарсанг масофада жойлашган Румиён қалъасида муҳосара қилди. Ҳазрат малик Иззиддинни фарзандлари билан бирга асир қилиб Самарқандга келтирди. Унинг ўғли Саййидий Аҳмадни Андигонга жўнатди, ноиб ва хожибларини эса Туркистон ва Мўғулистон сарҳадларига тарқатиб юборди. Шу тарзда уч йил асирлик ва гурбатда ҳаёт кечиришди. Шундан сўнг ҳазрат унга кўпдан-кўп суюрғол ва инъомлар бериб, ўғли билан бирга озод қилиб Луристон ҳукуматига жўнатди. Бироқ иккинчи марта Ирок, Форс ва Озарбайжон Музаффар ва Увайс авлодлари кўлидан бутунлай халос этилиб, Ниҳованд, Асадобод ва Хуррамобод чигатой босқоклари тасарруфига ўтгач, девон солиғи (моли) малик (66) Иззиддин зиммасига юклатилди, токи у ҳар йили ўз тобеларидан ййгиб, ҳазрат ноибларига топширсин.

Ўғли Саййидий Аҳмад асирлик машаққати ва зиндон уқубатларини чекканидан, бир гуруҳ кадхудо ва кадхудодалар билан иттифок бўлиб, ўн уч йил давомида тоғлар ва дараларда мустаҳкамланиб, ҳар кунни бир манзилда ва ҳар кечани бир овлок жойда ўтказарди. Аҳён-аҳёнда бирон кабилага борганида унга иззат-ҳурмат кўргузишарди.

¹ Муаллиф бундан олдинги фаслда Шужоиддин Маҳмуд зулми сабабли Луристон хароб ҳолга келганини баён қилиб ўтган.

Шом юришида малик Иззиддин ҳумоюн лашкаргоҳда мулозим эди. Кутилмаганда унинг тобеларидан бир гуруҳи ўгли Саййидий Аҳмадга иттифокчи бўлишгани туфайли девон моли (солиғи)ни етказишда турли баҳоналар билан сусткашлик кўрсатишди. Хирож муҳассили зугум этиб, малик Иззиддини беҳурмат қилди. Саййидий Аҳмад ярим кечаси муҳассилнинг чодирини устига келиб, отасининг касосини учун унинг адабини бермоқчи бўлди. Бирок муҳассил отланиб, мўғулчасига хайкирганининг ўзидаёқ Саййидий Аҳмад отасини халос этишдан кўра, ўз жонини кутқаришни муҳимроқ ҳисоблади ва қочиш жилловини келган йўлга қараб бурди. Муҳассил унинг бир неча одамини тигдан ўтказиб, қолганларини тўзғитиб юборди. Табиатан ғоятда кекчи бўлганидан ҳаялламадан малик Иззиддинга снёсат қилиб, терисини шилиб сомон тўлдиришни буюрди ва Султониёга – ҳазрат ҳузурига жўнатди. Уни шу ҳолда бир ҳафтагача дорга осиб қўйишди. Малик Иззиддиннинг ҳокимлиги муддати эллик тўрт йилга етган эди. У ўзининг бутун ҳаётини айш суриб, хурсандчиликда ўтказди.

Саййидий Аҳмад шу тарзда бадбахт ва қочоқ бўлиб, абгор ҳолда Луристон тоғларида (67) саргардон бўлиб юрарди. Ҳазрат Султони ғозий ҳақ раҳматига етишгач, Луристон ҳукумати Саййидий Аҳмадга ўтди ва у то 815 (1412) йилгача ҳукмронлик қилди. Аммо нолойиқ ва беақл одам бўлганидан, бирон иш қўлидан келмади ва бирон подшоҳга эътимод ҳам қўймади. Унинг аҳволи ва ишлари амирзода Умаршайх авлодлари ахбори орасида келтирилажаги сабабли бу жойда такрор қилинмади¹. Яна Оллоҳ билгувчи ва ҳукм этгувчидир.

ЖЎҶИХОН АВЛОДЛАРИ ТАБАҚАСИ²

УРУСХОН ИБН ЧИМБОЙ ПОДШОҲЛИГИ ЗАКРИ

(92) Ниҳоятда қайсар, қаҳрли ва шавкатли подшоҳ эди. Отаси вафотидан сўнг хонлик тахтига ўтирди. Ҳамиша ўз отасини Кўк Ўрда улусини ҳам ўз тасарруфига киритиб олишга ундарди. Бирок Чимбой унга кулоқ солмас эди. Урусхон тахтга ўтиргач, биринчи қурултойдаёқ

¹ Ушбу жумла Натанзийнинг Умаршайх авлодлари, асосан, амирзола Искандар тарихини ёзиш режаси бўлганини тасдиқлайди. Афтидан, Искандарнинг заволи туфайли муаррихнинг бу режаси амалга ошмай қолган.

² Муаллиф мазкур табақа (боб)ни Тўхтаҳон (1290-1312) ҳукмронлиги давридан сўнг икки қисмга бўлади: Кўк Ўрда хонлари ва Оқ Ўрда хонлари. Қуйидаги фасллар «Оқ Ўрда хонлари» қисмидан таржима қилинди. Тўхтамиш даврида Амир Темур мадади билан Оқ ва Кўк Ўрдalar бирлаштирилиб, ягона давлатга айлантирилган.

Ўз кўнглидаги ниятни давлат арконлари ва улус аъёнларига айтиб солди. Барча иттифок бўлиб, уни қўллаб-қувватладилар. Хон бир неча кун дабдабали тўйлар бериб, ҳар бир аъённи қимматбахо инъомлар билан хушнуд этиб, жўнаш жilовини ул ноҳия тарафга бурди. Аъёнлар жумласидан бўлган Манғишлок ҳокими Тўйхожа ўғлон итоатсизлик кўрсатгани туфайли ёсоққа етказилди. Унинг ўгли Тўхтамиш бир неча бор (93) ўрдудан кочиб, яна қайтиб келди. Ҳали балоғат ёшига етмагани учун унга эътибор беришмади. Урусхон ўзбек тахтини эгаллагандан кейин бутун ул мамлакатга ҳукмрон бўлди ва Тўхтамиш кочиб, ҳазрат Султони ғозийдан паноҳ сўради. Чунончи, ҳазратнинг муборак киссаси ичида бунинг шарҳи баён қилинади. Урусхоннинг ҳукмронлиги давридан тўккиз йил ўтгач, табиий касаллик туфайли вафот этди. Ундан сўнг ўгли Тўхтакиё ҳам икки ой тахтда ўтириб, сўнг оламдан ўтди.

ТЕМУРБЕКХОН ИБН МУҲАММАДХОННИНГ ТАХТГА ЎТИРИШИ ЗИКРИ

Тўхтакиёдан сўнг салтанат тахтига у эга бўлди. Ғоятда айш-ишратга ўч ва маишатбоз бўлиб, муттасил шунга ружу кўйганидан кўпинча маст ва ақлдан жудо ҳолатда юрарди. Шу туфайли жами мулк ишларини эътибордан четда қолдирган эди. Иш шунга бориб етдики, бутун хосу омининг ахволида беқарорликлар юз бериб, давлат тўрасининг қоидалари бутунлай ҳаракатдан тўхтади.

Ҳазрат Султони ғозий Тўхтамишни Саврон, Ўтрор ва Сигнок ҳукуматига гайинлаб жўнатди. Темурбекхон унинг келганидан воқиф бўлгач, даф этмок чораларини кўрди ва Тўхтамишни ул навохийдан қувиб қубориб, тагин айш-ишратга машғул бўлди. Унинг тарафдорлари ва аъёнларининг унга нисбатан нафрати зиёда бўлиб, (94) пинҳона ва ошқора тарзда Тўхтамишга мойил бўла бошладилар. Ўрдунинг машхур кишиларидан бўлган Ўзбектемур кочиб, ҳазрат Султони ғозий даргоҳидан паноҳ сўради ва улус алғов-далғов бўлганини арзга етказди. Ҳазрат Султони ғозий яна бир бор Ғиссиддин тархон, Тумантемур ўзбек, Бахтихожа ва Бекини Тўхтамишга ҳамроҳ қилиб Сигнок, Саврон ва Ўтрорга жўнатдики, токи одатдаги қоидага кўра уни хонлик тахтига ўтказсинлар. Темурбекхон давлатининг қапта устунларидан бўлган Қозончи баҳодир ўша қишда бир гуруҳ номдор кишилар билан бирга итоатсизлик зоҳир этиб, Тўхтамишга бориб қўшилди. Шундан сўнг муттасил равишда кетма-кет гуруҳ-гуруҳ бўлиб, унинг даргоҳига юз-

ландилар ва андак фурсатда унинг атрофига кўпчилик йиғилди. 785 (1383–1384) йилнинг баҳорида Тўхтамиш йиға олгани қадар катта кучлар билан Темурбекхонга қарши юрди ва Қоратол номли мавзеда жанг қилиб, уни мағлуб этди.

Ўзбек улуси салтанати Темурбекхон қўлига ўтганида, у Ок Ўрда деб аталувчи сўл қўл туманлари ҳукуматини ўз амакисининг ўғли Муҳаммад ўғлонга топширган эди. Бу (95) мағлубиятдан сўнг у Муҳаммад ўғлон олдига бориб, унинг мадади билан яна бир бор Тўхтамиш устига лашкар тортиш хусусида кенгашди. Улус бор рағбати билан Тўхтамишга мойил бўлгани Муҳаммад ўғлонга маълум эди. Шу сабабли у Темурбек ўғлонни ниятидан қайтаришга уринди. Темурбек қаҳру ғазаб ва алам зўридан унинг ҳам Тўхтамишга ихлоси бор, деган ўйда, ушбу мажлисдаёқ Муҳаммад ўғлонни қатл қилди ва шундай қасам ичди: «Кимки мени бу ниятдан қайтармоқчи бўлса, қаҳримга учрайди». У тезда юришга отланди. Иттифоқан, жанг асносида илк тўкнашувдаёқ асирга олинди ва ёсоққа отказилди.

Амир ул-умаролик лавозимидаги Болтичокни асирлик кишанида Тўхтамиш даргоҳига келтиришди. Унинг эътиқоди мустаҳкамлиги ва оташқалблиги ниҳоятда машҳур бўлиб, Тўхтамиш унга деди: «Агар мени ўз подшоҳинг сифатида танисанг, сени эъзозу эҳтиром қилишни қилчалик ҳам қамайтирмасдан, мулку мол ихтиёрини сенинг ҳимматинг қўлига топширгумдир». Болтичок бир тўлғониб олиб жавоб берди: «Агар қўлларим боғлоғлиқ бўлмаганида сенга қандай жавоб беришни яхши билардим. Сени ўз подшоҳим тахтида кўрган кўзлар кўр бўлсин! Агар ҳукм қилишга қодир бўлсанг, шундай фармон берки, мени ҳам ўлдириб, подшоҳнинг бошини менинг бошим устига ва жасадини жасадим устига қўйиб кўмсинлар. Ундан олдин ўлмаган бўлсамда, лаҳадга олдинроқ кирай». Тўхтамиш унинг илтимосини (96) бажо келтирди. Шундан сўнг ўзбек мамлақати бутушлай унинг тасарруфига ўтди.

ТЎХТАМИШ ИБН ТЎЙҲОЖА ЎҒЛОННИНГ ПОДШОҲЛИГИ ЗАКРИ

Онаси Кутан Кунжак кўнғирот наслидан эди. Қобил, шавкатли, суҳбатихон ва соҳибжамол подшоҳ эди. Адолати ва яхши хулқи билан шуҳрат қозонди. Бирок ҳазрат Султони ғозийнинг жаҳонпаноҳ даргоҳига нисбатан қилган кўрпамақлиги бу барча яхши хулқ ва

мақтовли сифатларни зое ва бекор қилди. Ҳазрат Султони ғозий унга нисбатан бўлган шафқат ва меҳрибонлиги туфайли мулкнинг яширин рамзларидан уни воқиф қилди ҳамда жаҳонгирлик ва жаҳонбонлик сирлари моҳияти билан бир даража таништирди. Лекин унинг тор кўнгли буларни сиғдиrolмади ва ушбу масалаларда устозига рақиб бўлмоқни хоҳлади. Бироқ бунинг уддасидан чиқолмади. Бу хикоя шарҳи қуйироқда, ҳазрат Султони ғозий ахборида батафсил баён қилинажаги туфайли, бу ерда тўхталиб ўтирмадик.

Алқисса. Тўхтамиш ўз давлати душманлари устидан ғалаба қозонгач, анвои хушомадлардан иборат фатҳномани ҳазрат Султони ғозийга жўнатди. Ҳазрат жавоб тариқасида мулкдорлик ва адолатпарварлик хусусида бир неча мушфиқона насиҳатларни ёзиб юбориб, куллий ва жузъий ишларнинг мақбул ва номакбул тарафларидан уни огоҳлантирди. Шунингдек, ҳазрат (97) ҳисобга сиғмас тухфаю ҳадялар жўнатди. Тўхтамиш бу йўриқларга кўра узок сарҳадлар ҳокимларини хийла билан чақириб келтириб, кимни мулозимликка лойиқ кўрса, ўз ҳузурда қолдирди; кимни ўша сарҳадлар муҳофазасига қобил деб билса, қайтариб жўнатди ва ўз таъбиға ўтиришмаган кимсаларни қатл қилди. Шу тариқа у шимолдаги обод ерларнинг чеккаси бўлмиш Ўлибоддан то Каффа худудигача бутун улус ихтиёрини ўз қўлига киритиб олди ва султон Барақа бунёд қилган Сарой (шаҳри)ни доруссалтанга қилди.

Ўн етти йил хонлик тахтида ўтирди. Шундан сўнг Султони ғозий неъматига нисбатан исён ва кўрнамаклиги туфайли ҳалокатли зарбаларга дучор бўлиб, хонумонидан ажради ва оқибатда 807 (1404–1405) йилда Тулас худудида Идику тарафидан ўлдирилди.

Тўхтамиш мағлуб этилгач, ҳазрат Султони ғозий орқага қайтди. Давлат даргоҳидан паноҳ тониб юрган Темурқутлуғ ибн Темурбекхон ва Идику ибн Болтичок ҳазратдан ажралиб, ўзбек улуси тамаъида қайтиб кетдилар. Улар келишидан илгари Чинтак ўғлон ўймоқлар қочоқларини йиғиб, ўзбек улусига подшоҳлик тамаъи билан ўз димоғини хуш этмоқда эди. Темурқутлуғ ўғлон келгани хабари етгач, барча эллар аҳду паймонларидан (98) қайтдилар ва Чинтак ўғлон хос кишилари билан қочиб кетди. Салтанат Темурқутлуғ¹ ва амирлик Идиқунинг ихтиёрига ўтди.

¹ Темурқутлуғ 1395–1401 йилларда Олтин Ўрда хони бўлган.

ТЕМУРҚУТЛУҒХОН ИБН ТЕМУРБЕКХОН ИБН МУҲАММАД ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

У салтанат тахтига ўтирганида Тўхтамиш Либко тарафга кочиб кетган эди. (Тўхтамиш) Темурқутлуғни даф этиш учун катта лашкар билан ул поҳиядан яна кайтиб келди ва Итил дарёси соҳилида жанг қилишди. Узоқ давом этган олишувдан сўнг Тўхтамиш снгилди ва рус лашкарининг аксари ўзбеклар қўлидан ҳалокат топди. Шундан сўнг Темурқутлуғ замон ройишига караб мулк ишларида Идику билан иттифоқ тузди ва андак фурсатда тўзғиб кетган мамлакатни тартибга келтиришди. Унинг даври давронидан олти йил ўтганда мулк ишлари тўла-тўқис илгариги қоидаларга тушган эди. Бир куни давомий мастликдан сўнг ухлаётганида нафаси бўғилиб оламдан ўтди. Унинг ўлиmidан сўнг мамлакат яна жунбушга келди ва ўзбек улуси ўз қоидаcига кўра Чингизхоннинг номдор уруғидан номзод излай бошлади. Идику зарурат юзасидан камолот ва истеъдодига кўра шахзодалар орасида энг машҳури бўлган Шодибек ўғлонни¹ тахтга ўтирғизди.

ШОДИБЕКХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Бутун ўзбек мамлакатаида амир Нангадой жуссаси тўлалиги билан донг таратган бўлса-да, (99) барча кўрган-билганлар наздида Шодибек ундан барвастарок эди. Сулҳпарвар, оқибатли подшоҳ бўлиб, бутун умрини айшу ишрат қилиб осойишталикда ўтказди. Идику назик тўралар, улуг ёсоқлар бунёд қилиб, одамлар унинг ганқолидан безор бўлишгани учун, Шодибек уни пинҳона тарзда махв этмокчи бўлди. У шу ният қасдида юрганида Идику унинг кўнглидагидан вокиф бўлди ва фитна бош кўтармасидан олдин чора кўрмокка қарор қилди. Шодибек буни англади ва салтанат тахтидан кочиб, Дарбанди Боқуя тарафга юзланди ва Шайх Иброҳим Дарбандий даргоҳидан паноҳ топди. У ўша ерда вафот этди.

ТЕМУР СУЛТОН ИБН ТЕМУРҚУТЛУҒ ИБН ТЕМУРБЕК ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Шодибек кочиб кетганидан сўнг, Идику ҳарчанд элчилар йўллаб уни талаб қилмасин, Шайх Иброҳим унинг фармонига бўйсунмади. Шундан сўнг Идику зарурат юзасидан бир пайтлар отаси билан

¹ Шодибек 1401–1407 йилларда Олтин Ўрда хони бўлган.

иттифок бўлгани жиҳатидан Темур султонни салтанат тахтига ўтказди. Касалманд мамлакат яна тузала бошлади. Идику бахилларнинг фиску фасод майдонини кариндошлик ришталари билан торайгириш учун ўз кизини унга берди. Шу тарзда бир канча муддат ўтди ва Темур султон одамларга жуда макбул кўриниб, улар Идикуни махв этмоққа якжihat (100) бўлишди. Улар орасида адоват ва кудурат пайдо бўлиб, бир-икки бор жанг килишди. Ўзбеклар ҳамиша Чингизхон авлоди давлати ўрнатилишига мойил бўлишгани туфайли баъзилар ўз майлига кўра, баъзилар бошқаларга тақлид килиб, Темур султон даргоҳига кела бошладилар ва у кучайиб кетди. Идику ноилож мамлакат билан хайрлашиб, кочини жиловини Хоразм томонга бурди. Темур султон келиб уни муҳосара килди ва ораларида бир неча бор шиддатли жанглар бўлиб ўтди.

Ўша фурсатда Тўхтамишнинг ўғиллари Жалолиддин султон, Султон Ҳусайн ва Муҳаммадлар тўсатдан ул улусга хужум килдилар. Уларнинг отаси даврида кўп марҳамат кўрган кишилар хизматларига келишди, яна бир қанча кишилар уларга тақлид килиб паноҳ сўрашди. Улар ўрнашиб олгандан кейингина Темур султон Хоразм қамалидан воз кечиб, уларни даф этишга отланди. Бирок бу ишнинг уддасидан чиколмади ва улус ундан юз ўгириб, Тўхтамиш авлодларига тобе бўлди. Бечора ноилож кочишга мажбур бўлиб, дарбадарликда ҳалок бўлди.

ЖАЛОЛИДДИН СУЛТОН ИБН ТЎХТАМИШ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

Истеъдодли, хушсураг, дилкаш ва сўзга чечан эди. Аксар вақтини муносиб одамлар билан ўтказарди. Олийжаноблиги ва тугма шижоати туфайли эҳтиёткорлик ва хушёрликка аҳамият бермади ва мулкнинг асосий ишларини ўз холига ташлаб кўйди. Бунинг натижасида (101) андак замонда мулк ишида раҳналар содир бўлиб, барқарорлик бекарорлик билан алмашди. Унинг хос мажлисида тожиклар устун бўлганидан мўғул амирлари безор бўлишган эди. Улар унинг укаси Султон Муҳаммадни йўлдан уриб, унинг димоғида салтанат ҳаёлини кўзгатдилар. У амирлар иғвоси билан фитна ёқасидан бош чикарди. Ақаси бир йил салтанат тахтида ўтиргач, бир куни ярим кечаси яширинча ётоқхонасида қўлга олиб, раҳм килмасдан ўлдирди.

Шундан сўнг олдин узок муддат ҳазрат Султони ғозийнинг ҳумоюн ўрдусида умр кечириб, ҳазратнинг вафотидан кейин бир канча вақт

Худойдод ибн Хусайн, сўнгра яна бир муддат Шайх Нуриддин ибн Сорибуғо химоясида юрган Чокира ўғлон қатта фитналар кўзгаб, охириги пайтларда Хоразмга келиб қолган эди. Жалолиддин султон қатл этилганидан сўнг унинг бошида Ўзбекхон улуси орзуси ўрнашди ва бенисандлик билан ўша тарафга отланди. У етиб келишидан илгари Султон Муҳаммад мустақил ҳукмдор бўлган эди. У Чокира ўғлонни даф этишга отланиб, уни бутун тобелари ва навкарлари билан тормор келтирди. Бир қанча муддатдан бери ул бепоён мамлакат Султон Муҳаммад тасарруфидадир ва Чокира ўғлон илгариги тарзда бехонумон ҳолида турли вилоятларда саргардон юрганмиш. Яна Оллоҳ билгувчидир.

ЧОКИРА ЎҒЛОН (ПОДШОҲЛИГИ) ЗИКРИ¹

Идику Хоразмда ўрнашиб олган эди. Кутилмаганда (102) Чокира ўғлон келиб у билан бирлашди. Улар иттифокликда улусни эгаллаб, мулк ишларини тартибга келтиришди. Бу замонда Чокира ўғлон подшоҳ бўлиб, амир ул-умаролик лавозими Идику ихтиёридадир. Айтишларича, бир қанча кишилар, аксар безори ва қозоклар² Жабборберди ибн Тўхтамиш³ атрофига йиғилиб, у ҳам куч-қувват пайдо қилганмиш. Ва яна Оллоҳ билгувчидир.

ЖАББОРБЕРДИ ЗИКРИ⁴

(87) Бир қанча муддат ҳазрат хилофотпаноҳ, салтанат шиор – Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини бардавом этсин – подшоҳ (Шоҳрух)нинг баландлиги Кайвон қадар остонасида ҳазратнинг бошқа мулозимлари қаторидан жой олиб юрган эди. Ҳазрат унга сиюрғомиший⁵ қилиб, ўз вилоятига юборди. Олийжаноб ва қаноатли йиғит бўлгани туфайли кўлидап бир иш келмади ва ҳозирда ул вилоятларда қозоклик тарзида саргардон бўлиб юрибди. Яна Оллоҳ билгувчидир.

¹ Ушбу фасл асарнинг фақат Париж нусхасида, яъни иккинчи таҳриридагина мавжуд.

² Қозоклар деб ўша даврда асосий улусдан ажраб чиққан гуруҳларни аташган. Бундай гуруҳлар одатда тахт талашаётган бирон шахс юда атрофида тўпланишган.

³ Жабборберди 1417–1419 йилларда Олтин Ўрда хони бўлган.

⁴ Ушбу фасл асарнинг Париж нусхасида «Жўжиҳон авлюди табақаси»нинг Кўк Ўрда хонлари қисмида келтирилган бўлиб, Ж. Обен нашрининг 87-саҳифасидадир.

⁵ Сиюрғомиший – лутфу иноят. Doerfer, Turkische... В. I. S. 353.

ЧИҒАТОЙ УРУҒИ ТАБАҚАСИ

ТУҒЛУКТЕМУРХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ

(117) Мовароуннаҳр мамлакатини бошқариш ишлари султон (хон)лардан амирлар қўлига ўтгач, Туғлуктемурухон Мўғулистондан катта лашкар билан Мовароуннаҳрни забт этишга отланди. Иттифокан, Мовароуннаҳр амирлари турли кавму қабилаларга подшоҳ бўлиб олишган эди. Чунончи, Хатлонда Шер Баҳром, Ҳисор ва Чағониёнда амир Баён сулдуз, Шибирғонда амир Ҳамидхожа найман, Андхўйда Тиланжи арлот, Кеш ва Нахшабада амир Ҳожи барлос, Самарқандда амир Хизр Ясурий, Хўжандда Боязид жалоийир – шу тарзда ҳар бири ўз бошига сардор эдилар. Туғлуктемурухон етиб келганида амир Хизр ва амир Боязид унга таъзим қилиб боришди. Аммо амир Ҳожи барлос ваҳимага тушиб, подшоҳнинг унга касди борлиги ҳақидаги фикр, унинг хотирига ўрнашди ва ватанни тарк қилиб, Хуросонга отланди. Жайхундан ўтганда, ҳазрат Султони ғозий унга деди: «Агар биз ҳар иккаламиз ватанни тарк этсак, бешак меросий улусимиз бегоналар қўлига ўтиб кетгусидир. Агар маъқул кўрсангиз, мен подшоҳ мулозиматида қайтсам». Амир Ҳожи унинг оқилона фикрини қабул қилди ва қайтиб кетишига рухсат этди. Иттифокан, (118) амир Тўктемурухон катта, амир Бекичак ва амир Боязид тақомийиш қилиб етиб келишди. Султони ғозий уларга учрашгач, амир Ҳожининг Хуросон тарафга кетганини нақл қилди. Улар (бу хабар билан) кифояланиб орқага қайтишди. Подшоҳ келганида амир Ҳамид ҳазрат Султони ғозийга нисбатан катта эҳтиром кўрсатди ва уни подшоҳ хузурига олиб кирди. Подшоҳ Кеш хазорасини ҳазратга тақдим этди.

Шундан сўнг (подшоҳ ҳазратни) лашкарга қуловуз тайинлаб, Тўктемурухон катта, Тўктемурухон кичкина ва Бекичакни амир Баён сулдузга даф этишга жўнатди. Танги Чақчакка етишганида амир Баён қаршилик кўрсатишга журъат этолмай, мулоқот қилди. Бечорани ёсоққа етказишди. Бундан Султони ғозийнинг кўнглига ғулғула тушди. Улар қайтиб келишганидан сўнг Туғлуктемурухон Илёсхожа ўғлонни Мовароуннаҳрда қўйиб, амир Бекичак ва Тўктемурухон кичкинани ўғлонинг хизматида тайинлади ва ўзи Мўғулистонга қайтиб кетди. У кетгандан сўнг, Бекичак вилоятлар аҳолисига зуғум ва зўравонлик ўткази бошлади. Ҳазрат Султони ғозий заруратдан ғурбатни ихтиёр қилди ва Қандаҳорга кетди.

Амир Ҳусайн ибн Мусаммо ибн Қазағон у ерда ҳазратга етди. Жуда кўп муддат ғурбатда ғариб бўлиб, сўнгра иттифокликда қайтиб

келдилар. Тошкўприкда Шер Баҳром билан биргаликда анча одам тўпладилар. Илёсхожа ўғлон бугун лашкари билан уларга пешвоз чиқиб, кўприkning нариги тарафига ўрнашди. Кун ёришгач, хазрат Султони ғозий амир Ҳусайини лашкар билан кўприк устида кўйиб, ўзи беш юз отлик билан қарийб (119) икки фарсангга чўзилган дарёнинг саёз жойидан сувга кириб кечиб ўтди. Ҳанимга жипс яқинлашгач, хазрат тепаликда катта гулхан ёқини ҳамда сурон кўтариб молларни (олдинга) ҳайдашни буюрди. Ҳануз улар етмасдан туриб, душман бутунлай тўзғиб, ҳар бири бир тарафга қоча бошлади. Султони ғозий ёғий лашкари тўда-тўда бўлиб қочишини кутиб турди. Уларнинг қароргоҳидаги барча нарсалар баҳодирлар тасарруфига ўтди. Илёсхожа ўғлон шу кетганича Мўғулистонга равона бўлди. Султони ғозий амир Ҳусайн билан бирга Мовароуннаҳр мамлакатига ҳукмрон бўлишди.

Илёсхожанинг мағлубияти хабари Туғлуқтемулга етгач, қаҳру ғазаб байроқларини кўтарган лашкарни интиком учун Мовароуннаҳрға жўнади. Амирлар хануз узок-яқиндаги лашкарларни жам қилишга улгуришмаганидан, қаршилиқ кўрсатини амримаҳол эди. Яна «Тоқат қилинмайдиган нарсадан қочиш» маталига мувофиқ, Бухоро биёбони тарафга йўл олдилар. Аксар мулозимлар тум-тарақай бўлиб кетишди. Амирларнинг чекингани хабари теварак-агрофга ёйилгач, Қот ва Хива вилоятининг ҳокими бўлган Тўқал, уларнинг ёнида қимматбаҳо нарсалар бордир, деган тамада отлигу пиёдадан иборат катта лашкар билан уларнинг йўлини тўсди. Ҳар икки амирға ҳамроҳ бўлган навқару мулозимлар адади юзга ҳам етмас эди. Ушбу озчиликка қарамай, улар жангга киришдилар. Ҳазрат Султони ғозий ўттиз нафар отлик билан шундай жанговарликлар кўрсатдики, Рустамнинг ҳафтхони¹ ва Баҳромнинг тунги ҳамласи анчайин бир нарса бўлиб қолди. Ўша кечаю кундузда ул саҳрода шунчалик кўп одам ҳалок бўлдики, ҳисобчилар уларни ҳисоблашдан (120) ожиз қолишди. Тўқал англадики, оч бўрига нисбатан кўйнинг кўплигидан фойда йўқ ва чумолилар тўдаси ғазабнок шерга писанд эмас. Умидсизлик жиловини бенасиблик қўлига тутқазди ва пушаймонлик юзини надомат йўлига қаратиб, мағлуб ва забун ҳолда қайтиб кетди.

Ҳар иккала амир ўн нафар мулозим билан ҳалокат жаридан жонларини саломат олиб чиқиб, тунда бир бархан тағидан паноҳ топишди. Уларнинг чарқоқдан ҳолсизланган таналарига уйку ғалаба қилди. Тундан бир хиссаси ўтганда, ул ўн мулозимдан бештасининг хаёлига ёмон ният оралади ва тезда бор от-уловларни олиб кетдилар. Қуёшнинг тур-

¹ Ҳафтхон – Рустамнинг «Шоҳнома»да васф қилинган етти қаҳрамонлиги.

кий ханжари савр буржи этагида ялтираб кўриниб, ғавғоларга тўла кундуз бошлангач, амирлар уйкудан бош кўтариб, на навкарларни топишди ва на отларни. Хайрон бўлиб қолишди. Ҳазрат Султони ғозийнинг никоҳида бўлган амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжой туркон ого аёлларга хос бўлган ақли калгалик туфайли ўз бошига муштлай бошлади. Султони ғозий уни бу ишдан тўхтатиб деди: Ғамнинг охири шохлик ибтидосининг мукаддимасидир. Оқил одам кулфатга дучор бўлганида, бахтиёрлик пайтларидан кўра кўпроқ шодланади. «Албатта, ҳар бир оғирлик-машаққат билан бирга бир энгиллик ҳам бордир» ояти ҳам бу маъини тасдиқлайди. Чунончи, шеърда ҳам айтилган:

Шод бар онам ки, дар ин дайри танг,
Шодию ғам ҳар ду надорад деранг.
Шод бар онам ки, дили ман ғамист,
К-омаданн ғам сабаби хуррамист.

Таржимаси:

Мен шундан шодманки, бу ўткинчи дунёда,
Шодлигу ғам – ҳар иккаласи боқий эмас.
Дилим ғамгинлигидан мен хурсандман.
Чунки ғам келиши хуррамликдан дарақдир.

Шундан сўнг қора кун учун қўйнида асраб юрган бир бўлак лаъл ва ўнта марваридни чиқарди. Шу атрофда бир неча туркман муқим яшарди, (121) улар олдига бориб, ул маблағнинг барчасига иккита от сотиб олди. Отларнинг бирини огога, иккинчисини амир Ҳусайнга бериб, ўзи бошка ҳамроҳлари билан пиёда йўлга тушди.

Иттифокан, яна уч кундан сўнг Мохон қасабасига етиб келишди. Жовниқурбоний улусининг ҳокими бўлган Ҳожибек улар келганидан воқиф бўлгач, дарҳол ҳар иккала амирни бандга солдириб, кундуз кунни ҳам ичига нур тушмайдиган, даричасида ҳаво элчиси ўтиши учун бирон тиркиши бўлмаган хонага камаб қўйди. Ўзи ҳаялламай бу ходиса ҳақида атрофдагиларга мактублар ёзиб жўнатди. Шулар жумласидан бўлган Ҳирот ҳокими Малик Ҳусайн Карт ўз жавоб номасида амирларни банди ҳолида ўз ҳузурига жўнатишни буюрди. Аммо унинг чопари етиб келишидан илгари Ҳожибекнинг биродари бўлган Муҳаммадбек саодат илҳоми натижасида укасини бу ишдан кайтариб деди: «Йиқилганларга зўравонлик қилиш мурувватдан узок ва оғир аҳволда қолган улуғларни хўрламок мактовли эмас. Тафаккур тизгинини маккор иблис қўлига тугказма ва шайтони ражм иғвосини «ло

хавла» билан даф этиб, бу мазлумлардан кўлингни торт». Ҳар икки амир олтмиш бир кун давомида ўша тангу тор жойда ҳибсда сақлангандан сўнг, Муҳаммадбек орага тушгани туфайли озод этилдилар.

Мохон туркманларининг бадавлат кишиларидан бўлган Муборакшоҳ давлат илҳоми туфайли амирларга таъзимга бориб, уларни ўз уйига олиб келди. Ҳар бир киши учун иккитадан от, бош-оёқ кийим ва нақд маблағ бериб, анвои эъзозу эҳтиром кўрсатиб, йўлга кузатиб қўйди. Ана шу биргина хизмат эвазига унинг авлоди наслдан наслга то (122) бугунги кунгача ҳазрат хонадони наздида иззатли ва муҳтарамдир.

Амирлар Моҳондан чиқиб кетишганининг иккинчи куни малик Ҳусайннинг элчиси етиб келди. Уларни тополмагач, ноумид ҳолда қайтиб кетди.

Амирлар яна Қандаҳор (вилояти)нинг Гармсир (тумани)га жўнадилар. У ерга етунларича уларнинг буйруқларига кўра таркок ҳолда юрган қарийб етти юз отлик ҳузурларига етиб келишди. Малик Қутбиддин Сейстоний шу яқинда мамлакат тахтига ўтирган бўлиб, қариндош-уруғларидан бир гуруҳи унга итоат қилишмаган эди. Иш шунга бориб етдики, мамлакатни унинг кўлидан тортиб олмокчи бўлишди. Аҳволи танг бўлгач, малик Қутбиддин ўз хайрияти учун амирлардан мадад сўрашни лозим кўрди. Аҳду паймон ва ваъдаларни қуюқ қилиб, уларни чакириш учун элчилар жўнатди. Амирлар етиб келиб, ўн кун мобайнида саркаш кимсаларнинг таъзирини бериб, итоатга келтиришди ва Сейстон мамлақати уларнинг зулму зўравонлигидан халос бўлди. Малик Қутбиддиннинг муроди ҳосил бўлиб мақсадига етишгач, берган ваъдалари ва қилган аҳду паймонларини бажариш у ёқда турсин, аксинча, бу яхшиликлар эвазига амирларни банди қилмокчи бўлди.

Амирлар унинг яширин ниятдан воқиф бўлишгач, сездирмай отланиб, келган йўлларига равона бўлишди. Сейстонликлар бир неча тангу тор жойларда уларнинг йўлини тўсиб, каттик олишувлар содир бўлди. Улар алал оқибат зарба еб, ноумид ҳолда қайтиб кетишди-ю, аммо битта ўк Султони ғозийнинг муборак қўлига санчилиб, асосий пайлардан бир нечасини узиб ташлади. Чунончи, баъзиларнинг тасаввурича, энди унда тузалиш умиди йўқ эди. Бу жойда тўхтаб қолиш мувофиқ бўлмаганидан амир Ҳусайн Султони ғозийни Гармсирга тобе кишлоқлардан бирида қўйиб, ўзи Хатлонга жўнаб кетди. (123) Бу даврда Илёсхожа Мовароуннаҳр тахтида мустаҳкам ўтирар ва бирор тарафдан бирон кимса ўзига қарши чиқишини хаёлига ҳам келтирмасди. Амир Ҳусайн Қундуз ва Бағлон ноҳияларига етиб келганида Шер

Баҳром¹. Шайх Муҳаммад Басн ва Кайхисрав Хатлоний унга қўшилиб, қарийб икки минг нафар қораунос лашқари атрофига йиғилди. Аммо ҳазрат Султони ғозий ҳамроҳ бўлмагани учун ишлари ҳеч олға босмади. Амир Ҳусайн ишончли бир кишини учқур отда ҳазрат ҳузурига йўллади ва уни қақариб келтириш учун кўп саъй-ҳаракатлар қилди.

Аммо ҳазрат Султони ғозий дўстларидан ажралганидан сўнг ўша кишлоқда мажруҳ ва маъюс ҳолда қолган эди. Бир куни у бир деворнинг соясида суяниб тураркан. ўзича ўйлади: «Талаб йўлининг ибтидосидаёқ қўл ва оёғимдан жудо бўлдим, аммо кўзланган муродлардан биронтаси ҳам ҳосил бўлмади. Минбаъд қаноат ва фақирлик гўшасига чекилиб, ўзимни киргин ва олишувлардан ҳалос этганим яхшидир». Шу аснода бир заиф чумоли девор тепасига тармашиб чиқа бошлади. У бир неча бор уринса-да, йўлнинг ўртасида йиқилиб тушар ва яна қайта тармаша бошларди. Ниҳоят, у тепага чиқди. Ҳазрат Султони ғозий бу заиф чумолининг аҳволи ўз ҳолатига жуда ўхшашлигини мушоҳада қилди ва дилида улкан саодатга умид уйғонди². Бу ҳол унинг муборак бадани сиҳат топишига ҳам сабаб бўлди. Амир Ҳусайннинг чопари етиб келгач, у келтирган мактуб мутолаасидан ҳосил бўлган башоратни кундан-кун зиёда бўлувчи икболнинг муқаддимаси деб билиб, дарҳол йўлга тушди.

Ҳазрат Султони ғозий ва амир Ҳусайн мулоқот қилишган куни ҳазратнинг қариндошларидан бири бўлмиш Сиддик (124) беш юз отлик билан келиб қўшилди. Ўша кунни қарғоланг қилиб ўтказишди. Эрталаб давлат куёсин саодат машриқидан бош кўтаргач, иккала амир қарийб уч минг отлик билан Ҳуръату қасабасига йўл олишди. Жуда кўп одамлар уларнинг ҳумоюн ташрифидан воқиф бўлиб, бу ерга кела бошладилар. Одамлар оқими узилмасдан, чунончи, уч кун ичида яна қарийб олти минг отлик жам бўлди.

Илғоҳжа ўғлон борин қавмидан бўлган Ҳайдар номли амирни уларни даф этишга номзод қилган эди. Амирларнинг ҳумоюн мавқабни Жайхун соҳилига етганида Ҳайдар ҳам Қаҳалқа бандидан³ чекинишга бошлади. Муқаддимада⁴ бўлган Султони ғозий унинг қочаётганини эшитгач, жадал суръат билан тақомийи қилишни буюрди ва Чақал ўланг водийси чегарасида бир гуруҳга етиб олиб, уларни асир олди.

¹ Нашрда «писари Баҳром». Машҳад қўлёзмаси асосида тузатилди.

² Амир Темур ва чумоли ҳақидаги хикоя мирзо Искандар саройида ижод қилган туркигўй шоир Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшан ул-асрор» достонида ҳам келтирилган.

³ Банд – ёпик жой, тўсик. Қаҳалқа (Темур қонуг) Бойсун яқинидаги тоғ дарадир.

⁴ Муқаддима – лашқарнинг олд қисми.

Асирлар гапидан маълум бўлдики, амирлар келаётгани туфайли барча мўғулларнинг дилини ваҳима қоллаган. Султони ғозий Аббос, Оқтемура ва Шайхали баҳодирни уч юз отлик билан куббат ул-хазро Кешга юборди. Улар бир неча кун ичида ул навоҳийнинг аксар отлик ва пиёда лашкарини олиб чиқиб, даргоҳга келиб қўшилдилар.

Илёсхожа ўғлон катта лашкар билан Салорбулок ва Қизилработ водийларига келиб ўрнашган эди. Султони ғозий унинг манғлоийи билан тўқнашиб, қоровулларини тиркиратиб қувди ва манғлоийини ҳам жойидан қўзғатди. Аммо аскарни кам сонли бўлгани учун жиловни тортди, амир Ҳусайннинг ҳам етиб келишини кутиб турди. Жанговар сафлар тартибга келтирилгач, икки тараф хировуллари рўбарў бўлдилар. Чигатой лашкари салобати (125) мўғуллар дилига шу қадар ўрнашган эдики, уларнинг қўл-оёғида қаршилик кўрсатишга мажол қолмаган эди. Кетма-кет қилинган бир неча ҳамладан сўнг Илёсхожа жавонғорининг қанбулида турган Тўктемура кичик Султони ғозий баҳодирлари олдига тушиб қочди. Жавонғор унга таклид қилиб, ёғий лашкари то ғул ўртасигача тўзғиб кетди. Илёсхожа ўғлон сардорлик соябонини бошидан иткитиб, қочиш йўлига тушиб олди. Аксар мўғул умароси, шулар жумласидан Ҳайдар, Ҳамид ва Тўктемура асирга олинди. Жата лашкари бутунлай зеру забар қилиниб, ёсоқ тифидан ўтказилди.

ИЛЁСХОЖА ЎҒЛОН ИБН ТУҒЛУҚТЕМУРА ХУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Илёсхожа ўғлон аҳволида шикаст пайдо бўлишидан олдинроқ Туғлуқтемура 764 (1362–1363) санада табиий касаллик туфайли шунқор бўлди ва йирик улус эгасиз қолди. Илёсхожа ўғлон етиб келгач, амир Широун, амир Ҳожн, амир Тунам, амир Қамариддин, амир Шамсиддин ва бошқа мўғул амирлари машварат қилишиб, Илёсхожа ўғлонни хонлик тахтига ўтирғизишди. У ёши кичиклиги ва тажрибаси камлиги туфайли мулкнинг асосий ишларидан ғофил бўлиб, барча ишларни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Шу сабабли тез орада давлат тўрасида ўзгаришлар юз берди. У тахтга ўтирганидан бир йил ўтгач, улус ихтиёри зўравон амирлар қўлига ўтди. Улар бир-бирларидан хавфсираб юришарди. Токи Чингизхон авлоди бор экан, ҳеч ким қарочуга бўйсунганини хохламагани туфайли, амир Қамариддин 765 (1363–1364) йилда бир куни туш пайтида ўрду устига бостириб бориб, қайлула уйқусида ётган Илёсхожани қўлга олиб қатл қилди. Шундан сўнг «оғо улуғи» расмига риоя қилиб, амир ул-умаро лавозимидаги амир Шамсиддинни ўзидан

юкори кўйди ва бошқа амирлар билан иттифокликда Мовароуннаҳрга отланди.

(126) Уларнинг отлангани хабари ҳазрат Султони ғозий ва амир Ҳусайнга етгач, улар бор лашкарлар билан ёғинни даф этишга қарор қилиб, Чир дарёси яқинида мўғулга пешвоз чиқишди. Иттифоқан, икки лашкар тўқнашиши асносида осмонни қора булут қоплаб, чунонам жала қуйиб бердики, ул саҳрода сув дарёлари пайдо бўлди. Шу кунгача бу воқеани «Лой жанги» деб хикоя қилишади. Биринчи куни жавонғор ғулини бошламиший қилган Султони ғозий ёғиннинг баронғори ғулини мағлуб этди. Аммо ёғий жавонғори ҳам амир Ҳусайн баронғорини жойидан силжитди. Ёғингарчилик туфайли таниш ва бегона орасида фарқ қолмади. Кун ботгунча ёмғир тўфони авжига чиқиб, шамшир зарбига момақалдирак акс садо бўлиб, замона чавандозларига (оятдаги) «зилзила соати улуг-дахшатли нарсадир»¹ мазмунини ҳар соатда эслатиб турар эди. Кечаси ким қаерда туриб қолган бўлса, ўша жойда қўли жиловда бўлган ҳолда тонг оттирди ва қоронғи кечадан сўнг яна ғавгога тўла қундуз бошланди. Султони ғозий амир Ҳусайнни чақиришга одам жўнатди. Улар хабарни етказишганида амир Ҳусайн оғир шармандаликка учрагани ва ақли қалталиги туфайли жоҳилона иш тутди. Ҳазратнинг оқилона даъватига кўнмай, шундай деди: «Мен бугун унинг беоқибатлиги туфайли шунчалик мағлубиятга учрадим. Агар тирик бўлса, келиб узр сўрасин». Чопар қайғиб, эшитганларини айтиб берди. Султони ғозий саъй-ҳаракат қўлини фароғат енгига тортди ва тигни қинга солиб, жангни бас қилди. Аксарият қиғатой сардорлари ва суворийлари ўша куни шафқатсиз тигга (127) ет бўлдилар.

Амир Ҳусайн шу кетишда Жайхундан кечиб ўтиб, паноҳ топиш учун Бағлонга йўл олди. Султони ғозий ҳам Шаҳрисабзга етиб келгач, ўз тобелари ва яқинларини Жайхундан ўтказиб, Балх навоҳийсида қарор топди. Мўғуллар ғалабадан сўнг ислом мамлақатида талон-тарож ва харобгарчиликни бошлаб, қотиллик ва зўравонликка машғул бўлишди. Аммо мазлумларнинг дуоси ҳосият кўрсатиши натижасида уларнинг отларига мудҳиш офат етиб, чунончи, баъзи юз отга эга бўлганларнинг бир оти ҳам тирик қолмади.

Бу барча қатта лашкардан ўн минг отлик ажралиб, Самарқанд тарафга йўл олди. Мўғул истилоси дахшатида халқнинг ихтиёр қўли ҳаракатсиз қолиб, одамлар ўз ҳалокатларини муқаррар деб билардилар. Жума куни жомеъ масжидида ҳозир бўлишганида, белига қилич осган талаба йигит минбарга чиқиб, шаҳар аъёнларига юзланиб деди: «Чу-

¹ Куръон, Ҳаж сураси, 1-оят.

нолчи, намоз, рўза, ҳаж ва закот фарз бўлгани каби, кофирлар азиятини даф этиш хусусида ҳам шундай ҳукм мавжуд. Бугун хосу ом йнғилган кунда бу катта ишга (бошчилик қилишни) ким ўз зиммасига олади?» Шу тариқа у ўзининг жиҳодга ижтиҳодини намоеъ этди. Ҳозир бўлган улуғлар иттифокликда уни бу ишга масъул этдилар. Шундан сўнг у йнғит деди: «Агар мен бу ишни бажаришни ўз зиммамга олсам, сизлар итоат қиласизларми ёки йўқми?» Барча авом ва хос кишилар иттифок бўлиб, қўлларини кўксига қўйишди. Ул аслзода йнғит бадихатан замонга муносиб келадиган жўшқин ва мазмундор хутба ўқиди. Шу мажлиснинг ўзидаёқ қарийб ўн минг нафар мукамал куролланган йнғит унга қасамёд қилишди.

Масжиддан чиккач, у уч кечаю кундуз ором олмади. Умуман ухламасдан барча кўчалар олдига девор тиклатиб тўсдириди. (128) Кўпчилик ўтиб – кечадиган катта кўчани очик қолдириб, барча маҳаллалар (ҳинояси)ни ўзининг туб аҳолисига топширди. Шундан сўнг у барчага (агар аҳдларини бузишса) хотинлари талок бўлиши хусусида Қуръонни ўртага қўйиб онт ичирди. Аҳдномага кўра, унинг фармонида сўзсиз бўйсуниб, буюрганларини дарҳол бажаришлари лозим эди. Шундан сўнг у ҳеч бир жонзод, ҳеч бир баҳона билан ўз жойидан силжимаслиги ва то душман суворийлари девор тагига етиб келмагунча қарши ҳаракат бошламаслик, кечаю кундуз унинг жор ва ёсоғини кутиб туришни тайинлади. У минг нафар докўрак пиёда камондорни ажратиб, гўрт жойда кўмак тарикасида қўйди ва ўзи бошқа минг нафар жангчи билан йўл бошини тўсиб турди.

Мўғуллар етиб келгач, боғу бўстонлардаги қушлар сайроғи ва итлар ҳуришидан бошқа нарсани эшитмай, хотиржам ҳолда жиловни эркин қўйиб олға юришди. Улар пистирма ёнидан ўтишгач, у талаба ноғораларни чалиб, мерган камондорларга пистирмадан чиқиб ўқ ёғдиришни буюрди. Куз жаласи бу ёмғир олдида анчайин бир нарса эди. Қарийб икки минг мўғул суворийси барча тарафи тўсиб олинган жойда пароканда бўлиб, кўпчилиги ўлдирилди ва қолганлари ярадор ва мажруҳ ҳолида қочиб кетишди. Мана шу бир зарбанинги ўзиданок мўғулларнинг қўл-оёқларини қувват тарк этди. Улар ҳарчанд соврин ва пешкаш талаб қилишди ҳамки, бирон натижа чикмади. Шу тариқа умидсиз ва мажрум ҳолда қайтиб кетишди.

Мавлонозода бу ғалаба башорати хабарини ҳазрат Султони ғозийга етказди. Ҳазрат амир Ҳусайнни чақирди ва биргаликда Самарқандга келишди. Мавлонозода ўз тобе ва мулозимлари билан уларнинг истикболига чиқди. Мулоқот асносида амир Ҳусайн уни барча исён-

чилари билан бирга қўлга олди ва қатл қилишга (129) буйрук берди. Ҳазрат минг бир чора билан Мавлонозодани ҳалокат ўпконида кутқариб қолиб, озод қилди. Қолганлар шамшир тиғига ем бўлдилар.

КОБУЛШОҲХОН ИБН ЖАНКИШИЙ ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Абдолсифат, қаландармижоз, мулойим ва латиф одам эди. Унинг шеърлари бугунги кунгача қатта шухратга эгадир. Амир Ҳусайн уни фақир аҳли қаторидан чиқариб, салтанат тахтига ўтирғизди. Кобулшоҳнинг табиати амир Ҳусайннинг (халққа қилган) зулм-тааддиларини кўтаролмас, бошқалар олдида ва холи тарзда насихатлар ва ҳикматли сўзлар билан уни бундан қайтаришга уринар, аммо бирон натижа чиқаролмасди. Иккаловининг миждозидеги зиддият муро-садан хориж бўлгани учун, ҳасадгўйлар бундан фойдаланиб, шундай қилдиларки, амир Ҳусайн унга хиёнат қилиб, ҳеч бир сабабсиз қатл этди. Унинг ҳукмронлиги муддати бир йилу тўрт ой эди.

Унинг ўғли Одил Султон ўтакетган такаббур подшоҳ бўлиб, ҳамиша амир Ҳусайнга суиқасд қилиш хаёлида эди. Амир Ҳусайн Кобулшоҳни қатл этгани туфайли бадном бўлганидан уни ўлдиришни хоҳламасди. Неча бор унинг ўзига қарши қабих фитналари ва қалтис ҳаракатларидан воқиф бўлса-да, индамади. Беш йил шу тарзда ўтганидан кейин, батафсил зикри сўнгрок келадиган воқеа, яъни ҳазрат Султони ғозий амир Ҳусайнни мағлуб этганидан сўнг, Одил Султонни ҳам қатл этди.

СУЮРҒОТМИШХОН ИБН ДОНИШМАНДЧАХОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Ҳазрат Султони ғозий ўз хуружи бошида, 772 (1370) йилда уни подшоҳ қилиб кўтарди. Шу тариха ўн етти йил подшоҳ бўлиб, 789 (1387-1388) йилда табиий касаллик туфайли вафот этди. Яна уч йил давомиде (1390) ҳазрат Султони ғозий унинг қилган хизматлари ва хоти-расига эҳтиром сифатида номини хутба ва пул зарбида зикр қилишни буюрди.

СУЛТОН МАҲМУД ИБН СУЮРҒОТМИШХОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Ҳазрат Султони ғозий (марҳум) Суюрғотмишхон ҳақ-ҳуқуқини риоя қилиб, ўз фарзандзодаларидан бирини унинг ўғли никоҳига киритиб, у (Султон Маҳмуд)ни хонлик тахтига ўтқазди. У ҳамиша

садоқат сақлаб, бошқа фарзандлари катори ҳазратга хизматкорлик қиларди. Ўн етти йил подшоҳ бўлди. Султони ғозий Рум мамлакатини фатҳ этгандан сўнг, сафардан қайтмасдан илгарироқ 805 (1402–1403) йилда Султон Маҳмудхон табиий касаллик туфайли оламдан ўтди¹. То бир йил муддатгача унинг номи ёрликларда барқарор бўлиб турди.

ХИЗРХОЖА ЎҒЛОН ИБН ТУҒЛУҚХОН ҲУҚМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Акаси ўлдирилганидан сўнг унинг отабеки Мирак оғо² – мен унинг манокибини сўнгроқ ўз жойида муфассал баён қиламан – Хизрхожани ўз ёнида эҳтиёт қилиб сақлаб, душманларининг зўравонлик қўли унга стишига йўл қўймади. Мўғул улусидаги бекарорлик босилгач, барқарорлик устувор бўлиши учун ҳар ким ўзига подшоҳ излай бошлаганда, Мирак оғо уни хонлик тахтига ўтирғизди. Аммо ҳукумат ихтиёри ва бошқариш ишларини олиб боришни ўз қўлида сақлади. Унинг сиёсатининг қаттиқлиги шу даражада эдики, агар икки даъвогар бир-бирларига ашаддий хундор бўлишса-да, кўркканларидан зоҳиран ўзларини ярашган қилиб кўрсатишар, унинг даргоҳига арз қилиб боришмасди. Бир куни унга ақчанинг софлик даражаси хусусида ёзма ариза йўллашди. У эса бу жамоага қасдма-қасдига тилла ва қумуш ўрнига (131) чармдан пул зарб қилишни буюрди ва бир канча муддатгача бу ҳол қоида бўлиб қолди. Арз ва шикоятлар девонида ниқоб кийган ҳолатда ўтирар, жанг майдонида ёйандозлар сафида турарди. Одил шаҳзода амирзода Умаршайх уни Астара ва Қошғарга келтирганида, унинг фарзандлари Худойдод ва Фармоншайх Хизрхожа ўғлон билан бирга қурон ўртасидан қочиб кетишди.

Султони ғозий Сангир Яғочда амир Қамарилдинни мағлуб этиб, унинг эл-улусини тўзғитиб юбориб орқага қайтганида, Хизрхожа ўғлон фурсатни ғанимат билиб, мўғул улуси инон-ихтиёрини ўз қўлига киритиб олди ва ҳазрат даргоҳига элчилар жўнатиб, итоат юзасидан ўзини Султони ғозийнинг хизматкорлари сафига қўшди. Ғолиб лашқар ҳужумидан беҳавотир бўлгач, бутун улусга зугумини ўтказиб, саркашларни итоатга келтирди. Аммо бу дашт бўрилари ва бу тўқай йўлбарслари бўлган

¹ Асарнинг бошқа жойида Султон Маҳмудхон Рум юришида Йилдирым Боязид ибн Муродни асир олгани ва иккаласи бир йилда вафот этишгани ҳақида хабар берилган (Мунтахаб. 115 - саҳифа).

² Мирак оғо – аёл кишидир.

Хизршоҳ ва Юсуфшоҳ улусда булғок ҳеч қачон тўхтамаслиги, тўра ва номус¹ ҳам шунга мувофиқ бўлишини исташарди.

Одил шахзода ҳазрат амирзода Умаршайх ул ҳудудни шамшир зарби билан зўравонлар зулмидан поклагач, киргин ва асирликдан кутулиб қолганлар оламнинг ҳар тарафига тўзғиб кетишди. Бундан сўнг Хизрхожа ўғлоннинг ихлосу садоқати бу воқеалар жараёнида шак-шубҳасиз равшан бўлгач, икки орада тўхтовсиз элчилар бориб-кела бошладилар ва оқибатда, у Муҳаммад ўғлонни олампаҳо даргоҳига мулозимликка юборди. Хизрхожа ўғлон ўттиз йил муддат яхши муомала билан подшоҳлик килди ва 790(1388) йилда табиий касаллик туфайли ўлди.

ШАМЪИ ЖАҲОН ИБН ХИЗРХОЖА ЎҒЛОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Отасининг вафотидан сўнг Худойдолнинг ёрдамида мўғул улусига подшоҳ бўлди. Тахтга ўтиргач, туманлар ва мингликлар таъминотчиларидан лашкар сонини сўради: тўксон туман² киши рўйхатга олинган эди. Лашкар кўплигидан унинг димоғи кўтарилиб, фитна кўзғамокчи бўлди. Ҳазрат Султони ғозий олдида Шом ва Рум мамлакатларини забт этишдек муҳим ишлар турарди. Шу сабабли ҳазрат Султон Искандарни – Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини боқий қилсин – ул сарҳадни лашкар билан ҳимоя қилишга тайинлади. Ҳазрат хунхор шамшир зарби ва билак кучи билан ул диёрнинг таъзирини беришни буюрди. Чунончи, бир дафъанинг ўзида Учпомон, Хўтан, Оксу, Қўйкубоғ каби метин-мустаҳкам қалъаларни забт этдики, биз булар ҳақда куйироқда ҳумоюн ахборда муфассал сўзлаймиз. Манғит, Қусан, Торим ва Улуғминг мингликлари тор-мор келтирилди. Шамъи Жаҳон минг бир хийла билан камарғадан ўзини қутқариб, чала ўлик ҳолида кочиб, то Олтой сарҳадигача бориб етди. Уч йил муддатда гоҳ тахтда, гоҳ яккаликда умр кечириб, 802 (1399–1400) йилда табиий касаллик туфайли оламдан ўтди. Унинг макбараси Иртиш соҳилида, отасиники ёнидадир.

¹ Номус – бу сўз асарнинг Машҳад ва Санкт-Петербургдаги қўлёзма нусхаларида «номуня» шаклида ёзилган. Демак, бирон сиёсий атама бўлиши ҳам мумкин.

² Тўксон туман қарийб тўққиз юз минг киши бўлиб, бу ерда мўғул улусининг жами вояга етган эркак аҳолиси назарда тутилган бўлса керак.

МУҲАММАД ЎҒЛОН ИБН ХИЗРХОЖА ЎҒЛОН ИБН ТУҒЛУҚТЕМУРҲОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗАКРИ

Акасидан кейин хонлик тахтига ўтирди. Ҳазрат Султони ғозий вафотидан сўнг Мовароуннаҳр мамлакати тамаъида бир-икки ҳаракатлар қилди, аммо бу ишларидан бирон натижа чикмагач, каноат оёғини сабр-тоқат этаги остига тортди. Эндиликда ҳазрат Султон (Искандар)нинг – Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини боқий қилсин – илтифотидан умидвор бўлиб, султонзода Аҳмад баҳодирга¹ нисбатан ихлос ва ҳамжихатлик йўлини тутмоқдаки, бу ҳақда ўз ўрнида зикр қилинади.

¹ Искандар мирзонинг укаси Аҳмад мирзо ибн Умаршайх мирзо 1409–1413 йилларда Фарғона вилояти ҳокими бўлган.

ИЛОВА III: АСАРНИНГ ИККИНЧИ ТАҲРИРИДАГИ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГА ОИД БАЪЗИ ҚЎШИМЧА МАЪЛУМОТЛАР

(115) **Хизрхожа.** Отасининг ўлимидап сўнг бир хотин¹ уни тарбия қилди. Подшоҳ бўлган пайтида ҳазрат Султони ғозийга ихлосу эътиқод қилди. Султони ғозий унинг кизи Тўкал оғога уйланди ва Мўғулистонни унга топширди. Ундан ҳаргиз муҳолифат содир бўлмади.

Шамъи Жаҳон. Отасидан сўнг подшоҳ бўлди ва бир неча марта Худойдод ибн Хусайн ва Шайх Нуриддин иғвоси туфайли Мовароуннаҳрга тама қилди ва ҳазрат амирзода Шоҳрух уни даф этди. Оқибатда у ҳам бу фониий дунёдан рихлат қилди.

Муҳаммадхон. Акасидан сўнг хонлик тахтига ўтирди ва ҳазрат Султони ғозий хонадонига нисбатан ихлос-эътиқод намоён қилди. Хусусан, ҳазрат хилофагпаноҳ, салтанатшиор, улуғ султон, турк, араб ва ажам мамлакатлари малики, дунё ва дин мададжори Шоҳрух баҳодирга – Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини барлавом қилсин – ихлос изҳор этишда муболағалар қилди. У табиий касаллик туфайли вафот этди.

(116) **Нағзи Жаҳон зикри**². Муҳаммадхондан сўнг хонлик бобида жуда кўп гап-сўзлар бўлди. Охири Худойлоднинг савъ-ҳаракатлари билан Нағзи Жаҳон хон бўлди. У ҳам Муҳаммадхонга нисбатан икки баробар ҳазрат хилофотпаноҳ (Шоҳрух)га ихлос ва хайрихоҳлик кўрсатмоқда ва деярли ҳар куни унинг ишончғли кишилари олам султонзодаси, Туронзамин тахтида ўтирган ҳазрат Ғиёсиддин Улуғбек баҳодир хузурига элчилик расми бўйича келиб, ҳамжиҳатлик ва хайрихоҳлик изҳор этиб, анвои подшоҳона иноятларга мушарраф бўлиб, қайтиб кетмоқдалар. Ва яна Оллоҳ билгувчидир.

¹ Мирак оғо назарда тутилмоқда. «Мунтахаб», 130-саҳифа.

² Бошқа манбаларда унинг номи Накши Жаҳон гарзида ёзилган.

ТУҒОТЕМУРИЙЛАР ТАБАҚАСИ¹

ТУҒОТЕМУРХОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

(158) У Қалоғой номли уруғдан эди. Сабзавор сарбадорлари, Мозандарон, Кумаш, Табаристон сардорлари билан иттифокликда хуруж қилиб, мамлакатда ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Мамлакат ишларида тартиб ва интизом барқарор бўлгач, ўзининг дўсту душманларига тажовуз эта бошлади. Энг аввало сарбадорларни йўқотишга машғул бўлди. Аммо толеъ ёр бўлмаган учун бунга эришолмади ва (159) бехосдан уларнинг қўлига тушиб, қатл этилди. Эллик бир йил ҳаёт кечириб, етти йил ҳукмронлик қилди.

ЛУҚМОН ПОДШОҲ ИБН ТУҒОТЕМУРХОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Отасидан сўнг амир Валининг кўмаги билан Астрободда тахтга ўтирди. Аммо ҳали сарбадорлар кўзғолони бостирилмаган эди. Оқибатда бир гуруҳ бадкорлар амир Валини унга қарши қайрашди. Луқмон буни вақтида пайкаб, қочиш жиловини Мовароуннаҳр тарафга бурди ва ҳазрат Султони ғозийнинг олампаҳо даргоҳидан паҳо топди. У бир неча йил ушбу ҳудудда мусофирликда ҳаёт кечиргач, охир ул-амр ҳазрат Султони ғозийнинг шарофати туфайли Мозандарон Валининг дастидан озод этилгач, ҳазрат уни Астробод тахтига ўтказди ва у бу ерда узок муддат ҳукм сурди.

У табиий касаллик туфайли вафот этгач, ҳазрат Султони ғозий унинг ўғли Пирак подшоҳни отасининг ўрнига ўтказиб, ул вилоятга ҳоким қилди. Узок муддат вилоят унинг тасарруфида эди. Аммо ҳазрат Султони ғозий оламдан ўтгач, жаҳонгирлик ҳаёли унинг бошини айлантирди. Чунончи, амирзода Мироншоҳ соврин учун Хуросон тарафга отланганида, унинг талабини бажо келтирмагани устига, у ўтаётган йўл устига лашкар чиқариб, ҳужум ҳам қилди. Иккинчи маротаба саркаш сарбадорлар билан иттифокликда амирзода Шоҳрух лашкарига ҳужум қилиб, мағлуб бўлди. Сайидхон ибн Шайхали баҳодир Хуросонда исён кўтариб, мағлуб бўлганидан кейин унинг даргоҳидан паҳо топди. Амирзода Шоҳрух қатта лашкар билан (160) изма-из бориб, Астробод ташқарисида жанг қилиб, чунон тор-мор келтирдик, (Пирак) забун

¹ Туғотемурийлар – Чингизхоннинг невараси Ҳалоку авлодлари (Элхонийлар) давлати емирилгач, Эроннинг баъзи вилоятларини тасарруф қилган мўғул сулоласи.

ҳолатда Хоразмга жўнади. Умар ибн амирзода Мироншоҳ Астрободдан Хуросонга лашкар тортиб мағлуб бўлгач, у (Пирак) Хоразмдан келиб, яна Астрободни ишғол қилди. Аммо куч-қудрати бўлмагани туфайли Хуросон лашкари қораси кўриниши биланок, қочишга қарор қилди ва ушбу саргардонликда оламдан ўтди. Бугунги кунда унинг ўғли Ширвонотда муқим яшамоқда.

(166) ШАЙХ ҲАСАН БУЗУРГ АВЛОДЛАРИ ТАБАҚАСИ

УВАЙС ИБН ШАЙХ ҲАСАН БУЗУРГ ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Ниҳоятда раҳмдил, пок сийрат, одил киши эди. Ҳамиша барча го-ифаларнинг осойишталиги ва фаровонлиги хусусида қайғуларди. Чунончи, унинг ҳукмронлиги даврида бутун Озарбайжон беҳиштнинг раиқини келтирарди. Фароғатлик туфайли ҳар ким бир касбда камолга етишга саъй қилиб, ўз фанида замона яғонаси ва аср дурдонасига айланган эди. Чунончи, шоирлардан Салмон, мусаввирлардан Абдулҳай, ҳаттотлардан ҳожи Бандгир ва Абдурахим, шу тарика, санъатнинг ҳар соҳасидан беназир кишилар етишиб чиққан эди.

(167) Табризда жойлашган Давлатхона у қурдирган иншоотлардан биридир. Ўттиз тўрт йил ҳаёт кечириб, ўн етти йил ҳукмронлик қилди. Азиз умри охирига етганида ғайб илҳоми уни бундан воқиф қилди ва (вафотидан) бир ҳафта бурун Табризнинг Кажижон даҳасида ўзи учун макбара қурдирди. 777 (1375–1376) йилда табиий касаллик туфайли оламдан ўтди.

СУЛТОН ҲУСАЙН ИБН ШАЙХ УВАЙС ИБН ШАЙХ ҲАСАН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Ниҳоятда соҳибжамол ва пок сийрат киши эди. Табиатидаги енгил-таклик туфайли ўз жамолига махлиё бўлиб, бир канча муддат ўзига ўзи ошиқ бўлиб юрди. Чунончи, хилватда бошига чодра ёпиб, кўзгудаги ўзининг аксини томоша қилиб, зор-зор йиғларди. У етти йил адолат ва марҳамат билан ҳукмронлик қилгач, укаси Аҳмад унга қарши исён кўтарди ва Қора Аҳмад туркман ёрдамида ғалаба қозониб, уни қатл этди. Йигирма саккиз йил ҳаёт кечириб, 784 (1382–1383) йилда қатл этилди ва отасининг ёнига дафн қилишди.

АҲМАД ИБН ШАЙХ УВАЙС ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Ишбилармон, оқил, олийҳиммат (168) подшоҳ эди. Акасидан кейин тахтга ўтирди ва Макка ҳудудидан то боб ул-абвоб Дарбандгача бўлган жойларни ўз тасарруфига киргизди. Бағдодга бориб, бир неча зантозиларни (?) гиж-гижлаб, Хожа Кажижийни ўлдирди ва яна Табризга қайтиб келди. Иттифокан, Вали Мозандароний Ужонда унга келиб қўшилди. Тўла иззат-эҳтиромдан кейин Валини Табризда (ҳоким килиб) қўйиб, ўзи Бағдодга келди. Тўхтамиш Табризга лашкар жўнатди. Вали улар билан тил бириктириб, табризликларни уларнинг қўлига тутиб берди. Тўхтамиш лашкари ваҳшат солиб, талош-тарож килиб қайтиб кетди. Ўша йил баҳорида Аҳмад Табризга қайтиб келди. Қадимги иморатлардан ташқари бирон обод жойни кўрмади. У шаҳарни тиклаш ишларига киришди. Ҳали олдингисининг юздан бирига ҳам етказмаган эдики, ҳазрат Султони ғозийнинг ғолиб лашкарининг илғори овозасидан воқиф бўлди ва бу ерни тарк килиб, Бағдодга отланди.

Шундан сўнг унинг ахволида парокандалик юз бериб, гоҳ Миср, гоҳ Румда овора бўлиб юрдик, буларнинг ҳар бирининг баёни ўз жойида келгусидир. Охир оқибат ҳазрат Султони ғозий вафотидан сўнг ҳазрат Султон (Шоҳрух) – Оллоҳ унинг мулкини бардавом қилсин – даргоҳига паноҳ истаб келди. Ҳазрат Султон ҳам ўзининг бепоён қарами билан Озарбайжонни туркманлар қўлидан халос қилмокни лозим деб билди. У (Аҳмад) ўзининг беписандлиги туфайли шошилди ва Табризда (Қора) Юсуф туркманнинг қўлига тушиб, 813 (1410–1411) йилда ўлдирилди. Олтмиш тўрт йил ҳаёт кечириб, ўттиз тўрт йил ҳукмронлик қилди.

ТОҲИР ИБН АҲМАД ИБН УВАЙС СИЙРАТИ ЗИКРИ

Отаси уни Антўн (169) номли бир гуломи билан Алинжак қалъасида қўйган бўлиб, ўн беш йил ўша метин-мустаҳкам қалъада ҳаёт кечирди. Амирзода Амироншоҳ¹ Санжар ибн Ҳожи Сайфиддинни бир қисм лашкар билан бу қалъани қамал қилишга тайинлаган эди. Сайид Али Шаки водийсидан келиб, у (Тоҳир)ни қамалдан кутқарди. Тоҳир бир қанча вақт Гуржистонда яшаб, у ердан Бағдодга келди. У отасидан узоқда

¹ Яъни Мироншоҳ ибн Амир Темур.

яшаганидан унга бегоналашиб кетгани туфайли, бир гуруҳ муфсидлар кутқуси билан отасига қарши хуруж қилди. Ушбу бад ниятини амалга ошириш учун мукаммал куролланиб кўприқдан ўтаётганида, бехосдан сувга йиқилиб тушиб, ғарқ бўлиб ўлди. Йигирма етти йил ҳаёт кечирди, аммо ҳеч ҳукмронлик қилмади.

АЛОУДДАВЛА ИБН АҲМАД ИБН УВАЙС СИЙРАТИ ЗИКРИ

Кичик ёшлигида ҳазрат Султони ғозий буйруқ бериб, уни Самарқандга олиб келди. Икки йил бу ерда бўлиб, ҳазрат Султони ғозий вафотидан кейин бир гуруҳ Ирок сардорлари билан иттифоқликда амирзода Халил Султон ибн Амироншоҳ даргоҳидан ўзбошимчалик билан кетиб, ўзининг аслий ватанига қайтди. Отаси олдига етгач, акасининг қилиғини такрорлаб, ўз отасига қарши исён кўтарди. Отаси уни зиндонга солди. Туркманлар отасини ўлдиришгач, зиндондаги бир гуруҳ муфсидлар билан бирга Алоуддавлани ҳам қатл этишди.

МАҲМУД ИБН ВАЛАД ИБН ШАҲЗОДА ШАЙХ ИБН УВАЙС СИЙРАТИ ЗИКРИ

Аҳмад қатл этилганидан сўнг у икки йил мобайнида Бағдодни туркманлар тажовузидан сақлаб турди. Оқибат ул-амр бардош беролмади ва укалари билан Шуштардан паноҳ топди. Отасининг хотини – Дўнди Султон бинти Ҳусайн ибн Увайс бир қанча вақт Барқуқнинг никоҳида эди. У макр билан Маҳмудни (170) заҳарлаб ўлдирди. Шундан сўнг Дўнди Султон ўзининг ўғли Увайсни тахтга чиқазди. Аммо у кичик ёшдалиги туфайли мамлакат ихтиёри Дўнди Султон кўлидадир. Аҳмад ҳаётлик пайтида жаҳонпаноҳ даргоҳга мадад сўраб келгани учун ўша даврдан то ҳозиргача ҳазрат Султон (Шоҳрух) уларни (яъни Аҳмаднинг авлодини) ўз марҳамати соясида соғу саломат сақлаб, Ҳузистонни улар ихтиёрига топшириб қўйгандир.

МУҲАММАД МУЗАФФАР АВЛОДЛАРИ ТАБАҚАСИ

СУЛТОН ЗАЙНУЛОБИДИН ИБН ШОҲ ШУЖОЪ ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

(193) Бир гуруҳ амирлар иттифоклигида Шоҳ Шужоъ вафотидан кейин уни тахтга чиқардилар. Бирок бошқа бир гуруҳ ундан юз ўғирди ва амир Ғиссиддин Шул ҳам шулар жумласидан эди. Зайнулобидин салтанат тахтига ўтиргач, айш-ишратга машғул бўлиб, мамлакат ишларига унча эътибор бермади. Шу ҳол асносида Исфаҳонни забт этишга отланди. Бир гуруҳ одамлар Шоҳ Яҳёнинг «саидийларини» шаҳардан кувиб чиқариб, Зайнулобидинни ичкари киритишди ва шу тарика Исфаҳонни эгаллаш унга муяссар бўлди. Бир одамни Исфаҳонга ҳоким килиб қўйиб, ўзи Шерозга кетди. Уч йил подшолик қилгандан кейин ҳазрат Султони ғозийнинг зафар накшли байроклари овозаси пайдар-пай кела бошлади. Ҳазрат Исфаҳонга етгач, ҳумоюн қиссада¹ зикр қилинадиган сабабга кўра, қатл ва қон тўкишни амалга оширганида, бунинг хабари Шерозга етди. Султон Зайнулобидин бехиёт мамлакатни тарк (194) қилиб, амирлари ва хос кишилари билан Шуштарга жўнаб, Шоҳ Мансурга бориб қўшилди. Шоҳ Мансур уни бандга солдирди.

Ҳазрат Султони ғозий мамлакатни Шоҳ Яҳё ва Султон Аҳмадга бағишлаб орқага қайтгач, Зайнулобидин Шоҳ Мансурнинг зиндонидан қочиб, Исфаҳонга келди. Шайх Иброҳим Лубноний уни шаҳарга киритди. Шоҳ Яҳёнинг ўғли Султон Муҳаммад Таб(о)рак қалъасида турган эди. Хандакка сув тўлатилган бўлиб, тўсатдан қалъанинг машхур буржларидан бирининг таги ўпирилиб қулаб тушди. Шоҳ Яҳёнинг ўғли шаҳарнинг ташки дарвозасидан чиқиб қочиб, Язд тарафга кетди. Бир оз муддатдан сўнг Шоҳ Мансур Шерозга келгач, Зайнулобидин Исфаҳонга кетди ва иккаласи орасида кўп жангу жадаллар бўлиб ўтди. Охир оқибат у яна Шоҳ Мансурнинг қўлига тушди. Зайнулобидиннинг кўзига мил тортиб кўр қилишди ва ҳозирги кунларда у Самарқанддадир².

¹ Ҳумоюн қисса – асарнинг бевосита Амир Темурга бағишланган қисми. Шунингдек, Натанзий Мирзо Искандар тарихига бағишлаб ёзмакчи бўлган асарини ҳам баъзан «хумоюн қисса» сифатида зикр қилади.

² Асарнинг бошқа бир жойида Зайнулобидин Амир Темур тарафидан Самарқандга келтирилгани хабар қилинади: «Мунтахаб», 183-бет.

ШОҲ ЯҲЁ ИБН ШОҲ МУЗАФФАР ИБН МУҲАММАД МУЗАФФАР ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Шоҳ Шужоъ вафот этгач, у Язддан хуруж килиб, Исфаҳонни ўз кўлига киритди. Анча муддатдан сўнг султон Зайнулобидин Исфаҳонга отланди ва у, юкорида айтиб ўтилганидек, Яздга қайтиб кетди. У шу ерда турди ва вақти келиб, Султони ғозий Эронзамин мамлакатини фатҳ этганида, Шоҳ Шужоънинг жойини унга берди. Султони ғозий қайтиб кетгач, Шоҳ Мансур Шуштардан Шерозга отланганида, Шоҳ Яҳё ҳеч бир қаршиликсиз Шерозни ташлаб, Яздга кетди. Шу тариқа у яна Яздда турганида ҳазрат Султони ғозий Эронзаминни (иккинчи бор) фатҳ килиб, уни бошқа музаффарийлар билан бирга қатл қилди.

СУЛТОН АҲМАДНИНГ КИРМОНДА ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

Шоҳ Шужоъ ўз ўлимидан олдин (195) укаси Султон Аҳмадни Кирмонга жўнатган бўлиб, у шу ерда турарди. Султони ғозий Эронзаминни илк бор эгаллаганида Султон Аҳмадни ўз олдига чакириб, (олдин) Шоҳ Шужоънинг хотини бўлган амирзода Дурримулкни унга берди ва Кирмонни унинг ўзига бағишлаб, қайтиб кетди. Йўлда Сиржонга етишганида, амирзода Дурримулк вафот этди ва Султон Аҳмад Кирмонга кетди. То бошқа музаффарийлар билан бирга қатл этилганига қалар, у Кирмонда муҳолифсиз ҳукмронлик қилди. Қабри Кирмондадир.

ШОҲ МАНСУР ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ

У Шоҳ Шужоъ ҳаёлиги пайтидаёқ унга муҳолиф бўлиб, Шуштарда мустаҳкамланиб олган эди. Узоқ ихтилофлардан сўнг Шоҳ Шужоъ ўзи Шуштарга отланди, аммо уни бўйсундиrolмади. Шу тариқа то Султони ғозий (марҳум) Шоҳ Шужоънинг ўрнига Шоҳ Яҳёни кўйгунича, у ўша ерда эди. Шундан сўнг унинг асл зотига хос бўлган шижоат ва ботирлик билан лашкар тортиб, Шерозга отланди. Унинг акаси бўлган Шоҳ Яҳё ёши улуғлиги, ёрлиги, эски амирларнинг қўллашига қарамай, бир замон ҳам қаршилиқ кўрсатмади. Шоҳ Мансур ҳаялламаздан, тақабурлик билан шаҳарга кирди ва салтанат тахтига чиқиб олди.

Шоҳ Шужоъ Шуштарни камал қилган, бироқ Шоҳ Мансур итоат қилмаган замонда Шоҳ Шужоъ амирлардан шундай деб сўраган эди: «Агар Мансурни қўлга туширсам, у қандай жазога лойиқ бўлади?»

Амир Гиёсиддин Шул шундай деди: «Унинг кўзларини пичок билан ўйиб олиш керак». Амир Умаршоҳ бундай деди: «Унинг бурнидан ип ўтказиб, Шероз атрофини айлантириб чиқиш керак». Бу ҳикоятларни ўша пайтда Шоҳ Мансурга етказишган ва у, агар бу иккаласини қўлга туширса, бу амалларни уларнинг ўзларига нисбатан қўллашни кўнглига тугиб қўйган эди. Ниҳоят куни келиб, (196) Шерозни ишғол этгач, минбаъд халқ шахзодалар борасида ўйламасдан сўйламаслиги учун амир Умаршоҳнинг бурнидан ип ўтказиб, шаҳар атрофини айлантиришни, амир Гиёсиддин Шулнинг кўзларини пичок билан ўйиб олишни буюрди.

Шундан сўнг Зайнулобидин билан жанглар қилиб, икки орада кўп савашлар бўлиб ўтгач, Шоҳ Мансур Исфаҳонга отланиб, шаҳарни ишғол қилди ва султон Зайнулобидинни қўлга тушириб, кўзларига мил торгтирди. У бир қанча муддат мустақил ҳукмронлик қилди. Султони ғозийнинг (бу тарафга) отлангани овозаси етгач, Шоҳ Мансур Шерозга жўнади. Унинг жангтоҳда қатл этилиши тафсилотлари онҳазратнинг ҳумоюн киссасида баён этилажак. Қабри Шероздадир.

МУЪТАСИМ ИБН ЗАЙНУЛОБИДИН ИБН ШОҲ ШУЖОЪНИНГ ҲАЁТИ ЗИКРИ

Музаффар авлодини қаҳрга дучор этиб қатл қилишганида, у Бағдодда эди. Бутун умри мобайнида саргардон бўлиб юрди. Умри охирларида Қора Юсуф даргоҳидан паноҳ истади. Қора Юсуф унга навозиш қилиб, Ҳамадонга жўнатди. Ҳамадонда эканида Бистом шаҳри ҳам унга қўшилди. У энди Исфаҳонга отланиб, ўзини шамга урган парвона янглиғ ҳазрат Султон (Шохрух)нинг – Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини бардавом қилсин – қаҳри оташида қуйди. Унинг ҳикояти қуйироқда ҳумоюн киссада муфассал баён қилинади.

ШАХС НОМЛАРИ

- Аббос баҳодир (амир) – (223), (226), (227), (230), (231), (236), (238), (239), (241), (244), (268), (281), (284), (297), (337), (339), (413), (124).
- Абдулла (амирзода) – (201) (202), (203), (262).
- Абдулла (навкар) – (238).
- Абдулхожа – (236), (266).
- Абдулхай (мусаввир) – (166).
- Абдурахим (хаттот) – (166).
- Абубакр – (382), (383).
- Абулайс Самаркандий – (299), (411).
- Абулмаоли Термизий – (410), (411).
- Абумуслим Марвазий – (311).
- Абусаид – (52).
- Ажуний – (215), (217).
- Айбож ўғлон – (356), (362), (431).
- Ако Беги – (281), (312).
- Али (Муртазо, найғамбарнинг куёви) – (282), (294).
- Али Дарвиш – (234).
- Али ибн Муайяд – (315).
- Али Муайяд Сабзаворий – (311), (312), (313).
- Али Садид – (316), (317).
- Али Сарбандий – (429).
- Али Ясовурий – (241), (245), (272), (281).
- Алибек Жониқурбоний (Калотий) – (212) (213) (306), (307), (311), (312), (314), (315), (316) (318).
- Алитож Систоний – (378).
- Алишер Фанокатий – (387).
- Алоудлавлa ибн Аҳмад – (169).
- Амир Темур – Султони ғозий. Амир соҳибкирон унвонлари билан аксар саҳифаларда мавжуд.
- Амироншоҳ – қаранг: Мироншоҳ.
- Амру Лайс – (387).
- Аножоғ Кудa – (244).
- Ангўн – (168).
- Ануширвон – (200), (262).
- Аргуншоҳ баҳодир – (294), (295), (333), (367).
- Аргуншоҳ Бурдолиғий – (252).
- Афросиёб – (50), (51), (52).
- Ашраф Чўпоний – (201).
- Аҳмад ибн Умаршайх – (132).
- Аҳмад (отабек) – (49), (50), (51), (52).
- Аҳмад ибн Музаффар – (19).
- Аҳмад ибн Увайс (Султон Аҳмад Жалойир) – (330), (331), (356), (357), (374), (379), (389), (65), (167), (168), (170).
- Баён сулдуз (амир) – (197), (203), (204), (207), (263), (117), (118).
- Баёнқули (хон) – (199), (203), (263).
- Барқук – (169).
- Барака (Беркахон) – (97).
- Баркёрук ўғлон (364).
- Баронхожа Кўкалтош – (337).
- Бахтихожа – (426), (94).
- Баҳманшоҳ ибн Муҳаммадшоҳ – (19).
- Баҳманшоҳ ибн Юсуфшоҳ – (18).
- Баҳром («Шоҳнома» каҳрамони) – (119).
- Баҳром жалойир – (214), (235), (247), (248), (250), (265), (266), (270), (271), (297).
- Бекаси Султон – (433).
- Беки – (220).
- Беки қавчин – (427), (94).
- Бекичак (амир) – (198), (205), (210), (215), (217), (220), (221), (118).
- Бижан – (225).
- Болтичок – (95).

- Боязид (Йилдирим) – (375), (383), (384), (386), (387), (389), (391).
 Боязид жалойир (амир) – (197), (204), (205), (207), (208), (209), (251), (117), (118).
 Букрог – (333).
 Буия (сулола) – (275).
 Бумалик хотун – (434).
 Бурхон ўғлон – (362), (367), (431).
 Бурундук – (379).
 Бусаид – (217).
 Вали (амир) – (311), (312), (313), (315), (325), (326), (328), (159), (168).
 Валос ўғли – (389).
 Дўнди Султон – (169), (170).
 Давлатшоҳ Бахши – (281).
 Даланжика Ширам – (224).
 Дарвиш Юка – (238).
 Дилонжи арлот – *қаранг*: Тиланчи арлот.
 Дилшод ого – (414).
 Довуд (амир) – (229), (244), (268), (281).
 Довуд Сўфи – (364).
 Довудхожа – (226).
 Доро – (429).
 Дошманча (хон) – (199).
 Дурка баходир – (229), (243), (245), (268).
 Дурримулк – (195).
 Ёдгор барлос – (3030), (352), (413).
 Ёйик Сўфи – (304), (305).
 Ёрали ибн Қора Аҳмад – (358).
 Ёриқтемур – (425).
 Жабборберди ибн Тўхтамиш – (102), (87).
 Жалол ибн Ҳамид – (347).
 Жалол Ислон – (379), (387).
 Жалолиддин ибн Тўхтамиш – (100), (101).
 Жалолиддин барлос (амир) – (217), (219).
 Жалолиддин Кеший (Шаҳрисабзий) – (300), (301), (302), (412), (427).
 Жаҳон Малик – (257), (258), (285).
 Жаҳонгир (амирзода) – (244), (247), (252), (303), (325), (413), (418).
 Жаҳонгир (туркман) – (358).
 Жаҳоншоҳ барлос (ибн Жоку) – (248), (270), (311), (319), (324), (331), (333), (335), (341), (348), (352), (362), (382), (383), (431).
 Жоварчи – (226), (235), (260), (266).
 Жоку барлос (амир) – (217), (219), (220), (223), (236), (238), (240), (241), (242), (244), (281), (283), (293), (295), (296), (410).
 Жонибекхон – (201).
 Жоники – (290), (291).
 Жўжи – (427), (92).
 Жувайн – (245).
 Зайнулобидин – (335), (336), (353), (19), (193), (194), (196).
 Зиндаҳашам – (222), (259), (260), (273), (284), (291), (292), (293), (294), (295), (296), (299), (300), (409), (410), (411).
 Ивон (Ивоти) – (393).
 Идику (Систон ва Кирмон хокими) – (428).
 Идику (Эдигей) – (344), (345), (350), (97), (98), (99), (100), (102).
 Идику барлос – (422), (423).
 Иззиддин – (64), (65), (66), (67).
 Иззиддин Шайх (малик) – (335).
 Икутемур – (327), (334), (340), (347), (348).
 Илсхожа (ўғлон, хон) – (198), (210), (217), (218), (220), (221), (222), (118), (119), (123), (124), (125).
 Инка тўра – (338).
 Искандар (Александр Македонский) – (276), (278), (429), (434).
 Искандар (амирзода) – (360), (385), (429), (432), (433), (434), (435), (51), (52), (132).
 Искандар ўғлон – (220).

- Искандар Шайхӣ – (324), (367), (395), (396).
 Ислом – (293).
 Исмоил Сомонӣ – (387).
 Исо (пайгамбар) – (385).
 Исрофил – (327), (342), (388).
 Исфандиёр («Шохнома» кахрамони) – (337), (388).
 Икclidус – (397).
 Ёилдирим – қаранг: Боязид.
 Ёўлтемур – (219).
 Кайхисрав (амир) – (204), (207), (209), (247), (248), (249), (250), (258), (260), (270), (272), (274), (283), (287), (302), (123).
 Кайқубод – (207), (287).
 Калоча ўғлон – (342).
 Камура – (296).
 Каноча ўғлон – (364).
 Катта Соткин – (424).
 Кебактемур – (226), (227), (254), (255), (296), (297), (298).
 Кебек мангғут – (423).
 Кичик Соткин – (424).
 Кобулноҳ – (129).
 Кутан Кунжак – (96).
 Лукмон подшоҳ – (159).
 Мавлоно Бадриддин – (245).
 Мавлонозода – (230), (231), (232), (233), (128), (129).
 Малик Хусайн Карт – (244), (252), (153), (154), (261), (121), (122).
 Малик баходир – (222), (223), (224), (236), (238), (239), (247), (248), (267), (268), (270).
 Малик Гўргин – (385).
 Малик Фахриддин – (214).
 Маллу Дехлавӣ – (370), (371).
 Манглибуғо – (217).
 Масъуд сарбадор – (353).
 Масъудшоҳ – (50).
 Маҳдий – (433).
 Маҳмуд ибн Валад – (169).
 Маҳмудшоҳ Бухорӣ – (240), (241), (245), (269).
 Мир Мўғул – (310).
 Мирак ого – (418), (130).
 Мироншоҳ (амирзода) – (306), (324), (327), (334), (335), (340), (348), (362), (372), (373), (432), (159), (169).
 Миср азизи – (434).
 Миср ибн Кора Аҳмад – (334), (362), (432).
 Муайяд (амир) – (218), (223), (239), (260), (268), (272), (281), (282), (287).
 Мубашшир (Картий) – (238), (324), (346), (424).
 Муборақшоҳ Санжарӣ – (213), (244), (121).
 Музаффар – (65), (196).
 Мули – (347).
 Муовия – (379).
 Мусо (амир) – (217), (218), (28), (239), (240), (241), (242), (246), (247), (252), (253), (254), («55), (259), (265), (267), (268), (269), (270), (272), (281), (282), (290), (291), (293), (294), (299), (409), (410) (411).
 Мусо (пайгамбар) – (351), (393).
 Муътасим ибн Зайнулобидин – (196).
 Муҳаммад ибн Тўхтамиш – (100), (101).
 Муҳаммад (пайгамбар с.а.в.) – (383).
 Муҳаммад ўғлон – (94), (95).
 Муҳаммад ўғлон ибн Хизрхоҷахон – (131), (132), (115), (116).
 Муҳаммад Дарвиш – (333).
 Муҳаммад Мирак (Мирка) ибн Шер Баҳром – (334), (335), (340), (341).
 Муҳаммад Музаффар – (355), (18), (193).
 Муҳаммад Султон (амирзода) – (348), (19).

- Муҳаммад Султоншоҳ (Картий) – (320), (321), (329), (330), (331), (340), (348), (424), (425).
 Муҳаммадбек (амир, Алибек (Ҳожибек?) Жониқурбонийини акаси) – (212), (213), (121).
 Муҳаммадбек ибн Мусо – (238), (333).
 Муҳаммадшоҳ – (256).
 Муҳаммадшоҳ (Хурмуз малики) – (18), (19).
 Нағзи (Накши) Жаҳон – (116).
 Наврӯзии (амир) – (244).
 Насрпайшоҳ Омӯи – (240), (243).
 Нонғадой – (98).
 Нуриддин Абдурахмон Бағлодий – (356).
 Нух (пайгамбар) – (223), (359), (385), (423).
 Од – (359), (385).
 Одилхон (Одил Султон) – (260), (274), (285), (129).
 Одилшоҳ жалойир – (413), (414), (415), (416), (417).
 Орзу Малик ого – (238), (240).
 Ортикшоҳ – (353).
 Окбӯго баҳодир – (239), (244), (245), (250), (268), (281), (319), (415).
 Октемур баҳодир – (239), (245), (246), (268), (283), (320), (332), (424) (124).
 Окхожа ӯғлон – (336).
 Паҳлавон Муҳаммад Шайхӣ – (310).
 Паҳлавон Музаҳҳиб – (339).
 Пирак подшоҳ ибн Лукмон – (352), (159), (160).
 Пирали (туркман) – (358).
 Пирали Тоз сулдуз – (341).
 Пирмуҳаммад – (367).
 Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир (амирзода) – (325), (367).
 Пирмуҳаммад ибн Умаршайх (амирзода) – (382), (383), (429), (19), (51).
 Пӯлод – (245).
 Пӯлод Киё – (329).
 Пӯлод хазиначи – (415).
 Пӯлодбӯго – (222), (223), (224), (246), (250), (282), (283).
 Рамазонхожа – (333), (348).
 Рағно тархон – (347).
 Рустам – (379).
 Рустам («Шоҳнома» кахрамони) – (276), (337), (339), (388), (419), (119).
 Рустам (амирзода) – (367).
 Рукия хоника – (247).
 Сайид Барака – (282), (283).
 Сайид Камолиддин – (352).
 Сайид Камолиддин Абдурахим – (398).
 Сайид Шаки – (373), (393), (169).
 Сайидхожа ибн Шайхали баҳодир – (356), (383), (159).
 Сайидий Аҳмад – (65), (66), (67).
 Сайфиддин мӯғул – (224).
 Салжук – (275).
 Салмон (шоир) – (166).
 Санжар ибн Ҳожи Сайфиддин – (169).
 Сорибӯго – (223), (239), (244), (250), (268), (281), (414) (415), (416), (417).
 Сиддик барлос – (215), (216), (123).
 Силмос Зирак – (335).
 Сойинтемур – (347).
 Сомон – (275).
 Сору Одил – (329), (330), (332), (333).
 Сулаймон (амир) – (217), (219), (235), (266).
 Сулаймон (пайгамбар) – (434).
 Сулаймон Сӯфи – (340).
 Сулаймоншоҳ ибн Довуд – (337), (348), (379).
 Султон Ҳусайн ибн Тӯхгамиш – (100).
 Султон Ҳусайн ибн Муҳаммадбек ибн Мусо (амирзода) – (376), (377), (382), (383).
 Султон Ҳусайн ибн Увайс – (167).
 Султон Аҳмад – қаранг: Аҳмад ибн Увайс.

- Сулгон Аҳмад ибн Музаффар – (194), (195).
- Султон Искандар – қаранг: Искандар (амирзода).
- Султон Исо Мординий – (358), (361), (131).
- Султон Маҳмуд ибн амир Қазагон – (263).
- Султон Маҳмуд ибн Суюрғотмиш – (348), (130).
- Султон Муҳаммад – қаранг: Муҳаммад ибн Тўхтамиш.
- Султон Муҳаммад ибн Шох Яҳё – (194).
- Суюрғотмиш (ўғлон, хон) – (273), (274), (284), (315), (340), (129).
- Тазарчи баҳодир – (239).
- Таҳарган – (335), (362), (383), (384), (432).
- Тағойшоҳ – (246).
- Темур султон – (99), (100).
- Темуркутлуг ўғлон – (342), (350), (97), (98).
- Темурбекхон ибн Муҳаммадхон – (93), (94), (95).
- Темурка – (213), (216).
- Темурмалик ўғлон – (425), (426).
- Темуртош – (375), (375).
- Темурхожа ўғлон – (215), (226).
- Термиз хонзадаси – (294), (295), (299).
- Тиланчи арлот – (223), (292), (409), (117).
- Тоҳир ибн Аҳмад – (373), (168), (169).
- Тобон баҳодир – (224), (292), (293), (319).
- Туғлуктемур (хон) – (198), (205), (206), (209), (210), (117), (118), (119), (125).
- Туғлук Сулдузий – (207).
- Туғлуктемур керовийт (амир) – (205).
- Туғлукхожа Тунак – (216).
- Туготемурхон – (158).
- Тузак – (246).
- Туман Гармсирий – (215), (324).
- Тумантемур ўзбек – (420), (426), (94).
- Тунам – (125).
- Туркон арлот – (414), (415).
- Туркон оғо (амир Қазагоннинг хотини) – (262).
- Турол – (393), (395).
- Тўйхожа – (92).
- Тўкал (амир) – (210), (211), (119), (120), (122).
- Тўкал оғо – (115).
- Тўнгар – (331).
- Тўхтакиё – (421), (422), (426), (93).
- Тўхтамиш – (334), (336), (340), (341), (342), (344), (346), (348), (349), (350), (363), (364), (365), (420) (421), (422), (423), (426), (427), (435), 92), (93), (94), (95), (96), (97), (98), (100), (168).
- Тўктемур баҳодир – (220).
- Тўктемур Катта – (118).
- Тўктемур Кичик – (108), (118), (125).
- Тўғайбуго барлос – (211).
- Увайс – (65), (166).
- Увайс (Дўнди Султоннинг ўғли) – (170).
- Улугбек – (116).
- Умар Аббос – (320), (321), (327), (329), (332).
- Умар ибн Амироншоҳ – (380), (160).
- Умаршайх (амирзода) – (273), (285), (304), (337), (338), (339), (340), (341), (342), (343), (348), (349), (350), (353), (356), (360), (361), (413), (414), (415), (416), (418), (419), (420), (427), (429), (430), (19), (50), (67), (131).
- Умаршоҳ – (318), (195), (196).
- Уммийя (умавийлар) – (379).
- Урумтемур – (296).
- Урусхон (3030), (420), (421), (422), (423), (424), (426), (92), (93).
- Усмон ибн Аббос – (354), (356), (357), (358).

- Учкаро баходир – (245), (246), (328), (352), (361), (413), (417).
 Фараж Бағдодий – (379), (380).
 Фармоншайх – (131).
 Фароҷ ибн Барқук – (376), (378).
 Фарҳод кароғунос – (223), (234).
 Ферузбахт – (333).
 Халил – (380).
 Халил кароғунос – (282), (283).
 Халил Султон (амирзода) – (169).
 Хизр хазиначи – (236).
 Хизр Ясовурий (Ясурий, амир) – (197), (204), (206), (207), (208), (210), (299), (117).
 Хизрхожа ўғлон – (418), (130), (131), (115).
 Хизршоҳ – (131).
 Хирман баходир – (248), (283).
 Хитой баходир – (243), (252), (284), (294), (295), (297), (415), (425).
 Хожа Асомиддин Мозий – (301).
 Хожа Ихтиёриддин Ҳасан Соварж – (201), (202).
 Хожа Кажижий – (168).
 Хожа Махмуд ибн Муҳаммад Чоғарий – (65).
 Хожа Юсуф апарди – (292), (293), (341).
 Хожалок – (305).
 Худойдод – (418), (131), (132), (116).
 Худойдод Ҳусайний (ибн Ҳусайн) – (327), (348), (101), (115).
 Чексак (Чинтак) ўғлон – (435), (97), (98).
 Чимбой – (92).
 Чингизхон – (206), (261), (279), (291), (297), (300), (427), (98), (100), (125).
 Чигатой – (197), (199), (264), (427), (117).
 Чокира ўғлон – (1010), (102).
 Чўпон (амир) – (244).
 Чўпон сарбадор – (284).
 Шайх Ҳасан Бузург – (166).
 Шайх Абу Исҳоқ Инжуӣ – (201), (17).
 Шайх Иброҳим Дарбандий – (393), (99).
 Шайх Иброҳим Лубноний – (194).
 Шайх Муҳаммад Баён – (220), (247), (258), (260), (270), (272), (273), (282), (283), (413), (414), (415), (123).
 Шайх Нуриддин ибн Сорибуго – (364), (101), (115).
 Шайх Тўйбуго қавчин – (329).
 Шайх Яҳё – (320).
 Шайхак Ҳиндушоҳ – (319), (320).
 Шайхали баходир – (244), (245), (281), (284), (298), (306), (315), (316), (318), (319), (331), (333), (334), (335), (342), (343), (353), (124).
 Шайхжон ўғлон – (418).
 Шамсиддин Аббос – (352).
 Шамсиддин мўғул – (224), (225), (250), (414), (125).
 Шамсиддин Олмалиғий – (363), (386), (387).
 Шамсиддин Учкаро – (340).
 Шамъи Жаҳон – (131), (132), (115).
 Шанкум (нўён) – (224).
 Шер Баҳром Хатлоний – (216), (218), (219), (220), (221), (223), (224), (235), (236), (265), (266), (267), (117), (118), (123).
 Шер Оҳули – (227).
 Шеровул – (226), (254), (255).
 Шимр – (379).
 Широмун – (125).
 Шох Али – (256).
 Шох Жалолиддин Фароҳий – (320).
 Шох Мансур – (354), (355), (428), (19), (194), (195), (196).
 Шох Муҳаммад Бадахшоний – (204), (218), (283).
 Шох Сулаймон Хуросоний – (378).
 Шох Шайхали – (256).
 Шох Шужоъ – (318), (325), (326), (329), (19), (65), (193).

- Шох Яхё – (193), (194), (195).
 Шохмалик – (383).
 Шохрух – (352), (362), (369), (406), (432), (434), (435), (87), (115), (116), (159), (168), (170), (196).
 Шохсавор Ирокий – (353).
 Шодибекхон – (98), (99).
 Шужоиддин Махмуд – (64).
 Шўхол мажусий – (366).
 Элийғмиш ўғлон – (342), (343).
 Элчи баходир – (211), (245), (281).
 Элчибуго баходир – (239), (257), (268), (415), (425).
 Эрийғмиш ўғлон – (340).
 Юсуф (пайғамбар) – (434).
 Юсуф Сўфи – (303), (304), (305), (412), (413), (414).
 Юсуфхожа (амир) – (220).
 Юсуфшоҳ – (17), (18).
 Юсуфшоҳ мўғул – (131).
 Яздигард – (378).
 Язид – (379).
 Яхё ибн Музаффар – (339).
 Ўзбек (хон) – (201), (349), (350), (93), (96), (101).
 Ўзбектемур – (427), (94).
 Ўктой коон – (199).
 Ўлжой Туркон ого – (198), (211), (213), (235), (266), (120).
 Ўлжойбуго сулдуз – (204).
 Ўлжойту апарди – (204), (223), (240), (242), (246), (247), (250), (253), (269), (270), (272), (283), (287), (292), (293), (303), (413).
 Ўлжойту Тархончи – (245).
 Ўтурка Муҳаммад – (364).
 Ўктой (Тўхтамиш саркардаси) – (364).
 Қазоғон (нўён, амир) – (197), (198), (199), (201), (202), (203), (204), (261), (262), (263), (264).
 Камариддин – (254), (255), (336), (350), (351), (362), (413), (414), (416), (417), (418), (419), (420), (434), (125), (131).
 Қарлиғоч (амир) – (291).
 Қахрамон – (391).
 Қизил Мирали – (358).
 Қозон султон (Қозонхон) – (197), (198), (199), (261).
 Қозончи – (363), (422), (94).
 Қора Аҳмад туркман – (335), (167).
 Қора Юсуф – (361), (374), (386), (431), (168), (196).
 Қоракесак ўғлон – (424), (425).
 Қоракурун Жарчарий (амир) – (208).
 Қорун – (359).
 Қутбиддин (Сейстон малики) – (320), (323), (324), (122).
 Қутбиддин (Хурмуз малики) – (17).
 Қутлуг Туркон ого – (214), (313).
 Қутлугбуго – (421).
 Қутлугтемур – (201).
 Қутлугтемур (мўғул) – (203), (262).
 Гиёсиддин (малик) – (306), (307), (308), (309), (310), (318).
 Гиёсиддин тархон – (94).
 Гиёсиддин Шул – (339), (193), (195), (196).
 Гурий (амир) – (311).
 Ҳайдар – (217), (221), (124), (125).
 Ҳаким Ота – (246).
 Ҳамид (амир) – (209), (220), (118), (125).
 Ҳамидхожа найман (амир) – (197), (204), (117).
 Ҳасан Жондор – (329).
 Ҳинду Қарқара – (272), (282), (283).
 Ҳиндука (амир) – (217), (235).
 Ҳиндушоҳ – (226), (244), (282), (283).
 Ҳожи (амир) – (312), (315).
 Ҳожи Бандгир (хаттот) – (166).
 Ҳожи барлос – (117), (118).
 Ҳожи Муҳаммад туркман – (211), (212).
 Ҳожи Сайфиддин (амир) – (206), (211), (216), (219), (220), (223), (236),

(239), (240), (241), (244), (252), (266), (268), (281), (306), (319), (331), (348). Ҳожи эрконут – (205).
 Ҳожибек барлос (амир). – (197), (203), (204), (205), (206), (207), (208), (209).
 Ҳожибек Жоникурбоний – (267), (121).
 Ҳожибек мўғул (амир) – (224), (226), (227), (250), (254), (255), (125).
 Ҳожихожа ибн Тузак – (315).
 Ҳомон – (225).
 Ҳусайн барлос – (245), (268), (281), (282), (413).
 Ҳусайн ибн Мусамми (амир) – (198), (204), (207), (208), (209), (210), (211), (214), (215), (216), (217), (218), (219), (220), (221), (222), (223), (224), (225), (226), (231), (232), (233), (234), (235), (236), (237), (239), (240), (245), (246), (247), (248), (249), (250), (251), (252), (253), (254), (255), (256), (258), (259), (260), (261), (263), (264), (265), (266), (269), (270), (271), (272), (273), (274), (281), (282), (283), (284), (285), (286), (287), (409), (118), (119), (120), (121), (122), (123), (124), (126), (127), (128), (129).
 Ҳусайн Сўфи – (300), (301), (302), (303), (411), (412), (427).
 Ҳушанг – (49).

ГЕОГРАФИК НОМЛАР

- Абаркух – (339).
Абокум (Атокум) – (417), (418), (419).
Абхоз – (374), (385), (392).
Адан – (356).
Ажам – (275).
Айғир ёли – (345).
Айник – каранг: Обник.
Албурз – (333), (366), (392).
Алванд – (389).
Алинжак – (332), (334), (373), (382), (383), (395), (169).
Али Ато маркади – (253).
Алиобод – (253).
Алотоғ – (391).
Амир Абдулла ариғи – (217).
Анкар чўли – (221).
Андигон – (338), (350), (416), (428), (65).
Андхўй – (197), (232), (117).
Анкурия – (387).
Архангсарой – (218), (250).
Арғиён – (312).
Араб – (275).
Ариб сахроси – (356).
Арзинжон (335), (358), (374), (383), (384), (392).
Арзирум – (335), (374).
Арпаёзи – (417).
Арсоф – (215), (216).
Асадобод – (65).
Астара – (131).
Астробод – (326), (328), (159), (160).
Афранж – (383).
Ахлот (Ихлот) – (362), (432).
Ашқилжа – (311).
Аш-Шоат – (328).
Ақар – (222).
Бағдод – (280), (330), (332), (353), (356), (357), (360), (372), (374), (379), (380), (381), (427), (429), (168), (169), (196).
Бағлон – (210), (215), (254), (263), (283), (295), (127).
Баалбек – (376).
Бадахшон – (218), (232), (253), (254), (255), (256), (257), (258), (271), (272).
Байлакон – (374), (395).
Балжугон – (218).
Балх – (217), (225), (226), (232), (253), (254), (256), (258), (261), (271), (272), (273), (284), (285), (287), (306), (409), (410), (127).
Баракайи Арабон – (413).
Батхо сахроси – (381).
Бесутун тоғи – (224), (348).
Бистом – (331), (196).
Боб ул-жаннат – (353).
Бобил – (381).
Бодғис – (307).
Бодом суви – (223).
Боку – (334).
Боязид – (334).
Буё – (282).
Бурдолик – (238), (267).
Бурса – (389), (391).
Бухоро – (227), (240), (241), (242), (243), (269), (339), (340), (351), (119).
Бўркечик – (345).
Варужард – (65).
Вахш – (209), (341).
Вон – (335).
Гавди Потила – (354).
Ганг – (275), (371).
Гармсир – (198), (213), (214), (215), (216), (324), (122).
Гив – (353).
Гилон – (333).
Гужароти майдони – (219).
Гургон – (352).
Гуржистон – (374), (384), (391), (392), (394), (395), (169).
Давлатхона – (330), (167).

- Дажла – (356), (382).
 Дамашк – (376), (378).
 Дарбанд – (334), (363), (366), (99), (168).
 Даригаъ – (217).
 Дашти Кипчок – (198), (290), (339), (340), (343), (344), (349), (362), (365), (416), (420), (423).
 Дехли – (369), (370), (371).
 Дехнав – (236), (266).
 Диболпур – (370).
 Днёрбакр – (357).
 Дизак – (221), (248), (249).
 Димованд – (314), (389), (395).
 Домгон – (396).
 Дўлон Чоғон – (216).
 Ёйик – (345), (346).
 Ём суви – (220).
 Жаҳон – (312).
 Жаҳонпаноҳ касри – (370).
 Жавим – (354).
 Жазира – (361), (431).
 Жазоир – (353).
 Жайхун – (200), (205), (206), (209), (213), (214), (222), (226), (227), (231), (242), (243), (253), (259), (260), (267), (269), (288), (293), (295), (313), (319), (117), (127).
 Жанд – (208).
 Жарбодакон – (336), (356).
 Жата – (125).
 Жолун – (370).
 Жулот – (364).
 Жўжи улуси – (427).
 Жўйи Зард – (351).
 Занг – (275).
 Зангибор – (356).
 Занжирсарой – (312).
 Зарнук – (342), (411).
 Зартук – (299).
 Зинжон – (330).
 Ивож (Айвож) – (283).
 Измир – (389), (391).
 Ирок – (201), (264), (318), (325), (336), (339), (396), (429), (65), (169).
 Ироки Ажам – (356).
 Иртиш – (132).
 Истахр – (429).
 Исфакон – (336), (356), (429), (193), (194), (196).
 Исфаройин – (311).
 Итил – (365), (98).
 Ихлот – қаранг: Ахлот.
 Ёунъол – (411).
 Кажижон – (167).
 Калёс – (233).
 Калот – (267), (306), (313), (314), (315), (316), (318).
 Камашк – (253).
 Камох – (387).
 Кархрул – (330).
 Карбало – (357).
 Карм – (333).
 Кармина – (415).
 Катта Лур – (49), (50).
 Катура – (368).
 Каффа – (423), (97).
 Каъба – (285), (299).
 Кеч – (324).
 Кеш – (197), (207), (213), (216), (231), (232), (306), (117), (118), (124).
 Киркук – (358).
 Кирмон – (201), (280), (428), (18), (19), (194), (195).
 Кичик Лур – (64).
 Кобул – (197), (254), (319).
 Кодакруш – (326).
 Конигил дашти – (233), (292), (367), (399), (434).
 Кот – (210), (300), (302), (411), (412), (427), (119).
 Кошғар – (418), (131).
 Кура – (334), (336), (374).
 Курдистон – (332), (353), (360), (429).
 Курккурк – (234).
 Кусан – (132).

- Кухмол – (314).
 Қўк Ўрда – (92).
 Қўлак дашти – (218), (399).
 Қўшки Чўбон – (353).
 Қўхикоф – (371).
 Қўхистон – (204).
 Лабко (Либко) – (97), (98).
 Лайлон – (330).
 Лакзестон – (333), (392).
 Лакнут – (371).
 Лахро – (315).
 Луни – (370).
 Луристон – (49), (50), (51), (53), (65),
 (66), (67), (353).
 Макка – (168).
 Макрон – (324).
 Малотия – (375).
 Мангит – (132).
 Мангишлок – (92).
 Мангалус – (368).
 Маранд – (372).
 Мароға – (330).
 Машрик – (276), (289), (314).
 Мағриб – (275), (276), (279).
 Маҳмудий – (212).
 Махонасар – (352).
 Миср – (279), (359), (376), (382), (18),
 (168).
 Мовароуннахр – (197), (198), (199),
 (205), (206), (207), (207), (209), (210),
 (221), (222), (225), (227), (231), (232),
 (251), (254), (261), (264), (300), (301),
 (302), (325), (328), (336), (338), (340),
 (362), (411), (413), (420), (432), (433),
 (434), (117), (118), (119), (125), (132),
 (115), (159).
 Мозандарон – (311), (314), (315),
 (316), (324), (326), (328), (329),
 (352), (369), (379), (396), (398),
 (158).
 Моймарғ (Маймурғ) – (238).
 Монкара – (353).
 Мордин – (358), (361), (379), (431).
 Моҳон – (212), (213), (237), (242),
 (243), (244), (267), (269), (121), (122).
 Мукуркаро – (255).
 Мулунггур суви – (247).
 Мунк – (197), (200), (261), (263), (265).
 Мурғоб – (307), (319).
 Мўсул – (358), (361), (431).
 Мўғулистон – (198), (205), (230),
 (237), (247), (255), (263), (266), (290),
 (295), (296), (297), (298), (336), (343),
 (350), (380), (413), (415), (419), (420),
 (432), (65), (117), (118), (119), (115),
 (152).
 Нахчевон – (331), (333).
 Нахшаб – (197), (198), (213), (231),
 (232), (237), (267), (117).
 Ниёзий – (214), (252).
 Нил – (275), (382).
 Нихованд – (65).
 Поринқалъа – (334).
 Оби Ём – (251).
 Обираҳмад – (245).
 Обник (Айник) – (334), (362), (432).
 Озарбайжон – (201), (325), (330),
 (331), (332), (356), (383), (391), (65),
 (166), (168).
 Ойдин – (334), (362), (432).
 Олтой – (132).
 Олтункўпрук – (358).
 Омад – (361), (431).
 Омул – (396).
 Омўя – (240), (324).
 Орбаз – (284).
 Отбоши – (417).
 Ок Ўрда – (94).
 Окбуко – (385), (386).
 Оккўтал – (249).
 Оксу – (132).
 Оксултон – (406).
 Окшахар – (391).
 Оккура – (198).
 Панжоб – (367).
 Патанхур – (370).

- Понипаг – (370).
 Пули Сангин – (218).
 Работи Малик – (248).
 Рай – (329).
 Ранба – (428).
 Расанкаш гузари – (218).
 Родикон – (318).
 Руй – (364).
 Рум – (275), (278), (372), (374), (383),
 (386), (387), (130), (132), (168).
 Румиён – (65).
 Рус – (365).
 Рустамдор – (328), (395), (396), (397),
 (398).
 Руха – (358).
 Сабзавор – (312), (313), (319), (320),
 (158).
 Саврон – (421), (422), (423), (425),
 (426), (427), (93).
 Сайхун – (271), (338), (406).
 Сайрам – (247), (250), (422).
 Салам дарвозаси – (355).
 Салорбулок – (124).
 Самар – (345).
 Самарканд – (198), (205), (206), (207),
 (214), (220), (221), (222), (225), (226),
 (227), (231), (232), (235), (245), (246),
 (249), (250), (251), (254), (260), (264),
 (270), (272), (282), (287), (288), (294),
 (296), (300), (312), (318), (319), (324),
 (329), (337), (338), (339), (340), (343),
 (351), (367), (372), (373), (380), (396),
 (398), (409), (410), (411), (415), (416),
 (420), (421), (425), (426), (432), (434),
 (50), (65), (117), (127), (128), (169),
 (194).
 Самона – (370).
 Саналка Ёғоч (Сангир Ёғоч) – (417),
 (131).
 Сараста – (370).
 Сарбанд кўприги – (428).
 Сариккамиш – (329).
 Сарифул – (246).
 Сарой – (342), (97).
 Сарой Берка – (366).
 Сахбона – (415).
 Се Тарози Райхон – (311).
 Сейстон (Систон) – (214), (319),
 (320), (320), (323), (378), (428), (122).
 Сепоя – (340).
 Сивос – (374), (375), (383), (384).
 Сижос – (330).
 Синд – (199), (370).
 Сирён Тарозу – (333).
 Сиржон – (360), (428), (195).
 Сиғнок – (423), (93).
 Соғарж – (246).
 Соинкалға – (373).
 Солисарой – (197), (200), (232), (261).
 Сузангарон – (247).
 Султон – (335).
 Султония – (289), (329), (330), (353),
 (356), (379), (385), (66).
 Сурихисор – (391).
 Сурмалу – (333).
 Сурх – (333).
 Сут Ориги – (217).
 Табаристон – (352), (158).
 Таборак – (194).
 Табриз – (280), (329), (330), (331),
 (333), (372), (384), (391), (167), (168).
 Такрит – (357).
 Тахористон – (200), (325).
 Тахти Сулаймон – (324), (428).
 Терек – (363).
 Термиз – (209), (216), (217), (272),
 (282), (294), (295).
 Тифлис – (333), (392).
 Торим – (132).
 Тошкўприк – (198), (118).
 Тошканд – (221), (247), (250), (254),
 (344).
 Тукчи – (336).
 Тулас – (435), (97).
 Туркистон – (246), (247), (248), (250),
 (260), (270), (282), (290), (327), (336),

- (337), (340), (405), (409), (411), (421), (435), (65).
 Турол – (392).
 Турон – (279), (362), (116).
 Турунбой – (370).
 Туршиз – (316).
 Тўйтепа – (337).
 Тўкмок – (336), (337), (339), (340), (365), (384), (425).
 Ужон – (331), (384), (168).
 Улуғминг – (132).
 Улуғтоғ – (344).
 Уммон денгизи – (401).
 Уч – (413).
 Учак – (342).
 Учпомон – (132).
 Фарак – (428).
 Фаранг – (275), (389).
 Фаранг денгизи – (278), (389), (390).
 Фароҳ – (320).
 Фароҳон – (353).
 Фарғона – (296).
 Фахандар – (51).
 Ферузкух – (396).
 Форёб – (415).
 Форс – (201), (318), (325), (336), (339), (352), (353), (356), (360), (361), (427), (428), (429), (431), (432), (17), (18), (19), (49), (51), (65).
 Фурот – (357), (379).
 Фушанж – (307).
 Хавос – (270).
 Хазар – (365), (394).
 Хайбарзамин – (393).
 Хамрак – (249).
 Хатлон (Қатлон) – (200), (204), (232), (235), (258), (260), (265), (295), (341), (410), (117), (122).
 Хашмо – (374).
 Хива – (210), (300), (412), (427), (119).
 Хитой – (264), (275), (296), (404), (405), (432), (18).
 Хонбалик – (400).
 Хоразм – (201), (202), (262), (280), (301), (302), (304), (306), (340), (341), (411), (413), (415), (427), (100), (101), (160).
 Хос – (413).
 Хузистон – (353), (356), (170).
 Хузор (Ғузор) – (213), (216), (220), (231), (236), (272), (282).
 Хулм – (218), (283).
 Хурмоғу – (360), (430).
 Хуросон – (199), (205), (207), (209), (237), (238), (240), (241), (242), (253), (254), (261), (267), (269), (271), (292), (306), (307), (312), (316), (317), (327), (331), (356), (369), (378), (379), (117), (118), (159), (160).
 Хуррамобод – (315), (353), (65).
 Хўжанд – (204), (207), (235), (260), (300), (414), (117).
 Хўжанд суви (Сирдарё) – (221), (222), (250).
 Хўжон – (331).
 Хўй – (335).
 Хўмс – (376).
 Хўтан – (291), (315), (423), (132).
 Чакад Ўланг – (241), (124).
 Чакчак дараси – (236), (240), (241), (266), (118).
 Чалов – (328).
 Чамчамол – (353).
 Чанокбулок – (205).
 Чағаниён – (258), (283), (117).
 Чағона – (236), (266).
 Чин – (275), (278), (279), (325).
 Чир – (421), (126).
 Чигатой улуси – (243), (370), (411).
 Чопмакечик – (345).
 Шайх қабри (Хузурда) – (220).
 Шайхи олам марқад (Бухорода) – (242).
 Шаҳрисабз – (204), (205), (206), (208), (219), (220), (234), (235), (243), (253), (255), (260), (272), (288), (127).

- Шеки (Шакий) – (333), (169).
 Шероз – (280), (329), (336), (339), (354), (355), (356), (366), (428), (429), (19), (50), (193), (194), (195), (196).
 Шибарту (яйлок) – (215), (227), (232).
 Шибиргон – (197), (204), (232), (284), (291), (292), (293), (295), (296), (409), (410), (117).
 Ширвонот – (333), (366), (160).
 Шодмон – (221), (251).
 Шом (Сурия) – (278), (279), (361), (372), (374), (376), (377), (378), (382), (431), (66), (132).
 Шуштар – (336), (353), (169), (194), (195).
 Шўрсув – (218).
 Эрон (Эронзамин) – (325), (351), (355), (362), (391), (50), (51), (194), (195).
 Эски Ўкуз – (304).
 Юмгол – (420).
 Язд – (366), (367), (194).
 Яман – (275).
 Ўзбек улуси – (94), (96), (97), (98).
 Ўзганд (Ўзжанд) – (267), (296), (336), (337), (338), (339), (350), (414), (416), (418).
 Ўрта Кешик – (334).
 Ўтрор – (291), (423), (424), (93).
 Кабаймитан – (220).
 Калогай – (356).
 Қалъаи Сафид – (353).
 Қамиш – (426).
 Қанггор ўланг – (256).
 Қандахор – (198), (213), (291), (319), (324), (356), (423), (118), (122).
 Қарахкўл – (346).
 Қароқалконлу – (374).
 Қарожа Қиё – (361), (431).
 Қаросмон – (299), (344).
 Қарс – (33).
 Қарсоб – (416).
 Қарши – (232), (237), (238), (240), (241), (267), (268), (269).
 Қатлон – қиранг: Хатлон.
 Қаҳалға – (216), (217), (219), (227), (236), (266), (410), (124).
 Қибла – (333).
 Қизилработ – (124).
 Қизилтоқ – (240), (268).
 Қирвон – (289).
 Қоғон Ўкузи – (303).
 Қовун Ариғи – (412).
 Қорабоғ – (333), (374), (384), (395).
 Қоратепа – (413).
 Қоратол – (94).
 Қорахўжа – (199), (296).
 Қум – (353).
 Қумаш – (158).
 Қумканд – (340).
 Қундуз – (210), (215), (232), (254), (263), (283), (295).
 Қурой – (364).
 Қўйкубоғ – (132).
 Қўйсуй – (363).
 Қўчқор – (411), (420).
 Ғазна – (197), (319).
 Ғута – (377).
 Ҳабаша – (356).
 Ҳавиза – (353).
 Ҳалаб – (375).
 Ҳамадон – (336), (353), (196).
 Ҳамо – (376).
 Ҳарам дараси – (237), (267).
 Ҳарох – (353).
 Ҳасан майдони – (218).
 Ҳиндикуш – (210).
 Ҳиндистон (Ҳинд) – (214), (227), (275), (278), (279), (367), (372).
 Ҳирот – (237), (244), (253), (261), (267), (272), (306), (307), (319), (369), (121).
 Ҳисори Шодмон – (232), (258), (117).
 Ҳожитархон – (366).
 Ҳурмуз – (17), (18), (19).
 Ҳуръату – (124).

ТАРИХИЙ ИСТИЛОҲ ВА АТАМАЛАР

- аббосийлар – (315).
азноур – (394).
амир ул-умаро – (95), (102), (125).
арз ва шикоятлар маҳкамаси («дево-ни мазолим») – (200), (264), (428), (131).
аррода – (305), (381).
ахтачи – (203).
аюдочи – (402).
акча – (234).
бакламиший – (237), (331).
баронгор – (220), (223), (224), (283), (327), (335), (348), (353), (355), (364), (365), (388), (126).
белак – (422).
бож – (228).
боскок – (65).
бошламиш (бошламиший, бошлатмиший) – (198), (219), (220), (272), (329), (332), (338), (341), (126).
букик – (424), (425).
булгок – (131).
булговул – (425).
булгомиший – (230), (248), (267), (345).
булгошмиший – (328).
булжор – (235), (265), (293), (313), (333), (335), (343), (346), (373), (379), (423).
вакф – (279), (282), (283).
говсипар – (346).
девон – (202), (234), (275), (299), (431), (19), (65), (66).
девоний мол – (240).
динор – (201), (234), (264), (265).
дирхам – (201).
доруға – (219), (235), (295), (306), (319), (422).
ёйломиший – (325).
елкомиший – (413).
ём – (288).
ёргу – (299).
ёрлик – (130).
ёсо, (ёсок, ясок) – (204), (207), (222), (243), (258), (274), (275), (281), (289), (298), (323), (333), (336), (341), (346), (355), (369), (370), (382), (388), (395), (396), (402), (415), (92), (95), (99), (118), (125), (128).
ёсоқий – (394).
ёсоқчи – (323).
ёсол – қаранг: ясол.
ётугон – (403).
жавонгор – (220), (223), (224), (283), (327), (348), (349), (364), (365), (377), (388), (125), (126).
жарга (жирга) – (221), (292), (325), (337), (366), (398), (422), (423), (429).
жиба – (346).
жор – (292), (310), (322), (128).
жузя – (228).
жулду – (416).
жўчин – (431).
зантози – (168).
зархарид – (246), (247).
илгор – (248), (269), (314), (324), (333), (335), (346), (347), (350), (352), (356), (363), (365), (367), (379), (385), (397), (168).
иктоъ – (376), (410), (414), (416).
йировчи – (403).
йўжин – (399).
йўсун – (222).
кадхудо – (213).
калонтар – (257), (258), (261).
капанак – (223).
кечка – (229), (239), (267), (347), (354), (364).
кечомиший – (375), (419).
кешик – (200).
кешиктон – (199).
кибтелега – (428).
кориз – (316).
курон – (239), (240), (268), (304), (309), (322), (346), (405), (418).
кутвол – (311), (316), (324), (329), (333), (358), (360), (378), (396), (430).

- кўталчи – (311).
 мавкаб – (414), (434), (124).
 маймана – (371).
 майсара – (371).
 манғлой – (205), (206), (217), (218), (219), (222), (226), (236), (246), (247), (249), (250), (254), (256), (259), (268), (272), (282), (283), (294), (311), (320), (328), (342), (352), (353), (375), (397), (412), (413), (414), (415), (124).
 манжаник – (305), (378), (381), (393).
 мол – (257), (282), (292), (427), (18), (20), (65), (66).
 моли омон(ий) – (330), (336).
 мухандис – (305), (316), (393), (397).
 мухассил – (65).
 мукарриб – (209).
 мунчи – (365).
 мурчол (мулжор, малжовар) – (284), (304), (321), (323), (361), (369), (378), (381), (393), (431).
 мучо – (388).
 мушак – (284).
 надим – (199).
 нарга – (221).
 наълбахо – (2020), (336), (371).
 никоул (никол) – (329), (332), (343).
 никомиший – (328), (339), (340), (356), (365), (377), (384), (422).
 номус (номун) – (131).
 олишмиший – (314).
 ого улуғи – (125).
 олғормиший – (296), (321).
 пшкаш – (2020), (212), (213), (282), (315), (350), (358), (414), (128).
 раъд – (305), (381).
 савсан – (414).
 салмиший – (349).
 сарбадор – (158), (159).
 соврин – (314), (402), (414), (128), (159).
 сон – (222), (344).
 султоний жанг – (306).
 сучи – (401).
 суюрғой – (380).
 суюрғол – (206), (209), (222), (292), (318), (335), (350), (358), (65).
 тавочи – (293), (304).
 тайёра – (316).
 такомиш (такомиший) – (198), (260), (118), (124).
 талошмиший – (298).
 танкол (тункол) – (222), (289), (292), (304), (99).
 таркол – (246), (253), (341).
 тахш – (381), (390).
 тағор – (314), (358), (360), (424), (430).
 тешмиший – (299).
 тузку – (414).
 туман (кўшин) – (304), (319), (327), (344), (347), (349), (365), (402), (405), (132).
 туман (нохия) – (206), (208), (350), (374), (416), (94).
 туман (сон) – (202), (262), (280), (370), (382), (391), (132).
 тускол (тусковул) – (268).
 тўра – (206), (291), (319), (332), (388), (402), (403), (93), (99), (125), (131).
 удайчи – (317).
 удрутмиший (урлутмиший) – (242), (269), (424).
 уйўғлон – (204), (327)..
 укулка – (292), (297), (346).
 улус – (208), (210), (426), (427), (92), (94), (95), (97), (98), (100), (101), (102), (117), (121), (125), (130), (131), (132).
 улуфа – (212), (247).
 уромиший – (417).
 ушр – (200).
 фидойи – (353).
 харак – (310).
 харвор – (201).
 хирож – (222), (228), (257), (292), (412), (18), (19), (66).
 хоразмий (пул бирлиги) – (202).
 чан(г)довул – (266), (322), (327).
 чалар – (268), (284), (310), (313), (317), (322), (378).

- чарголанг – (263), (324), (326), (351),
 (356), (367), (404), (434), (124).
 чарх – (273), (284).
 чогламиший – (347).
 чопкин – (273), (294), (296), (302),
 (329), (332), (353), (358), (374), (379),
 (389), (410), (420).
 чопкинчи – (249), (295), (298), (378),
 (410).
 чухра – (203).
 шабгир – (219), (237), (243), (244), (246),
 (248), (251), (267), (270), (342), (419).
 шабихун – (238), (241), (242), (269),
 (291), (309), (321), (322), (327), (339),
 (383), (425).
 шидаргу – (403).
 шункор қилмок – (199).
 шундуломиший – (283).
 эгирмиший – (328).
 юрт – (284), (321), (329), (366).
 юргчи – (311).
 яйлок (ёйлок) – (200), (213), (214), (226),
 (261), (324), (325), (380), (384), (391).
 янкамиший – (240).
 яргу – (411).
 ярок – (347), (366), (397).
 ясовул – (402).
 ясол (ёсол) – (218), (220), (226), (229),
 (245), (252), (283), (284), (290), (291),
 (297), (314), (349), (354), (364), (365),
 (370), (376), (377), (388), (402), (412),
 (415), (419).
 ўрду – (199), (201), (209), (233), (234),
 (295), (333), (336), (345), (360), (361),
 (366), (378), (380), (383), (391), (396),
 (397), (399), (401), (410), (411), (412),
 (417), (418), (430), (432), (434), (51),
 (93), (94), (125).
 ўрон – (426).
 ўймоқ – (97).
 ўгрук – (237), (256), (258), (268),
 (291), (326), (328), (331), (332), (335),
 (344), (352), (357), (358), (360), (377),
 (379), (382), (385).
 кабчур – (200).
 кадага – (373).
 кайтул – (266).
 қалб (қалбгоҳ – қўшин маркази) –
 (371), (377).
 камарга – (322), (338), (343), (344),
 (349), (372), (381), (422), (132).
 канбул – (223), (224), (283), (327),
 (348), (364), (365), (388), (419), (125).
 каробутро – (305).
 карочу – (206), (125).
 қишлоқ (қишлаш жойи) – (200), (240),
 (250), (255), (261), (269), (312), (324),
 (366).
 қишломиший – (222), (250), (324).
 козок – (102).
 козоклик – (87).
 коровул – (217), (218), (219), (241), (243),
 (244), (245), (248), (252), (269), (272),
 (285), (290), (326), (327), (328), (333),
 (337), (344), (345), (346), (347), (354),
 (375), (377), (384), (415), (418), (124).
 кули – (222), (292).
 куловуз – (205), (426), (50), (118).
 кумормиший – (221).
 курултой – (291), (292), (306), (361),
 (409), (431), (51), (92).
 кўзголмиший – (419).
 кўл – (223).
 кўрук – (233), (318).
 кўрчи – (430).
 кўшун – (219), (224), (226), (244),
 (245), (304), (306), (315), (319), (330),
 (331), (346), (347), (355), (364), (417).
 ғажарчи – (212), (296), (344).
 гул – (220), (223), (230), (244), (245),
 (246), (248), (249), (254), (270), (272),
 (282), (294), (320), (327), (337), (347),
 (348), (349), (354), (355), (364), (365),
 (377), (383), (388), (397), (416), (125),
 (126).
 хазора (минглик) – (304), (118).
 харажу мараж (19).
 хировчи – (401).
 хировул – (220), (223), (242), (269),
 (283), (308), (348), (364), (419), (124).

- ажам – (280), (115).
 араб – (278), (280), (356), (379), (380), (115).
 арман – (385).
 агжоб – (333).
 бадахшонлик – (256), (257).
 барлос – (204), (206).
 бағдодлик – (381), (382).
 болғачи – (366).
 борин – (124).
 буролдой эли – (218), (341).
 гуржи – (333), (374), (385), (393), (394).
 дурбон (дурон) хазораси – (240), (269).
 жалойир – (197), (204), (240), (269), (298), (399).
 жоникурбон – (307), (318), (121).
 лур – (50).
 макрит – (393), (394).
 мозандаронлик – (313), (328), (352).
 момукту – (366).
 мўтул – (198), (201), (203), (205), (206), (208), (209), (210), (216), (217), (219), (220), (222), (223), (225), (226), (227), (229), (230), (231), (232), (235), (241), (247), (248), (249), (250), (251), (254), (255), (261), (269), (270), (271), (296), (297), (298), (308), (336), (338), (343), (401), (403), (410), (411), (413), (416), (419), (420), (425), (51), (66), (101), (124), (125), (126), (127), (128), (130), (131), (132).
 найман – (204), (273).
 озарий – (400).
 остуркий – (51).
 ок кўюнли туркман – ((357).
 око хазораси – (324).
 румлик – (388), (389).
 рус – (400), (98).
 рустамдорлик – (396).
 самаркандлик – (227), (230), (231).
 сейстонлик – (215), (321), (322), (122).
 сиёхпуш – (367), (368).
 сулдуз – (197), (204), (349).
 табризлик – (168).
 татар – (391), (396).
 тожик (тозик) – (227), (230), (256), (261), (308), (343), (402), (100).
 тонггут – (333).
 турк – (205), (225), (227), (256), (261), (280), (326), (343), (401), (402), (403), (115).
 туркман – (211), (3030), (335), (357), (358), (379), (120), (121), (168), (169).
 тўкмоқлик – (342).
 уйғур – (329).
 фаранг – (388), (389), (390).
 форс – (278), (325), (326), (336), (354), (355).
 хазар – (393).
 хоразмлик – (201), (262), (303), (305).
 хуросонлик – (211), (238), (309).
 чаловий – (397), (398).
 чигатой – (256), (257), (265), (308), (309), (321), (326), (328), (331), (348), (349), (355), (365), (375), (376), (377), (379), (380), (382), (383), (386), (388), (394), (420), (65), (124), (126).
 яғочқабақлу – (358).
 ясовур – (197), (235), (240), (266).
 ўзбек – (364), (365), (424), (98), (100).
 кадок (казок?) – (416).
 кайтоқ – (363).
 калогой – (158).

кора кўюнли туркман – (357), (358). кўнгурот – (96).
кораунос – (197), (204), (243), (244), гозикумик – (366).
(245), (247), (249), (250), (251), (269), хазора – (262).
(270), (271), (283), (284), (123). хинди (хиндистонлик) – (370), (371).



МУНДАРИЖА

«МУНТАХАБ УТ-ТАВОРИХИ МУИНИЙ»ДА АМИР ТЕМУР ДАВРИ ТАРИХИНИНГ ЁРИТИЛИШИ (Ғ. Каримий)	3
МОВАРОУННАҲРДА ИСЁН КЎТАРГАН АМИРЛАР ТАБАҚАСИ	44
АМИР ҚАЗАҒОН ЗИКРИ	46
АМИРЗОДА АБДУЛЛАНИНГ ТАХТГА ЧИҚИШИ	50
АМИР БАЁН СУЛДУЗ ЗИКРИ	51
ПОДШОҲ ТУҒЛУКТЕМУРНИНГ ҚАЙТА КЕЛИШИ	55
АМИР ҲУСАЙН АМИРЛИГИ ҚИССАСИ	64
ЛОЙ ЖАНГИ ҚИССАСИ.....	65
САМАРҚАНД САРБАДОРЛАРИ ҚИССАСИ.....	68
АМИР ҲУСАЙННИНГ МОВАРОУННАҲРИНИ ҚАЙТА ЭҒАЛЛАГАНЛИГИ ҚИССАСИ.....	72
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИЛК БОР ИСЁН КЎТАРМОҒИ ҚИССАСИ	74
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ АМИР ҲУСАЙН МАНҒЛОЙИ БИЛАН ЖАНГ ҚИЛГАНИ ҚИССАСИ	83
АМИР ҲУСАЙННИНГ ЎЗИ СУЛТОН СОҲИБҚИРОН ҚАСДИДА ОТЛАНГАНИ ҚИССАСИ	84
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ АМИР ҲУСАЙН ОЛДИГА БОРГАНИ ВА УЛАРНИНГ МУЛОКОТИ ҚИССАСИ	87
АМИР ҲУСАЙН ВА СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ БАДАХШОНГА ЖЎНАШЛАРИ ВА БУ ЮРИШДА СОДИР БЎЛГАН ҲОЛАТЛАР ҚИССАСИ, ВАССАЛОМ	88
ШАЙХ МУҲАММАД БАЁН ВА КАЙҲИСРАВНИНГ АМИР ҲУСАЙНГА ЁГИЙ БЎЛИШГАНИ ҚИССАСИ	90

**ЧИНГИЗХОН УРУҒИ ҚЎЛИДАН САЛТАНАТНИ ЗҮРЛИК БИЛАН ЎЗ
ТАСАРРУФИГА ОЛГАН МОВАРОУННАҲР АМИРЛАРИ ТАБАҚАСИ.....92**

АМИР ҚАЗАҒОН СИЙРАТИ ЗИКРИ	92
АМИРЗОДА АБДУЛЛА ИБН АМИР ҚАЗАҒОН СИЙРАТИ ЗИКРИ	93
АМИР БАЁН СУЛДУЗ СИЙРАТИ ЗИКРИ	93
АМИР ҲУСАЙН ИБН МУСАММИ ИБН АМИР ҚАЗАҒОН СИЙРАТИ ЗИКРИ	94

**ҲАЗРАТ СУЛТОН СОҲИБҚИРОН ТАБАҚАСИ: УНИНГ ТАРТИБИ,
АҲВОЛИ ВА ХИСЛАТЛАРИ ҲАҚИДА ХАБАРЛАР101**

АМИР СОҲИБҚИРОН САЛТАНАТ ТАХТИГА ЧИҚҚАНДАН СЎНГ РЎЙ БЕРГАН ЖАМИ ФАТҲЛАР ЗИКРИ	110
АМИР МУСО ҲИКОЯСИ ВА ЖОНИКИНИНГ УНИ ТОПИБ КЕЛТИРИШГА БОРГАНИ	112
АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ ҚУРИЛТОЙ ЧАҚИРГАНИ ҚИССАСИ ВА ЗИНДАҲАШАМНИНГ УЛУҒ ҚУРУЛТОЙГА КЕЛИШДАН БОШ ТОРТГАНИ.....	113
ЗИНДАҲАШАМНИНГ ТЕРМИЗ ХОНЗОДАСИ БИЛАН ИТТИФОҚЛИКДА ИККИНЧИ МАРОТАБА ЁҒИЙ БЎЛГАНИ ҚИССАСИ.....	115
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ БИРИНЧИ БОР МЎҒУЛИСТОН ТАРАФГА БОРГАНИ ҚИССАСИ	116
КЕБЕКТЕМУРНИНГ ЁҒИЙ БЎЛГАНИ ВА АМИРЛАРНИНГ УНИНГ УСТИГА ЮРИШ ҚИЛГАНИ ҚИССАСИ	117
АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ МАРОТАБА МЎҒУЛИСТОНГА ЮРИШ ҚИЛГАНИ ҚИССАСИ	118
МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН КЕШИЙНИНГ ХОРАЗМ АМИРИ ХУСАЙН СЎҒИ ОЛДИГА ЭЛЧИ БЎЛИБ БОРГАНИ ҚИССАСИ, ВАССАЛОМ	120
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХОРАЗМГА ОТЛАНГАНИ ВА У МАМЛАКАТНИ ОЗОД ҚИЛГАНИ ЗИКРИ	121
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХУРОСОН ФАТҲИГА ОТЛАНГАНИ ВА УЛ МАМЛА- КАТ ҲУКУМАТИНИ АМИРЗОДА МИРОНШОҲГА НОМЗОД ҚИЛГАНИ ЗИКРИ.....	124
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ МАРТА ХУРОСОН ТАРАФГА ЖЎНА- ГАНИ ЗИКРИ.....	127
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ СЕЙСТОН ТАРАФГА ОТЛАНГАНИ ВА У МАМЛАКАТ- НИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШ ТАФСИЛОТЛАРИ ЗИКРИ	131
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ МОЗАНДАРОН ТАРАФГА ОТЛАНГАНИ ВА У МАМЛАКАТНИНГ ФАТҲ ҚИЛИНГАНИ ЗИКРИ	135

ТЎҚМОҚ ЛАШКАРИНИНГ КАМАРИДДИИ ИГВОСИ БИЛАН МОВАРОУННАХРГА КЕЛГАНИ ВА ЎЗГАНД ВИЛОЯТИДА МЎҒУЛЛАР ҲАРАКАТИ ТУФАЙЛИ РЎЙ БЕРГАН ФИТНА ЗИКРИ	142
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХОРАЗМГА ОТЛАНИШИ ВА ТЎХТАМИШНИНГ ТУРКИСТОНГА КЕЛИБ МАҒЛУБ БЎЛИШИ ТАФСИЛОТЛАРИ ЗИКРИ ҲАМДА УШБУ МУДДАТДА РЎЙ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР БАЁНИ	144
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИЛК БОР ДАШТИ ҚИПЧОК ТОМОНГА ОТЛАНГАНИ ВА УЛ МУБОРАК ФАТҲ ТАФСИЛОТЛАРИ ЗИКРИ	147
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ЯНА БИР БОР ЭРОН МАМЛАКАТИ ФАТҲИ УЧУН ОТЛАНГАНИ ЗИКРИКИМ, УНИ БЕШ ЙИЛЛИК ЮРИШ ДЕБ АТАЙДИЛАР.....	151
БАҒДОД ТАРАФГА ОТЛАНИШ ҚИССАСИ ҲАМДА УНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ БАЁНИ	154
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ДИЁРБАҚР ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ВА БУ ЎЛКАНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ ЗИКРИ.....	155
АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ ФОРС МАМЛАКАТИДАГИ АҲВОЛИ ЗИКРИ ВА УНИНГ ШАҲИД БЎЛИШИ	157
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ БОР ДАШТИ ҚИПЧОҚ МАМЛАКАТИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ	159
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ҲИНД ДИЁРИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ	161
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ШОМ ВА РУМ ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ЗИКРИКИ, У ЕТТИ ЙИЛЛИК ЮРИШ НОМИ БИЛАН МАШҲУРДИР.....	164
ЙИЛДИРИМ (БОЯЗИД)НИНГ ОЗАРБАЙЖОН ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ВА ОРҚАГА ЧЕКИНИШИ ЗИКРИ	171
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ РУМ МАМЛАКАТИ ТОМОНГА ОТЛАНИШИ САБАБИ ВА У ДИЁРНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ ЗИКРИ.....	173
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ГУРЖИСТОН ВА АБХОЗ ЎЛКАЛАРИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ.....	177
ИСКАНДАР ШАЙХИЙНИНГ ИТОАТСИЗЛИГИ САБАБИ ВА РУСТАМДОР МАЛИКЛАРИНИНГ ҚАТЛ ЭТИЛИШИ ЗИКРИ	179
ҲАЗРАТИ СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ДОРУССАЛТАНА САМАРҚАНДГА КЕЛИБ ТУШИШИ ВА ШУНДАН СЎНГ БЎЛГАН КАТТА ТЎЙЛАР ЗИКРИ	181
СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХИТОЙ МАМЛАКАТИГА ОТЛАНГАНИ ВА ҲАҚ РАҲМАТИГА ЕТИШГАНИ ЗИКРИ.....	184

ИЛОВА I: “МУНТАХАБ УТ-ТАВОРИХИ МУИНИЙ”НИНГ ЛОНДОНДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМА НУСХАСИДАГИ АМИР ТЕМУР ДАВРИ ТАРИХИГА ОИД ҚЎШИМЧА ФАСЛЛАР

СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ЖАХОНГИРЛИГИ ШАРҲИ ВА КОЗОНГАН ҒАЛАБАЛАРИ ЗИКРИ	186
СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ МЎҒУЛ ТАРАҒГА ОТЛАНГАНИ ВА ЗИНДАҲАШАМНИНГ КАТЛ ЭТИЛИШИ САБАБЛАРИ ЗИКРИ	187
СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ИЛК МАРОТАБА ХОРАЗМГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ	188
СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ИККИНЧИ МАРТА МЎҒУЛИСТОНГА ЮРИШ ҚИЛГАНИ ЗИКРИ	189
ОДИЛШОҲ ЖАЛОЙИР ВА СОРИБУҒОНИНГ МУХОЛИФАТ ҚИЛГАНИ САБАБИ ВА УЛАР АҲВОЛИНИНГ ХОТИМАСИ ЗИКРИ	190
АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ АНДИГОН ДОРИЛМУЛКИ ҲОКИМЛИГИГА ТАЙИНЛАНГАНИ ВА КАМАРИДДИНИНГ УШБУ НОҲИЯДА ҚЎЗГАТГАН ФИТНАСИ ЗИКРИ	191
АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ КОШҒАРНИ ФАТҲ ҚИЛГАНИ ЗИКРИ	192
АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ КАМАРИДДИН УСТИГА ЮРИШИ ВА АЪОКУМ МУҲОРАБАСИ ЗИКРИ	193
СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ТҶУХТАМИШГА ҚИЛГАН ЯХШИЛИКЛАРИ ВА УНИНГ БУЛАР ЭВАЗИГА ҚЎРНАМАКЛИК ҚИЛГАНИ ҲАМДА СУЛТОН ВА УРУСХОН ЎРТАСИДА БЎЛИНБ ЎТГАН ЖАНГУ ЖАДАЛЛАР ЗИКРИ	194
СУЛТОНИ ҒОЗИЙНИНГ ХОРАЗМГА ОТЛАНИШИ ВА УЛ МАМЛАКАТНИНГ ОЗОД ҚИЛИНИШИ	198
АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ ФОРС МУЛКИДАГИ АҲВОЛИ ВА ШАҲИД БЎЛГАНИ ЗИКРИ	199
СУЛТОН ИСКАНДАРНИНГ УЛУҒ ЎРДУГА КЕЛИШИ ВА УЛ ҲАЗРАТНИНГ ХИТОЙ ВА МЎҒУЛИСТОН САРҲАДЛАРИНИ МУҲОФАЗА ЭТИШГА НОМЗОД ҚИЛИНИШИ ЗИКРИ	202

ИЛОВА II: АСАРНИНГ БОШҚА СУЛОЛАЛАР ТАРИХИГА БАҒИШЛАНГАН АЙРИМ ТАБАҚА (БОБ)ЛАРИДАГИ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

ҲУРМУЗ МАЛИКЛАРИ ТАБАКАСИ	
ЮСУФШОХ ИБН КУТБИДДИН ЗИКРИ	205
БАҲМАНШОХ ИБН ЮСУФШОХ ЗИКРИ	205

МУҲАММАДШОҲ ИБН БАҲМАНШОҲ ЗИКРИ	206
БАҲМАНШОҲ ИБН МУҲАММАДШОҲ ЗИКРИ	206
ЛУРИСТОН МАЛИКЛАРИ ТАБАҚАСИ: КАТТА ЛУР ОТАБЕКЛАРИ	
ОТАБЕК АҲМАД ЗИКРИ	207
КИЧИК ЛУР МАЛИКЛАРИ	
МАЛИК ИЗЗИДДИН ЗИКРИ	209
ЖЎҶИХОН АВЛОДЛАРИ ТАБАҚАСИ	
УРУСХОН ИБН ЧИМБОЙ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ	210
ТЕМУРБЕКХОН ИБН МУҲАММАДХОННИНГ ТАХТГА ЎТИРИШИ ЗИКРИ.....	211
ТЎХТАМИШ ИБН ТЎЙХОЖА ЎҒЛОННИНГ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ	212
ТЕМУРКУТЛУҒХОН ИБН ТЕМУРБЕКХОН ИБН МУҲАММАД ПОДШОҲЛИГИ	
ЗИКРИ	214
ШОДИБЕКХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ	214
ТЕМУР СУЛТОН ИБН ТЕМУРКУТЛУҒ ИБН ТЕМУРБЕК ПОДШОҲЛИГИ	
ЗИКРИ	214
ЖАЛЮЛИДДИН СУЛТОН ИБН ТЎХТАМИШ ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ	215
ЧОКИРА ЎҒЛОН (ПОДШОҲЛИГИ) ЗИКРИ	216
ЖАББОРБЕРДИ ЗИКРИ	216
ЧИҒАТОЙ УРУҒИ ТАБАҚАСИ	
ТУҒЛУКТЕМУРХОН ПОДШОҲЛИГИ ЗИКРИ	217
ИЛЁСХОЖА ЎҒЛОН ИБН ТУҒЛУКТЕМУР ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	222
КОБУЛШОҲХОН ИБН ЖАНКИШИЙ ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	225
СУЮРҒОТМИШХОН ИБН ДОНИШМАНДЧАХОИ ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	225
СУЛТОН МАҲМУД ИБН СУЮРҒОТМИШХОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	225
ХИЗРХОЖА ЎҒЛОН ИБН ТУҒЛУҚХОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	226
ШАМЪИ ЖАҲОН ИБН ХИЗРХОЖА ЎҒЛОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	227
МУҲАММАД ЎҒЛОН ИБН ХИЗРХОЖА ЎҒЛОН ИБН ТУҒЛУКТЕМУРХОН	
ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	228

ИЛОВА III: АСАРИНГ ИККИНЧИ ТАҲРИРИДАГИ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГА ОИД БАЪЗИ ҚЎШИМЧА МАЪЛУМОТЛАР

ТУҒОТЕМУРИЙЛАР ТАБАҚАСИ

ТУҒОТЕМУРХОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	230
ЛУҚМОН ПОДШОҲ ИБН ТУҒОТЕМУРХОН ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	230

(166) ШАЙХ ҲАСАН БУЗУРГ АВЛОДЛАРИ ТАБАҚАСИ	
УВАЙС ИБН ШАЙХ ҲАСАН БУЗУРГ ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	231
СУЛТОН ҲУСАЙН ИБН ШАЙХ УВАЙС ИБН ШАЙХ ҲАСАН ҲУКМРОНЛИГИ	
ЗИКРИ	231
АҲМАД ИБН ШАЙХ УВАЙС ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	232
ТОҲИР ИБН АҲМАД ИБН УВАЙС СИЙРАТИ ЗИКРИ	232
АЛОУДДАВЛА ИБН АҲМАД ИБН УВАЙС СИЙРАТИ ЗИКРИ	233
МАҲМУД ИБН ВАЛАД ИБН ШАҲЗОДА ШАЙХ ИБН УВАЙС СИЙРАТИ	
ЗИКРИ	233
МУҲАММАД МУЗАФФАР АВЛОДЛАРИ ТАБАҚАСИ	
СУЛТОН ЗАЙНУЛОБИДИН ИБН ШОҲ ШУЖОЪ ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	234
ШОҲ ЯҲЁ ИБН ШОҲ МУЗАФФАР ИБН МУҲАММАД МУЗАФФАР ҲУКМРОНЛИГИ	
ЗИКРИ	235
СУЛТОН АҲМАДНИНГ КИРМОНДА ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	235
ШОҲ МАНСУР ҲУКМРОНЛИГИ ЗИКРИ	235
МУЪТАСИМ ИБН ЗАЙНУЛОБИДИН ИБН ШОҲ ШУЖОЪНИНГ ҲАЁТИ	
ЗИКРИ	236
КЎРСАТКИЧЛАР	
ШАҲС НОМЛАРИ	237
ГЕОГРАФИК НОМЛАР	245
ТАРИХИЙ ИСТИЛОҲ ВА АТАМАЛАР	251
ЭТНИК НОМЛАР	254

Илмий-оммабон нашр

Муниддин Натанзий

**Мунтахаб ут-тавориhi Муний
(Муний тарихлари танланмаси)**

Мухаррир А. Шеров

Бадий мухаррир Р. Зуфаров

Техник мухаррир Т. Харитопова

Мусаххих Ш. Орипова

Компьютерда тайёрловчи Г. Қулназарова

Нашр. лицензияси А1 158. 14.08.09. Босишга рухсат этилди 10.01.2011.
Офсет қоғози. Бичими 60×90^{1/16}. Таймс гарнитурادا офсет усулида босилди.
Шартли б.т. 16,5. Нашр т. 16,93. Адади 3000 нусха.
Буюртма № 09-9

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

Натанзий, Муиниддин

Н 29 Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний (Муиний тарихлари танланмаси)
/ Муиниддин Натанзий; форс тилидан тарж., сўз боши ва изохлар
муаллифи Ғ. Каримий; масъул муҳаррир А. Уринбоев. – Т.: O'zbekiston,
2011. – 264 б.

ISBN 978-9943-01-631-6

УДК: 94 (575)

ББК 63.3 (5Ў)4

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-01-631-6



9 789943 016316